

Doromb

Közköltészeti tanulmányok 5.

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 5.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2017

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előhang a <i>Doromb</i> ötödik kötetéhez	7
SZILÁGYI EMŐKE RITA	
Oláh Miklós, a simándiak és a <i>lingua caecorum</i>	13
KAPOSI KRISZTINA	
A <i>Névtelen Comico-Tragoedia</i> datálása a nótajelzések és a forráskutatás tükrében	25
PERGER GYULA	
A közköltészet határán: Júdás siralma	47
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben	65
CSATA ADÉL	
Román világi énekek magyar kéziratos énekeskönyvekben Egy kétnyelvű antológia: <i>Égő lángban forog szívem</i> (1972)	101
PÁVAI ISTVÁN	
A siculicidium költészeti emlékei verses kéziratokban, a népies irodalomban és a néphagyományban	123
SMID BERNADETT	
Eszem-izsom ország képei Egy gasztronómiai utópia nyomai a folklórban és a közköltészetben	179
VADERNA GÁBOR	
Pénz beszél Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar <i>it-narrative</i>	201
SZIGETI CSABA	
Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: a <i>Csittvári krónika</i> filológiája	219

VOIGT VILMOS	
A <i>Guberniálni sbírka</i> (1819) és a magyar népdalgyűjtés kezdeteinek lehetőséges mintái	253
TARI LUJZA	
Magyar vonatkozású darabok a Sonnleithner-gyűjtemény morva anyagában	273
KARDEVÁN LAPIS GERGELY	
Népdalciklus és szerkesztett verseskötet az 1840-es években	283
JARÁBIK-LANG ANNA	
A szerkezet mint olvasati lehetőség a <i>Népdalok és mondák</i> I. (1846) <i>Történeti és nemzeti dalok</i> című fejezetében	305
TARI LUJZA	
A szülőföld hangja Felső-magyarországi gyűjtők és gyűjtések a <i>Népdalok és mondákban</i>	321
KNAPP ÉVA	
„Az árvák fohásza” Többfunkciós marcali ponyvanyomtatványok	345
KATONA CSABA	
Bostoni balladák, avagy két kései paszkvillus egy egyesületi tisztújításról	359
KÁLMÁN C. GYÖRGY	
Dylan népisége és egyedisége	377
Szemle	
<i>Kanyaró Ferenc: Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905</i> (Küllős Imola)	383
Summary	385

Előhang a *Doromb* 5. kötetéhez

*Előre lantok...! vagy, mi a guta:
Lant nem igen van... tollsíp és duda,
Előre tökszár, csimpolya, doromb,
Madárkelepce és repedt kolomp!
Fel hagymabördő, fűzfasíp, бүрөк,
Lyukas kulcs, mely süvít, kanásztűlök,
Cirok-hegedű és hasadt fazék;
Hadd zengjen a föld és zengjen az ég!
Mert a hazának éppen ily zene
Most éltető, fenntartó eleme;
Minden szemét vers egy-egy drága kincs,
Megél, ha ebben semmi szűke nincs;
Sovány ugarnak trágya kell, de sok:
Munkára, tollak, kalamárisok!*

Az idén kétszáz éve született Arany János sorait sokat idézték már. *Vojtina*-leveleiben a költészet mint hagyományos „iparág” sokféle fogását leírja, elsősorban elrettentésképp; az ál-hangszerek bizarr zenekarában – amolyan lantpótlékként – ismét a doromb kap szerepet, mint már annyiszor láthattuk. Arany szigorú szavai mögött azonban nemcsak kritikus szemlélete sejlik föl, hanem az ő személyes jártassága is a versfaragás, a panelekre épülő, közköltészeties szöveggyártás világában. Igen, valaha ő egy szalontai csodagyerek volt, alkalmi köszöntők és sírversek virtuóz és megbecsült termelője, akire az érett költő éppúgy „rácsukta a múlt kapuját”, mint Petőfi a maga közköltészeti alteregójára, Pönögei Kis Pálra. Mindkettejük életében szükséges és fontos poétikai lépcsőfoknak tűnik ez (sőt a vers szerint akár a nemzeti irodalom fejlődését tekintve is), ám mindig hangsúlyozzák: maguk mögött hagyták már ezt a szintet. Arany ezzel együtt kiváló anatómiát adott a fél-költészethez, a fél-költők világképéhez, sőt önmagát is tudta ekként látni-láttatni például a *Bolond Istókban*. Sosem feledte viszont, hogy mennyi mindent tanult a költői inaséveiben – ezt jelzi számomra a kétrészes elbeszélő költemény nyelvi elkülönülése az Arany-életmű zömétől, a mesterkelt és mesterkedő mondatfűzések, „vojtinizmusok”, hiszen ez volt költőnk számára a lírai beavatás ősnyelve. Ettől hiteles és ironikus mindez, különösen az 1870-es évekből visszatekintve. Hiszen „gyermekkoromban felköték a színben egy nagy tökharangot”...

A *Doromb* új kötete ismét sokfelé terelgeti az olvasó figyelmét a XVII. századtól napjainkig, de néhány vándortéma révén még sokkal régebbre is. Nem

ígér egységes elemzői nézőpontot, sem módszertani összhangot, hiszen a vizsgált résztémák mindegyike más-más eszközöket kíván. A 2017. évi alkotógárdában irodalmárok, néprajzosok, zenetudósok és levéltárosok egyaránt akadnak. A szerzőket azonban most is összeköti a kíváncsiság, a kutatói ösztön: vajon mikor s miért folytat párbeszédet a populáris kultúra azzal, amit kánonképesnek, szerzői hitelűnek érzünk? Megragadható-e az átvételek iránya, vagy a mi feladatunk csupán a jelenségek rögzítése-naplózása lehet, olyannyira bizonytalan a többi tényező? Most is meggyőződhetünk róla, hogy e kapcsolatok hálózata végtelenül bonyolult és izgalmas, ezernyi kutatónak jut belőle megoldanivaló.

A hagyomány attól hagyomány, hogy működik. Formálgatják, irányítani próbálják (papok, esztéták, politikusok), de végül mégis saját arculata lesz. A személyes tudások mintha egyenként is különféle irányba húznák-vonnák ezt a különleges szellemi amőbát, amely persze gyorsan és rugalmasan változtatja alakját. A közköltészetben ez a szép és ez a rémisztő egyszerre. A mindenhez-hasonlóság és a furcsa egyediségek.

Hálás témát jelent a *Doromb* szerzői számára, hogy miként válik a régebbi korok irodalma közköltészetté vagy folklorikus tudássá. Az egyik legismertebb, sokszor kiadott régi magyar dráma, a *Névtelen Comico-tragoedia* pontosabb datálását például a nótajelzések részletes filológiai elemzésével oldja meg Kaposi Krisztina. Ebből jól látható, hogy milyen mélységű hagyomány-jártasság kellett ahhoz, hogy az ismeretlen XVII. századi színműíró biztos lehessen a darab előadhatóságában – nemcsak neki kellett ismernie e dallamokat, hanem a kortársaknak, a színre vivőknek is. Ugyanilyen alluzív hálózat rajzolódik ki, de tudatos múltépítő és -elemző szándékkal Jókai Mór közismert regényfejezetéből. Az *Eppur si muove...* nyitányaként megismert *Csittvári krónikát* a debreceni diákok írták össze – az író szerint nemzedékek, akár évszázadok alatt, megörökítve benne mindent, ami tilos volt („A szó veszélyes fegyver” – idézhetnénk a XX. század derekáról). A képzelt kéziratot és annak filológiai holdudvarát Szigeti Csaba elemezte aprólékosan és invenciózusan. Arra is kitér, hogy a hiteles rekonstrukció egyik eszközeként Jókai *nem* a saját emlékeire hagyatkozott, hanem például édesapja, Jókai József kéziratosságyűjteményére (1809 k.).

Múltat épít és értelmez az a kiterjedt szövegcsoporthoz is, amely az 1764-es madéfalvi veszedelem, a *siculicidium* emlékeztetét hivatott megőrizni. Pávai István részletesen bemutatja a mészárlásra vonatkozó egykorú közköltészetet, mindenekelőtt pedig a csíki, moldvai és bukovinai néphagyományban fellelhető énekelt, verses és prózai szövegeket, amelyek a szörnyű esemény, egyben a székegyek szétszóratásának emlékét őrzik. Némelyikük valóban epikus jellegű, de szép számmal akadnak köztük keservesek, akár a műköltészetből odakerült szövegtörödékek... Hasonló jelenségekre lehetünk figyelmesek Knapp Éva tanulmányában, aki a XX. századi, Marcaliban kinyomtatott vallásos ponyvafüzeteket elemzi az *árvák panasza* motívumait vizsgálva. E kiadványok hasonló-

képp szinkretikusak, mint a székely történeti emlékezet, s helyet kapott bennük néhány XVIII. századi szöveg újrakiadása és egészen frissen, az I. világháború alatt és után szerzett fohász is.

Nemcsak a személyes vagy közösségi történelmi önértelmezés lehet hatással egy-egy műfajra, hanem egyes architextusok koronkénti átalakulása is. Ilyen kutatásokról kötetünkben három szerző ad számot. Perger Gyula a *Júdás-siralom*, tehát egy bibliai szövegcsoporthoz feldolgozásait tekinti át a kora újkori magyar népdalokban, vallásos színdarabokban és néhány ponyván. Szilágyi Emőke Rita egy vándortoposzt mutat be a XVI. századi tudós humanista, Oláh Miklós latin művéből, sokféle egykorú adattal: a simándi (talán cigány) koldusok motívumát, akik hivatásos énekmondók és zenészek voltak. A motívum változó „megfejtésén” túl e hajdani mulattató, közköltészeti porondon tevékenykedő réteg életmódjának, sőt negatív kultuszának jeleit is megismerhetjük a tanulmányból. Smid Bernadett viszont nemzetközi témát választott: az eszem-iszom ország (Eldorado, János pap országa) képzetének középkori és kora újkori gyökereit vizsgálja. Vajon mennyire volt „karneváli” ez a világkép, s mennyiben szolgált az éhínségek képzelet orvosságaként? Mesés ételek és felfoghatatlan bőség, örökké termő növények és hamis útleírások színes kavalkádjáról olvashatunk itt, a francia, hispán és olasz irodalomtól a magyar vőfélyversekig és Arany Jánosig. (Aki netán a fogyasztói társadalom egyes elemeit veszi észre benne, ne nagyon csodálkozzon.)

Ide tartozik szegről-végről az ún. *it-literature* témaköre is, melyet Vaderna Gábor izgalmas tanulmánya képvisel. A tárgyak nevében írt vagy hozzájuk szóló alkotások rendkívül divatosak voltak a kora újkori Európában. A műfaj legismertebb hazai képviselőit Sebestyén Gábor írta a régi és az új pénzek, illetve bankócedula vitájaként, örök emléket állítva az 1811-es devalvációnak. Gazdaságtörténeti szempontból is roppant érdekes ez az eszmecsere, ám irodalmilag sem kevésbé, hiszen e versek már születésüktől közkézen forogtak, s számos motívumuk tart kapcsolatot a közköltészeti hagyománnyal.

Ugyanezt a kort, a napóleoni háborúk utáni időszakot idézi egy fontos Habsburg birodalmi gyűjtőakció, a *Guberniálni sbírka* néven ismert cseh–morva népdalgyűjtés (1819). Ma már nem is gondolnánk, hányféle szellemi erőter, Herder- és egyéb hatás munkálkodott a gazdag dallam- és szövegtár létrejöttében, amely azonban a gyűjtők nagy igyekezete ellenére kéziratban maradt, s csak a XX. század végén adták ki nyomtatásban cseh zenetudósok. Voigt Vilmos és Tari Lujza párhuzamos tanulmányai sok részletet elárulnak a gyűjtőakció szervezéséről, szöveg- és zenefolklorisztikai tanulságairól, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra, hiszen szép számmal akadnak benne magyarnak titulált, illetve nálunk is közismert dallamok. Másfelől a gyűjtőakcióról a bécsi sajtóból rendszeresen értesülhettek a magyar olvasók is, tehát közvetett mintául szolgálhatott a hasonló hazai vállalkozásokhoz.

2016-ban Nagykaposon és Sárospatakon műhelykonferenciával emlékezünk meg a reformkor legmaradandóbb folklorisztikai teljesítménye, az Erdélyi János-féle *Népdalok és mondák* első kötetének (1846) megjelenéséről. A tanácskozás három előadása kerül most a *Doromb* olvasóinak kezébe. Mindhárom írás Erdélyi János szerkesztői módszereitől, illetve előzményeitől indul, különböző témákat érintve. Kardeván Lapis Gergely például Erdélyit mint költőt is látni engedi, hiszen azt firtatja: milyen hatással volt a korábbi köz- és műköltészeti kiadványok felépítése, továbbá az 1840-es évekbeli magyar verseskötetek (főként Petőfi) tematikus szerkezete Erdélyi saját ciklusalakító elveire, amelyek valamelyest a *Népdalok és mondák* anyagának rendezésekor is nyomot hagytak. Jarábik-Lang Anna az 1846-os kötet egyik olyan fejezetét vizsgálja, amely gyakorlatilag nem tartalmaz népköltési szövegeket, annál erősebb poétikai és közéleti üzeneteket: a *Történeti és nemzeti dalok* közé ugyanis Erdélyi valóban patinás régi szövegeket sorolt. A tanulmány a fejezet szerkesztői koncepcióját és a vegyes ideológiai üzenetek összehangolását sejteti, ami így számos párhuzamot rejt a történeti emlékezeetről szóló, már említett dolgozatokkal.

Tari Lujza viszont Erdélyit olyan személyként mutatja be, aki falusi gyökerei és daltudása miatt valóban jártas volt a folklórban, s a *Népdalok és mondák* anyagába biztonsággal válogatott be olyan daltípusokat, amelyek a tágabban értelmezett szülőföldjén, a történeti Felső-Magyarországon voltak ismeretesek. Az aprólékos elemzés számtalan kapcsolatot tár fel a XX. századi, népzene-gyűjtések anyagával, bizonyítva egyes dalok vagy szövegcsaládok jellegzetes és évszázadokon átívelő elterjedését a régióban. Ez nagyban növeli Erdélyi kötetének forrásértékét, s további elemzésekre sarkall más dialektusok anyagát tekintve is.

A sorozatszerkesztő ezúttal kifejezetten a ponyvakultúráról, azon belül a XVIII. századi magyar verses ponyvák szerkesztői-kompozíciós elveiről írt. A téma a jelen kötet több tanulmányával kínál párhuzamokat (főként Kardeván Lapis Gergely és Knapp Éva írásaival). A ponyvairodalmat nem a közhelyként emlegetett „esetlegesség” és „igénytelenség” jelzői felől szeretné megragadni, hanem mint tudatosan választott, üzletileg is kedvező kultúraterjesztő médiumot, amelynek lehetőségeit épp ez a korszak, az újjászerveződő Habsburg Magyarország nyomdászai aknázzák ki. Hatásuk valóban Erdélyiig, sőt még későbbre is nyúlik.

Örvendetes, hogy az idei *Doromb*-kötetbe a szokásosnál több XX. századi tárgyú írás érkezett. Knapp Évát már említettük, most két másik tanulmányra hívom fel a figyelmet – érdekes módon mindkettő Amerikába kalauzolja az olvasót. Katona Csaba a bostoni magyar emigráció 1980-as évekbeli iratai közt néhány gúnyversre bukkant, amelyek az ottani egyesületi választások jogsértéseit pellengérezték ki. A két csikorgó verzeset ugyan még az irodalmiság alsó határát is épp csak nyaldossa, ám rendkívül tanulságosak a paszkvillus műfa-

jának túlélését, poétikai gyökereinek spontán újraéledését tekintve. Kálmán C. György viszont egészen rendhagyó írást küldött: a 2016-ban irodalmi Nobel-díjat kapott Bob Dylanról szól, akinek a kitüntetése felkavarta a költészet fogalmáról és hatáiról szóló vitákat. Kaphat-e egy XX. századi énekmondó magas irodalmi díjat? Szöveg és zene csak együtt értelmezhetők és befogadhatók Bob Dylan életművében, vagy a versei is „megállnak a lábukon”? Egy individualista „bárd” közköltő-e, vagy csak az előadásmódja teszi e folyamat részesévé? A jeles irodalmár és kritikus sokféle választ keres e kérdésekre. Ahogy Bob Dylan ír saját kulturális helyzetéről és inspirációiról, szavai mögött az archaikus költő-énekmondó létforma minden szépsége és kínja feltárul:

Azt hiszem, azt kerestem, amit az *Úton*-ban olvastam – a nagyvárost, a se-bességét, a hangzását: azt, amit Allen Ginsberg így nevezett: „a hidrogénezt wurlitzervilág”. Lehet, hogy egész életemet ebben éltem le, erről fogalmam sem volt, de akkor sem nevezte így senki. Lawrence Ferlinghetti, egy másik beatköltő ezt mondta róla: „a műanyag vécéülőkék, női tamponok és taxik csókálló világa”. Ez is rendben volt, de Gregory Corso verse, a *Bomba* meg lényegre törőbben, jobban ragadta meg a kor szellemét: eltékozolt és elgépiesedett világ, sok nyüzsgés, tolakodás – rengeteg polcot kell letörölgetni, rengeteg dobozt feltornyozni. Én nem erre alapoztam reményeimet. A kreativitás szempontjából ezzel nem sokat lehetett kezdeni. Én már úgyszólván egy párhuzamos világegyetemben kötöttem ki, ahol az elvek és értékek archaikusak, ahol a cselekedetek és az erények régimódiak, és a megítélés a feje tetejére állt. Az útonálló nők, martalócok, démonszeretők és a prédikátorok igazságainak kultúrájában; az utcák és völgyek, a buja, ingoványos mocsarak, a földbirtokosok és olajmunkások, Stagger Lee,¹ Pretty Polly² és John Henry³ világában – abban a láthatatlan világban, amelynek fénylő folyosói a fejünk fölött tornyosultak. Minden ott volt és minden világos volt – eszményi és istenfélő –, csak meg kellett találni. Nem szolgálták fel papírtányéron. A folkzene egy másik, ragyogóbb dimenzió igazsága volt. Túllépett minden emberi felfogáson, megragadta az embert, és beszippantotta, hogy eltűnt a világ szeme elől. Azonnal otthon éreztem magam ebben a mitikus birodalomban, amelyet nem emberek, hanem archetípusok népesítenek be: az emberiség elevenen felrajzolt archetípusai, amelyek alakja metafizikai: mindegyik viharezett lélek telve van természetes tudással és belső bölcsességgel. Mindegyik bizonyos mértékű tiszteletet követel. Képes lennék hinni az egészben mindenestül, és dalokat énekelni róla. Annyira valóságos, és sokkal élethűbb, mint maga az élet. Felnagyított élet. Egyedül a folkzenére volt szükségem ah-

1 Népszerű amerikai népdal Billy Lyons (rivális alvilági figura) meggyilkolásáról (1895).

2 Angliában, Kanadában, Amerikában is elterjedt ballada.

3 Afro-amerikai folklórhős.

hoz, hogy létezzem. Csakhogy, sajnos, nem volt belőle elég. Elavult, nem igazán volt köze az aktualitásokhoz, a kor irányzataihoz. Óriási dolog volt, de nehezen lehetett megismerkedni vele. Azonban mikor végre besurrantam a szélén, a hathúros gitárom varázspálcává változott, olyan dolgokat tudtam megmozgatni vele, amelyeket soha azelőtt. A folkzenén kívül semmi más nem foglalkoztatott, nem érdekelt. Aköré vázoltam fel az életem tervét. Nagyon kevés közöm volt azokhoz, akik nem ugyanígy gondolkodtak.⁴

Egy tudománytörténeti tárgyú közlemény és egy szakrecenzió olvasható még a kötetben. Az előbbi egy olyan kötet születésének filológiai hátterét fürkészi, amely alapvetően változtatta meg a Kárpát-medence nemzetközi közköltészetéről való ismereteinket. Kocziány László és Köllő Károly *Égő lángban forog szívem* című, máig egyedülálló antológiája (1972) a magyar–román kapcsolat-történet értékes tanulságait rejti. Csata Adél egyfelől a kötet szerkesztés levéltári dokumentumaiból válogatott, másfelől a gyűjteményből leszűrhető közköltészet-elméleti és kiadástörténeti tanulságokról ad számot. A *Szemle* rovatban Küllős Imola foglalta össze észrevételeit Kanyaró Ferenc századfordulós gyűjtéseinek kritikai kiadásáról, amelyet Olosz Katalin rendezett sajtó alá. Kitér a gyűjtött anyag történeti poétikai jellemvonásaira és a felmerülő módszertani kérdésekre is.

A szerkesztő idén is köszönetet mond a régi és új szerzők sokoldalú együttműködéséért, Medgyesy S. Norbert, Szilágyi Márton, T. Erdélyi Ilona és Tarjányi Eszter szakértői, Szilágyi N. Zsuzsa tördelői, képszerkesztői és korrektori munkájáért, továbbá Szabó Dávid angol lektori segítségéért. A kötet az OTKA 104758. sz. pályázat keretében jelent meg – ebben a minőségében utolsóként, de a későbbi pályázatok reményében folytatást tervezve.

Csörsz Rumen István
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

4 Bob DYLAN, *Krónikák: Első kötet*, ford. RÉVBÍRÓ Tamás, Bp., Európa, 2017, 268–269.

Oláh Miklós, a simándiak és a *lingua caecorum**

Oláh Miklós *Hungariája* számos túlzása és tévedése ellenére kétségkívül az egyik legfontosabb és legszórakoztatóbb kordokumentumunk a mohácsi időkre vonatkozóan. Népszerűségét mutatja, hogy nem csupán az irodalomtörténészek, hanem nyelvészek, történészek és etnográfusok is számos tanulmányban és monográfiában értekeztek már a benne foglaltakról. A címben megjelölt témát, ti. a rejtélyes *vakok nyelvének*, vagy ismertebb nevén: a „simándi koldusok” kilétének kérdéskörét tanulmányomban igyekszem alaposan körbejárni. Ennél is fontosabbnak tartom, hogy a korábbi ismeretek és vélemények rövid bemutatása és összegzése után ez a szövegrészlet végre filológiai vizsgálódás tárgyát képezze.

1. A vizsgált szöveghely

A vizsgált szöveghely a *Hungaria* utolsó bekezdése. Miután Oláh 18 és fél fejezeten át úgy mutatta be Magyarországot, mint a tejjel-mézszel folyó Kánaánt, végezve rátér a lakosság összetételének részletezésére, a különféle népek együttélési módjaira. A 16. fejezet végén már röviden említett Simánd csúf hírnevét így foglalja össze:

Van egy másik falu [inkább: vidék – SzER] is a Maros és a Fehér-Körös folyók között, Erdélyen kívül, melynek az azonos nevű és szomszédos mezővárosról Simánd a neve, s melynek csaknem minden lakosa sánta, vak, vagy lába, vagy keze van elnyomorodva, vagy más testi rútság miatt szembeötlő. Ide egészséges embert nem engednek be, amivel meg saját torz testük szembeszökő voltával

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatói Program támogatásával készült. A szerző posztdoktori ösztöndíjas az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében. – A tanulmány szóbeli változata elhangzott a 2014. évi Rebakucs-konferencián, Szekszárdon. A bécsi források autopsziával való megtekintésére a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó Ösztöndíja nyújtott lehetőséget, amit ezúton is köszönök, akárcsak Csörsz Rumen István és Szuhay Péter fontos kritikai megjegyzéseit és tanácsait.

láthatóan igen dicsekednek. Pedig nem a természet hozta ezt így, hanem a szóbeszéd szerint az újszülött csecsemőket maguk a szülők vagy megvakítják, vagy csontjaikat és végtagjaik ízületeit (hogy ne üssenek el testi rútságban) kifecskézik. Ezek, hogy amint testük állapotában, úgy nyelvükben is különbözzenek a többiektől, kezdettől fogva saját nyelvet koholtak maguknak, hogy azon beszéljenek egymással, s ez senki másnak ne legyen érthető, csak az odavalósi polgárnak; ezt a mieink vaknyelvnek nevezik. Azt a kiváltságot élvezik, hogy a többi magyar vállára nehezedő tehertől mentesek, és az országban mindenfelé koldusénekeikkel megélhetést és hasznot szerezhetnek maguknak és övéiknek. Ocsmány emberfajta, hírhedt és méltó minden büntetésre, hiszen az emberi természet szépségét torzítja el gatzettével, melytől fejedelmeink eddig nem tiltották el őket, akár azért, mert nagyobb dolgokra függesztették tekintetüket, akár azért, mert a nagy országban eddig még nem vették ezt észre, különben nem égethettek volna az emberi nemre ilyen gonosz és torz szégyenbélyeget.

Miután mindezt röviden és Magyarország termékenységénél szerényebben előadtuk, térjünk rá kitűzött tárgyunkra.¹

Itt azonban a mű véget ér. Van valami zavarba ejtő ebben a leírásban és egyzersmind befejezésben, ezért számos teória született e szöveghely megértése céljából. A fő kérdések: *Kik a simándiak? Honnan a titkos nyelvük elnevezése, ti. a vakok nyelve? Milyen nyelvet kell alatta érteni?* Mindezekre a következő válaszok érkeztek.

- 1 Németh Béla fordítása, lásd OLÁH Miklós, *Hungária*, ford. NÉMETH Béla, előszó, jegyz. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1985 (Gondolkodó Magyarok; a továbbiakban: OLÁH), 80–81. Az eredeti, latin szöveg kritikai kiadását lásd Nicolaus OLAHUS, *Athila – Hungaria*, ediderunt Colomannus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XVI.): „Alius etiam est pagus inter Maros et Album Kewres fluvios, extra Transsylvaniam, cui ab huius nominis et vicino ei oppido nomen est Symand, qui accolae fere omnes habet claudos, caecos homines vel cruribus vel brachiis contortis vel alia corporis faeditate insignes. Eo sanum neminem admittunt, qua re et quod sint corporis deformitate conspicui, maxime gloriari videntur, non id quidem ferente natura, sed quod fama est infantes recenter natos a parentibus aut excaecari aut ipsorum ossa compaginesque membrorum, quo sint ipsis deformitate corporis non inaequales, interverti. Hi ab initio, ut, quemadmodum corporis habitu, ita etiam idiomate ab aliis different, propriam sibi linguam, qua inter se loquerentur, a nemine externo, nisi suo cive intelligibilem, quam nostri caecorum linguam vocant, confixerunt. Hacque utuntur praerogativa, ut sint ab aliis oneribus caeterorum Hungarorum perferendis liberi atque per omnes regni partes cancionibus mendicibus victum questumque sibi et suis faciant. Hominum genus turpe, infame et omnibus cruciatibus dignum, qui naturae humanae decorem facto suo scelesto dedecorant, a quo a principibus nostris sive aliis maioribus rebus deditis sive in amplo regno id non advertendibus hactenus prohibiti non fuere alioqui generi humano non tantam infamiae deformitatisque notam inusturi.

His a nobis brevius modestiusque, quam Hungariae est fertilitas, expositis rem iam institutam adgrediamur.”

1. 1. Kutatástörténeti áttekintés

A legkorábbi kommentátoraink minden bizonnyal a szöveget elsőként sajtó alá rendezők voltak, nevezetesen Bél Mátyás és Kollár Ádám Ferenc. Bél Mátyás editio princepsének (1735) lábjegyzetében azt a magyarázatot találni, hogy a simándiak arcuk elcsúfításával a hunokat utánozták, akik arcukat az ellenség megfélemlítésére megvagdosták.² A jegyzet azonban így folytatódik: a párhuzamba állítás ellentmondásos, hiszen más cél vezérelte az említett népeket: míg a hunok ijeszteni, a simándiak koldulni akartak arcuk elcsúfításával. Kollár Ádám kiadásában (1763) Bél edíciójának ezt a részét szó szerint átvette,³ mint-hogy az általa kiadott bécsi kézirat a részletet már nem tartalmazta és Bél kiadásból pótolta a hiányzó részt – jegyzetestül.⁴

Minden jel szerint Fábián Gábor volt az első, aki az Arad megye lakosságáról írt munkájában (1835) a simándi koldusokat a XVI. század folyamán Magyarországon megjelenő cigányokkal azonosította, s ezt elsősorban a simándiak viselkedésére (úgy mint: „a’ faluvégen lakás, csalás, koldulás, hangicsálás”) és az adómentességükre alapozta.⁵ Szamota István (1891) Simánd és az ott rendezett vásárok felől közelíti meg a kérdést, mikor a simándiakat próbálja beazonosítani:

Oláh Miklóson kívül senki sem említi meg a főtebbieket. E mendemonda valószínűleg a következő tényen alapul: Simándnak akkor híres vásárai lévén, ezeket a vándorló cigányok, mint koldusok seregestül ellepték.⁶

- 2 [Bél Mátyás], *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, Conquisivit, in *Decades partitus est, et praefationibus atque notis illustravit Matthias BEL, Posonii, Typis Joannis Paulli Royer, 1735, 38. r*) jegyzet: „Crederes, imitatione Hunnorum, id factitasse Simándienses [...]”. A párhuzam már csupán azért is szóra érdemes, mivel mind a *Hungaria*, mind az *Athila* utolsó caputjában szerepel egy-egy Oláh számára nem kedves csoport: míg a *Hungariában* a simándiak képviselik a rútságot, addig az *Athilában* a hunok leszármazottjai, a székeliek.
- 3 Nicolai OLÁHI Metropolitae Strigoniensis, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis, regni Hungariae situ, habitu, opportunitatibus, et rebus bello paceque ab Atila gestis libri duo nunc primum ex codice Caesareo Olahi manu emendato coniunctum editi*, ed. Adamus Franciscus KOLLARIUS, Vindobonae, Typis Ioannis Thomae Trattner, 1763, 94. s) jegyzet: „Sed contra se res habet. Nam, Hunni quidem, lacerabant infantum genas, vt truci essent adspectu: Simándienses, corrumpebant suos, deturpabantque, vt mendicabula facerent.”
- 4 A bécsi kézirat végét KOLLÁR az apparátusban jelöli, *i. m.*, 94. t) jegyzet.
- 5 Fábián Gábor az Arad megyei cigányokról = MEZEY Barna, POMOGYI László, TAUBER István, *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*, Bp., Kossuth, 1986, 123–124.
- 6 SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, Bp., Franklin Társulat, 1891, 555. A Szamota által párhuzamként emlegetett francia cagot-k a középkorban minden jogból kizárattak; a simándiak ezzel szemben csupán adót nem voltak kötelesek fizetni, ami meglehetősen nagy különbség.

Márki Sándor (1892) az Arad vármegye monográfiájában izgalmas kérdést vetett fel: nem lehetséges-e, kérdi, hogy a simándi koldusok az „egykori igriczek, regösök elfajult ivadéakai”, mint ahogyan ismerünk is név szerint egy igricet 1552-ből: Moldovai Mihály deák⁷ a vásárokon vaknak adta ki magát, s egyéb gazságokra is képes volt.⁸ Az értelmezésben nem hozott semmi újdonságot az első magyar nyelvű fordítás kiadása sem: az imént idézett Szamotát ismételve értelmezi a szöveghelyet és nem mélyed el a kérdésben Szigethy Gábor (1985), aki a *Hungaria* Németh Béla által jegyzett fordításához a jegyzeteket készítette.⁹ Fábíánra hivatkozva Mezey Barna (1986) monográfiájában a simándiakat egyértelműen kolduló cigányokként láttatja.¹⁰ A legutóbbi magyar nyelvű Oláh-monográfia szerzője, Fodor István (1990) szerint azonban elképzelhetetlen, hogy az 1530-as években olyan szörnyű állapotok uralkodtak volna Simándon, mint amiről Oláh tudósít, hiszen „ott alig egy emberöltővel később egy ideig unitárius nyomda működött”; a simándi részlet tehát tulajdonképpen fikcióként, vagy legalábbis nagyon kiszínezett textusként jelenítődik meg nála.¹¹ Az unitárius nyomda kapcsán Balázs Mihály (2005) arra mutatott rá, hogy „a 16. századi felekezeti küzdelmekben is felhasználták a »simándi koldusok«-at elmarasztaló közhelyet”, azaz felsorolt példái szerint a XVI. század harmadik harmadától a *simándi koldusok* kifejezés az unitáriusokra alkalmazott gúnynévként volt használatban.¹² Kis Tamás a magyar szlengkutatásról szóló írásában összefoglalta azon elméleteket, melyek a *vakok nyelvén* tolvajnyelvet, olykor sátoros cigányok beszédét vélik érteni, s végül arra a következtetésre jutott, hogy a vakok nyelve egy XVI. századi argó volt.¹³

- 7 Nem tudjuk, Moldovai Mihály azonos-e azzal a személlyel, akinek egyik, 1587 előtt írt énekében Simándot a tréfás kolofon is megemlíti: „Ez éneket Molduvában, / Szerzék kincses Kolozsvárban, / Simándon, Egren, Tokajban, / Vándorutcában, szálában.” Kritikai kiadás: XVI. századbeli magyar költők művei, Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588, kiad. Ács Pál, Bp., Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 11), 26. sz.
- 8 MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története = Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*, szerk. JANCsó Benedek, Arad, Réthy L. és Fia, 1892, II, 1. rész, *Nemzetiségek V. Czigányok*.
- 9 OLÁH, i. m., 93.
- 10 MEZEY-POMOGYI-TAUBER, i. m., 120.
- 11 FODOR István, *Oláh Miklós Hungariája: Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai*, Bp., Akadémiai, 1990 (Humanizmus és reformáció, 17), 47.
- 12 BALÁZS Mihály, *Karádi Pál Simándon = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 75.
- 13 Kis Tamás, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*, Debrecen, 1997 (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 71), 273–276.

A külföldi szakirodalomról röviden szólva: jóllehet a román és szlovák kutatás élénken érdeklődik Oláh személye és irodalmi munkássága iránt, a „simándi koldusok” túlnyomórészt nem képezik vizsgálataik tárgyát. Ez alól üdítő kivétel Maria Holban (1968), aki egy meglepő elméletet vetett fel tanulmányában – igaz, csak a lábjegyzetbe utalva. Azt a kérdést tette fel ugyanis, hogy mi volna akkor, ha a simándi koldusokról szóló részlet csupán egy másik legenda, nevezetesen a hamelni patkányfogó történetének visszhangja, annak erdélyi adaptációja volna?¹⁴ Szerzőnk azonban sajnos nem fejti ki jobban érdekes elméletét.

A fentebb idézett magyarázatok többsége csak részben tűnik helytállónak, teljes megértést és megnyugvást azonban egyik sem hoz. Lássuk, mire jutunk az érvek ütköztetésével és főként: a források vizsgálatával.

1. 2. Az érvek ütköztetése és a mai kutatási álláspont

1. 2. 1. A simándi koldusok létezése – nem legenda, nem fikció

A simándi koldusok létezésére, kolduló énekükre bizonyítéknak szolgál a következő két forrás: a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 10. kötetében találni egy olyan verset, melyet *Az simándi koldusok nótájára* nótajelzéssel láttak el.¹⁵ Azonkívül, amint arra már Balázs Mihály is utalt, Bornemisza Péter a *Foliopostillájában* megemlíti a simándi koldusokat.¹⁶ Mivel ez a mű nyomtatásban először 1584-ben látott napvilágot, s mivel a *Hungaria* kéziratos hagyományozódása mai ismereteink szerint nem volt számottevő, nyomtatásban először 1735-ben jelent meg, nem tűnik valószínűnek, hogy Bornemissza a simándiakról való értesülését Oláhtól szerezte volna. A simándi koldusok létezése tehát tény, kérdés azonban továbbra is, milyen nyelvet beszéltek és kik voltak ők?

1. 2. 2. A vakok nyelve és a simándiak

A szakirodalom megoszlik a tekintetben, hogy a simándiak nyelvét vagy argóként, tehát egyfajta tolvajnyelvként vagy idegen nyelvként, jelesül cigány nyelvként értelmezzék; olykor e két nézet keveredik. Mindenesetre ami biztosnak tűnik, az az, hogy a *vakok nyelve* kifejezés egy, a késő középkorban szokásos

14 Maria HOLBAN, *Nicolaus Olahus et la description de la Transylvanie*, Revue roumaine d'histoire 7(1968), 499.

15 *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10), 388. Erre és a következő forrásra Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmem, ezúton is köszönöm a segítségét.

16 „[...] hogy ha az ő követője lenne, s ha magát adná bujálkodó életre, azzal magának kenyeret szerezhetne, avagy ha bájoló, álnok kolduló, mint az simándi koldusok, avagy ha tolvaj, kőborló, jobbagyának méltatlan nyúzója és egyéb csalárd élető lenne, úgy nem fogna szűkölködni.” A részletet BALÁZS Mihály is közli, *i. m.*, 75.

szóhasználatra utal: a *koldus* és a *vak* szavak ugyanis szinonimák.¹⁷ A *vakok nyelve* elnevezés egyrészt arra utal, hogy akik beszélnek: koldusok, vak koldusok; másrészt implicit fellelhető benne az a jelentés is, hogy a műben megjelenő elbeszélő, aki egyébként vegyes (magyar, román, szász) identitással rendelkezett, számára ez a nyelv érthetetlen.

A cigány nyelv éppenséggel érthetetlen lehetett Oláh számára, s nem volt ezzel egyedül:

A 16. századi források, ha a pusztá említésnél több szó van bennük cigányzenészekről, akkor éppen azok érdekes *idegenségről* szólnak. Velük kapcsolatban kezdetben éneklésről is szó esik; éneklésüknek is, úgy látszik, inkább az idegenszerűsége tűnik fel.¹⁸

Amennyiben tehát ez az idegen nyelv a cigány nyelv volt, Oláh simándi koldusai pedig sátoros cigányok, nézzük, mire jutunk. Névhasználat tekintetében szerzőnk talán homályosít, de szerencsére más módja is van az azonosításnak. Az alábbiakban három érvet sorolok fel arra vonatkozóan, hogy mi alapján *szokás* gondolni, hogy a simándi koldusok cigányok, s a vakok nyelve végső soron a cigány nyelv, majd megmutatom, milyen ellenérveket találni ezekkel szemben.

A1. az említett adómentesség: a magyarországi cigányok történetének dokumentumai közt számos olyan iratot találni, melyek az épp a XVI. század elején szerveződő vajdai rendszer fejének, a vajdának juttatnak hatalmat, s a cigány csoportoknak speciális adózási nemet (a szakirodalomban rendre adómentességről írnak, tévesen).¹⁹ Ismerünk ilyen speciális adózásról szóló okleveleket, *salvus conductus*okat és *pátenseket* Hunyadi Jánostól, Mátyástól, II. Ulászlótól, I. Ferdinándtól és Izabella királynétól is.²⁰

A2. *accolaelincolae* – lakosok: egészen idáig simándi koldusokról volt szó, holott ha a szöveget alaposan olvassuk – s ezt tette már korábban Kollár Ádám

17 Lásd pl. a szinte kortárs Sebastián de Covarrubias (1539–1613) enciklopédiájának (*Tesoro de la lengua casellana o española*) *gerigonza*, azaz 'zsargon' szócikkét.

18 Kis Tamás, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*, Debrecen, 1997 (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 71), 273–276.

19 Köszönöm Szuhay Péternek, hogy erre a tévedésre felhívta a figyelmem.

20 MEZEY-POMOGYI-TAUBER, *i. m.*, 76–79; NAGY, *i. m.*, 18–26; az idézett rész *uo.*, 21: „A szebeni cigányokra vonatkozó három oklevél közül Hunyadi Mátyás 1487. április 8-án kelt oklevele a legfontosabb. Nem kifejezetten csak a cigányok (az oklevélben: »cigányok vagyis egyiptomiak«), hanem Nagyszeben város számára állította ki Bécsújhelyen. Az oklevél kiadását sem a cigányok kérték, hanem a város. A szabadságokon elsősorban adómentességet, ezen belül is az erdélyi vajdák adóztatása alóli mentességet kell értenünk, ezt az oklevélben egyértelműen közlik is. Korábban az erdélyi vajdák sem adófizetésre, sem más fizetésre nem kényszerítették a cigányokat, s ezt a király továbbra is fenn akarta tartani.”

Ferenc és Fábián Gábor is –, feltűnik, hogy Oláh nem *incolaeról*, azaz lakosokról, hanem *accolaeról*, tehát a város/falu *körül* lakókról szól. A környék megadása: *pagus*, ami nemcsak falut jelent, hanem vidéket is. Tehát a szövegben valójában a Simánd környéki vidék lakosairól van szó. Márpedig a nem szervezett falusi élet, a település körüli életmód jellemzően a cigányok életvitelével kapcsolatban szokott felmerülni.

A3. az ének: a simándi (azaz: Simánd környéki) koldusok létezésére felhozott érv a nótajelzés volt. A cigányzene kora újkori hatásairól ugyan kevés forrás áll rendelkezésünkre, azok azonban arról tanúskodnak, hogy nagy becsben tartották a cigány muzsikusokat az uralkodói és főúri körökben. Erre jó példa II. Lajos király 1525-ös évi számadáskönyve, melyben ez áll: „Ugyanezen a napon [ti. május 3-án] 2 aranyforintot adtam őfelsége parancsára a fáraóknak, akik őfelsége előtt cytharán [tehát cimbalmon vagy valamilyen pengetős hangszeren] játszottak az udvarban, ahová őfelsége és az urak összegyűltek.”²¹ 1543-ban pedig Izabella királyné udvarából Bécsbe írták azt a levelet, mely szerint olyan jó a hangulat, hogy még Fráter György is táncra perdült, mivel: „A legkíválóbb egyiptomi hegedősök, a fáraók ivadéakai játszanak itt, akik nem ujjakkal pöngetik a húrokat, hanem faverővel verik, s teli torokkal énekelnek hozzá.”²²

Továbbá pár évtizeddel ezután: „1584-ben Budán, a Szinán pasa által rendezett díszfelvonuláson a menet élén három cigány zenész haladt, akik pontosan meg nem nevezett hangszereik kísérete mellett »kellemetlen nyers ordító hangon énekelve magasztalják a szultánok hadi tetteit«.”²³ Noha később, a XVII–XVIII. század folyamán a cigányzene alapvetően más zenei hagyományok tükröződéseként jelent meg, a *simándi koldusok nótájára* nótajelzés arra utalhat, hogy az autentikus cigányzenének is lehetett hatása a régi magyar zenére. Itt megjegy-

21 A forrást lásd FRAKNÓI Vilmos, *Második Lajos király számadási könyve 1525*, Bp., Athenaeum, 1876, 121. „Eodem die pharahonibus, qui coram Regia Maestate in studio, ubi equi sue Maestatis et dominorum currerunt, cythara tangere habuerunt, iussu sue Maestatis, pro bibalibus eorum dedi fl. II.” – Nem világos, hogy a *cythara* alatt melyik hangszert kell érteni, ugyanis a korszakban még nincs egyértelmű megfeleltetés; Sárosi szerint a korszakban a leggyakoribb a hegedű és a cimbalom, vö. SÁROSI, *i. m.*, 42–43. és 47–48. Sárosi szerint az idézett részletben a *cythara* jelenthet hegedűt vagy valamilyen pengetős hangszert, mint pl. tamburát vagy cimbalmot, de citerát egészen biztosan nem! SÁROSI, *i. m.*, 50–51.

22 TAKÁTS Sándor, *Török–magyar énekesek és muzsikások: Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 422. Az eredeti szöveget lásd Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Allgemeine Akten, Fasc. 52. Konv. B. fol. 36r: „adsunt elegantissimi et illi egipt̃y citaredi, reliquię inquam pharaonis qui non supremis digitulis, nec aspendio more, sed pleno pectine increpant fibras, ululantque pleno ore corde [post multa inquam pr̃ludia et postquam Bachus cornua sumpsit ne quid conuiuiio deesset, pr̃it frater Georgius cum ipsa Regina admirabantur omnes elegantissimas saltationes Reginę et fratris Georg̃y [...]].” – További források: SÁROSI, *i. m.*, 51.

23 NAGY Pál, „*Fáraó népe*”: a magyarországi cigányok korai története (14–17. század), Pécs, Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke, 2004, 72.

zendő, hogy a XVII. század előttről nem mutatható ki autentikus cigányzene megléte, csupán cigány zenészek által játszott muzsika, ezért mindenféleképpen érdemes volna ebben az irányban kutatásokat végezni.

Mielőtt azonban nyugodtan hátradőlnénk, hogy a kérdés tisztázódott, és kiderült, hogy a simándiak valóban cigányok voltak, s a vakok nyelve a cigány nyelv – nézzük meg, mi szól az előbbi három érv ellenében.

B1. az elnevezés: Bármelyik, a *Hungariával* egykorú forrást vesszük kézbe, azt tapasztaljuk, hogy kivétel nélkül mindig, minden egyes alkalommal nevükön nevezik a cigányokat: a XV–XVI. századi, kortárs írók is már *cigánynak*, *egyiptominak* vagy *fáraónak* nevezik az ekkortájt a Moldvából és Havasalföldről érkező, Magyarországon letelepedő cigány nép csoportjait. Amikor viszont Oláh felsorolja a 19. fejezet közepén a Magyarországon együtt és egymás mellett élő népeket, még a jazigokat, azaz jászokat és a ruténokat, sőt még az Eger környékén élő eburokat is megnevezi, a cigányokat azonban nem. Ha Oláh olyan pontos ismeretekkel rendelkezett a simándi leírást megelőző passzusokban szereplő „most liège-ieknek nevezett eburok telepeseiről”,²⁴ akiknek idegen nyelvűségét szintén megemlíti,²⁵ érthetetlen, miért nem nevezi nevükön a Simánd melletti cigányokat – már amennyiben tényleg azok voltak.

B2. a koholt nyelv: Oláh egyértelműen arról ír, hogy a simándiak vaknyelvüket koholták, azaz nem beleszülettek nyelvükbe, hanem azt kitalálták – nem lehet szó tehát korábban létező nyelvről, amilyen a cigány nyelv is volt! Innen az ötlet, hogy argóról, tolvajnyelvről van szó, s nem cigány nyelvről, ahogy azt már többen felvetették. Ezt az elképzelést támogatja az az érv is, hogy amennyiben a simándiak (anya)nyelvileg eleve elkülönültek volna a magyar lakosságtól, miért lett volna szükségük további érthetetlen nyelv kiötlésére?²⁶

24 OLÁH, i. m., 80.

25 „Ezeknek lakossága mind a mai napig franciául beszél.” Uo.

26 A cigány nyelv a XVIII. században is megőrzi ezt a toposzt, mivel a kereskedők titkos-titkolózó nyelveként említik a magyar közköltészetben. A Mária Terézia-féle letelepítő rendelet (1768) nyomán a cigány nyelv betiltása fölött is kesereg nevükben a magyar ponyvaszerző, amikor ezt írja:

Ó, áldott cigány szó, estél sírba, vesztél,
Ki minket valaha lopásra ébresztél,
Sok hazugságokat szép színnel hímeztél,
Most mint füst, köd és hó, nyelvünk, elenyészte!

Már most titkainkat ki-ki megértheti,
Fortélyos dolgunkat, jaj, észreveheti!
Velünk, ki mit akar, könnyen megteheti,
Hamis fondorkodást torkunkba verheti.

B3. a foglalkozás: A harmadik érv szövegen kívüli: a XV–XVI. században Erdélyben élő cigányok legfőbb mestersége a kovácsolás és kosárfonás volt, de jellemzően ők végezték az olyan kiegészítő munkákat is, mint pl. a hóhér vagy sintér feladata, illetve az erődítés. A bor- és gabonakereskedelem mellett a katonáskodás is megemlíthető mint gyakori foglalkozás; rendszeresített koldulásról a korszakban nem esik szó a cigányok kapcsán!²⁷ Amennyiben Oláh simándi koldusai cigányok lettek volna is, nem az általános, hanem a kivétel kategóriáját erősítették volna.

Végigtekintve az érveken a következő konklúziót vonhatjuk le: A1, A2 és A3 érvek egyértelműen a prezentizmus számlájára írandók: későbbi valós vagy fikatív, mindenesetre sztereotip nézetek visszavetítésével találjuk magunkat szemben. A XVI. század elején nem jellemző sem a koldulva énekelő cigánymuzsikus, sem az integrációt kerülő, adómentes, város körül élő csoportosulásuk. A B érvek közül kettő szövegen belüli, ami sokat nyom a latban, azonban még ha helyesen is járunk el a B érvek melletti döntés során, attól még nem kerülünk közelebb a kérdés megválaszolásához: kik voltak a simándiak és milyen volt a nyelvük? A kérdés egyelőre nyitva marad, csak a válaszok körét szűkítettük le egy kicsit: a simándiak nem cigányok.

2. Filológia és szövegkritika

Az imént A2 érvként felhozott adat már egyúttal átvezet minket tanulmányom második részéhez, ti. a szöveg filológiai-szövegkritikai vizsgálatához. A *Hungaria* idézői, kommentátorai három kiadást szoktak használni: Bél Mátyás 1735-ös editio princepsét, mely az azóta elveszett ún. esztergomi kézirat alapján készült; Kollár Ádám Ferenc 1763-as kiadását, mely a ma is az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található, ún. bécsi kézirat alapján készült, s melyet Oláh saját kezűleg javított; végül a Juhász László és Eperjes Kálmán nevével fémjelzett kritikai kiadást 1938-ból.²⁸

Kézirat ma csupán két darab ismeretes s ezek egymással rokoníthatók: a bécsi-ről készült másolat a kölni, s mivel a bécsi már a másolás idején, tehát 1631

s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 92. sz., 37–38. versszak.

27 NAGY Pál, *Cigányok évszázadai*, http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3339&id=1309401 (letöltve: 2016. 12. 20).

28 A *Hungaria* kézirati hagyományozódásáról és szövegkritikájáról bővebben lásd egy másik tanulmányom: *Zur Überlieferungsgeschichte von Nicolaus Olahus' Hungaria = Wiener Archivforschungen: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas, hrsg. von Zsuzsanna CZIRÁKI, Anna FUNDÁRKOVÁ, Orsolya MANHERCZ, Zsuzsanna PERES, Márta VAJNÁGI, Wien, 2014 (Publikation der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 10), 69–75.

körül is csonka volt, a kölni sem tartalmazza a bécsiből hiányzó részt: ami nevezetesen a 19. fejezet második fele, a simándi koldusokról szóló részlet. Ezért aztán egyedül a bécsi kéziratból lehet bármiféle tanulmányt készíteni, pláne, hogy ez a kézirat autográf jegyzeteket és javításokat tartalmaz. 2014. április–májusban volt szerencsém a bécsi Osztrák Állami Levéltárban és a Nemzeti Könyvtárban kutatni, így természetesen megvizsgáltam autopsziával a *Hungaria* bécsi kéziratát is.²⁹ Elsősorban a kéziratból hiányzó simándi részlethez kerestem támpontokat vagy fogódzókat a kézirat korábbi szakaszaiban, s így jutottam a következő megállapításokra.

1. A hiányzó szövegrészlet: Filológiaiailag izgalmas kérdéseket vet fel, hogy a kéziratokból éppen az a részlet hiányzik, mely oly nagy szenvedélyeket váltott ki az olvasóiból. A bécsi kézirat eredetileg 32 folióból állhatott, ma csupán 31-et ismerünk. Fodor István szerint elképzelhető, hogy Oláh barátai tanácsára belátta, hogy a simándi részlet kellemetlen, s ezért az utolsó foliót saját kezűleg kitépte. Ez a feltételezés nem tűnik valószínűnek, hiszen ha egy pillantást vetünk a *Hungaria* agyonjegyzetelt és átszerkesztett kéziratára, könnyen belátjuk, amennyiben Oláh meggondolta volna magát, úgy kihúzta volna a kérdéses részt, és/vagy átírta volna, ahogyan tette azt pl. a Tiszáról szóló oldalaknál is. A kézirat legkésőbb 1631-ben már csonka volt, de hogy mikor és hogyan veszett el az utolsó lap, nem tisztázott. Ami biztos, az az, hogy a kódex 1576-ban, tehát Oláh halála után 8 évvel került be a bécsi császári könyvtárba, s leltárba kerülésekor nem jegyezték le, hogy csonka volna.

2. A hiányzó részlet kommentárjai, sőt az egész *Hungaria* kommentárjai. A bécsi kézirat alapos vizsgálata és a kiadásokkal való összevetése során feltűnt, hogy a felsorolt három kiadás egyike sem jelölte, hogy mikor hozza a főszöveget, mikor a javítást, s mikor a margón lévő jegyzetet. Igen nagy mulasztás ez, hiszen Kollár és Juhász–Eperjessy kiadásának a jegyzetekkel gazdagon ellátott bécsi kézirat képezte az alapját, s Bél kiadása alapján joggal feltételezhető, hogy az elveszett teljes, esztergomi kézirat is tartalmazott jegyzeteket. A bécsi kézirat példánya nem autográf, azonban a margón lévő összefoglaló címek minden bizonnyal a műhöz tartoztak eredetileg is. Amikor Oláh emendálta a kéziratot, ezekhez nem nyúlt, a főszövegbe azonban sokszor belejavított, s olykor újabb magyarázatokat fűzött a lapszélre. Van azonban egy harmadik kéz is, mely margináliákkal gazdagította a szöveget; azonban a kiadások egyike sem tesz különbséget a három kéz és a textusaik közt. Ez az egyik probléma. A simándi részlet kapcsán pedig ebből kifolyólag a következő problémával találjuk szemben magunkat: mivel az egyedüli teljes esztergomi kézirat elveszett, nem tudjuk megállapítani, hogy az ehhez a részhez tartozó kommentárokat Oláh maga fűzte a szöveghez vagy esetleg már Bél? Ha jobban szemügyre vesszük a részletet,

29 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8739.

feltűnik, hogy egy XVII. századi nyomtatványt idéznek benne: ez a részlet, s feltehetően az utána következő ellenvetés is minden bizonnyal Béltől származik, aki maga is komoly stúdiumokat folytatott a hun–szkíta–magyar rokonságot illetően.³⁰ A kérdés tehát az, hogy az első mondat szerzője ki volt: Oláh vagy Bél? Amennyiben Oláh maga jegyezte le a hunok arccsúfítására utaló passzust, az egyrészt teljesen illik abba a képbe, ahogyan a *Hungaria* elején is szó esik a hunokról–szkítákról, másrészt a *Hungaria* folytatásaként értett *Athila* felé is egyfajta előjáték volna a simándi részlet. Ugyanakkor azonban visszásnak és el-lentmondásosnak hatna az eljárás, hogy miközben Oláh a magyarokat a hunoktól eredezteti, épp a magyarokra szégyent hozó simándi koldusokat hasonlítsa a magyarok őseihez. A másik lehetőség, hogy a jegyzet egésze Béltől származik, ami pedig azért tűnik tévútnak, mert miért írna le egy hasonlatot valaki, hogy azt utána rögtön megcáfolja? A megoldást talán sosem fogjuk megismerni, én azonban hajlok arra, hogy ezt a hun–simándi párhuzamot vagy Oláhnak vagy egy másik glosszátornak tulajdonítsam, aki nem azonos Béllel. Ezzel pedig el is jutottunk a végső konkluzióhoz.

3. Összegzés

A *Hungaria* híres-hírhedt részletének vizsgálata a következőkre figyelmezteti a mindenkori filológust. A mű számos modern kiadása és a róla készült tanulmányok nagy száma ellenére sincs megnyugtatóan rendbe téve. A simándi részlet – melynek több mint fele nem található meg a ma ismert kéziratokban – és a hozzá írt jegyzetek együttes közlése, a szerző és a glosszátorok el nem különítése véleményem szerint lehetetlenné teszi a szerzői változat megismerését, így annak érdemi vizsgálatát is. A jövőben érdemes volna elválasztani egymástól Oláh feltételezett szerzői intencióját és az ahhoz kapcsolódó recepciót, s ezt egy valódi kritikai kiadásban jelölve közölni.

30 BÉL Mátyás, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718.

***A Névtelen Comico-Tragoedia* datálása a nótajelzések és a forráskutatás tükrében**

Korábbi datálási kísérletek: a szakirodalom eddigi támpontjai (1607–1646)

A *Névtelen Comico-Tragoedia* keletkezési idejének meghatározása már régóta viták tárgyát képezi a szakirodalomban. Toldy Ferenc *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* című 1867-ben megjelent irodalomtörténeti munkájában a *Comico-Tragoediát* még XVI. századi drámáink között említette,¹ míg Négyesy László² és Binder Jenő³ a cíamazonosság alapján az 1645 körül született Felvinczi György alkotásának gondolta a drámát – tévesen –, ezáltal azt egyértelműen a XVII. századra datálva.

Mivel a dráma szerzőjét nem ismerjük, és a mű szövege sem tartalmaz erre vonatkozóan semmiféle egyértelmű és pontos utalást – pl. akrosztichont, kolofont vagy valamilyen történelmi esemény, illetve személy említését –, jelentős problémákba ütközünk a keletkezés idejének megállapításánál. Biztos támpontot csupán a mű *editio princeps*ének, vagyis a Szenci Kertész Ábrahám-féle váradi kiadásnak (RMNy 2157) a megjelenési éve jelent (1646). Ez az 1646-os dátum tekinthető a *terminus ante quem*nek.

További kiindulási pontot adhat az egyes szcénák, illetve actusok előtt olvasható nótajelzések vizsgálata. Ezt Dézsi Lajos végezte el *Comico-Tragoedia című moralitásunk koráról* című tanulmányában.⁴ Dézsi a szövegben előforduló valamennyi nótajelzést vizsgálat alá vetette, átfogó leírást adva eredetükről, valamint a hozzájuk kötődő irodalmi kontextusról. Az első szcé-

* A szerző a PPKE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, második bőv. címképes kiadás egy kötetben, Pest, 1867, 203.

2 *A magyar irodalom története: Képes díszmunka két kötetben*, I, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Athenaeum, 1896, 412.

3 BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, EPhK, 22(1898), 228–232.

4 DÉZSI Lajos, *Comico-Tragoedia című moralitásunk koráról*, BpSz, 118(1904), 383–397. A *Comico-Tragoedia* nótajelzéseivel kapcsolatban lásd még: KASTNER Jenő, *Az első magyar opera = Emlékkönyv gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*, Bp., Rákosi, 1925, 419–426.

na első actusának⁵ *Ad Notam Lyricam Odes: Imé melly újság s' a' t.* jelzéséről megállapította, hogy a benne feltüntetett nóta a *Vásárhelyi-daloskönyv* (1672 körül) egyik darabja. Az azonos kezdetű verset („Íme, mely újság, / De nem vigasság / érkezik...”) egy Kóródi nevű személy írta, akinek nevét is csupán a költeménybe rejtett, rendhagyó szerkesztésű akrosztichonból tudjuk. Szintén a költemény árulja el a szerzés évét is:

*Hatszáz esztendő
Hetedik üdő
Mikor járt
Egy úgy irta versül,
Hogy szeretőjétül
Az elvált,
Ki helyett soha,
Hogy mást, azt mondja,
Nem talált.*

– olvashatjuk a kolofonban. A vers tehát 1607-ben készült, s ez arra enged következtetni, hogy a *Comico-Tragoedia* sem készülhetett korábban (a XVI. században), ahogyan azt Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt gondolta. Dézsi Lajos a további nótajelzések vizsgálata során ennél későbbi dátumhoz nem jutott, ekképp a dráma *terminus post quemjét* 1607-ben határozta meg; habár hozzátette, hogy a „nóták korának *pontosabb* meghatározása”⁶ még konkrétabb eredményhez vezethetne.

Az eddigi szakirodalmi eredmények alapján a *Comico-Tragoedia* hozzávetőleges keletkezési ideje tehát az 1607–1646 közötti időszakra tehető.

Újabb adatok bevonása: a nótajelzések ismételt vizsgálata

Dézsi Lajos 1904-es tanulmánya óta több olyan adat is előkerült, amelyek vagy teljesen új adalékokkal szolgálnak, vagy pedig pontosítják, árnyalják az irodalomtörténet eddigi megállapításait. Ezt figyelembe véve, szükségessé válik a *Comico-Tragoedia* nótajelzéseinek az ismételt vizsgálata, amely megerősítheti a dráma 1607–1646 közötti periódusban megállapított keletkezési idejét – esetlegesen szűkítve is ezt az időszakot –, vagy épp más eredményt hozhat.

A szöveg összesen 14 nótajelzést tartalmaz, amelyek a *Comico-Tragoedia* egyes szövegváltozataiban megegyeznek egymással. Kivételt mindössze Kájo-

5 A *Comico-Tragoedia* szerzője a *szcéna* és az *actus* megjelöléseket egymással értelmileg felcserélve használja.

6 DÉZSI, *i. m.*, 394. Kiemelés tőlem, K. K.

ni János teljes kéziratos másolata jelent,⁷ amely a 14 nótajelzésből csupán hármat (I/3; I/4; IV/1) jelöl, és ezek közül is egy helyen, az első szcena harmadik actusánál más nótajelzést tüntet fel.

a) Az első szcena nótajelzései

I/1. A *Comico-Tragoedia* első szcénájának első actusához az *Ime melly ujsag* kezdetű nótajelzés tartozik. Forrását már Dézsi is azonosította,⁸ a költemény egy szerelmi ének, amely a *Vásárhelyi daloskönyv*ben maradt fenn (1672 k., 234b–240a),⁹ dallama azonban ismeretlen (vö. RMDT II. 148). Az 5, 5, 3, 6, 6, 3, 5, 5, 3 strófaszerkezetű vers a kolofon szerint 1607-ben keletkezett, szerzőjének neve pedig egy bizonyos Korodi, amelyet az 1–6. strófák versfőinek visszafele történő olvasása ad ki.

A XVI–XVII. századból több Korodi is ismert: Stoll Béla Korodi Istvánt nevezi meg lehetséges szerzőként, azt az adatot segítségként hozzáfűzve, miszerint egy Korodi István „1599-ben Mezőmadarason volt prédikátor (SÁNDOR Imre, *A csíkszentsimoni Endes család levéltára*, 11.) a név eszerint tehát erdélyi.”¹⁰ Németh Béla ellenben Kórodi Bedő Dániel császári koszorús költőt véli a szerzőnek, aki – Németh kutatásai szerint¹¹ – fiatalkorában, diákként írhatta a verset. Kórodi Bedő Dániel 1615-től a heidelbergi egyetem hallgatója volt, David Pareus (1548–1622) tanítványaként; majd 1617-ben debreceni rektorként működött.¹² Fennmaradt műveinek tanúsága szerint görögstudása mellett kiváló latinista volt, jól ismerte Catullus, Vergilius és Janus Pannonius műveit – beleértve a pajzánabb költeményeket is. Mindezeket figyelembe véve, nem lehetetlen

7 KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677 k., Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250, részleges fotómásolat: MTAK Ms 11.027/3–6, f. 23–26, f. 820–900. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, I. 7. tétel, 100, továbbá STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 102. sz. A *Comico-Tragoedia* teljes szövege a 75–97. lapokon olvasható.

8 DÉZSI, i. m., 386–387.

9 *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 3, a továbbiakban RMKT XVII/3), 23. sz.

10 Uo., 565.

11 NÉMETH Béla, *Adalékok két debreceni latin költő, Csorba István és Kórodi Bedő Dániel értékeléséhez*, Könyv és könyvtár: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 15(1987), 129–137, itt: 132–134.

12 HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980 (1982), itt: 295. Lásd továbbá Kórodi Bedő Dánielről: BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius (tanulmányok)*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975, 498; Uő, *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 43, 49.

tehát, hogy Kórodi Bedő írta az *Ime melly ujsag* kezdetű szerelmes verset is, talán a cseles akrosztichon (IDOROK = KORODI) is jobban vall rá, mint egy mezőmadarasi prédikátorra. Van azonban még egy Kórodi B. István is, aki a kronológiát tekintve kapcsolatba lenne hozható a költeménnyel: ő 1620. július 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, más információ azonban nem áll róla rendelkezésre.¹³ A lehetséges szerzőséget és az egyetemi beiratkozás dátumát tekintve azonban feltehetően nem ő írhatta a verset.

A *Comico-Tragoedia* keletkezési idejének meghatározásához a versszerző személye nem szolgál releváns adalékkal, sokkal inkább a kolofonban feltüntetett adat, az 1607-es esztendő a fontos, amely egyértelművé teszi a költemény pontos szereztetési idejét.

A legkésőbből származó nótajelzés keletkezési ideje lehet ugyanis az a dátum, amely évben legkorábban (*terminus post quem*) a *Comico-Tragoedia* is íródhatott. Ennek a dátumnak a megtalálásához pedig a további nótajelzéseknek a vizsgálata vezethet el.¹⁴

I/2. Az első szcena második actusának *Segítségül a' nagy Istent 's a' t.* kezdetű nótajelzéséhez Dézsi Lajos nem talált teljesen megfelelő költeményt. Felvetette ugyan a hasonlóságot *Szegedi Gergely énekeskönyvének a Segítséggel hyiuc az menybeli istent*¹⁵ és a *Segítségül hívlak téged jó Istenem*¹⁶ incipitű költeménnyel, de helyesen jegyezte meg, hogy ezek csupán emlékeztethetnek a *Comico-Tragoedia* nótajelzésében jelölt műre, ám nem lehetnek azonosak vele, hiszen versformájuk sem egyezik.¹⁷

13 HELTAI, i. m., 295.

14 Az elemzés azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a nótajelzések mindenképp *szerzői eredetűek*, s nem későbbiek. Más műfajokban bőven láthatunk példákat a nótajelzések változására, különösen az elavult szövegkezdetek kirotálására és új dallamutalások megadására. (Szerk. megj.)

15 Ennek az incipitű versnek az első nyomtatott kiadása a *Szegedi Gergely-féle 1569-es Énekeskönyvben* található (RMNY 264, 177), de tartalmazza a XVI. század végi zay-ugróci kézirat is (ez valójában a zay-ugróci levéltár három kéziratos versgyűjteményét és egy külön lapon még egy magyar és egy [?] latin verset foglal magában; a tárgyalt éneka 2. versgyűjtemény töredékében található); a kézitról készült másolatok számozása szerint: Balogh III/52 1a–1b, vö. KÖSZEGHY Péter, *A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól*, ItK, 93(1989), 97–100, II/1. Vö. *Zay-ugróci töredékek* (XVI. század vége; STOLL 1003, Pozsony, Szlovák Központi Levéltár Zay-ugróci lt. 50–52. és 422. sz.: c). A másik három levélnyi töredék tartalma: 1a–b: *Segítségül hívjuk a mennybeli Istent...* stb.).

16 *Balassa-kódex* (1650 után; STOLL 76), 140–141: *Segítségül hívlak téged jó Istenem*. Vö. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, I; a továbbiakban: RMKT XVII/1), 104. sz.

17 DÉZSI, i. m., 387. (1916-ban Dézsi ismerteti a *Kuun-kódexet*, amelyben fellelhető egy azonos kezdetű költemény, amely megfelel a *Comico-Tragoedia* nótajelzésének, erről a megfelelésről azonban Dézsi nem ír, ismertetésének ez nem is célja, lásd a 41. jegyzetet.)

Az RMKT és az RPHA forrásgyűjteményeit áttekintve viszont találunk egy *Segítségül a nagy Istent* kezdetű vitézi éneket,¹⁸ amely már megegyezik a *Comico-Tragoedia* nótajelzésével. Az énekvers több kéziratos változatban is fennmaradt: megtalálható a *Kuun-kódex*ben (1621–1647, 30–32),¹⁹ *Sepsi Laczkó Máté krónikájában* (1624 körül, 3–4)²⁰ és a pápai református könyvtárban egy könyvtáblából kiáztatott levélen, amely részben Medgyesi Pál 1636 körüli, saját kezű jegyzeteit tartalmazza.²¹ A költemény szerzője az akrosztichon szerint (SÁRKÖSZI MATTE H) Sárközi Máté erdélyi nemes (XVI–XVII. század fordulója). A keletkezés idejére *Sepsi Laczkó Máté krónikájából* lehet következtetni,²² ahol a vers az 1593-as év eseményeit tárgyaló fejezet előtt áll Homonnai István egy vitézi énekével és *A vitézek kardjainak* kezdetű költeménnyel együtt (mely utóbbira szintén utal nótajelzésként a *Comico-Tragoedia* Névtelen szerzője a III. szcena 2. actusa előtt). Ennek alapján tehát a *Segítségül a nagy Istent* az 1590-es években íródhatott. Metrumképlete a11, a11, a12; dallama ismeretlen (vö. RMDT II. 148. sz.).

I/3. Az előző nótajelzéshez hasonlóan Dézsi az első szcena harmadik actusához tartozó nótajelzésnek sem tudta egyértelműen azonosítani a forrását:²³ az *Ad Notam Lyricam Odes: Zengnek a' mezők s' a' t.* megjelölésben jelzett nótához Kríza János székely népköltési gyűjteményének, a *Vadrózsáknak* egy darabját próbálta kötni (456. sz. *Zengenek az erdők trallalalam...*),²⁴ ám ez, a versforma különbözősége miatt sem jelenthet azonosságot.

Az újabb kutatások eredményeként azonban tudomásunk van egy ismeretlen XVII. századi versről, amely megegyezik a megfelelő drámabeli jelenet szövegének 5, 5, 8, 5, 4, 9-es strófaszerkezetével (vö. RMDT II, 148. sz.). Az ének „Szöngynek az erdők csöngnek a mezők...” változatban szerepel Fodor Pál énekeskönyvében, amelynek töredékei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár

18 RMKT XVII/1, 17. sz.; RPHA 1214.

19 *Kuun-kódex* (1621–1647; STOLL 40): *Segítségül a nagy Istent...*, vö. *A Kuun-kódex, hasonmás kiadásban és átírásban*, I–II, s. a. r., előszó, jegyz. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, 30, átírás: 7. sz. Lásd továbbá: DÉZSI Lajos, *Régi magyar-verseskönyvek ismertetése: V. A Kuun-codex*, ItK, 26(1916), 50–74.

20 *Sepsi Laczkó Máté krónikája* (1624 k.; STOLL 43), 3–4: *Segítségül a nagy Istent ki hía...* (Sárközi Máté); RMKT XVII/1, 17. sz.

21 „Medgyesi Pál töredékei.” (1636 k.; STOLL 1013), *Segítségül a nagy Istent ki hía...* (Sárközi Máté); *uo.*, 17/III. sz., vö. ESZE Tamás, *A magyar Praxis Pietatis*, Bp., Tankönyvkiadó, 1963 (Könyv és könyvtár, 3), 55–56. (A Pápai Református Nagykönyvtár kézirata, a könyvtáblából kiáztatott töredékek egyik levélén található.)

22 Vö. RMKT XVII/1, 17. sz., jegyzet: 524; *Kuun-kódex*, i. m., jegyzet: II, 274.

23 DÉZSI, *Comico-Tragoedia* című..., i. m., 387.

24 *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, szerk. KRÍZA János, Kolozsvár, Stein János, 1863, 227. (Reprint kiadás: Bp., Akadémiai, 1987.)

MSS III. 144. sz. kéziratának kötéstáblájából kerültek elő.²⁵ A vers szereztetési idejére vagy szerzőjének nevére vonatkozóan a töltelékklap, amelyen az olvasható, nem tartalmaz semmiféle adatot. Az előkerült töredékeken még további versek kezdősorai vagy részletei szerepelnek:²⁶ Illésházy István (?) *Forog a szerencse* kezdetű versének hét szakasza (1604);²⁷ az *Ó, mennyei nagy boldogság* (Bártfai énekeskönyv, 1593);²⁸ a *Mikor Krisztus Betlehembe* (Szentgratianus Erdélyi Máté, 1560);²⁹ az *Ó, mint keserőgnek most az keresztyének* (Szegedi Kis István, 1561 előtt);³⁰ a *Semmit se bánkódjál...* (Szkhárosi Horvát András, 1549 előtt)³¹ és a *Fölségödben bíztam, mind én jóvaimot csak tetőled vártam* (1615 előtt)³² énekek kezdősorai.

A töredékek alkotta daloskönyvről bizonyosan tudható lejegyzőjének neve és a lejegyzés ideje: „Si me queris quid sit mihi nomen: Paulus Fodor. Anno Regnantis 1616.” Mivel tehát Fodor Pál 1616-ban jegyezte le az énekeket, amelyek közül – a jelenleg rendelkezésre álló töredékek szerint – a legkorábbi 1549 körül vagy valamivel az előtt keletkezhetett, a *Zöngnek az erdők, csöngnek a mezők* kezdetű anonim költemény szereztetési idejét 1549 és 1616 közé tehetjük. A költemény erőteljes Balassi-imitációja, udvari szerelmi frazeológiája azonban a XVI. század legvégére vagy még inkább a XVII. század elejére utal.

25 Fodor Pál-ék. (1616; STOLL 1006), vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ismeretlen XVII. századi versek*, ItK, 85(1981), 439–442, itt: 439–440.

26 Részletesen lásd *uo.*

27 Vö. RMKT XVII/1, 80. sz.

28 RPHA 1123.

29 Erdélyi Máté, *Karácsoni ének = XVI. századbeli magyar költők művei*, 6, 1560–1566 (Erdélyi Máté, Fráter Gáspár, Pesti György, Küküllei Névtelen, Torkos János, Varsányi György, Szerémi Illyés, Dávid Ferenc, Huszár Gál, Mélius Péter, Németi Ferenc, Szendrei Névtelen, Besenyei Jakab, Tuba Mihály, Bornemisza Péter, Karádi Névtelen, Felnémeti Névtelen, Dobokai Mihály és névtelenek énekei, *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról*), közzét. SZILÁDY Áron, jegyz. SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1912–1926 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 7; a továbbiakban: RMKT XVI/7), 14.

30 RPHA 1127.

31 RPHA 1219.

32 Ezt az éneket RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes még ismeretlennek veszi, ?-t tesz utána, *i. m.*, 439. Az ének ezzel a kezdettel valóban nem egy önálló vers, hanem a *Dicsértessék, Uram, örökké szent neved* kezdetű hosszabb költemény 6. strófájának egy részlete. Az egész költemény megtalálható a *Lipcsei-kódexben* (1615, 10b–11a), vö. DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése: VI. A Lipcsei-codex*, ItK, 26(1916), 305–343; tartalmazza a *Kuun-kódex* (1621–1647, a faksimile kiadásban: 42–44; *Cantio Pulchra*) és a *Kassai István toldalékának* nevezett gyűjtemény is (1629; STOLL 1009, 8a–b.). További forrásait lásd: *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVII/8), 126. sz., jegyzet: 609–610. Egy 1700-ban kiadott változat (amely megvolt már az énekeskönyv elveszett 1623-as kiadásában is) Rimay János *Légyen jó idő csak* kezdetű versét nótajelzésként tünteti fel; ugyanez a nótajelzés szerepel a *Com-Tr.* 2. szcénájának 3. actusa előtt.

Áttekintve a *Comico-Tragoedia* valamennyi rendelkezésre álló szövegváltozatát, érdekes módon Kájoni teljes kéziratós másolatában ugyanennél az actusnál más nótajelzés szerepel. A *Hymnarium*ban fennmaradt variánsban ugyanis a következő olvasható:

Actus Tertius Scanae Primae

nota: Régi hatalmu.

A Kájoninál feltüntetett nóta II. Rákóczi György éneke,³³ amely címe szerint 1657-ben, a fejedelem egyik lengyelországi hadjáratra való készülődésekor íródott,³⁴ szerzője ismeretlen. A költemény a *Hölischer-kódex*ben (1686–1693; STOLL 118 sz., 86a–87a)³⁵ maradt fenn, illetve a kódexről készült XIX. századi másolatok is tartalmazzák (OSZK Quart. Hung. 0258 19b és MTAK RUI 4-r 252. IV. 128–130).³⁶ Ez a vers szerepel továbbá nótajelzésként *A nyúl éneke*³⁷ Kájoni-kódexbeli (1634–1671)³⁸ redakciójában, de ott is tévesen. A népszerű éneknek³⁹ számos XVIII. századi ponyvakiadása ismert (1714, 1735, 1750, 1762, 1784), ősalakját (rövidebb változat) a *Kájoni-kódex* tartalmazza, amelyben együtt szerepel a magyar szöveg (200b–201a) és annak latin eredetije (*Lepus intra sata quiescit*, 126b–128a – ezt Kájoni 1664-ben jegyezte le a kódexbe), dallammal együtt.⁴⁰ A vers szerzőségét egy ideig Szentmártoni Bodó Jánosnak, illetve Barakonyi Lászlónak tulajdonították, ez azonban helytelen.⁴¹

Kájoni kéziratós gyűjteményében *A nyúl énekéhez* két dallamot is megjelölt nótajelzésként, amelyek közül az első a *Régi hatalmú, gazdag irgalmú*, a másik a *Messias iam venit* kezdetű ének.⁴² Kájoni a *Régi hatalmu* nótajelzést tehát többször is alkalmazta másolói tevékenysége során. A kronológiai adatokat és a *Comico-Tragoedia* szövegkritikai vizsgálatát figyelembe véve azonban egyértelmű, hogy a dráma első szcénájának harmadik actusa esetében Kájoni saját, a

33 *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVII/9), 149. sz.

34 „Cantio votiva celsissimi principis Georgii Rakóczi scripta cum expeditionem bellicam susciperet adversus persecutores Evangelii in Polonia A. 1657 lingua hungarica”. *Uo.*

35 *Hölischer-kódex* (1686–1693), OSZK Quart. Lat. 2530.

36 Vö. RMKT XVII/9, 149. sz., jegyzet: 699–700.

37 *Az 1660-as évek költészete 1661–1671*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10; a továbbiakban: RMKT XVII/10), 129. sz.

38 Csíksomlyó, Ferences Könyvtár. 1–152. lapjának fényképe: OSZK Ms. mus. 8.950., STOLL 56. sz.

39 A versről részletesen: TÚROCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza*, ItK, 48(1938), 217–227.

40 Ehhez lásd: SEPRÓDI János, *A Kájoni-Codex irodalom- s zenetörténeti adalékai*, I–III, ItK, 19(1909), 129–146; 282–301; 385–424.

41 RMKT XVII/10, 129. sz., jegyzet: 776.

42 Vö. *A XVII. század énekelt dallamai*, s. a. r. PAPP Géza, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2; a továbbiakban: RMDT II), 169. sz.

forrását (*Comico-Tragoedia*, Várad, 1646, RMNy 2157) valószínűleg nem követő, önkényes nótajelzéséről van szó. Egyrészt Kájoni kézírata számos esetben nem egyezik meg a további nyomtatott, illetve kéziratos példányok megfelelő szöveg-helyeivel; másrészt, ami ennél még fontosabb és egyértelműbb, az a kronológiai összeférhetetlenség. Hiszen ha Kájoni a színdarabot az *editio princeps*ből, vagyis az 1646-os várad kiadásból másolta le a *Hymnarium*ba (1659–1677), s más forrása nem lehetett, mivel a másik két fennmaradt teljes változat 1677 utáni (Lőcse 1683; Kolozsvár 1699), akkor forrásában nem szerepelhetett egy 1657-ben keletkezett ének. Kájoni tehát azt forrásától elszakadva, attól függetlenül írta hozzá. A kéziratot alaposan megnézve, elképzelhető, hogy a nótajelzés későbbi, utólagos beszúrás Kájonitól.

További adalék ehhez a nótajelzéshez, hogy a „másik” *Comico-Tragoediában* is megtalálható: Felvinczi György azonos című darabjában (1693) az I. felvonás második jelenete élén olvasható („második megjelenés első tselekedet: *Régi hatalmam, gazdag vigl mam*”).

I/4. A *Comico-Tragoedia* első szcénájának negyedik actusát Virtus siralma tölti ki. Az erények fejedelmének keserű panaszolkodását az *Ad Notam Odes Hist: A' Szent Irás mondja 's a' t.* nótajelzés vezeti fel. A megjelölés *Apollonius királyfi históriájára* utal,⁴³ amelynek szerzője ismeretlen – a Bogáti Fazakas Miklósnak vagy Balassi Bálintnak tulajdonított szerzőség a kutatás jelenlegi állása szerint nem elfogadott;⁴⁴ ám szereztetési ideje a kolofonból egyértelműen kiolvasható:

Az, ki ez éneket rendelé versekben, igen bízik Istenben,
Mint Apollonius király az tengeren, búdosván elméjében,
Az ezerötszáznak és az nyolcvannyolcnak kétséges elejiben.

A históriát tehát 1588-ban írták, habár a történet már az antikvitás óta ismert és széles körben elterjedt volt. A magyar *Apollonius-história* forrásaként ugyanis a történetnek a *Gesta Romanorum* ún. vulgata redakciójában olvasható latin nyelvű változata (*De tribulatione temporalis, quae in gaudium sempiternum postremo commutabitur*) szolgált, amelynek előzményei még korábbra, egy i. sz. III. századi elveszett görög nyelvű regényre és annak középkori latin fordításaira nyúlnak vissza. Az 1588-as magyar nyelvű feldolgozás (az *Árgirus históriája* mellett) az egyik legtöbb kiadást megért és legnépszerűbb XVI. századi epikus énekként

43 XVI. századbeli magyar költők művei, 1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek), kiad. ORLOVSKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 12), 71, jegyzet: 612; RPHA 0043.

44 Uo., 614.

volt jelen a régi magyarországi irodalomban, jóllehet az Apollonius-téma már a história megírása előtt sem volt ismeretlen hazánkban (vö. Bornemisza Péter egy megjegyzésével).⁴⁵

A magyar história szövegét kéziratos és nyomtatott források egyaránt megőrizték: tartalmazza a *Fanchali Jób-kódex* (1595–1608; STOLL 4, 153–190); a *Bettfalui János-énekeskönyv* (1613–1616; STOLL 26, 3a–10b), a *Tatrosy György-énekeskönyv* (1618; STOLL 37, 28b–45b), a *Pápai toldalék* (XVI. század vége–XVII. század eleje; STOLL 70, 1–25) és a *Vadadi Hegedűs-kódex* (1740–1754, STOLL 203; 61a–76a) is. Nyomtatott kiadása már 1591-ből ismert (Kolozsvár, RMNY 661), majd egy évvel később, 1592-ben is kiadták (Sicz? ma: Németlövő, Manlius, RMNY 699). A következő századokban is igen népszerű maradt, ezt egy XVII. század végi lőcsei (RMK I. 1596), több Esler Márton-féle budai (1722, 1727, 1735, 1750, 1751), valamint egy 1852-es szarvasi kiadás is tanúsítja.

Nem meglepő, hogy a *Comico-Tragoedia* névtelen szerzője egy ilyen közkedvelt históriát használt nótajelzésként. Ebben Felvinczi is követte, aki drámájában a 3. megjelenés 2. cselekedete elé illesztette ugyanezt az éneket. A históriás ének dallama ismeretlen (vö. RMDT II., 148.), fontosabb viszont megfigyelni a strófaképletet: *Apollonius históriája* a19 (6, 6, 7), a19 (6, 6, 7), a19 (6, 6, 7) szerkezetű sorokból épül fel, vagyis Balassi-strófában van írva. A *Névtelen Comico-Tragoedia* ehhez tartozó jelenete azonban érdekes módon nem követi teljesen következetesen a nótajelzésben megadott história versformáját (a Balassi-strófát, amelynek elterjedtsége a XVII. század első harmadában volt a legerősebb);⁴⁶ hanem a Balassi-strófa előzményének tekinthető 3×a19 szerkezetű Lucretia-strófát használja.

I/5. A *Comico-Tragoedia* nótajelzései közül az első szcena utolsó jelenetéhez (5. actus) tartozó nóta az egyik legrejtélyesebb. A *Delfisből Appoló feje lefüggeszt* kezdetű vers valószínűsíthetően Homonnai Drugeth Bálint egy ismeretlen éneke, amelynek azonosítását a nótajelzésben szereplő monogram teszi lehetővé: ugyanis, amint arra Dézsi Lajos többször is rámutatott,⁴⁷ a „Spect. ac Magn. V. H.” rövidítés feloldása „Spectabilis ac Magnifi Valentini Homonnai” lehet. Ho-

45 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetekről*, 1579, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi, 1980, 1008; RMNY 433.

46 A verselés kérdéseire lásd: HARGITTAY Emil, *A XVII. század eleji magyar költészet történeti poétikájához: A reneszánsz-manierizmus-barokk komplexum metrikai szempontból*, MTA I. Oszt. Közl., 31(1979), 321–330; DÉCSI Tamás, *A hosszústrófa a XVII. században*, *Palimpszeszt*, 10. szám, 1998. ápr., http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/08.htm#Heading5

47 DÉZSI, *Comico-Tragoedia című...*, i. m., 188; Uő, *Régi magyar versek a gróf Zichy-család szélyi levéltárából*, *ItK*, 36(1926), 218–224, itt: 219.

monnai Drugeth Bálint (1577–1609)⁴⁸ 1603-ban Zemplén megye főispánja volt, később országbíró lett, és Bocskai István tábornokaként is szolgált. Emellett református vallásos költőként és naplóíróként is számon tartja az irodalomtörténet, ugyanis fennmaradt tőle egy magyar nyelvű történelmi napló, amely az 1605-ös Bocskai-féle hadjárat történetét tárgyalja,⁴⁹ s költészetének nyomai is fellelhetők. A *Detsi-kódex* (1609–1613, STOLL 25) ugyanis megőrzött egy *Holdnak, az szép napnak, az szép csillagnak* kezdetű költeményt (193a–194b),⁵⁰ amelynek versfői a HOMONNAI BALI[N] nevet adják ki. A *Comico-Tragoedia* első szcénájának ötödik actusa élén álló Homonnai-vers azonban sajnálatos módon nem maradt fenn, így pontos szereztetési ideje sem ismert; arra vonatkozólag sem került elő adat, hogy esetleg más műveknél nótajelzésként szerepelne. A vers dallama ismeretlen, a hozzá tartozó jelenet 3×12-es strófákból épül fel. Homonnai költői működése a XVII. század első tizedére tehető,⁵¹ ennek alapján a nótamegjelölésben szereplő verset az 1600 és 1609 közötti időszakra datálhatjuk.

b) A második szcena nótajelzései

II/1. A *Comico-Tragoedia* második szcénájának első jelenete előtt az *Ad Notam Odes Hist: A'Tündér országról bőséggel 's a' t.* nótajelzés olvasható. A vers könnyen azonosítható, ugyanis az egyik, akkoriban legnépszerűbb széphistóriának, Gersei Albert *Árgirusának*⁵² a kezdősorára utal:

Az tündérországról bőséggel olvastam,
Olasz krónikákból kit megfordítottam,
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekben foglaltam.⁵³

48 Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Bp., OSZK, 2008, 207.

49 Homonnai naplóját többször is kiadták, lásd: *Homonnai Drugeth Bálint naplója* (1605), közli NAMÉNYI István, *Tudománytár*, 3(1839), 172–182, 252–261, 315–324, 363–375; *Homonnai Drugeth Bálint Naplója*, s. a. r., CSONKA Ferenc = *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*, közreadja CSONKA Ferenc, SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1988, 99–145. Lásd továbbá: VENÁSCH Eszter, *Homonnai Drugeth Bálint hadínaplójának kiadatlan része*, *Lymbus*, 5(2007), 19–46.

50 Vö. 41. tétel: DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése: VII. A Decsi-kódex*, ItK, 37(1927), 68–76.

51 Vö. DÉZSI, *Comico-Tragoedia című...*, i. m., 388.

52 XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577 (Valkai András, Göröcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához), szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVI/9), 10. sz.; RPHA 0053.

53 RMKT XVI/9, 10. sz.

A história és a dráma megfelelő jelenete egyaránt a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6) metrumképletű, vagyis versformájukban, a felező tizenkettesben is megegyeznek. Saját dallama nincsen, habár egy Kodály Zoltán gyűjtésében fennmaradt népi dallam kapcsolható hozzá,⁵⁴ s egy másik dallam is összefüggésbe hozható a szöveggel.⁵⁵

Árgirus históriája számos kéziratos és nyomtatott változatban terjedt, legkorábbi másolatát *Tatrosy György énekeskönyve* (1618) tartalmazza,⁵⁶ első kiadása pedig még ennél is korábbról, 1615 előtről származik.⁵⁷ A história szerzője bizonyosan Gergei Albert, hiszen az első tizennégy strófa kezdőbetűi az ALBERTUS GERGEI akrosztichonná állnak össze. Az *Árgirus* szereztetési idejével kapcsolatban azonban már nem szolgál konkrét információkkal a szöveg, kolofonja ugyanis nincsen. Nótajelzése (*Oly búval bánattal az Aeneas király, etc.*)⁵⁸ és egy 1575-ös levél alapján⁵⁹ mindenképpen 1600 előttre, pontosabban 1569 és 1575 közé datálható.

Az *Árgirus históriája* nótajelzésként nemcsak a *Névtelen Comico-Tragoediában* szerepel, hanem Bogáti Fazekas Miklós 65. zsoltárának a Péchi Simon 1615-ben írt énekeskönyvében olvasható változatában is.⁶⁰ Azt, hogy a *Comico-Tragoedia* névtelen szerzője milyen forrásból ismerte Gergei *Árgirusát*, nehéz egyértelműen meghatározni, a história ugyanis ismert ponyvaolvasmányként éppúgy széles körben terjedt, mint ezzel párhuzamosan az élő szóbeli hagyományozódás csatornáján.

II/2. A fösvény Gazdag és a Halál konfrontációját színre vivő jelenethez (II. szcena, 2. actus) az *Azon Nótára, a' többi között elmondhatni*. megjegyzés tartozik; Dézsi Lajos ezt egyáltalán nem említi tanulmányában. Minden bizonnyal úgy érthetjük, hogy a megelőző verssel egyező dallamra kellett énekelni, mivel a jelenet versmértéke azonos az előzővel.

54 Vö. *A XVI. század magyar dallamai*, s. a. r. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1; a továbbiakban: RMDT I), 235.

55 RMKT XVI/9, II. dallam.

56 *Tatrosy György-ék.* (1618; STOLL 37, 46a–56b). További kéziratos forrásait lásd RMKT XVI/9, 10. sz. jegyzetei.

57 Könyvtáblából – Johannes BUXTORF, *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum [...]*, Basileae, 1615 – kiáztatott csonka töredék a história 385–732. csonka soraival a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban, 1615 előtti. További kiadásait lásd az RMKT XVI/9, 10. sz. jegyzeteiben.

58 Huszti Péter *Aeneisének* 1017. soraiból egy ismeretlen szerző által kialakított ének, amelyet az 1580-ban másolt *Kolozsvári todalékban* talált meg Horváth Iván. Vö. HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*, ItK, 87(1983), 75–88, itt: 79. Huszti műve Bod Péter tudósítása alapján – *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766, 117 – 1569-re datálható. Vö. RMKT XVI/9, 12. sz., jegyzet: 596.

59 Vö. STOLL Béla, *Újabb adatok az Árgirus-széphistóriához*, ItK, 87(1983), 664–665.

60 „Francisco notaiara vel sic: Az Tünder orzagrol leszen most beszedem.”

II/3. A második szcena harmadik actusánál a *Nota ejusdem: vel, Légyen jó idő tsak 's a' t.* megjelölés szerepel. A drámának ez a jelenete ismét 4 sorból álló tizenkettes szerkezetre épül, nótajelzésként pedig vagy az előző két actusban szereplő nótára („nota ejusdem”), vagy a *Légyen jó idő csak* kezdetű versre énekelhető, amely Rimay Jánostól (1570–1631) származik:

Légyen jó idő csak, fecske száll házamra,
Nincs oldhatatlan nyűg vetvén nyavalyámra,
Ha gondja Istennek csak egy szál hajamra,
Inkább gondot visel lelkemre s magamra

– így kezdődik Rimay *Lelki vigasztalás*⁶¹ című verse. A *Metaphorica cantio* alcímet viselő költeményhez pontos szereztetési dátum nem kapcsolódik, ám valószínűsíthetően Rimay egy korai alkotásáról lehet szó. A Horváth Iván és Tóth Tünde által készített Rimay *Ifjúkori versgyűjteményének* kritikai kiadásában,⁶² amely a *Balassa-kódex*ben szereplő Rimay-corpuson alapul, a 6. darabként szerepel. A *Balassa-kódex* ősmásolata Varjas Béla megállapítása szerint⁶³ 1610 előtt keletkezhetett, amely magában foglalja Balassi „maga kezével írt” könyvének anyagát és az ősmásolat írója által ahhoz hozzágyűjtött és 1610 előtt lejegyzett további énekeket (a LXII. énektől a *Celia-ciklus* végéig + a számozatlan énekek), valamint Rimay János költeményeit, amelyeket a „mostani poéták” versei közül az első hárommal együtt szintén 1610 körül másolhattak a gyűjteményhez.

A Rimay-vers első fennmaradt nyomtatott változata a Balassi–Rimay *Istenes énekek* 1633-as bécsi kiadásában (RMNY 1599) olvasható – majd ezt követően minden későbbi editióban is –, de feltételezhetően az 1632-es (jelenleg példányból nem ismert) bártfai kiadásában (RMNY 1519) is szerepelhetett. Ennek alapján a vers mindenképpen 1610 előtti keletkezésű (*terminus ante quem*).

További érdekes adat, hogy a vers nem csupán Rimay önálló költeményeként szerepel a *Balassa-kódex*ben, hanem nótajelzésként is, két vers előtt: a *Boldog, aki akarsz lenni életedben*⁶⁴ és a *Segítségül hívlak téged, jó Istenem*⁶⁵ incipitű versek egyaránt erre a nótára énekelhetők. Előbbi 1600 előtt keletkezhetett (vö.

61 XXI. *Lelki vigasztalás: Metáphorica cantio* = Rimay János írásai, kiad. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 119.

62 Rimay János ifjúkori versgyűjteménye, hálózati kritikai kiadás, szerk. Tóth Tünde, Horváth Iván, Bp., ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/ch01.html>

63 A *Balassa-kódex*, bevezetéssel és jegyzetekkel, közléstesi Varjas Béla, Bp., MTA, 1944; előszó: XXIX–XXX.

64 138–139, RMKT XVII/1, 61. sz., RPHA 0196.

65 140–141, RMKT XVII/1, 104. sz.

RPHA 0196), szerzősége vitatott;⁶⁶ utóbbi szintén a *Balassi-kódex* végén, a bizonytalan eredetű versek között található, amelyeket 1604 és 1610 között írtak össze.⁶⁷ A vitatott szerzősége túl az is problematikus, hogy Balassi–Rimay *Istenes énekeinek* egykorú kiadásaiban egyik sem szerepel, s elképzelhető, hogy nótajelzésük csak utólag került az énekek elé. A *Légyen csak jó idő* datálásához ezért nem szolgálnak megbízható adalékkal. Az azonban kétségtelen, hogy Rimay verse rendkívül kedvelt ének lehetett a korszakban, hiszen maga Rimay is többször utalt rá költeményeiben,⁶⁸ és gyakran alkalmazták más szerzők is – a fent említetteken túl pl. Pécseli Király Imre (1590 k.–1641).⁶⁹

A *Légyen jó idő* csak dallama a zenetörténeti kutatás szerint ismeretlen,⁷⁰ a Szabó Géza által a *Rimay-kiadásban* közölt dallam,⁷¹ amely az *Irgalmazz, Úr Isten, immáron énnékem* dallamával⁷² egyezik meg, csak a metrumképlet azonosságán alapul (4×12).

II/4. A Gazdag lamentációjának jelenetéhez (II. szcena, 4. actus) a *Reménségem nincs...* kezdetű nóta tartozik.⁷³ Ezzel az incipittel több éneket is találunk: ismeretes egy *Reménységem nincs már nekem / Nálad nélkül, én Istenem...* felütésű vers,⁷⁴ amelynek kéziratos változatát a *Tholnay Ferenc-énekeskönyv* (1614–1621; STOLL 29, 93b–94a; 1620-ban másolta le: „Finis hujus operis, Anno Salutis MDCXX.”) és a *Kuun-kódex* (1621–1647; STOLL 40, 71–72) is megőrizte, nyomtatásban pedig 1700-ban, Kolozsváron jelent meg az *Imádságos és Énekes [...]*

66 A vers akrosztichonja: BATHORI. Szerzősége vitatott, valószínűleg mégsem Ecsedi Báthori István a szerzője (mint ahogyan az pl. az RPHA-ban szerepel, igaz, kérdőjellel, vö. RPHA 0196). Írhatta a verset maga Balassi, bár ez is problematikus, vö. WALDPFEL József, *Balassi költeményeinek kronológiája: I. közlemény*, ItK, 36(1926), 185–210, itt: 190; vagy valamelyik másik Báthori, vö. GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 27; Uő, *Balassi Bálint és Sebastian Grabowiecki Báthori Istvánról*, Tiszatáj, 58(2004)/10, 15–20, itt: 17.

67 Vö. RMKT XVII/1, 104. sz., jegyzet: 644.

68 Lásd: Az 51. *psalmus* magyarázatja, 75; VII. *Boldog, kinek vétkét az Úr megbocsátta* kezdetű, 89; VIII. *Hívek, keresztények, jer, ne tévelyegjünk*, 91; XII. *Encomia Virtutum*, 102; XV. *Sibi canit et Musis*, 109; gyűjteményen kívül fennmaradt Rimay-versek közül: I. *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, 173.

69 Pécseli Király Imre, Miskolczy Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1960 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2; a továbbiakban: RMKT XVII/2), 7. sz.

70 Vö. RMDE II. 151.

71 Rimay János írásai, i. m., 254.

72 RMDT I. 23/II. sz.

73 *Ad Notam Lyric. Odes: Reménségem nints 's a' t.* (act 4., sc. II.). Az RMDT tévesen írja (520), hogy a Mihál Farkas-kódexben „edes remenjség” nótajelzés szerepel. Helyesen olvasva ez áll a kéziratban: „*Ad Notam lyricam odes remenseg*”. Tehát Mihál Farkasnál is ugyanaz a nótajelzés szerepel, mint az összes többi változatban!

74 RMKT XVII/8, 136. sz.

Könyvetskében (149–150).⁷⁵ Ez a vers azonban 4×8 metrumú, ami nem egyezik meg a *Comico-Tragoedia* második szcénájának negyedik jelenetével.

Balassi Bálint nyolcadik verse, amelyet „egy német villanella nótájára” írt, szintén ezzel a kezdősorral indul: *Reménységem nincs már nekem ez földön éltemben*. A vers 1584 előtt keletkezett, dallamát, az *Ich hab vermeint* kezdetű háromszólamú dalt pedig Jacob Regnart (1540–1599) szerezte.⁷⁶ Az eltérő metrumképlet miatt azonban ez sem lehet azonos a *Comico-Tragoediában* megadott dallammal.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján tehát a második szcena negyedik actusának nótájához nem sikerült olyan éneket találni, amely azzal metrikailag teljesen azonos lenne. A *Comico-Tragoediának* ez a jelenete az a4a4b4 c4c4b4 d4d4b8 formát mutatja, amely a Balassi-strófa rím- és sorrendszerének variációja.

Érdekes, hogy a jelenet szövege (*Ó, búlátott, sok kint vallott gyarló testem*) az önállósodás útjára lépett, és – folklorizálódott formában – több énekeskönyvben is különálló költeményként szerepel, méghozzá saját dallammal.⁷⁷

c) A harmadik szcena nótajelzései

III/1. A *Comico-Tragoedia* harmadik szcénáját a Részezség és a Gyönyörűség allegorikus megtestesüléseinek, Ebrietasnak és Voluptasnak a beszélgetése nyitja meg, *Ad Notam Lyricam Odes Paisa szegény fejemnek* nótajelzéssel. A vers, amelyre utal, Pécseli Király Imre (1590 k.–1641) egy éneke,⁷⁸ a szerző neve a versfőkből is kiolvasható: PETsELI IMRE KIRAA. A költemény Pécseli fiatalkori alkotásai közé tartozik, 1608–1609 körül keletkezhetett.⁷⁹ Népszerűségét és elterjedtségét mutatja, hogy már pár évvel később elkezdték másolni, Detsi István ugyanis 1611 és 1613 között jegyezte le kódexébe (STOLL 25, 176a–178a); de tartalmazza az éneket az 1615-ben összeírt *Lipcsei-kódex* (STOLL 32, 20a–21a), valamint a *Vasady-kódex* (STOLL 27, 1613–1615) utolsó lapján (124b) is megtalálható a vers egy részlete.

Fontosabbnak látszik azonban ennél, hogy Pécseli Király Imre verseinek jelentős része bekerült a Balassi–Rimay *Istenes énekek* anyagába, a XVII. században tehát nyomtatásban is olvashatók voltak. Ám a *Paisa szegény fejemnek* az első, 1632-es bártfai kiadásában (RMNY 1519) valószínűsíthetően még nem szerepelt,⁸⁰ ez a kiadás azonban sajnos nem maradt fenn, így ténylegesen nem

75 Uo., jegyzetek.

76 RMDT I. 234. sz.

77 RMDT II. 122. sz.

78 RMKT XVII/2, 2. sz.

79 Uo., jegyzetek, 273.

80 Vö. KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 11(1957), 265–337.

ellenőrizhető. Példányból csak az 1660 körüli bártfai kiadás (RMNY 2890) ismert, amely már bizonyosan tartalmazza Pécseli költeményét (342–346), de ez későbbi, mint a *Comico-Tragoedia editio princeps*. A névtelen szerző tehát Pécseli versét vagy kéziratból ismerte, vagy pedig a szájhagyományból.

Pécseli Király énekének metruma teljesen ráillik a *Comico-Tragoedia* megfelelő jelenetére, mindössze annyi eltérés figyelhető meg, hogy a névtelen szerző a refrént nem követi, így a dráma szövegének strófaszerkezete csak 4×8, míg Pécselié: 88889. Az ének dallama ismeretlen.⁸¹

III/2. A harmadik szcena második actusa a *Vitézek karja*... kezdetű énekre utal. Pontosan ugyanezzel a szövegkezdettel nem találunk megfelelő éneket, ám *A vitézek kardjainak, megjött ereje karjuknak felütésű* költemény⁸² már ráillik a *Comico-Tragoedia* 4×8-as strófaszerkezetű jelenetére. Az ismeretlen szerzőségű vitézi ének a XVI. század végén keletkezett, és kéziratban Sepsi Laczkó Máté krónikája (1624 k.; STOLL 43, 2–3) őrizte meg. Pontosabb szereztetési idejére a krónika adatai alapján lehet következtetni: Sepsi Laczkó a krónika 1593-as év eseményeit tárgyaló fejezete elé írta be, Homonnai István és Sárközi Máté vitézi verseivel⁸³ együtt. Ennek alapján az ének valószínűsíthetően az 1590-es évekre datálható.

Nótajelzésként felbukkan Wathay Ferenc *Énekeskönyvében* is (1604–1606; STOLL 18, 8a–b), az *El indulvan nekin mondam*... kezdetű ének előtt.⁸⁴ Dallama ismeretlen.⁸⁵

III/3. A *Comico-Tragoedia* harmadik szcénájának *kegyetlen tisztartó és a halál* jelenete (3. actus) előtt az *Ad Notam Lyric. Odes: Árva fejem 's a' t.* nótajelzés olvasható. Habár ilyen kezdettel több költemény is ismert, a metrumképletek eltérése miatt mégis problematikus az odaillő ének megtalálása.

A *Mátray-kódex* (1677 után; STOLL 104, 31b–32a) és a *Vásárhelyi-daloskönyv* (1672 k.; STOLL 96, 111b–112b és 154a–155a) őrizte meg az *Árva fejem, mi haszna éltem*... incipitű verset,⁸⁶ amely lehetne a *Comico-Tragoedia* III. szcena 3. actusának nótajelzése, mivel e funkcióban szerepel Beniczky Péter (1603/1606–1664) *A szerencsének tündéres mivoltárul* című költeményénél is;⁸⁷ dallama is-

81 RMDT II. 148.

82 RMKT XVII/1, 4. sz., RPHA 0054.

83 Sepsi Laczkó M. krónikája, 1–2, ill. 3–4, vö. RMKT XVII/1, 2. és 17. sz.

84 *Uo.*, 32. sz.

85 Vö. RMDT II. 148.

86 RMKT XVII/3, 211. sz.

87 *Kis jók után keserves napim*; nota: *Árva fejem* = *Magyar rythmusok*, Kolozsvár, 1670, 104; Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 76. sz.

meretlen.⁸⁸ E keltezetlen szerelmi ének, amelynek akrosztichonja ARVAE azonban 9–9–13–13 szerkezetű, ez pedig nem felel meg a névtelen dráma 4×8 szótagos, izorímes versszakokból álló jelenetének.

Van egy *Árva fejem nincs ki szánja* kezdetű ének is, amely több XVIII–XIX. századi kéziratos forrásban is fennmaradt.⁸⁹ A szereztetés pontos ideje nem ismert, de bujdosó versként akár XVII. század végi, vagy a Rákóczi-szabadságharc utánról való. Szerzője feltehetően Ajtai István, akinek nevét az akrosztichon árulja el (AJTAI ISTVANN). Elképzelhető, hogy ő azzal az Ajtai Istvánnal azonos, aki Felvinczi György 1697-ben megjelent, *A jeles Procuratoriának illendő dicséretei* című művéhez írt üdvözlő verset (RMK I, 1502).⁹⁰ Ha ez így van, akkor viszont ez a költemény későbbi, mint a *Comico-Tragoedia*, ezért ez sem lehet azonos a drámában megadott nótajelzéssel.

Az azonos sorkezdet tehát különböző énekeket takar. A *Comico-Tragoedia* ezen jelenetének versformájára figyelve (4×a8), amely meglehetősen gyakran tekinthető a korszakban, leginkább talán az valószínűsíthető, hogy a névtelen szerző a korábbi színhagyományból ismerhetett egy *Árva fejem* kezdetű, s a darab szövegére metrumában is illő éneket.

d) A negyedik szcena nótajelzései

IV/1. A negyedik szcena első actusát az *Ad Notam Lyr: Gondolkodván egyszer egy Ifjú 's a' t*. nótajelzés vezeti fel. A Tolerantia és Patientia aranykort is felidéző társalgásának jelene 4×11-es sorokból épül fel.

A *Vásárhelyi-dalokönyv* (1672 k., STOLL 96) tartalmaz egy azonos sorkezdű éneket (138b–145b), amely strófaszerkezetében is megegyezik a *Comico-Tragoediában* jelölt nótáéval. Megerősíti az egyezést Kájoni teljes kéziratos másolata is, amelyben a nótajelzés – szemben az összes többi szövegváltozattal – nem rövidített formában, hanem egy teljesebb alakban szerepel, még egy lexémával kiegészítve a nótaként megjelölt ének kezdősorát („Nota. Gondolkodvan egyszer egy ifjú monda.”).

Ez a költemény műfaját és funkcióját tekintve mesterségsúfoló lakodalmi ének, szerzője és dallama azonban ismeretlen.⁹¹ A vers szövege (vagy más forrás)

88 Vö. RMDT II. 148.

89 Kritikai kiadás: *Közköltészet 3/B: Közerköls és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15), 118. sz.

90 Lásd STOLL Béla, *Felvinczi György versei*, ItK, 58(1954), 334–337. Véltetően azonos azzal a procuratorral, aki 1684-ben subscribált Enyeden, és egy 1702-es dokumentum említi: BUZOGÁNY Dezső, Ősz Sándor Előd, TÓTH Levente, *A Küüllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései 1*, Kolozsvár, 2008 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 6–1), 23, 186.

91 Vö. RMDT II. 148.

a pontos szereztetési időről sem ad információt. Stoll Béla a kritikai kiadásban az 1588 és 1655 között keletkezett szerelmi és lakodalmi versek közé helyezte.⁹² Ennek alapján, valamint arra figyelve, hogy a *Comico-Tragoedia*, amelynek első kiadása 1646-ban jelent meg, nótajelzésként használja e lakodalmas mesterségsúfolót, hozzávetőlegesen 1588 és 1646 között íródhatott.

IV/2. A *Comico-Tragoedia* allegóriából társadalombíráló szatírába átváltó jele-
nete (Tolerantia–Patientia–Crudelitas, IV/2) *A’ Sziget veszedelme Historiának
Nótájára* megy. Szigetvár első, 1556. évi török támadásáról és második, 1566-os
nagy ostromáról egyaránt született históriás ének.⁹³

Az 1556-os eseményekről, amelyeknek során még sikerült kivédeni a tá-
madást, és Szigetvár nem került török kéz alá (az Ali Khadim budai pasa ál-
tal vezetett ostrom), Tőke Ferenc, alsólendvai prédikátor írt verset *Historia
obsidionis insulae Antemi* címmel (kezdet: *Hallgassátok Szigetnek megszállá-
sát...*).⁹⁴ E tudósító históriás éneket, amely az ostrom évében keletkezett (lásd
a kolofont: „Ezerötszázötvenhat esztendőben”), kéziratos formában *Lenartich
János toldaléka* (1579–1586; STOLL 2, 1a–9b és 160a–174a) őrizte meg, de a XVI.
század végén már nyomtatásban is megjelent (*Historia obsidionis regiae Sygeth*,
Alsólindva, 1573–1574, RMNY 321). Tőke műve felkeltette Zsámboky János fi-
gyelmét is, aki a históriát könyvtárába iktatta – a 2288. tétel a katalógusban⁹⁵
–, és felhasználta ostromleírásához is (*Obsidio Zigaretiensis anno MDLVI.*, Bécs,
1558).⁹⁶ Valószínűleg Istvánffy Miklós előtt sem volt ismeretlen Tőke Ferenc
éneke, hiszen történetírói munkája a vers ismeretéről árulkodik.⁹⁷ Tőke verses

92 RMKT XVII/3, 45. sz.

93 Szigetvár ostromának egykorú irodalmi feldolgozásairól újabban: Tüskés Gábor, *Az 1566-os szigeti ostrom és Zrínyi Miklós a magyarországi irodalomban = Emlékpajzs Szigetvárnak, 1566–2016: Válogatás a 2016-os emlékévi történelmi, irodalomtörténeti tanulmányaiból, műalkotásaiból és ünnepi dokumentumaiból*, szerk. JÁNOSI Zoltán, KORDITS Noémi, MIRTSE Zsuzsa, Bp., Magyar Napló, 2016, 133–143.

94 XVI. századbeli magyar költők művei, 5, 1545–1559 (Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Ambrust Kristóf, Máday Mihály, Sarlóközi Névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferenc, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs és névtelenek énekei), közléteszi SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1896 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 6; a továbbiakban: RMKT XVI/6), 131–150; RPHA 0508.

95 2288. *Historia obsidionis Regiae Sygeth anno 1556. a Turcis oppugnatae, in versos Hungaricos concinnatae, authore Francisco Tewke Hahotino 1556 = A Zsámboky-könyvtár katalógusa (Bibliothecae Ioannis Sambuci Catalogus Librorum, 1587)*, kiad. GULYÁS Pál, Szeged, Scriptum Kft, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2).

96 Vö. *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 402–403, 1106–1108; Kovács Sándor Iván, *Szigetvár „veszedelmei” a magyar irodalomban*, Hadtörténelmi Közlemények, 117(2004), 613–635, itt: 614.

97 Vö. Kovács S. I., *i. m.*, 617–618.

históriája – Tinódit követve – nem ad nótajelzést, de sok egykorú dallamra énekelhető, hiszen a XVI. században igen kedvelt és talán legtöbbször alkalmazott 11 szótagos csoportrímes formát mutatja.

Tőke Ferenc alkotása mellett⁹⁸ ismeretes egy másik költemény is, amely a szigeti küzdelmekről szól: *Emlékezzünk mi nagy veszedelmünkről* kezdettel maradt fenn egy névtelen szerzőtől származó *História az Szigetvárnak veszéséről*,⁹⁹ ez azonban az 1566. évi második ostromot, az I. Szulejmán vezette hadjáratot beszéli el. A kolofon szerint még az ostrom évében (1566) keletkezett. Elterjedtséget mutatja, hogy már 1566 és 1600 között megjelent nyomtatásban (Kolozsvár, RMNY 613, de sajnos töredékesen maradt fenn); Christianus Schesaeus (1535?–1585) 1571-ben pedig már felhasználta *Ruinae Pannonicae* című eposzában a Sziget megvételeéről szóló latin énekben, a *De capto Zygetho historiában* (*Ruinae Pann. lib. IV. mellékleteként*, Wittenberg, 1571).¹⁰⁰ Bogáti Fazakas Miklós nótajelzésként hivatkozott e históriára két zsoltárfordításában is,¹⁰¹ mindkettő 1583 előtt keletkezett.

A *Szigetvárnak veszéséről való história* a XVII. században is népszerű maradt, kéziratos másolatban ugyanis a *Lugossy-kódex* (STOLL 47; 1629–1635) és a *Mihály deák-kódex* (1679; STOLL 106) is tartalmazza. Strófaszerkezete szintén 4×11-es, nótajelzésként pedig a *Szertelen veszödelem* szerepel előtte.¹⁰²

A *Comico-Tragoedia* 4×11-es strófaszerkezetű jelenetére tehát ráillik mindkét históriás ének, Tőke Ferencé és az ismeretlen szerzőé is. Ám valószínűbb, hogy a névtelen drámaszerző a nótajelzésben inkább az 1566-os ostromot megverselő költeményre utal: ennek címe – szemben Tőke latin címadásával – ugyanis magyar (*História az Szigetvárnak veszéséről*), s ez jobban megfelel a *Comico-Tragoedia* nótajelzésének, amelyben szintén anyanyelvi alak szerepel; továbbá elterjedtségét tekintve is határozottan ismertebb és szélesebb körben népszerűbb volt a korszakban, mint Tőke alkotása.

IV/3. A *Comico-Tragoedia* záró jelenetében a dráma világ utolsó vétkes szereplője, a kegyetlen tisztartó is elkárhozik. A 4×11 szótagú strófákból álló jelenethez a *Nagy bánatban Dávid...* kezdetű nóta tartozik. Az utalás könnyen azonosítható,

98 Dézsi Lajos még csak Tőke költeményére hivatkozott: DÉZSI, *Comico-Tragoedia* című..., i. m., 394.

99 RMKT XVI/7, 300–11; RPHA 0375.

100 Vö. Kovács S. I., i. m., 621, 625; RMKT XVI/7, 421–422. Christianus SCHESAEUS, *Ruinae Pannonicae libri quatuor [...]*, Wittenbergae, MDLXXI. Lásd továbbá: HEGEDŰS István, *Schesaeus Keresztély latin költeménye „De capto Zygetho”*, A Kisfaludy Társaság Évkönyve, 1906, 158–176.

101 1. *A pokol nép elsokasult földünkben*, Ps. 9 = 10, RPHA 034; 2. *Jóllehet az istentelen mutatja*, Ps. 35 = 36, RPHA 0688.

102 RMDT I. 48.

ugyanis a 37. (38.) zsoltárt jelöli, amelynek a Szegedi Gergely (†1570?) által készített parafrázisára¹⁰³ hivatkozik nótajelzéseként a *Comico-Tragoedia* névtelen szerzője. A református énekszerző zsoltárfordítása rendkívül népszerű volt a korszakban, számos kéziratos forrásban szerepel,¹⁰⁴ és több mint negyven nyomtatott kiadás¹⁰⁵ is tartalmazza.

A versnek nincs kolofonja, ezért pontos szereztetési ideje nem ismert, valószínűleg 1560 előtt keletkezhetett, ugyanis nyomtatásban először 1560-ban jelent meg *A Keresztyéni Gyülekezetben [...] című* protestáns énekeskönyvben (Óvár, Kassa, Debrecen, 1560–1561, RMNY 160/1); kéziratos szöveghagyománya XVII. századi. Elterjedtségét jól tükrözi, hogy nótajelzéseként is sűrűn hivatkozták: többször használta maga Szegedi Gergely (pl. Ps. 7, 31 = 32, 111 = 112); megtalálható Bogáti Fazakas Miklós, Sztárai Mihály és Skarica Máté zsoltárfordításainál; Eössi András, Dobokai Mihály, Bornemissza Miklós és más korabeli szerzők vallásos versei előtt is. Dallama: RMDT I. 95. sz.

III. Következtetések: a datálás pontosítása (1626/1632–1646)

A Névtelen szerző nótajelzés-használata igen változatos formát mutat: vitézi énekekre (I/2, III/2), históriákra (I/4, II/1), mesterségcsúfoló lakodalmi énekekre (IV/1) és zsoltárparafrázisra (IV/3) egyaránt hivatkozik. Többségében a XVI. század második felében, illetve végén keletkezett verseket használ, amelyek egy részénél valószínűsíthető, hogy azokat nyomtatott kiadásaiából vehette. A csak kéziratban fennmaradt énekek esetében több alkalommal is forrásként jelenik meg a *Vásárhelyi-daloskönyv* (1646 előtti változata) és *Sepsi Laczkó Máté krónikája* (1624 körül). Három esetben bizonyosan a XVII. század elején íródott költeményeket is felhasznál (I/1, I/5, III/1), másik három alkalommal (I/3, II/3, IV/1) pedig olyan énekekre utal, amelyek szereztetési ideje nem határozható meg teljes pontossággal, de a hozzávetőleges datálás szerint azonban átnyúlnak a XVII. századba.

103 RMKT XVI/6, 228; RPHA 1024.

104 *Detsi-kódex* (1609–1613; STOLL 25, 16v); *Bölöni-kódex* (1615–1621; STOLL 30, 125v); *Kecskeméti graduál* (1637–1638; STOLL 58, 528); *Újnépi-énekeskönyv* (1646; STOLL 67/1, 108); *Balogi cancionale* (1659; STOLL 82/1, 422); *Komjátszegi graduál* (1697 után; STOLL 137, 317); *Unitárius graduál* (1697 után; STOLL 138, 334); *Graduale sacrum* (1699–1702; STOLL 140, 395); *Csonka antifonálé* (1607–1632; STOLL 143, 64r).

105 RMNY 160/1; RMNY 222; RMNY 264; RMNY 276; RMNY 353/2; RMNY 357; RMNY 429; RMNY 513; RMNY 532; RMNY 617; RMNY 640; RMNY 713; RMNY 886/1; RMNY 965; RMNY 983; RMNY 1107/1; RMNY 1205/1; RMNY 1438; RMNY 1523/1; RMNY 1541; RMNY 1628/1; RMNY 1816; RMNY 2532; RMNY 2254; RMNY 2406; RMNY 2532; RMNY 2624; RMNY 2624; RMNY 3034; RMK I 1155/B; RMK I 1175/B; RMK I 1183/2; RMK I 1188; RMK I 1244/2; RMK I 1384/2; RMK I 1389/1; RMK I 1410/1; RMK I 1460/1; RMK I 1493/B; RMK I 1499/2; RMK I 1503; RMK I 1553/2; RMK I 1559/A.

A *Comico-Tragoedia* valamennyi nótajelzésének újbóli vizsgálata több olyan eredményt is hozott, amelyek alapján a dráma keletkezési ideje a szakirodalomban korábban megállapított 1607 és 1646 közötti időszakról egyértelműen egy szűkebb periódusra pontosítható. A III. szcena 1. actusához tartozó nótajelzés, amely Pécseli Király Imre egy költeményére utal, 1608 és 1609 között íródott, ez az adat tehát egy évvel bizonyosan későbbre tolja a dráma *terminus post quem*-jét.

Jelentősebb eredményhez vezet azonban a II. szcena 3. actusához tartozó nótajelzésnek a hagyományozódás szerinti vizsgálata. Ezt a névtelen szerző kevésbé a kéziratot hagyományból (a *Balassa-kódex* 1610 előtt keletkezett ősmásolatából), hanem sokkal inkább nyomtatásból ismerhette, amely a Balassi–Rimay *Istenes énekek* első kiadását, vagyis az 1632-ben Bártfán megjelent kiadást (RMNY 1519) valószínűsíthetően, az 1633-as bécsi kiadást (RMNY 1599 – ez fenn is maradt) bizonyosan jelenti.

A XVII. század második negyede körüli keletkezést látszik megerősíteni a dráma régi magyarországi irodalmi kontextualizálásából leszűrhető egyik megállapítás is. A forráskutatás alapján Fiátfalvi György 1626-ban keletkezett *Pokolbeli látomása* a *Comico-Tragoedia* alapvető modelljének tekinthető, az unitárius szerző alkotásának a névtelen drámára gyakorolt hatása jól látható:¹⁰⁶ összekapcsolja a két szöveget kronológiai közelségük. Még inkább indokoltá teszi az összehasonlítást a két szöveg gondolati rendszerének és nyelvezetének hasonlósága: közös motívumok¹⁰⁷ és megegyező szövegegységek¹⁰⁸ támasztják alá az irodalmi egymásra hatást, továbbá nagyon árulkodóak a pokolbeli büntetések költői leírásának a nyelvi panelei,¹⁰⁹ amelyek csaknem teljesen azonosak egymással. Nem elhanyagolható továbbá az sem, hogy a *Pokolbeli látomás* egyik változata a *Comico-Tragoedia* toldalékeként maradt ránk.¹¹⁰

Ha elfogadjuk Fiátfalvi György *Pokolbeli látomásának* a forrásként való használatát, valamint a II. szcena 3. actusához tartozó nótának a Balassi–Rimay

106 Erről részletesen lásd: KAPOSÍ Krisztina, *A Névtelen szerző Comico-Tragoediájának filológiai és textológiai kérdései: Adalékok a szöveg forrásaihoz és irodalmi párhuzamaihoz* = *Filológia és irodalom tanulmánykötet*, szerk. TOMPA Zsófia, PILISCSABA, PÁZMÁNY PÉTER Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 4), 167–185, itt: 179–185.

107 Motivikus párhuzamok: átkozódás: *Com-Tr.*, 69: 1053–1067, 70: 1074. vö. *Fiátfalvi*: 143–144: 197–212; angyali intés teológiai argumentumokkal: *Com-Tr.*, 63: 800–807. vö. *Fiátfalvi*: 140–141: 81–88.

108 Textuális megfelelések: A pokolbeli kín mint örök jutalom – *Com-Tr.*, 69: 1044–1046, vö. *Fiátfalvi*: 144: 211–212, 225–228. Halálról adott leírás – *Com-Tr.*, 82: 1590–1593, vö. *Fiátfalvi*: 90–92.

109 Pokolbeli büntetések költői leírásának nyelvi panelei: *Com-Tr.*, 66: 902–909; 67: 958–975; vö. *Fiátfalvi*: 143–151: 189–440.

110 A *Comico-Tragoedia* toldaléka (1751 után), Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Ms. U 1214. Mf: MTAK A 367/I. 1a–30b: „*Comico tragoedia*... Nyomtatott M.DCCCLI. Esztendőben.” 31a–34b: Fiátfalvi György pokoljárásáról szóló ének (1626) töredéke.

Istenes énekek első, 1632-es nyomtatott kiadásából való eredeztetését, akkor a *Comico-Tragoedia* keletkezési ideje egy szűkebb periódusban (1626/1632–1646) lenne kijelölhető, ahol a *terminus ante quem*et továbbra is az 1646-os esztendő, vagyis az *editio princeps* (Várad) megjelenési éve jelentené; a *terminus post quem* azonban a források szerint 1626/1632-re módosulna.

A nótajelzések ismételt vizsgálatának tanulságai és a forráskutatás eredményei alapján tehát a *Névtelen Comico-Tragoedia* keletkezési ideje 1626/1632 és 1646 közöttre pontosítható.

A közköltészet határán: Júdás siralma

Bár a közköltészet körülírásának szándéka már a nemzeti irodalom ébredésétől kérdésként jelentkezett, a fogalom szabatos meghatározását, jellemzését, az irodalomhoz és népköltészetéhez való viszonyának feltárását, az irodalom- és kultúrtörténeti előzmények pontos adatolását és elemzését Küllös Imolának köszönhetjük.¹

Küllös tanulmányának és monográfiájának (2004) Szilágyi Márton szerint

fontos eredménye, hogy kialakít egy rendkívül plauzibilis közköltészet-definíciót. [...] „A közköltészet olyan általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsokban létező halmaza, melyet egy adott közösség (társadalmi hovatartozástól függetlenül) használ; tekintet nélkül arra, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik. A közköltészet anyanyelvű, legnagyobb része meghatározott alkalomhoz és/vagy funkcióhoz kapcsolódik, nem tartalmaz egyéni fikciót, legalábbis az alkalom és a funkció sokkal inkább meghatározza, mint az egyéni, költői invenció. Mind a névvel ismert szerzőktől származó, mind az anonim szövegek szájhagyományban és írott formában is (kéziratos másolatok, illetőleg olcsó nyomtatványok útján) terjedtek és variálódtak.” Ez a tankönyvi tömörséggel formulázott meghatározás azonban azáltal nyerheti el igazi értelmét, hogy minden egyes részletét a későbbi elemzések hitelesítik.²

Szilágyi Márton ugyanakkor észreveszi azt is, hogy

éppen a klasszifikáció kérdése bizonyosan az egyik legönkényesebb pont, hiszen az elemző utólag alakít ki olyan kategóriákat, amellyel az egykori lejegy-

- 1 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004.
- 2 SZILÁGYI Márton: *Küllös Imola, Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Irodalomtörténet, 87(2006), 467–472, itt: 468.

zők számára osztatlanul létező szöveganyagot kezelhetővé akarja tenni. Küllős Imola szövegelemzései, a szövegcsaládok fölrajzolását követő analízis műveletek, amelyek metrikai kérdések mellett tematikus és motivikus elemekre is tekintettel vannak, jórészt azért meggyőzőek, mert számolnak a verses szövegek társadalmi vagy legalább közösségi használatának lehetőségével is, mint például a dramatikus hagyományok esetében vagy az alkalmi költészet szituációhoz kötöttsége kapcsán.³

Vaderna Gábor a közköltészet vizsgálatával kapcsolatban 2014-ben már azt írhatta, hogy „az utóbbi időben – s ezt most már teljes egyértelműséggel kijelenthetjük – elmozdult a kutatás a holtpontról, sőt szokatlan intézményesülési tendencia vette kezdetét. [...] másfelől nemcsak a klasszikus magyar irodalom körére korlátozódik a tanulmányok vizsgálati köre, hanem a régi magyar irodalomtól a XX. századig terjed.”⁴

A közköltészet fogalmának használatában a másik oldalon – ha létezhetnek még egyáltalán „oldalak” a kultúra történetén belül – bizonytalanság mutatkozik. A *Néprajzi Lexikon* Ortutay Gyula ítéletén, szűrőjén keresztül (s csak a folklórra leszűkítve érvényességét) azonosul Marót Károly megállapításával, mely szerint: „nincs külön irodalmi („mű”) és népi („nép”) költészet, csak az egy igaz költészet van, amely akkor a legigazibb és legtökéletesebb, ha »közköltészetté« válhat”.⁵

Mikos Éva beszédes című tanulmányában a folklór fogalma(i)ról, avagy a kifejezés nehézségéről írva értelmezi és értékeli a hagyományos néprajzi (folklór) terminológiákat.⁶ A terminológia így a néprajzi és folklórisztikai vizsgálatokban jóval tágabban használt, mint azt Küllős Imola „tankönyvi tömörségű” meghatározása indokolná.

Az I. magyar–jugoszláv folklór konferencia kötetében Barna Gábor a Mezey kántorcsalád munkásságával,⁷ Erdélyi Zsuzsanna pedig az archaikus népi imákkal – tehát kimondottan egyházi műfajokkal – kapcsolatban veti fel azok közköltészeti jellegét. Erdélyi már tanulmányának címében is jelzi ezt: *Későkö-*

3 Uo., 470.

4 VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014.

5 ISTVÁNOVITS Márton, *Közköltészet = Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1980, III, 327.

6 MIKOS Éva, *A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége = Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 5), 59–68.

7 BARNÁ Gábor, *Katolikus egyházi népének, énekszerzők és a folklórizáció (A Mezey kántorok énekei a néphagyományban) = A hagyományos műveltség továbbélése: Az I. magyar–jugoszláv folklór konferencia előadásai*, szerk. Kiss Mária, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984, 123–133.

1. kép. Júdás visszaadja az árulásáért kapott 30 ezüstpénzt a főpapoknak.
A Bucsánszky-féle 1862-es ponyvanyomtatvány címlapja.

zép kori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus – délszláv – szakrális hagyományban.⁸ Tánczos Vilmos pedig a nemzeti nyelvű szakrális közköltészetben látja a köszöntők, a népszokások rítusénekeinek, a ráolvasások és az archaikus népi imák gyökerét.⁹

A közköltészet terminus technicus irodalomtörténeti és folklorisztikai használatának eltérő módok az azonban csak látszólagosak – ha figyelembe vesszük Küllös tanulmánykötetének alcímét: *A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. A világi közköltészetre vonatkoztatott műfaji jellemzők, közösségi, névtelen és nyitott, alkalomhoz és/vagy funkcióhoz kötöttség az egyházi indíttatású egyházi kötődésű közköltészetre is érvényesek.

8 ERDÉLYI Zsuzsanna, *Későközépkori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus – délszláv – szakrális hagyományban* = *A hagyományos műveltség továbbélése*, i. m., 43–105.

9 TÁNCZOS Vilmos, *Gyöngyökkel gyökereztél: Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*, Csíkszereda, Pro-Print, 1995.

Júdás a Szentírásban

Az alábbiakban egy, a hivatalos egyházi megítélés és befogadás szempontjából is kritikus szöveg(csoport), a Júdás-siralom kapcsán kísérlem meg bemutatni annak közköltészeti természetét.

Júdás alakjának, szerepének megítélése mintegy esszenciaként maradt ránk a frazémákban és proverbiumokban. Az „árulkodó Júdás”, „Júdascsó”, „Apostolok közt is volt egy Júdás”, a „tartja, mint Júdás az erszényét” közvetlenül utalnak az újszövetségi történetre. Dugonics szerint az áruló szinonimájaként került a népnyelvbe a „Júdás Iskariates”, aki pedig felakasztotta magát, az „Júdást fogott”.

E közmondások és állandósult szókapcsolatok szinte napjainkig tartó közérthetőségét – műveltségtől függetlenül – az Újszövetség általános ismerete, illetve a liturgiában Krisztus szenvedéstörténetének évenkénti, gyakran dramatizált előadása biztosította.

Júdást csak az Újszövetség történeti könyvei említik, azok is csak röviden. A szinoptikus evangéliumokban [Mt 10, 4; 26, 14, 25, 48; 27, 3; Mk 3, 19; 14, 10, 43; Lk 6, 16; 22, 3, 47–48], illetve Jánosnál [Jn 6, 71; 12, 4; 13, 2, 26, 29; 18, 2–3, 5] valamint az Apostolok Cselekedeteiben [ApCsel 1, 16, 25].

A szinoptikus evangéliumokban már az apostolok felsorolásánál előre jelzik Júdás későbbi árulását. Márk szerint Jézus „Tizenkettőt [akiket apostoloknak nevezett] választott ki arra, hogy vele legyenek, és hogy elküldje őket, hogy hirdessék az igét, és hogy hatalmuk legyen kiűzni az ördögöket. [Kiválasztotta a Tizenkettőt:] Simont, akinek a Péter nevet adta, Jakabot, Zebedeus fiát és Jánost, Jakab testvérét, akinek a Boanergesz nevet adta, ami azt jelenti, „mennydörgés fia”; továbbá, Andrást és Fülöpöt, Bertalant és Mátét, Tamást és Jakabot, Alfeus fiát, Tádét és Simont, a Zelótát, és a Karióti Júdást, aki aztán elárulta.”¹⁰ Máté és Lukács is utolsóként szerepelteti Júdást, „aki árulóvá lett”,¹¹ illetve „aki elárulta”¹² Jézust. Júdás mint áruló és „ördög” János evangéliumában is megjelenik.¹³

Az árulásért ígért, kapott jutalomról csak Máté emlékezett meg: „Akkor a Tizenkettő közül egy, akit Karióti Júdásnak hívtak, elment a főpapokhoz, és így szólt: „Mit adtok nekem, ha kiszolgáltatom őt nektek?” Azok harminc ezüstöt

10 Mk 3, 14–19. Az evangéliumi szövegek idézésénél Simon Tamás László o. s. b. új fordítását használtam: *Újszövetség*, ford., bev., utószó SIMON Tamás László o. s. b., Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2014.

11 Lk 6, 13–16.

12 Mt 10, 2–4.

13 „– Ugye én választottalak ki benneteket, a Tizenkettőt? Egy közületek mégis ördög! Júdásról, Simonnak, a Kariótinak a fiáról mondta ezt. Ő volt ugyanis az, akinek el kellett árulnia, pedig egy volt a Tizenkettő közül.” (Jn 6, 70–71.)

2. kép. Az öngyilkos Júdás az örvendező ördögökkel.
Abraham a Santa Clara könyvének 1718-es nürnbergi
kiadásának előzéklapján.

fizettek neki. Ettől fogva kereste az alkalmat, hogy kiszolgáltassa.”¹⁴ Márk csak annyit ír, hogy a főpapok „amikor meghallották, megörültek, és megígérték, hogy pénzt adnak neki”.¹⁵ Lukács is csak általában pénzről ír, azonban az árulás okának tekinti, hogy „[a] Sátán megszállta Júdást, akit Kariótinak is neveztek, és egyike volt a Tizenkettőnek”.¹⁶

Az utolsó vacsorán történetekről csak Máté, illetve később János¹⁷ számol be:

¹⁴ Mt 26, 14–16.

¹⁵ Mk 14, 10–11.

¹⁶ Lk 22, 3–6.

¹⁷ Jn 13, 21–30.

Amikor este lett, asztalhoz telepedett a Tizenkettővel. Evés közben így szólt:

– Bizony, mondom nektek, egy közületek el fog árulni engem.

Erre nagyon elszomorodtak, és egyenként kérdezgetni kezdték:

– Csak nem én, Uram?

Így válaszolt:

– Aki velem együtt mártotta kezét a tálba, az árul el engem. Az Emberfia ugyan elmegy, amint meg van írva róla, de jaj annak az embernek, aki az Emberfiát elárulja. Jobb lett volna annak az embernek, ha meg sem születik.

Júdás, az áruló, így szólt:

– Csak nem én, Mester?

– Te mondtad – felelte neki.¹⁸

Júdás csókja mindegyik szinoptikusnál szerepel.¹⁹ A legtömörebb megfogalmazás Lukácsé: „Miközben még beszélt, íme, tömeg érkezett, amelynek élén Júdás, a Tizenkettő egyike haladt. Jézushoz lépett, hogy megcsókolja. Jézus így szólt hozzá:

– Júdás, csókkal árulod el az Emberfiát?”²⁰

Júdás további sorsáról, haláláról csak Máté számol be:

Amikor Júdás, aki kiszolgáltatta, látta, hogy elítélték, megbánta tettét, visszavitte a főpapoknak és a véneknek a harminc ezüstöt, és ezt mondta:

– Vétkeztem, mert ártatlan vért szolgáltattam ki.

De azok ezt mondták:

– Mi közünk hozzá? A te dolgod.

Erre ő a szentélybe szórta az ezüstpénzt, majd elment, és felakasztotta magát. A főpapok felszedték az ezüstöket, és így szóltak: „Ezt nem szabad a kincstárba tennünk, mert vérdíj.” Aztán határozatot hoztak, és megvették rajta a fazekas mezejét az idegenek számára temetőnek. Ezért hívják ezt a mezőt a mai napig Vérmezőnek. Ekkor beteljesedett Jeremiás próféta szava: És vették a harminc ezüstöt, az árát a felbecsültnek, akit Izrael fiai ennyire becsültek, és odaadták a fazekas mezejéért, ahogy az Úr megparancsolta nekem.²¹

Júdás történetéhez, jelleméhez János evangéliuma azt is hozzáteszi, hogy „tolvaj volt, és a nála lévő erszényből elszedegette, amit beletettek.”²² Az apostolok láb-

18 Mt 26, 20–25.

19 Mt 26, 46–50, Mk 14, 43–46, Lk 22, 47–48.

20 Lk 22, 47–48. Jánosnál a csók nem szerepel, vö. Jn 18, 2–5.

21 Mt 27, 3–10.

22 Jn 12, 3–6.

mosásakor szerinte „az ördög már a szívébe ültette Júdásnak, a Karióti Simon fiának, hogy árulja el őt”.²³ Sőt, Júdás elrendelt feladatának tekinti azt:

– Bizony, bizony, mondom nektek, egy közületek elárulni készül engem.

Zavartan néztek egymásra a tanítványok: vajon kiről beszél? Az asztalnál közvetlenül Jézus mellett volt egyik tanítványa, az, akit Jézus szeretett. Simon Péter intett neki, hogy tudakolja meg, kiről beszél. Az ráhajolt Jézus keblére, és megkérdezte tőle:

– Ki az, Uram?

– Az – feleli Jézus –, akinek én mártom be a falatot, és neki adom.

Bemártotta tehát a falatot, és odaadta Júdásnak, a Karióti Simon fiának. A falat után belément a Sátán. Jézus pedig így szólt hozzá:

– Tedd meg hamar, amit meg kell tenned!

Az ott ülők közül senki sem értette, miért mondja ezt neki. Egyesek azt gondolták, hogy mivel az erszény Júdásnál volt, Jézus azt mondja neki: „Vedd meg, amire szükségünk van az ünnepre”, vagy hogy a szegényeknek adjon valamit. Miután elfogadta a falatot, azonnal kiment. Éjszaka volt.²⁴

Az Apostolok cselekedeteiben Júdás árulásáról már mint az ószövetségi prófécia-ák beteljesüléséről olvashatunk, s halála is „új megvilágításba” kerül:

Azokban a napokban, amikor mintegy százhusz főnyi sokaság volt jelen, fölállt Péter a testvérek körében, és így szólt:

– Testvérek! Be kellett teljesednie az Írásnak, amit előre megmondott a Szentlélek Dávid ajka által Júdásról, aki vezetője lett azoknak, akik elfogták Jézust. Közénk tartozott, és részt kapott ebből a szolgálatból. Miután ennek a gonosztettnek a jutalmából földet vett, előrebukott, derékban széthasadt, és egész belső része kifordult. Közismertté vált ez Jeruzsálem lakói előtt, ezért nevezték el azt a mezőt a maguk nyelvén Hakeldamának, azaz Vérmezőnek. Meg van írva a Zsoltárok könyvében: Legyen lakhelye pusztává, és ne lakjék benne senki! Tiszt-ségét pedig vegye át más! Szükséges tehát, hogy azok közül a férfiak közül, akik egész idő alatt együtt voltak velünk, amíg közöttünk járt az Úr Jézus – kezdve János keresztségétől addig a napig, amikor fölvetett tőlünk –, még valaki tanúja legyen velünk együtt feltámadásának.²⁵

23 Jn 13, 1–5.

24 Jn 13, 21–30.

25 ApCsel 1, 15–26. A folytatásból megtudhatjuk azt is, hogy ki lépett Júdás helyére, az apostolok közé: „Ekkor kijelöltek kettőt: József Barszabbászt, akit Jusztusznak is hívtak, és Mátyást. És így imádkoztak: »Urunk, minden szív ismerője, mutasd meg, e kettő közül melyiket választottad ki, hogy megkapja ebben az apostoli szolgálatban azt a helyet, amelyet Júdás elhagyott, hogy az őt megillető helyre jusson!« Ekkor sorsot vetettek, és a sorsvetés Mátyásra esett, akit a tizenegy apostolhoz soroltak.”

Júdás-siralom a passiójátékokban

Az újszövetségi történetek mentén, Júdás, mint a szenvedéstörténet egyik „kulcsfigurája” a passiójátékokban is szerepet kapott. „Júdás apostol mint a bűnbánattartás negatív exempluma az egyik legfőbb szereplője a csíksomlyói passiójátékoknak” – írja Medgyesy S. Norbert. „Gyakran több jeleneten keresztül a színpadon találjuk: először az ördögök kísértésekor, ezt követően az árulás során a főpapok előtt, majd Jézus elfogásakor az Olajfák hegyén és végül a keserű hangú siralom elmondásakor a pokol kínjai között.”²⁶ Júdás története tehát az evangéliumok alapján került a passiójátékokba, ugyanakkor olyan – a késő középkorból már biztosan eredeztethető – elemekkel bővül, mint az ördögi kísértés vagy Júdás bűnbánó siralma. Júdás különböző hosszúságú és a drámákban a legtöbb esetben eltérő, önálló szövegű planctusait Kilián István a színpadi és a temetési önbúcsúztatókkal rokonítja.²⁷

A XVII–XVIII. század során nyomtatásban kiadott énekeskönyvek közül csak a Kájoni János szerkesztette *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676, 1719) lapjain olvasható – Krisztus szenvedéstörténetének verses elbeszélésébe építve – Júdás öngyilkosság előtti siralma:

Júdás eszére tért, hogy az ártatlan vért, igen olcsón el-adta.
Meg-ismervén magát, hamis adósságát Sidóknak meg-tagadta.
Búvában igen sír, de lelkével nem bír, Ura szenveded miatta.

Mond: én veszett medgyek, immár hová légyek, Uramot el-árultam.
Hitem nagy erejét, idvességem kincsét, harmincz pénzen el-attam.
O veszett föld-háta! ki engemet tartá; hogy illy búra jutottam.

Nap, Hóld, mező, hegy, völgy, Erdő, Tenger, Meny, Föld, vétkeimtől nehezült.
Lelki békességem, szibül reménységem, gyökerestül már ki-dült.
Anyám e' Világ, nehéz nyavalyára, jaj, mert kárhozatra szült.

Istenhez térjek-é, kegyelmet kérjek-é, de azt én nem érdemlem.
Arra csak egy szómat, semmi szándékimat, többé fel-nem emelem.
Örvendetes óra, hogy már folyjék jóra, soha azt nem remélem.

26 MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria: Magyar Ferences Források, 5; Művelődéstörténet Műhely Monográfiák, 1), 133.

27 KILIÁN István, *A minorita iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129), 68–69.

Fogjátok ezt a' bért, mert az ártatlan vért, ti-néktek ezért adtam.
Lehajtom a' földre, lelkem küszöbire, mert ezzel terhet raktam.
E' rossz pénz kedvé-ért, jaj az ártatlan vért, hogy néktek el-árultam.

Az esztendő gyászban, öltözzék homályban, kin fogantatásom lött.
A' Nap-is sírással, járjon ohajtással, mely születésemre jött.
Rettenetes búra, jajgasson az óra, kin Anyám Világra tött.

A' jótól ijesztő, gonoszra vezető ördög-után eredék.
Nagy kárhozatomra, én jól-tött Uramra, hamis hó-pénzt fel-szedék.
Halálom óráján, ördögnek hálóján, akarattal maradék.

Azért a' Pokolban, kínnal tellyes ólban, ezentúl rekesztetem.
Tűzzel lobogó Tón, ki engem hozzá von, ezentúl fereztetem.
Honnan e' Világra, szabadulásomra, soha nem eresztetem.

Oh tűzzel tölt fészek, Majd te benned lészek, úgy tetcik ugyan látlak.
Tőlem nem távozol, környüllem szikrázol, már kebelemben tartlak.
Rettenetes rút füst között forró réz-üst, szívem ablakán várlak.

De én mit kesergek, tovább mit rettegek, nagy nyomorúságomra?
Fel-kötöm magamat, kínnal tölt nyakamat, ama' titkos ágakra.
Csak egy verset írok, Világon kit hagyok, szörnyű gyalázatomra.

En Júdás Scáriórt nem szeretvén a' jót, Uramat el-árultam:
Hitetlen Sidóknak, mint vér-szomjúzóknak, harmincz-pénzen el-adtam.
Im magamat azért, mivel bönüm el-ért, ide fel-akasztottam.²⁸

Az 1767-es csíksomlyói passiójáték-előadás Júdás-siralmának – a fent idézett utolsó két versszak erejéig – a Kájoni *Cantionale* verses passiójának Júdás-részlete lehetett szó szerinti forrása.

28 DOMOKOS Pál Péter, „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum*, Petrás Incze János: *Tudósítások*, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1242. Kritikai kiadás: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 15/A–B), 219. sz., 44–54. versszak. A „De én mit kesergek...” és az „En Júdás Skáriórt...” kezdetű versszakok egyeznek az 1767-es passiójáték Júdás-siralmával. Az 1767. évi csíksomlyói passiójátékot kiadta: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Az Inductio de Passione Christi című csíksomlyói iskoladráma = Írók és művek a XVII–XVIII. században*, szerk. LANCÁK Gabriella, HARGITTAY Emil, Bp., 1984 (ELTE Acta Iuvenum), 131–201.

Bálint Sándor a passiójátékok – pontosabban a Csíksomlyón 1759-ben előadott passiójáték²⁹ – kapcsán egy önálló Júdás-misztériumról szól,³⁰ amit a későbbi kutatás nem igazolt. „Júdás siralma vallásos népköltészetünknek még mindig alig ismert világában is számos barokkos változatban feltűnik” – írja helyesen Bálint Sándor, s forrásának megnevezése nélkül közöl három versszaknyit egy Júdás-siralomból:

Oh én szegény Júdás, miért is vétkeztem,
Harminc ezüst pénzért eladám Mesterem.
Most nap és hold sírnak, sötét a nagy világ,
Kövek repedeznek, kősziklák ledőlnek.

Nem hittem Jézusunk mézédesszavának,
Árulója lettem ég és föld Urának.
Keresztre feszíték szörnyű nagy bűnömért,
És az egész világ súlyos vétkeiért.

Mesterem, bocsásd meg szörnyű vétkezésem,
Most látom, ellened mily vétket követtem.
Atyám voltál, mégis fiad áruló lett,
Harminc ezüst pénzért meg is feszítettett...

Bálint Sándor a Júdás-siralommal kapcsolatban már 1939-ben megállapította, hogy „nagy�énteken délután a hívek, főképpen az asszonyok a Kálvárián, esetleg a templomban verses *epikumokat* énekelnek. Egyrészüik *Máriasiralom*. [...] A Mária-siralmon kívül és azok mellett egyéb énekeket is hallhatunk. [...] Júdás siralmában az áruló rendre elmondja, hogy mivel vétkezett ura, Istene ellen. Alkalmazás: hányszor eláruljuk Júdás módjára mi is Jézusunkat.”³¹ Bár a szövegrészhez tartozó lábjegyzetben azt írta, hogy a „felsorolt énekek szövegei gyűjteményemből még kiadásra várnak”,³² sajnos e szövegek máig lappanganak. Az esztendő vallásos néprajzát összefoglaló másik munkájában pedig felveti a

29 A teljes drámaszöveg kiadásai: FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagy�énteki misztériumok*, Bp., 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 3), 129–191; Tömösvári Emese munkájaként népszerűsítő kiadásban olvasható: „*Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!*”: *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003, 415–498.

30 BÁLINT Sándor, *A Júdás-misztérium hagyományvilágunkban*, Vigília, 39(1974)/4, 245–247.

31 BÁLINT Sándor, *Népünk ünnepei: Az egyházi év néprajza*, Bp., Szent István-Társulat, 1938, 84.

32 *Uo.*, 359. jegyzet.

Júdás-siralmak ponyván való terjedésének lehetőségét is, de csak egy Szépke-nyerűszenntmártonban feljegyzett biblikus balladát közöl.³³

A kéziratos énekeskönyvek Júdás-siralmi

A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekben valóban megjelenik egy, a csíksomlyói ferences felfogásra, Júdás bűnbánó szerepére rímelő, de más típusú, egységesebb Júdás-siralom. Első lejegyzését Paksi Márton György kéziratából ismerjük. Az 1760–1761-ben Öttevény-Sziget (ma Kunsziget, Győr–Moson–Sopron m.) községben összeállított énekeskönyv (kántorkönyv) nagybőjti (*Cantillena Quadragesimales*) énekei, jelesül a Mária-siralmak között szerepel.³⁴ A dallamra való utalás szerint a *Jaj szerelmes fiam, jaj mire jutottál, / hóhér Sidoságtul miként eltaglattál* kezdetű Mária-siralom saját melódiájára³⁵ énekelték:

Jaj nékem Judásnak JEsust el árultam,
Jaj az ártatlan vért hamissan el attam,
Tengernek és Földnek e' Széles Világnak,
egész Menyországnak nagy Urát el attam.

Isten személyének dicső koronáját,
a' Sz. Háromságnak edgyik Fő Tanácsát,
Teremtő Istennek szerelmes Sz. Fiát,
az ki mindeneknek neveli világát.

Égi Madaraknak, és minden barmoknak,
eő szaporaságát nyújtja Embereknek,
ennékem is atta nevelését,
az Ur szent szajából tanuló szentségét.

33 BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösöd*, Bp., Szent István Társulat, 1973, 239. Eddig csupán egy ponyvanyomtatványra sikerült ráakadni Bálint Sándor hagyatékában, amelyben verses formában szerepel „Júdás Iskarióth vagy a Himnonvölgy öngyilkosa”, illetve „A Júdás csók” és „A Himnonvölgyi akasztófa” története = *A megigazult ember halála: ERKÖLCSI TÜKÖR, VALLÁSOS ELBESZÉLÉSEK VERSEKBEN*. IRTA VARGA LAJOS JÁSZ-ÁROKSZÁLLÁSON, Eger, Nyomatott és kapható az Egri-nyomda részvénytársaságnál. Említi: N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István, *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*, Szeged, 2010 (Devotio Hungarorum, 14), 1495. tétel.

34 Paksi Márton György-ék., STOLL, 261. sz.

35 Kottával lásd: Paksi Márton György-ék. (1760–1761), 181–182.

A Sz. Apostolok hirdető Fő nyelvét,
a' mellyel ditsérik örökké Fölségét,
a' Sz. Profétáknak bölcs jövőndölését,
mellyel bé töltötte minden rendölését.

A Machiásnál világossan mondgya,
hogy az Isten Fia kint s' halált szenvedé,
hogy az Ember miát esnik a' fogságban,
az nagy Kereszt vala árra fárotsága.

Sokszor meg mondotta maga is az JESVS,
hogy ő Tanitvánnya, ki lesz az a' gyilkos,
és éppen meg mondgya az végső Vacsorán,
hogy egyéb nem vólna az a' mérges sátán.

Hanem ki elsőben nyújtya Tálban velem,
az ördög baráttya, az el áll mellölem,
én valik az bizony, ki a' Tálban nyúltam,
JEsussal mindenkor kenyeret mártottam.

Reám kiáltanak ot a' Tanitványok,
mind nevezte ugy mond hamisnak, [szótaghiány]
pokolbéli eördög meg gyötri szívemet,
nem is tudom bennem cselekedetimet.

Akaratom ellen el attam az JESVSt,
harmincz ezüst pénzen a' Sidó népeknek,
maga is azt mondá Judásnak, JEsus,
hogy ha meg tért vólna Lélekben bánoknak.

Irgalmas let vólna valamint Péternek,
és az több bűnösök közöt Magdolnának,
vegyük mi minnyájan az JEsus jóvoltát,
ki Irgalmat ígér ő hozzá térökhöz.

Ki ki így viselle magát az életben,
kitségben ne essik Isten kegyelmében,
mert az édes JEsus Irgalmas jó Isten,
meg bocsáttya bűnünk sokszor ez életben.

Hálát adgyunk a' JEsus Kristusnak,
a' Sz. Háromságnak egy igaz Istennek,
Ki Irgalmas Isten Földön az Hiveknek,
Menyben pediglen jutalom mindennek. Amen.³⁶

A kunszigeti énekeskönyvvel szinte egyidőben jegyezte le Kováts István iskolamester *Judás Iskáriót Siralymát*, szintén dallam megjelölésével. Az 1763–1774 között keletkezett *Dőri énekeskönyv*³⁷ 369–371.³⁸ lapján olvasható változat:

Judás Iskáriót Siralyma Nagy Pinteken.
Nota: Oh világ méz alatt etc.

Jaj nékem, Judásnak, el adván a JESUSt,
Harmincz ezüst pénzen a meg Váltó Krisztust,
A Sz Háromságnak második személyét,
Menynek és a földnek kegyes Teremtőjét.

Jaj, nékem, Judásnak, a kit im úgy kedvelt,
Tanétványi között sáfárjává rendelyt,
Utolsó vatsorán láb-mosással tisztelyt,
Egy pohárbul s tálbul adott italt s ételt.

Jaj, nekem, Judásnak, hogy eztet méveltem,
Hogy ártatlan vért árulnyi nem felytem,
Jaj, bolgatatag ember, világ tsufja lettem,
Az örök pokolba szenved érte lelkem.

Ki előtt Angyalok fõn álva reszketnek,
Azon ma az kövek szörnnyen repedeznek,
Nap, hold és tsillagok fimlenyi meg szünnek,
Egész Mennyeiek gyaszban öltözének.

36 Paksi Márton György-ék. (1760–1761), 185–187. Nyomtatásban elsőként kiadta és elemezte: MEDGYESY S. Norbert, *Paksi Márton György énekeskönyvének dramatikus népénekei = Variációk: Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*, szerk. Ötvös István, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004, 67–94; itt: 82–83.

37 Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár 10a E 29/1.

38 A régi lapszámozás szerint: 178–179. A planctust elsőként közzétette: MEDGYESY, A *csík-somlyói ferences misztériumdrámák forrásai...*, i. m., 375–377.

Mivel az ő Urok az áldott Úr JESUS,
Keserves kinnyában piros vérben usz,
Hamis szentencziát halván, kit Pilátus
Rámonda Urokra, a pogán tiránnus.

Jaj, nékem, Júdásnak, hogy zsidók kezében
Attam a pogányok fene körmeikben,
Mert kevés időre láttam a kereszten,
Két latrok közt fügnyi a levegő égben.

Jaj, nékem, Judásnak, már mit tselekedgyem,
Akár há tekéntek, tsak dobog a szívem,
Soha már a Krisztus meg nem botsált nékem,
Üdvösségem felül nem is elmélkedem.

Jaj, nékem Judásnak, már meg fásult bennem
Minden érzékenség, magam nem vihetem
Arra, hogy szememmel bűnömet könyvezzem,
Kit, ha nem tselekszek, pokolba szál Lelkem.

Az áldott Úr JESUS-t szenvedésre adtam,
Tövés koronával meg koronáztottam,
Szentséges kezeit által liggattattam,
Láboival edgyűtt oldalát nyittattam.

Hat ezer és hat száz még hatvan hat tsapást,
Sz fején szenvedett ezer seb luggatást,
A nehéz keresztet halálos taszértást,
Az Orczáján hetven hétszer rut turházást.

Jaj, nékem, Judásnak, oka mind ezeknek
Én vagyok, föl vévén árát Mesteremnek,
Tengeriben uszom kétségben esésnek,
Mellyért társa leszek még ma Luczipernek. Vége.

Azt, hogy a Júdás-síralmat még a XIX. században is érdemesnek találták arra, hogy feljegyezzék, jól mutatja a nemrég feltárt *Osli énekeskönyv* töredékes szövege.³⁹ A „Mosolygós Madonna kegyszobráról is ismert, Győr egyházmegyei Osli község plébániáján őrződött meg egy háromszáz lapnyi, kézzel írt,

39 Győri Egyházmegyei Levéltár. Az Osli plébánia iratai.

hiányos kántorkönyv. A munka provenienciájáról sajnos semmi nem tudható. Mivel az összeállítás eleje és vége is hiányzik, a lejegyzett szövegek sora a számozott 3. lapon kezdődik – az Advent 3. vasárnapjára szánt énekkel, és a *Lelkek emlékezete Napján* című versnek – a folytatásra utaló őrszóval zárt – töredékével ér véget a 298. lapon. A kézirat 247–248. lapján lejegyzett *Esztendő végnapján*, illetve az azt követő „újévi ének” szövegének tanúsága szerint az énekeskönyvet legkésőbb 1836–1837-ben állították össze. A kántorkönyvben, az egyházi évet követve szerepelnek az egyes ünnepekre szánt – többnyire nótajelzés nélküli – énekek szövegei, így a halottak napjára kettő, majd a kötetet eredetileg záró *Új esztendő napján* mondandó énekeket követően, külön egységben – a 256. laptól – a halotti búcsúztatók, emlékversek szerepelnek. E búcsúztató versek bár önmagukban sem érdektelenek – szerepel köztük például Leó pápa⁴⁰ és Vilt József püspök halálára⁴¹ írott vers, Ferenc császárról⁴² pedig kettő is – nem mennek túl a már a XVII–XVIII. századtól ismert szövegeknél.

Az osli kántorkönyv Júdás-siralmát a nagyhét énekei között találjuk. A kézirat 110. oldalán kezdődik – s talán a könyv utólagos rossz összefűzése miatt, az őrszóval jelzett hiányzó rész után – a 135. lapon folytatódik. A szöveg gyakorlatilag megegyezik a *Dőri énekeskönyv* Júdás-siralmával:

Jaj nekem Judásnak, el adtam a' Jesust,
harmincz ezüst pénzen, a' Megváltó Krisztust
a' Sz. Háromságnak, második személyét
Menynek és a' földnek, kegyes Teremtőjét

Ki előtt Angyalok, borulva rettegnek,
azon a' kősziklák, nagyon keseregnek,
Nap, Hold, és Csillagok, mind bésététülnek,
egész Mennyeiek, oh jaj ma könyveznek

40 A kézirat 261. lapján *Én holt Leo Pápa, a ki uralkodtam* kezdősorral. Bár pontatlan életrajzi adatokkal, de feltehetően Annibale della Gengáról, vagyis XII. Leó pápáról (Szent Péter székében: 1823. szept. 28.–1829. febr. 10.) szóló paszkvillus.

41 A kézirat 264. lapján, *Nagy szomoruan hangzani, Visben 3 harangot* kezdősorral. Vilt József (Esztergom, 1738. júl. 2.–Fertőrákos, 1813. okt. 4.) 1806. jún. 6-án nevezték ki győri püspökké. Győr 1809-es francia megszállása alatt székhelyén maradt, a Győrzámolyban túszként összeszedett férfiakat személyesen kérte ki Napóleontól. A halál a – versben említett Káptalanvishez közeli – fertőrákosi püspöki nyaralóban érte.

42 A kézirat 242–243. lapján *Én holt Ferenc király a ki Uralkodtam*, ill. „Magyar 's több országnak ki királlya voltam” kezdettel. A szöveg valószínűleg Lotharingiai Ferencre (Mária Terézia férjére) utal, akit így is hívtak, s több siratóvers készült neki magyarul (RMKT XVIII/14, 19. sz.).

Mert az áldott Jesus, ki mindenek Ura,
keserves kinnyában, miattam meg hala,
mert zsidók kezébe Mesteremet adtam,
kit fel feszítenek, jaj az keresztfán van.

Jaj nékem Judásnak, jaj mit cselekedgyem,
már lelkemben érzem, hogy nagyon vétkeztem,
nem tudok mit tenni, bűnömet könnyezni,
meg bánván rossz tettem, Jesusért sír lelkem.

Én jó Istenemet szenvedésre adtam,
tövis koronával meg koronáztottam,
szencsés kezeit által luggattattam,
lábaival edgyütt oldalát nyittattam.

Öt ezer hatszáz, és hatvanhat csapást,
szenvedett Mesterem, sok pökést csapdozást,
és sok véres turhát, végre egy keresztfát,
kire feszítették világnak váltságát.

lás (őrszó)

[135]

Jaj nékem Judásnak, jaj kétségben estem,
az ördög meg szálván, jaj pokolra estem,
mert 30 ezüst pénzt, ma kezemben vettem,
édes Mesteremnek az árrát fel vettem.⁴³

Az osli kántorkönyv töredékes szövegének a *Dőri énekeskönyv* Júdás-siralmával való egyezései azt mutatják, hogy ezek közös gyökerekből táplálkoztak. Nemcsak a siralmak gondolatmenete azonos, hanem a hét versszakos osli töredék négy versszaka is megfeleltethető a dőri hosszabb, teljes (?) változattal. A kunszigeti, dőri és osli kéziratos szövegek ráadásul földrajzilag is összetartoznak, hiszen mindhárom énekeskönyv a Kisalföld középső területén volt (lehetett) használatban.

Ez a lehetséges hagyományozódást igazolhatja ugyan, de nem ad kapaszkodót a sajátos szövegcsoporthoz eredetére. Júdás siralmát a Katolikus Lexikon szócikkei között sem találjuk meg, hiszen Medgyesy megállapítása szerint is „a bűnbánattartás negatív exempluma”.⁴⁴ Míg a gyermeke halála miatti fájdalomból fakadó Mária-siralmak mind hétköznapi, mind egyházi-liturgikus-paraliturgikus szempontból értelmezhetők és befogadhatók, Péter siralmát a ta-

43 Az *Osli kántorkönyv* Júdás-siralom szövegtöredéke itt kerül először közlésre.

44 MEDGYESY, i. m., 133.

gadást és kétségbeesést követő bűnbánat emelte az egyház számára is elfogadott elemek közé. „Péter – Júdással ellentétben – nem esett a desperatio vétkébe, azaz bízott Isten irgalmában. Valódi megtérése és az ezt igazoló siralomszövegek jó példát mutattak a színjátszó diákoknak és a nézőseregnek egyaránt.”⁴⁵

Júdás szerepéről és bűnbánatáról ugyanakkor rendkívül sokrétű – és a hagyományos teológiai felfogástól is némileg eltérő – megvilágításban olvashattak a klerikusok és a németül értő hívek már a XVII. század végétől. A népi barokk legismertebb szónokának, Abraham a Santa Clarának⁴⁶ *Judas Der Ertz-Schelm, Für ehrliche Leuth, oder eigentlicher Entwurf und Lebensbeschreibung des Iscariotischen Böswicht* című, hétkötetes munkáját még a XIX. században is kiadták.⁴⁷ Ismertsége – és szemlélete – bizonyosan hatással volt mind az iskoladramákban megjelenő Júdás-képre, mind a kéziratos énekeskönyvek Júdás-siralmaira.

S bár Júdás bűnbánatának, siralmának megjelenítése nem illett a hivatalos teológiába – mindvégig a népi vallásgyakorlat része lehetett –, még egy 1862-ben kiadott ponyvanyomtatványban is helyet kapott:⁴⁸

Jaj nekem, jaj nekem
Eladtam mesterem,
Elárultam az én
Szerető Istenem!
Megvakított a pénz
Sátán foglalója,
Én voltam Jézusom
Megostorozója!
Jaj nekem, jaj nekem,
Emberek szánjatok,
Egész testem ég már
A pokolban vagyok,
Iszonyú kinokat
Kell nekem szenvednem,
De megérdemeltem,
Eladtam Istenem.
Emberek, emberek
Rólam tanuljatok,

Szörnyű kinjaimon
Ne csodálkozzatok.
Istent ne bántsatok,
Se az ő szent Fiát,
Akit én eladtam
Ég és föld királyát.
Emberek, emberek,
Én vagyok az oka,
Hogy Úr Jézus meghalt
Világ megváltója!
Számomra nincs többé
Irgalom, kegyelem:
Hitvány ezüst pénzért
Eladtam Istenem!
Emberek, emberek
Rólam tanuljatok;
Imádjátok Jézust –
Ő a ti Uratok!!!

45 Uo., 130–131.

46 Johann Ulrich Megerle (Kreenheinstetten, 1644. júl. 2.–Mariabrunn, 1709. dec. 1.) Ágoston-rendi szerzetes írói neve.

47 A munka 1686 és 1695 között jelent meg először Salzburchban, majd 1718-ban Nürnbergben Johann Cristoph Lochners is kiadta. 1834–1836-ban a passauai Friedrich Winkler rendezte sajtó alá. A könyv XVIII. századi kiadása megvolt a győri püspöki és szemináriumi könyvtárban is. Két kötete nemrég került elő a püspöki magánkönyvtárból.

48 *Az ÁRULÓ JÚDÁS GYÖTRELMEI, KÉTSÉGBEESÉSE ÉS PANASZAI*, Pesten, Nyomatott és kapható Bucsánszky Alajosnál, 1862.

A késő középkori, dramatikus eredetű Júdás-siralom a barokk korban két műfajban élt tovább. A misztériumdrámákban, amelyek feltárása, közzététele és feldolgozása évtizedek óta magas szinten folyik; illetve a népénekekben. Ez utóbbiak a drámákéhoz hasonló – gyakorlatilag azonos – toposzrendszert alkalmaznak. Egyértelműen didaktikusak, a bűnös embert oktatják, s bűnbánattartásra intik. Jó példa erre a fent idézett ponyva, amelyben a Júdás-siralmat megelőzően az alábbi bűnbánati ima olvasható:

Szeretett Jézusom! ne hagyj elkárhoznom
Én is rettegek a kétségbe eséstől,
Én is bűnös vagyok mint a gonosz Júdás,
Szörnyen nagyon félek a nagy büntetéstől!
Én árulás helyett megkáromoltalak
Szidtalak Tégedet s legszentebb nevedet,
A ki oldaladból kiömlött véreddel
Édes szeretetből megváltád lelkemet!

Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben

Pogány Péter halála (1993) után a hazai világi ponyvakutatás jóformán gazdátlan maradt.¹ Az új irodalom- és művelődéstörténeti szakirodalom azonban egyre több irányból szembesít minket e sajátos kiadványtípusok hajdani országos népszerűségével, ízlés- és irodalomformáló erejével. Jómagam 1996 óta kutatom a világi ponyvákat, s évek óta dolgozom egy szöveggyűjteményen, valamint egy ilyen tárgyú, jórészt XVIII. századi forrásokat elemző köteten, amelynek egyik fejezete lesz majd a mostani műhelytanulmány. A digitális kép- és adatelemzés nagyban segíti ezt a munkát, Pogány Péternek ilyen technikai lehetőségek még nem álltak rendelkezésére. Ma már virtuálisan egymás mellé rakhatók olyan példányok, amelyeket korábban nem lehetett összevetni, s így számtalan analógia és párhuzam feltárult a korai magyar világi verses ponyvák repertoárját illetően. Kellő számú (esetünkben több száz) forrás elemzése után valamelyest áttekinthetővé és vizsgálhatóvá válhatott a ponyvafüzetek *szerkesztői elvrendszere*, amely a kiadástörténet és a szorosabban vett irodalom szempontjából is tanulságos.

A XVIII. század közepén kezdjük a vizsgálódást, s egészen 1800-ig haladunk majd, sorra véve a világi verses ponyvák főbb szerkezeti típusait és azok rokonságát. A később kialakuló típusokat, például a betyárponyvákat és a katonai tárgyú füzeteket most nem említjük, bár ezek kompozíciója is kapcsolatban áll a korábbi hagyománnyal. Természetesen nem lehet szó az összes régebbi kiadványról sem, de a legjellemzőbbekről érdemes összefoglalnunk mindazt, amit Pogány és a saját kutatásaim nyomán már szilárdabbnak vélek.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az OTKA 104758. sz. pályázat keretében, az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült; előadásként elhangzott a *Küllős Imola tanítványai körében c. műhelykonferencián* (Bp., ELTE Néprajz Tanszék, 2015. november).

1 Fő művei a témában: POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823*, I, *Vásári ponyvairatok*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek); Uő, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978; *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, szerk., utószó, jegyz. POGÁNY Péter, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó).

Nemrég az egykorú vallásos és a világi ponyvakultúra általános összevetésére tettem kísérletet Tüskés Gábor köszöntő kötetében.² Eltérő és rokon vonásokat elemezve láthatóvá vált, hogy elterjedésük legalább akkora robbanást jelent a magyar művelődéstörténetben, mint amelyet az angol, a francia és a német kiadványok a maguk közegében. A világi szövegek terjesztése az aprónyomtatványok által kétségkívül ízlés- és identitásformáló lehetett, s éppúgy hozzájárulhatott a nyelvi kultúra, a szókincs átalakulásához, mint a közköltészeti (és egyben irodalmi) műfajok, sőt akár társadalmi szerepek kanonizációjához.

A XVIII. század közepén a magyar világi ponyvakiadás váratlanul erőre kap. Világi előzményei elsősorban a XVI–XVII. századi verses epika hasonló, füzetes kiadásai voltak, de ezeket nem tekinthetjük ponyvának sem példányszámukat (csekélyebb írástudó közönséggel számolhattak), sem az árusítás módját tekintve.³ Elit irodalmi emlékek hosszú utóéletének azonban igen, s az sem véletlen, hogy a XVIII–XIX. századi füzetes kiadványokon is továbbvonulnak ezek az addigra már 250 éves szövegek: az *Árgirus* (melyet Piskólti István dolgozott át a XVIII. századi nyelvállapotnak megfelelően 1781-ben, de már 1763-tól kiadták a régi szöveg szerint is), az *Apollonius*, a *Tholdi Miklós-história*, *Kádár István* éneke és még néhány alapvető epikus mű a reformáció kori magyar irodalomból. Ezek hajdani létrejöttét a történeti ismeretek akkori lépték szerint széles terjesztése, az identitás elmélyítése és a szórakoztatás motiválta, s e szerepköröket a XVIII–XIX. században is megőrizték. Ugyanakkor némelyikük jókora kihagyás után jelent meg újra ekkor, tehát aligha beszélhetünk töretlen kiadói-recepciók folyamatról. A XVIII. század színpadán ezek már valóban régiségek, mondhatni populáris klasszikusok voltak, de kétségkívül e művek társaságából indul fejlődésnek a korszerűbb magyar ponyvarepertoár.

Átmeneti műfajú, de ugyancsak gyakori szövegtípus volt a korai ponyvákban a tréfás moralizáló verseké. A legismertebb korai példa *A nyúl éneke* (*A nyúl vetemények közt fülel*),⁴ melynek alapszövegét az 1670-es években jegyezte fel Kájoni János csiki ferences barát, a XVIII. század legelejétől egy jelentősen kibővült verziót közöltek a ponyvák. A versnek gazdag világirodalmi előzményeiről tudunk, főleg német protestáns területről, s mint már Turóczi-Trostler József⁵ és

2 Csörsz Rumen István, *18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 347–362.

3 A legújabb lexikon-szócikkben is igyekeztünk elhatárolni a kétféle korszakot: BALÁZS-HAJDU Péter, Csörsz Rumen István, *ponyva = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, IX, Bp., Balassi, 2009, 224–227.

4 Kritikai kiadása: *Az 1660-as évek költészete 1661–1671*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10; a továbbiakban: RMKT XVII/10), 129. sz., a ponyvaváltozat: 129/II.

5 TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza (Világirodalom magyar ponyván)*, ItK, 48(1938), 217–227.

magam⁶ is hangsúlyoztam, valójában nemcsak a nyulak és a vadállatok, hanem a kisemberek sanyarú sorsát és üldöztetéseit is elbeszéli. Amazokat a vadászok zaklatják, emezeket adók, törvények, poroszlók – a nyúl panaszaival könnyen azonosulni lehetett. A szöveg XVIII. század eleji megjelenése bizony rebellis üzenettel bírt (a kuruc és erdélyi függetlenségi mozgalmak, parasztlázadások kora ez), szembe ment a hivatalos állásponttal, a szabadon szipolyozható köz-nép képével. Mindez már a közköltészet „szelep”-lehetőségeit mutatja, ami láthatólag nem korlátozódik a kéziratosságra – bár az kétségtől még nagyobb szabadságot enged –, hanem kellő átkódolással a nyomtatott nyilvánosság is otthont adhatott efféle szövegeknek.

A vallásos ponyvák terjesztési tapasztalatai beépülhettek az újabb világi énekfüzetek üzleti tervébe. E kiadványok mögött néha komoly főpapi mecénásokat sejtethünk, s ez azzal a propagandisztikus erővel függ össze, amit e füzetek jelentettek. A világi ponyvakiadás ugyanezt csinálja, de jobbra „alulról” és „oldalról”. A hivatalos ideológiák elmélyítése helyett azokkal szembenálló vagy alternatív értékrendeket hirdethet: a kisemberek, a parasztság panaszait, a szerelem szabad örömeinek és bánatainak gazdag lírai dalműfajait, sőt bizonyos közéleti témákat is. A *nyúl éneke* akár ennek első példája is lehetne – ám az is látható, hogy a témák között egyensúlyt szerettek volna tartani a kiadók, s így, egyfajta didaktikus kényszerből 1750-ben⁷ például odatették *A vadászásnak dicséretét* is. Aki végigolvasta a füzetet, fel kellett figyeljen az egymással ütköző véleményekre. A nyúl (és az elnyomottak) üldöztetése, az ártatlanságukkal nem törődő vadászat jogos együttérzést vált ki, a másik vers azonban az ellenkezőjét bizonygatja: a vadászat egy felemelő, tartalmas és hasznos szórakozás, hiszen kordában tartja a sok dúvadat, amelyek feldűlják kertjeinket. A nyúlról, aki iránt az előző vers rokonszenvet ébresztett, immár egész más hangnemben nyilatkozik:

A' Medve meg éfzi vonó marhájinkat,
A' Szarvas tékozlja mezőben szénánkat:
El-hordja a' Farkas gyenge bár[á]nyinkat:
A' rofzáz Nyúl tapodja páfit búzájinkat.⁸

6 Csörsz Rumen István, *A nyúl és a pitypalatty: Két moralizáló ének a 17–18. századi közköltészetből* = *Nagy az Isten állatkertje: Irodalmi állatszimbolika*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Társaság (Modus Hodiernus), megjelenés előtt.

7 NYÚL ÉNEKE, *Mellyben a' maga nyomorúságát firtja, és ártatlanságát kinek-kinek eleibe adja. Az ő maga tulajdon Nótájára. Mellyhez adattatott A' VADÁSZÁSNAK DITSÉRETIRŐL VALÓ ÉNEK, Nagyobb mulatságnak okáért* (1750), OSZK PNY 2.868 = Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 121129.

8 A' vadászásnak ditséreti = uo., 10 (3. versszak).

N Y Ú L
É N E K E,
Mellyben a' maga nyomoruságát
íratja, és ártatlanságát kinek-kinek
eleibe adja.

Az ő-maga tulajdon Nótájára.

Mellyhez adattatott
A' V A D Á S Z Á S N A K
D I T S É R E T I R Ő L
V A L O É N E K,
Nagyobb mulatságnak okéért.

Nyomtatott 1750-dik Éftendőben.

MULATSÁGI
N E K E K

Az Elsőben

Vagyon a' Szántó-Vető Emberek
Életinek Ditséreti.

Másodikban

Vagyon a' Farkasnak Panaszolko-
dáfa.

Harmadikban

Vagyon a' Szegénységnek békes-
séggel való Szenvedéséről.

Negyedikben

Az Holnapoknak Tulajdonságok-
ról.

tattott 1757. Éftendőben.

Így válik ez a párlapos ponyva a XVIII. század magyar kicsinyített menta-
litástérképévé, mintha egy bírósági tárgyalásról tudósítana, ahol egy felső
(arisztokratikus, vadász) és egy alsó (közrendű, üldözött) nézőpont válta-
kozik. Ugyanakkor a másik vers regisztert vált, hiszen ekkor a vadászat elég
kevesek kiváltsága, de propagandaként értelmezhető. Érdekes, hogy mindkét
szöveg XVII. századi, tehát az első ponyvakiadás idején már legalább 50 éves.
A vadászatról szóló verset Szentmártoni Bodó János írta, sokáig – feltehetőleg
a közös ponyvakiadás miatt – *A nyúl énekét* is neki tulajdonították, de ezt
semmi sem bizonyítja. A későbbi kiadásokon egyébként a *Nyúl-história* mellől
elmarad a vadászvers.

Ezt a fajta technikát, amikor a didaktikus és a szatirikus szövegek összetapadnak, nemcsak a ponyvánál figyelhetjük meg, hanem a kéziratos hagyományban is. A ponyva lehetősége épp a nyilvánosságban rejlik, nagy tartaléka pedig az explicit szöveg és tartalom közvetítése lehet. Nem holmi rejtegetett magánügyként kezeli e témaköröket, hanem a közösségre is tartozó, megvitatandó információként. Minden reprezentatívabbá válik tehát, mihelyt nyomdafestéket kap.

1757-ben Budán, a Landerer nyomdában látott napvilágot a *MULATSÁGI ÉNEKEK* című füzet, amelynek egyetlen fennmaradt példányáról tudunk,⁹ a

9 OSZK PNY 2.872.

szakirodalom mégis gyakran emlegeti. Címében a *multság* kifejezés nemcsak a szórakozást jelenti, hanem – akárcsak Mikesnél és más kortársaknál – általánosságban az időtöltést, az idő (hasznos) mulatását.¹⁰ Ismerünk olyan címlapot, amely kifejezetten szomorú, elégikus szövegeket tekint mulatságra, azaz időtöltésre valónak. A *MULATSÁGI ÉNEKEK* négy szövegéből hármat azonos szerzőnek tulajdonítanak: Szőnyi Benjámin hódmezővásárhelyi református lelkésznek (1717–1794). Hogy ez mennyire megalapozott vélekedés, nem tudom, de a sokféle lelki éneket szerző Szőnyi eszköztárába akár beletartozhatott ilyen, szórakoztatva tanító versek írása is. A költemények a didaxist helyezik előtérbe: *A szántó-vető ember életinek dicséretit zengik* – elkél egy kis propaganda a XVIII. század közepi nehéz helyzetben, a külföldi osztrák háborúk szegényes hátszágában. A vers antikizáló nyitánya a korabeli menyegzői himnuszokra emlékeztet: „Nosza, szívem, Erato, mátká, csókolódjunk” – a folytatás azonban valóban a falusi élet szépségeit zengi, méghozzá egy satirikus ének (*Megbolondult a világ*) dallamára, amelyet eredetileg a katonák magánházakhoz való bekvártélyozásán megütközött falusi asszonyok zsánerdalaként jegyezték fel.¹¹ *A farkas panaszkodása (Midőn a szép nimfák játszani mennének)* talán nem Szőnyi munkája; *A nyúl énekének* régi, latin és német előképeit idézi fel ez az újonnan készült szabad fordítás. A farkas éppúgy panaszkodik nehéz sorsára, mint a nyúl, hiszen őt is indokolatlanul vadásszák, holott ő a természetes szelekcióban segít azzal, hogy elkapdozza a beteg háziállatokat (a nyúl apró veteménypusztításaihoz képest ez a lovagias érvelés egy kicsit idegenszerű a farkas szájából). *A szegénységnek békeességgel való szenvedéséről* szóló vers a parasztidillre rimel, hasonló okokból: „Megvallom, megvallom, nem tartom szívemben”. Másfelől a farkas panaszával is találunk párhuzamokat, hiszen a társadalmi „alulnézet” velejárója, hogy noha mindenki rád vadászik, és ellenségesen viszonyul hozzád, te törd békével. A füzetet a hónapok tulajdonságairól szóló oktató vers zárja (*Állj félre, vén kofa*), a régebbi és újabb kalendáriumi versek modorában.

A paraszti életet egy későbbi, sokkal népszerűbb kiadványcsoport is a fő témájának tekinti, s címlapon hirdeti: *A’ SZÁNTÓ VETŐ-EMBERNEK IGEN-IGEN SZÉP HÁRMAS ÉNEKI*. A füzettípus 1780 körül került piacra.¹² A három alapszövegből az első kettő bizonyítottan XVIII. századi, a harmadikat korábbra szokás datálni:

10 Még Kultsár István jóval későbbi, korszakos jelentőségű irodalmi melléklapja, a *Hasznos Multságok* is ilyen értelemben viselte a címet 1818-tól 1843-ig.

11 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 119. sz.

12 Példányai pl. OSZK 819.060, PNY 2.955 és 2.961.

- 1) Felkel jó hajnalban a szántó ágyából¹³
- 2) A földművelés s mag-gondviselés az én hivatalom¹⁴
- 3) Reménység az embert gyakorta táplálja¹⁵

Az első két ének egymást magyarázza: a *picturaszerű*, emelkedett nyitó vers a szántó-vető ember hajnali munkakezdetét festi, ahogy az ökreit szólongatja és fohászkodik. Népszerűségét jelzi, hogy még az 1830-as években is másolgatták a kéziratokba, s szinte mindig a ponyva alapszövegével.¹⁶ A második ének ugyan kevésbé vált népszerűvé, de az eredeti kompozícióban fontos szerepet játszott: a földműves itt a vallásos énekek hangján fohászkodik, s az isteni gondviselésre bízva munkáját és saját sorsát is – halálakor az Úr csűrrebe tér majd, akárcsak saját termése.¹⁷ Az emelkedett hangnemet a harmadik vers is továbbviszi, hiszen azt foglalja össze (s nyilván épp ezért a sorozat végére tették, az előzményeket is beleértve), hogy minden mesterember a reménységet követi, akármire fog, a halászkotól a katonáig és a rabokig. Függeléként többnyire találós kérdéseket és feladványokat közölnek (*Egynehány szép mesék az Eke farka mellé való Kérdésekkel 's feleletekkel*), ezekkel nincs tematikus kapcsolat, inkább a falusi célközönség kelthet figyelmet, vagyis a ponyva népművelő szándéka. Mellette vagy helyette a Mohács-émlékdalt is gyakran kinyomtatták: *Mohács, Mohács, régi vérontás helye*.¹⁸ A csatavesztésnek feltehetőleg 250. évfordulója, 1776 táján írt ének a reformkorig őrizte népszerűségét, Csokonai is nótajelzésként hivatkozott rá. A nemzethalál-látomások sorába illő siralmas képsorok után a török elleni küzdelemre biztat, ami az 1788–1789-es erdélyi és al-dunai hadjárat miatt egyúttal roppant aktuálissá vált, a Habsburg propaganda tehát beépült a mohácsi csatát elsirató énekbe. A kiadvány így, a parasztidillekkel együtt egyszerre hangsúlyozta a békességes, alázatos és egyszerű élet erényeit, illetve a harci virtust, ami mögött (lásd a harmadik éneket) reménység és keresztény erkölcs kell álljon.

Egy másik érdekes kombinációban ezt az értelmezési szálát egy másik egészíti ki. Az *Öt világi énekek* című, 1780-ra datálható ponyván¹⁹ a régi sorrendből csak a *Felkel...* és a *Reménység...* marad meg, illetve a füzetet záró Mohács-émlékdal. Közéjük ékelődik viszont egy verbunkos dallamú férjpanasz (*Ifjúság*

13 RMKT XVIII/14, 193. sz.

14 *Uo.*, 194. sz.

15 *Énekek és versek 1686–1700*, s. a. r. JANKOVICS József, [STOLL Béla,] Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVII/14), 183. sz.

16 Faludi Ferenc *pictura* jellegű verseivel való kapcsolatáról: Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*. Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok), 99–100.

17 Vö. Keresztelő Szent János szavaival: Mt 3, 12.

18 RMKT XVIII/14, 1. sz. Jelen kötetben Jarábik-Lang Anna tanulmánya is foglalkozik az emlékvers Erdélyi János-féle kiadásával (1846).

19 Pl. OSZK 803.104, Sebestyén László kolligátumában.

A' SZÁNTÓ-VETŐ-EMBERNEK

IGEN - IGEN SZÉP

HÁRMAS ÉNEKI.

Első: Fel-kel jó hajnalban a' szántó álmából,
Második: A' Föld mivélése, 's Mag gond. 's a' t.
Harmadik: Reménység az Embert gyakorta 's a' t.
Negyedik: Edgynéhány szép mefék az Eke-far-
ka mellé- való Kérdésekkel 's Feleletekkel.

Fel-kel jó hajnalban a' szántó álmából,
Fel-ferkenti magát patfirta szavából,
Könyörög Istennek szives indulatból,
Adgya szép áldását földi munkájából.
Elsőben a' szántó nézi taligáját,
Igazitja vasat, éles csoroflyáját,
Élben ragasztja tsikoltsos téslyáját,
Ökrei nyakára fel-telzi igáját,
Azonban jól reggel el kezdi munkáját,
Forgatya szép renddel rendes borázdáját,
Szóllitya ökreit, szökejét, 's barnáját,
Dudolya mellette szép szántó nótáját,
Haj villás, haj sudár, tsákó, szöke, barna,
Forduly hamarsággal tsára borázdába,
Vontogáld az igát a' gazda halznára
Tölthetse-meg zsákját fok fizegny javára.
Ha molt keferégve borázdába léptünk,
És sírva a' földbe buza-magot hintünk,
De vagyon Istenben olyan reménységünk,
Hogy meg-telik nekünk gabonával vermünk.
Majd el-hozza Isten a' kedves aratást,
Látunk földcinken nagy sor keréltz-rakást,
Énekelve

Ö t

V I L Á G I

É N E K E K.

E L S Ő .

Felkel jó hajnalban a' Szántó álmából.

M Á S O D I K.

Reménység az embert gyakorta táplálja.

H Á R M A D I K.

Ifjúság virágját Legénység szabadságát.

N E G Y E D I K.

Siralmas volt nekem Világra születnem.

Ö T Ö D I K.

Moháts! Moháts! régi vér ontás helye.

Nyomtatottatott ebben az Esztendőben.

világát, legénység szabadságát),²⁰ illetve a *Siralmas volt nekem e rossz világra születnem*²¹ kezdetű keserves és bujdosóének, amely egyértelműen XVII. századi, ekkor már százéves régiség. Talán már programszerű archaizálásként került a kiadványba, mint azt ekkoriban sok szövegről sejtethetjük. Mindenesetre a régi kompozíció megbomlik, s a kétféle, stilárisan is széthúzó panaszdal csupán régies témák és szövegek egyvelegének láttatja a sorrendet. Azaz talán mégsem teljesen szervesen a kapcsolatuk, hiszen a jelenkori magánélettől egy százéves – nekik talán kuruc utalásokat sugó – bujdosó keserveshez hátrálunk az időben, majd a magyar történelem egyik legsötétebb foltjáig, amiből a jelenkorba ismét a propaganda és a reménykeltés vezet vissza.

A ponyva didaktikus felületén a kiadók nagyon bőkezűen bánhattak ezekkel a régi (több évszázados, világirodalmi háttérű) asszociációkkal, s könnyen aktualizálhatták azokat már a kiadványok első hazai nagy korszakában. Még nem beszélünk más műfajokról, de a szatírárt és az oktatás szempontját a korszak más ponyváit is vegyítik. Többnyire két, hosszabb szöveget közölnek, ellenpontoszó

20 *Közköltészet 3/B: Közerköls és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 107. sz.

21 RMKT XVII/14, 186. sz.

KÉT ÚJ VILÁGI ÉNEKEK.

Az első :

A' dítséretes és jeles moftani időben é-
lő ferényen és hűségesen éjjel nappal tífz-
teket végben-vivő Fonókról.

A' második :

A' Fársángban szerentsét és örömet ta-
lált bús és idős Leányzóról.

Nyomtatott : 1757-dik Észteendőben.

Két szép Új VILÁGI ÉNEKEK.

Az első :

Egy Afzszonyi állatról , miképen az Ura
után kortsmára menvén vele perel, és az Ura
miképen felel néki.

A' második :

A' Falusi Birákról ; frissen le-iratnak ezek
minémü dolgokat kővetnek-el.

Nyomtatott 1758-dik Észteendőben.

KÉT HISTÓRIA EGY DALL:
VÉNKOFÁÉ, NÁNÁSIÉ
A' GYENGE SZÜZKÉVEL EDGYÜTT.
Meg-égett Rátz-Orfzág, és a' többi.

A' Rész, és az Afzszony versengenek.
Oh gonofz szerentsé, de meg-jázdottattál!
Friss állapotomtól rútul meg-fosztottál,
Midőn illy vén kofát a' nyakamba tsaptál,
Uj jó örömetemlől éppen el-választál.

E' miatt pénzemet mind el-tékozlottam,
Drága ruháimat tsap-fzéken bé-ítam,
Azért feleséget vélzek, úgy gondoltam,
De szegény fejemet, czzel tsak meg-tsaltam;

Jaj én szerentsélen be rofzra találék,
Egy ágyúba-való durtos kofát vévék,
De ha Afzszony vásár valaholott esnék,
A' pifzkos vén kofán mindjárt előbb adnék.
Nem tudom, mit tégyek, jó lefz falétronak,
Puskásoknak adnám, jó volna ágyúnak,
A' Tzigányoknak-is jó volna fúrgyónak,
Egy pénzért el adnám, tsak érte adnának;

Afzszony. Mit befzélz rofz ember te moft
a' pintzében?

Jobb volna, hogy rokkám moft vennéd kezeden,
Avagy a' kontyomat tennéd a' fejedben,
A' nyergét hátadra vennéd-fel mindenben.
F. Tolnát, Baronyát, úgy tétzik bé-jartam,
Hovát, Rátz nyelveket Pérsen meg-ranúltam,
Dunán innen Tifzán túl gyakran meg-fordúltam,
Egyen mord vén kofát fohol sem találtam.

Afz.

SZÉP ÚJ VILÁGI MULATSÁGOS ÉNEKEK.

Első :

Nékem egy szép gondolat.

Második :

A' Rélzeges Afzszonyokról.

Harmadik :

A' Parafzt Emberről,

Nem vagyok én Parafzt Ember.

Nyomtatott ebben az Észteendőben.

szerkesztéssel. A szintén 1757-ben kiadott *Két új világi énekek*²² tartalmát a női sors két pólusa jelenti: a lusta és ügyetlen leányoké, akik nem tudnak tisztességesen fenni, ezért szégyenben lesznek, ha férjhez mennek, valamint a nagy nehezen pártra talált vénlányé, aki világgá kürtöli örömét. A' *ditséretes és jeles moftani időben élő ferényen és hüségfenn éjjel nappal tífzteket végben-vivo Fonókról*²³ címe láthatóan ironikus, hiszen a vers épp az ellenkezőjét tárja majd fel, s a fonók dicsérete helyett elmarasztalást, negatív seregszemlét kapunk. Előzményeit feltehetőleg a régi hegedős hagyományban kellene keresnünk – a nőkkel való piszkálódás, odamondogatás hangnemén túl a bocsánatkérő záró szakasz is erre utal –, de így, kinyomtatott, rendezett szöveggént immár valóban pedagógiai értékű, hangsúlyosan didaktikus szöveggé vált. Főként azt sulykolja, hogy a mai lányok mind lusták, szórakozottak, jóformán fel sem ismerik a fonóeszközöket, nincsenek tisztában női feladataikkal, s amit megcsinálnak, abban sincs köszönet. E téma a későbbi évtizedek magyar ponyváin is nyomon követhető a divatcsúfolók, férjpanaszok (*Mi légyen a házasság*)²⁴ és más szövegek körében.

Líraibb tónusa inkább a másik dalnak van, de dicsekvő címe komikumot ígér: *A' Fárságban fzerentsét és örömet talált bús és idős Leányzóról*.²⁵ Az ének eleve dupla csavarként viselkedik a közköltészeti mezőnyben, hiszen egy népszerű vénlánypanaszt „forгат” pozitív irányba. Összege a már XVII. századi erdélyi kéziratokban felbukkan (*Bánótja nincs ez világon annak*),²⁶ s korszakunkban újraírt, de a régivel egy strófa szintjén kapcsolatot tartó formában terjedt, ugyancsak jórészt Erdélyben (*Egy éneket hallék Ó-Tordában*).²⁷ De míg a vénlány azért panaszkodik és dühöng, mert senkinek nem akadt horgára, s csak enni-inni járnak hozzá a legények, addig a ponyvaszöveg az ő megpárosulását szedi örömversbe, csikorgó, ekhós rímekkel – feltehetőleg a régi dallam- és szövegallúziók felhasználásával:

Sirathatom a'mik rajtam estek, lettek,
minap engem kéretének ennek, egynek,
de nem menék, bút fzerzék fejmemnek,
nagy bánatot gyötrelmet fzivemnek. [...]

22 Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 121120.

23 Vö. *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 1. sz.

24 *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 92. sz.

25 RMKT XVIII/4, 52. sz.

26 *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 46. sz.

27 RMKT XVIII/4, 51. sz.

Meg-főtt bennem a' farsángi lentse bentse,
meg-kötözött fzezelem bilintse, kintse,
fzoknyám allya al-felem' kerittse,
Minden rántza fzeretömet intse. (1, 3)

Ez a travesztia jól jelzi a ponyvakiadók óvatosságát: a lányokat elmarasztaló másik verstípus nyersebb sorait a tanító szándék menti, de a vénlány eredeti dohogását és férfiellenes kiszólásait nem merték vállalni. A füzetke kompozíciója azonban jól sikerült. A két szöveg egybeolvasásakor az első vers didaxisa teszi értelmezhetővé a másodikat is: a lusta, semmirekellő lányok a farsangban ugyan párt találhatnak – hiszen olyankor ennek mégiscsak nagyobb az esélye –, de az örömdal bizony nem több *önleplező monológ*nál; ez minden humoros közköltési helyzetdalra jellemző ekkoriban. Az otromba dicsekvés annak szól, hogy a vénlány már akárkivel beérte volna, tehát a párválasztás kifinomultabb módozatai helyett egy farsangi kényszerhelyzet hoz megoldást.²⁸ Vagyis még a hitványabb leányok is elkelnek a farsangban, de persze a partnerük sem több afféle pótszernél:

Hanem ötet párnám alá hajtom,
Mikor tetfzik néha elő-rántom.

A XVIII. század végi ponyvákön egyébként (pl. *A' RÉGLI, ÉS Á' MÁI FONYÓK' HISTÓRIÁJA*)²⁹ egy harmadik, immár valóban szerelmi tárgyú dalt is közöltek: *Philostén mint Florentinát*.

A kétpólusú kompozíciós technika sikerét jelzi egy hasonló kiadvány a következő esztendőből, talán ugyancsak a budai Landerer nyomdából. A *Két szép új világi énekek* (1758) szintén párhuzamos szerkesztéssel él. Lapjain mintha egy korai népszínműbe csöppennénk, amelynek színpadán egy kocsmabelső tárul elénk. Az egyik asztalnál egy heves házastársi vita tanúi lehetünk: *Egy Aszszonyi-állatról, miképpen az Ura után kortsmára menvén vele pöröl, és az Ura miképpen felel néki (Kedves társam, vajon hol vagy)*.³⁰ Ráadásul az *Isten hozzád, Magyarország* dallamára éneklendő, ami egy szerelmi búcsúdal volt; vagy valóban a kuruc korból származik, vagy XVIII. század közepe.³¹ A paró-

28 Jellemző, hogy míg az alapszöveg széles körben terjedt, a néphagyományból is adatolható, addig ezt a ponyvaszöveget nem másolták kéziratokba – érthető, hiszen csak a kiadvány egészének volt oktató potenciálja. Vö. *uo.*, 52. sz.

29 OSZK 803.114.

30 RMKT XVIII/4, 40. sz.

31 Az 1686-os kolofon akár hamisítvány is lehet, mellyel kuruc allúziókkal akarták ellátni ezt a régies tónusú, de valójában ekkoriban, az örökösödési vagy a hétéves háború miatt elváló párok világát idézi.

dia már a nótajelzésben érvényesül, hiszen a gyengéd elválásról szóló összevetet feltehetően a keservesekre jellemző rubato dallamra énekelték. Az itteni párocska hangneme igencsak eltér, ezáltal az új szöveg tartalma vízszintesen és függőlegesen is tükrözött az eredetihez képest. Nem elválnak, hanem találkoznak – az asszony haza akarja rángatni a részeg férjet a kocsmából, de az ellenáll, jól megveri, mire az asszony beismeri vereségét –, s az egymáshoz tartozás meghitt szavai helyett elég ordenáre stílusban oktatják ki egymást. A műfaj másik nagy klasszikusa, a négysarkú 12-esekben írt *Ó, gonosz szerencse be megátkoztata* kezdetű házastársi dialógus feltehetőleg korábbi, s mintaként szolgált ehhez a mindenképp énekelve előadható, 4×8-as szöveghez (lásd alább).

A párvers a képzelt kocsmaszínház másik sarkában, egy nagyobb asztalnál hangzik el – már ha épp nem azonos az egyik szereplője az imént „győzedelmeskedett” részeg férjjel. Meglehet, hogy még a dallam is azonos volt, mindenesetre a versforma szintén 4×8-as. A vers címe: *A’ Falusi Birákról, frissen le-iratnak ezek minémü dolgokat követnek-el (Jerünk, koma, a korcsmára)*³² – mintha riportszöveg, tudósítás volna a köznép világának bugyraiból. A helyi hatalmasságok nemcsak a falu vagyonát zabálják fel és isszák meg az utolsó garasig, hanem a közösség morálját is aláássák. A szociografikus nyitás tehát egy elrettentő szatírárt rejt, ismét szerepdalként, több megszólalót feltételezve. Az előző vers férfi hőse a családot dönti hasonló nyomorba, mint a választott elöljárók a községet. A két vers párhuzamait nem is kell tovább ecsetelni, a kolofon ugyanis arra utal, hogy a szerző egy jó helyismeretű szemtanú volt:

Ki ez éneket szerzette,
nevét versekbe nem tette,
Írigy nyelvétől féltette,
jobb hogy inkább el-rejtette.

Ezek pedig mind igazak,
a’ kik itten irva vannak,
én ezt magam meg-próbáltam,
köztök tringelni meg-untam.

A’ ki nem hiszi próbálja,
menjen tsak közikben innja,
ezeket mind igaznak mondja,
nem hazudtam jóvá hagyja. (16–18)

Ez esetben tehát a második szöveg magyarázza, helyezi tágabb keretbe az el-sőt, amelyet eredendően a nőellenes, durva férfi világ megnyilvánulásának tar-tanánk, amely feljogosítja a férjeket az agresszióra és az iszákosságra. A bírák önleleplező gajdolósa azonban a kiadvány összhatását elmozdítja az elrettentő didaxis felé, s ijesztő képet fest a pór nép züllöttségéről és kocsmai szokásairól, így a nyitó verset is e téma illusztrációjává teszi. Egy későbbi kiadásban az utolsó oldalon egy képversnek álcázott ivónótát is közöltek: *Úr Zákeus, Úr Zákeus*.³³

A már említett másik verses házastársi csetepaté is ponyvára került, bár ke-veesebb kiadásáról tudunk.³⁴ A dátum nélküli füzet címlapján ezt olvashatjuk: *KÉT HISTÓRIA, EGGY DAL. VÉN KOFÁÉ, NÁNÁSIÉ. A' GYENGE SZÜZEKÉ-VEL EGGYÜTT* *Meg éget Rátz Ország, és a' többi*.³⁵ Ez máris egyvelegszerűbb sorrendre utal, mint az előzőek. Noha kissé zavaros, de fontos terminológiai adalékokat rejt. A „két história” az első két szövegre vonatkozik: a „vén kofáé” a házastársi veszekedés, „Nánásié” pedig a *Becsületem elejtém* kezdetű, XVII. századi eredetű keserves, amelynek a bűnbe keveredett Nánási nótárius énekel kivégzése előtt.³⁶ *Históriáknak* nevezik őket, holott egyik sem epikus mű: az első egy alpári *dialógus* a házsártos asszony és részeg férje között, a másik pedig egy – némi narratív részletekkel kiegészülő – *keserves-monológ*. A *história* kifeje-zés tehát ez esetben semmiképp sem történetmondásra utal, csupán ’hosszabb alkotás’-ra (a XIX. századi közköltészetben hasonlóképp jelöli a *holmi* kifejezés a hosszabb, akár epikus, akár más karakterű, jobbára olvasni való szövegeket, a *dall* vagy *nóta* pedig a rövidebb és énekszerű, többnyire valóban énekelhető darabokat).³⁷ Hogy a címlapon ígért „dal” miért a „gyenge szüzeké”, nem tudjuk pontosan megfejtetni, hiszen a *Megégett Rácország* kezdetű szöveg egy konta-minált füzer, amely különböző korú, részben XVII. századi keservesekből és népdalidézetekből áll, még a versformája sem egységes. Annyi bizonyos, hogy nem nevezhetjük női dalnak, inkább férfi beszélőt sejtet.

A címlapi ajánlás tehát nem a vers beszélőjére utal (mint a *históriáknál*), ha-nem a megcélzott olvasóközönségre. Úgy kell értsük: a súlyos családi perpatvar és a halálba menő hivatalnok búcsúéneke komoly olvasmányok, ez a dalocska vi-szont jobban megfelel a lányok ízlésének is. Valóban arra gyanakodhatunk, hogy másnak szólt az első két szöveg, mint a harmadik, szoros kapcsolat nem jött létre köztük az együttes közléskor.³⁸ A női címlaputalásokra még visszatérünk.

33 RMKT XVIII/8, 12. sz.

34 Bővebben: RMKT XVIII/4, 38. sz.

35 Pl. OSZK Fol. Hung. 1390, I. 175a–178b.

36 RMKT XVII/14, 19. sz.

37 Vö. *Holmik és nóták* (1823–1824), STOLL 1246.

38 Nánási búcsúversében van ugyan egy kiszólás, amelyben a feleségét így szólítja meg: „Édes jámbor feleségem, ki vóltál nagy ellenségem [...]”, ez talán némi magyarázatot ad arra, miért annak társaságában adták ki. A vers kritikai kiadása: RMKT XVII/14, 19. sz.

Szintén sikeres kompozícióban találkozott össze három csúfoló. Közülük kettő egyébként is népszerű volt, így azonban még többekhez eljuthattak, s a ponyvaváltozatok a későbbi kéziratos másolatokat is jószerével egységesítették. Az általuk közrefogott szöveg azonban csak ponyván terjedt, nem került be a kéziratosságba. A dátum nélkül, bizonyára Vácott megjelent *SZÉP ÚJ VILÁGI MULATSÁGOS ÉNEKEK*³⁹ így kötötte füzérbe a csúfolókat:

- 1) Nékem egy szép gondolat most jutott eszembe⁴⁰
- 2) A részeges asszonyok gyenelógiája⁴¹
- 3) Nem vagyok én parasztember, reám úgy nézzetek⁴²

Az első két szöveg a részeges asszonyok normasértő világába vezet, akik fennhangon dicsekszenek ittasságukkal, nemtörődömségükkel. Az első ének monologikusan szólal meg, ivásra biztató refrénnel. A második inkább a részeg bírákról írt zsánerdallal rokon, s narratív és szerepjátszó részleteket váltogat, de hasonló célzattal. Ihletője vagy leszármazottja lehet az a paródiaszöveg, amelyet Kónyi Jánosnak tulajdonítanak, s a rossz asszonyok litániáját zenegi, ugyancsak ponyvaváltozatban.⁴³ A nőket gúnyoló énekek után kiegyenlítő szándékkal, fricskaként következik *A' Parafzt Emberről* szóló dal. Ez a nyitó verssel áll szoros kapcsolatban, egy közös gyökerű szakaszuk is van (mivel a két szövegcsalád csaknem egyidős, aligha lehet megállapítani, melyik származik melyikből):

Nem vagyok én parafzt Afzfzony, Úgy nézzetek reám,
Ezt mutatya 's bizonyíttya Nemes Familiám
Sogorom a' Lurko,
A' nagy veres gyurkó,
Héj dinom dánom, töltsd tele, nem bánom.

Nem vagyok én Parafzt Ember Reám úgy nézzetek,
Familiám Nemzetemre, Bár figyelmezzetek,
Bizonyos apám vólt;
Kiről anyám így fzólt:
Hogy a' fagyban aratáskor meg-hólt.

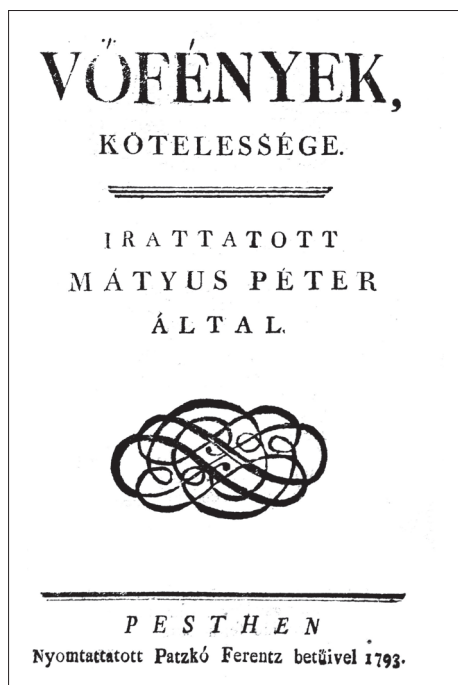
39 OSZK PNY 2.959.

40 RMKT XVIII/4, 20. sz.

41 *Uo.*, 22. sz.

42 *Uo.*, 79. sz.

43 PL. AZ ASSZONYOKNAK IGAZSÁGOK PRIVILÉGIUMOK, ÉS UJDONNAN ÚJ LITÁNIÁJOK (é. n.) OSZK 814.519.

A harmadik vers immár nem női csúfoló, hanem felfuvalkodott, eszem-iszom parasztokról szól, akiknek a nemessége és címere csupán a jó étvággal megévett magyar ételekben testesül meg. Az ivó asszonyok ellenpárjaként tehát torokos, bár szintén kedélyes férfiak jelennek meg. A ponyva így, együtt az efféle túlkapások elleni tanításként, gúnyiratként fogható fel, de úgy, hogy nem vádolható egyoldalúsággal.

Tekintsünk más műfajok felé is, hiszen ezek választéka is fokozatosan bővül a ponyvakiadványokon. A szórakoztatva tanításra adott alkalmat például a lakodalmi szokásrend, ahol az ünnepi énekléstől a találós kérdésekgig mindenféle igény volt. Tóth Arnold nemrégiben önálló monográfiát szentelt a vőfélyponyvák és -kéziratok korai évszázadainak, összefoglalva az előzményeket is.⁴⁴ Itt csak megemlítem, hogy a menyegzői témák sokféle kidolgozása (vőfélyek és násznagyok „ritusszövegei”, intő és oktató énekek) már a korabeli magyar ponyvák első nemzedékétől adatolható, de az igazi nagy korszak az 1780–90-es évekkel jön el Mátyus Péter, illetve egy anonim verselő vőfélykönyvei révén. A fentebb látott „vélemény-ütköztető”, tréfásan oktató ponyvák hatását viselik magukon azok a vőfélyversek, amelyekben két vőfély folytat „tudományos” vitát

44 TÓTH Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kézírtas vőfélykönyvek Észak-kelet-Magyarországon*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2015 (Officina Musei, 22).

*Az Ökrök mellett a' szegény Tzigány keférvésen
fürujál, bányára régi szabadságát.*

a házasság hasznairól és káirairól.⁴⁵ Jól tudjuk, hogy mire kiadja ezt Mátyus, ad-digra évszázados gyakorlat van az ilyesfajta diákviták, *vituperatiók*, *certamenek* mögött. Ponyvára kerülve mégis egyúttal a kiadvány megszokott szerkesztői hagyományára is reflektálnak e tréfás eszmecserék.

Kétségkívül e rigmusok jelzik legerősebben a ponyva egységesítő hatásait: máig ezeken alapul a hagyományos vőfélykedés szövegbázisa, nemcsak a száj-hagyományt, hanem a régi és népi kéziratokat, majd gépelt és elektronikus vőfélykönyveket tekintve.

A közéleti satírák fontos csoportját alkotják a cigány tárgyú ponyvák, amelyek 1768-tól, a cigányok letelepítésére vonatkozó rendeletről váltak gyakorivá. Ezekről itt csak azért nem szólnék bővebben, mivel egyrészt Küllös Imola már részletesen elemezte őket,⁴⁶ másrészt nem a szerkesztésmódjuk révén hoznak újat, hanem a tartalmuk által. Többnyire monotematikus füzeteket alkotnak, tehát a cigány tematikát nem keverik mással. Még a néha függelékként közölt versek is e témakörből valók. Megelőzi a korszakot a *Duplex icon* címmel önálló füzetben kiadott, datálatlan vers (talán Gvadányi munkája?), amely a cigány nép történetét és szokásait foglalja össze a tanító költemények stílusában,

45 RMKT XVIII/8, 236–239. sz.

46 KÜLLÖS Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Szekszárd, 2003 (A Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 9), főként: 28–34.

majd anekdotikus modorban beszéli el a cigányok kassai országgyűlését és az ott kerekedett tömeges csetepatét.⁴⁷ Mária Terézia halálakor, 1780-ban is készült egy parodisztikus, eléggé alpári panaszvers a cigányság nevében (*A FÁRAHÓ MARADÉKINAK KESERVES PANASZAI; Edd meg, medve, a halált*).⁴⁸ Noha címadó helyzetben jelent meg több hasonló ponyván, de sosem önállóan, hanem három vegyes dal társaságában. Eladhatóságát az aktuális tartalom biztosította, a maradék énekek közt akad katonadicsekvés (*Katonának a temploma a pince*),⁴⁹ egy szerelmi panasz Kreskay Imre verse nyomán (*Csendes patak folydogál*), végül *Torna vármegyében születtem, születtem* kezdettel olvashatjuk a *Bodrog partján...* szövegcsalád első nyomtatott képviselőjét, elég vázlatos minőségben. Egy másik – igen rejtélyes – cigány tárgyú csúfoló vers szintén mindig más műfajúak közé keverve jelent meg: az *Árokszállásánál volt a veszedelem*.⁵⁰ A „nagyidai nótaként” is emlegetett dal a századvégi vegyes dalfüzérek részeként bukkant fel, tartalmi kötődés nélkül.

A legizgalmasabb újdonságokat mégis a szerelmi költészet hozza a ponyvákra. Fokozatosan, mondhatni fedezékből bontakozik ki ez a hagyomány, amely a magyar nyomtatott irodalomból szinte teljesen hiányzott. Tekintsük át néhány mozzanatát e térhódításnak, megemlítve néhány jellemző kiadványt és sorozatot, természetesen a teljesség igénye nélkül.

A sort két, átmeneti műfajú szöveg nyitja: *A’ jó Szerencsének irigylői ellen irattatott egynehány Magyar versek*. Legkorábbi datált kiadásuk 1722-ből való (Buda, Esler Márton),⁵¹ de Pogány Péter és Jankovics József feltevése szerint már a XVII. század végén megjelentek egy hasonló kiadványban (talán éppígy az *Apollonius-história* függelékeként), s innen másolhatták őket egymás mellé a *Szentsei-daloskönyv*be, amelyet 1704-ben zárt le tulajdonosa.⁵² A két moralizáló ének azonos témát dolgoz ki, eltérő versformában: *Ki-ki az mit szeret, kedves az annál* és *Szerencsével az kinek van frigye*.⁵³ A szerelmi témakört csak az első szöveg felütése érinti:

Ki ki az mit szeret, kedves az annál,
Kedvesb ő maganyi nyomo arany nál,
Mert minden öröme, kedve abban áll,
Vigh, mikor vele van, mord, mikor el váll.⁵⁴

47 Uo., 116–130.

48 Pl. OSZK 820.795; a szövegcsalád kiadása: RMKT XVIII/4.

49 Rokonaival együtt lásd: RMKT XVIII/8, 44. sz.

50 Kritikai kiadása: RMKT XVIII/4, 94. sz.

51 München, Bayerische Staatsbibliothek, mf. OSZK FM 2/2163.

52 POGÁNY, *A magyar ponyva tüköre, i. m.*, 138–139; RMKT XVII/14, 890.

53 RMKT XVII/14, 181–182. sz.

54 Uo., 181/I–III. sz., 1. versszak.

TZIGÁNYOK
VÉGSŐ
ROMLÁSÁRÓL
VALÓ
SZÉPHISTÓRIA.

Nyomtatottt abban az Esztendőben.
Midőn Tzigányok voltak győtrelemben.

A'
FÁRAHÓ
MARADÉKINAK
KESERVES PANASZAI.
és más
EGYNEHÁNY
DALLOK.

1. Katonának a' Temploma a' pintze.
2. Tsendes patak fűjdogál, Az én szívem.
3. Torna Vármegyében születtem.

Nyomtatottt ebben az Esztendőben.

DUPLEX ICON
GENTIS NOTISSIMÆ.
AZ AZ
ISMÉRETES NEMZETNEK
KETTŐS KÉPE.

A' mellynek

Egyik Részen

Leirattatik szélyes e' Világon el-terjedett és
fok jeles cselekedetiről el-híresedett **CZI-**
GÁNY Nemzet eredetinek régisége, ter-
mészet-szerént-való Nemessége, és
élete táplálásának csudálatos
módgya.

A' másikan

Első adatik egy nevezetes történet példában, miné-
m nagy pompás Czeremoniával élnek azon népek,
mikor az ő Leg-Főbb Vajdájoknak, hozzá-való
hivségüket mutató ajándékot minden elő-
forgó esztendőnek első napján izokta-
nak bé-mutatni.

Nyomtatottt ebben az esztendőben.

T Z I G Á N Y
PRÉDIKÁTZIÓ
ÉS
TZIGÁNYOKNAK
FURTSÁ
LAKODALMA.

Nyomtatottt ebben az Esztendőben.

Mindkét vers azt sulykolja sok jó tanáccsal és némi átkozódással, hogy az irigyek ellen védekezni kell a saját (magán)életünk nyugalma érdekében. Ezt az énekpárt tehát inkább csak mentális határátlépésnek tekinthetjük, semmint szerelmi dalszövegeknek.

1751-ben feltehetőleg Erdélyben hagyta el a sajtót Enyedi György XVI. századi széphistóriájának, a *Gismunda és Gisquardus*nak sokadik kiadása *IGEN SZÉP TANGREDUS HISTORIA* címmel. A 24 lapnyi kiadvány három szöveget közöl, ugyanis az alcím elárulja: „Moftan pedig hozzá adattatott Két Szép VILAGI ENEK”.

- 1) Gyakran históriát, tudom, hallottatok (Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus*, 1574)
- 2) Ó, mely keservesek én eltölt napjaim
- 3) Nyughatatlankodom s törődöm magamban

Álljunk meg egy pillanatra: tudomásunk szerint ugyanis *ezek az első magyar szerelmi dalszövegek, amelyek nyomdafestékhez jutottak*. A szerelmi tematika kényes megítélése végigkísérte a XVI–XVII., de a XVIII. századot is, s csupán annyi engedményt figyelhetünk meg, hogy a műfajhierarchián magasabbra sorolt epikus művek (kezdetben a széphistóriák, majd a magyar eposzok és elbeszélő költemények) jelenetsorába rejtve szorítottak neki helyet a szerzők – akár Zrínyire, akár a korszakunkban tömegesen kiadott és átírt Gyöngyösire gondolhatunk. Aki szerelmi frazeológia vagy udvarló formulák után kutat kiadott műveikben, bőséggel talál ilyet, csak nem anonim dalként vagy én-versként, hanem mindig valamely szereplő habitusához igazítva, nem is beszélve a szerelmi levelek és üzenetek gazdag hagyományától. A szókincs, a retorikai formálás tehát a nyomtatásba került műveken át is fejlődik, mintákat kap – ebben kölcsönös megerősítésekre gyanakodhatunk, hiszen az epikus művek is jócskán meríthettek a kéziratossá és szájhagyományban élő szerelmi lírából.

Ám akárhogy vizsgálódunk: *önálló magyar dalszerű alkotást nem nyomtattak ki egész eddig*. Balassi, Rimay, de a magyar barokk és rokokó teljes szerelmi verskínálata is kimaradt a nyomtatott nyilvánosságból. Csak a kéziratosság hömpölygő, de néha zavaros habjain hajózhattak ezek a művek, terjedésük köre mindenképp szűkebb, mint ugyanezen szerzők istenes énekeié (ne csak Balassira gondoljunk, hanem akár Amade Lászlóra is). Ez a ponyvafüzet a patinás, régi história árnyékába bújtatott két szerelmi dallal *egy legalább 200 éves adósságot törlesztett*.

A kiadvány címlapja mindazáltal csak az énekek hozzáadását jelöli, konkrét kezdősorukat nem adja meg, így nem olyan feltűnő a jelenlétük. (Még jóval később is akad példa arra, hogy a címlap egyáltalán nem tesz említést függelékről.) De az óvatos, rejtőzködő kísérletek az évtized végére már mennyiségi robbanás-hoz vezetnek.

Az 1574-es, Boccacciótól eredeztethető *Gismunda*-história azon patinás régiségek körébe tartozik, amelyek terjesztését a ponyvák szívesen felvállalták. Talán a szerzői jog problémamentessége, talán más oka is volt ennek. Az idézett kiadvány kifejezetten kompozíciós szempontot vet fel, hiszen a három szöveg leegyszerűsített mondanivalója:

- 1) tragikus szerelem; a pár halála után a gonosz atya is öngyilkos lesz; a végén hosszú moralizáló szövegrész arról, hogy az atyák ne gátolják a házasságot, mert az nem lehet ártalmas
- 2) szerelmi búcsú és áldás
- 3) kesergés a szerelem (Cupido) kegyetlenségén, az irigyeken („felelet”); hűségeskü

Láthatjuk, hogy a XVI. századi unitárius szerző művének függelékeként közreadott két ének nem váltott regisztert (még az sem kizárt, hogy ezek is XVII. századiak). Ha így van, jó kompozíciós és stílusérzékkel tették őket egymás mellé az erdélyi nyomdában, nem csupán helykitöltőnek. Sőt, mintha maga a história adna magyarázatot a két lírai dalhoz. *Gismunda* és *Gisquardus* szomorú sorsa mintegy előrevetíti a mindenkori szerelmesek jogtalan üldöztetéseit, amely így néha idő előtti elváláshoz vezet inkább, mint bármilyen rövid boldogsághoz. Az első ének mintegy újrátssza, felidézi a históriában közvetetten lezajlott szerelmi búcsút, a válaszers pedig az irigyek, rosszakarók csapdáira, illetve Cupido könyörtelenségére is kitér, majd hűségesküt tesz. Nem túlzás: mindazt, ami a XVI. századi tragikus történetben elmosódik, illetve megsérül, azt a két önálló vers megoldja, elmélyíti, ha tragikus alaphangon is. Márpedig ha az olvasó figyelmesen végigkövette a históriát, ráhangolódott egy veretes szerelmi frazeológiára, amelyet aligha tekinthettek olyan léha szórakozásnak, mint a jelenkori szövegek némelyikét. Az itt kiadott művek mind a szerelem értékeit és az érte vállalt áldozatokat tükrözik; a kiadvány összhatása az, hogy a szerelemért nagy kínokat kell kiállni, hiszen csupa fájdalom veszi körül. A szerelemmel tehát vigyázni kell, még ha valójában joga is van hozzá az embernek. A két ének részint mint érzelemgazdag olvasmány jelent újdonságot, részint mint a ponyván megszokottá váló nevelő-értelmező attitűd lenyomata.

Ezek után robbannak be a ponyvapiacra az első önálló szerelmi kiadványok. Nehéz elhinni a vallásos füzetek tömegtermése, illetve a későbbi világi nyomtatványok elképesztő bősége felől visszatekintve, hogy a világi ponyva a XVIII. század közepén még mennyire kísérleti, helyét kereső orgánium volt a magyar könyvpiacra. Mi sem jelzi ezt beszédesebben, mint az, hogy az ekkor kiadott lírai repertoár gyakorlatilag teljesen kiszorul a következő évtizedek kiadványaiából. Megszűnt volna az az olvasóközönség, aki e szövegek vásárlója volt? Ezt aligha bizonyíthatnánk, legfeljebb az igények változhattak. A ponyvák ugyanis

IGEN SZÉP TANGREDUS HISTORIA.

A Z

Király' Leányáról GISMUNDAról, és a'
Királynak titkos Tanátsofsáról GISQUAR-
DUSról, kik között fel-bomolhatatlan
szeretet lévén, halálra adták magokat:
Olafz Nyelvöl az *Bocatiusból* Deákra for-
dítottat *Philippus Beroaldus* által; Ma-
gyar Nyelvre pedig fordítta-
tott G. E. T. által.

Moftan pedig hozzá adattatott
Két Szép VILÁGI ENÉK.

NYOMTATTATOTT

1 7 5 1-dik Előszóban.

intenzíven hatoltak előre a közönség eddig rejtettebb rétegei felé azáltal, hogy az olvasók száma is robbanásszerűen nő az iskolarendszer kiszélesítése miatt. Az újonnan bekapcsolódó mezővárosi vagy akár falusi vevők körében csak gyér kereslet lehet olyasmi iránt, ami nagyon távol áll az ő megszokott szövegviláguktól – márpedig a rokokó nemesi költészet ponyvakövetői bizony ilyenek voltak.

A csinos címlapok ellenére azt tapasztaljuk, hogy az itt olvasható szövegek jobbára csak egy-két kiadást értek meg – függetlenül attól, hogy régiek vagy újak voltak-e –, a fennmaradt példányok száma elenyésző. Vajon a stíluseszmény gyors változása okozta, hogy ily gyorsan elavultak? Vagy kiadók szándékosan törekedtek volna a

változatosságra? Netán maguk a kiadási elvek módosultak? Nagy távlatokban valóban látjuk jeleit, amennyiben az újdonság értékű, de irodalomszociológiai értelemben régies-arisztokratikus, bár erkölcsileg „védhető”, kifinomult lírától fokozatosan távolodva az egykorú, vegyesebb stílusú, esetleg szabadosabb, plebejus szövegek felé nyílt a horizont. A repertoárvizsgálat arra utal, hogy az újabb ponyvák szívesen közölnek korszerűbb, eleve populáris közönségnek írt darabokat. A variánsstörténeti sztemmákat elemezve végképp sarkított kép alakul ki: a korai ponyvák ugyanis a kézenfekvő megoldással szemben *egyáltalán nem a kéziratot hagyományban élő szövegek kiadását célozták*, s nem is a kéziratokat utánozták. Mintáik sokkal inkább a hasonló német vagy nyugat-európai ponyvaféleségek voltak (Flugblatt, chapbook), illetve kiadás-módszertanilag a jól bevált hazai vallásos füzetek. Tehát egy már létező kiadványtípust, s a vele együtt járó mediális hagyományt igyekeztek meghonosítani Magyarországon ezek a kiadók, akik jobbára német többségű városokban működtek (Pozsony, Győr, Buda és Pest). Azt azonban, hogy kik voltak a vásárlói az 1750–60-as évek „arisztokratikus” ponyváinak, még nem tudjuk pontosan meghatározni. Feltehetőleg épp e nagyvárosok polgárosodó közönsége – s talán a későbbi évtizedek itteni ponyvatermése is azért szorul vissza, mivel ez a közönség immár kötetes irodalmi kínálathoz jut. A ponyva voltaképp onnantól lesz valóban „ponyva”, hogy filléres és tömeges árucikk lesz belőle, ezzel azonban közönsége is jelentősen átalakul.

KINTYETS KIMPENYESTY

Ka

GLAZURJ RUMUNYESTY

Fekutye gye-un Holtyej Kimptyián'

Pintru vojá

Fetyilor, Nyevesztyilor,

S- tselora kuj sze potrivész, fi ku áltzi-
sze izbeszk.

Tipirt in ányi Domnuluj-
OMNYIJE, SEPTYE-SZUTYE, SÁSE-
ZÉTS, fi VOPT.

Szép három uj VILÁGI ÉNEKEK,

Első.

Vulkánus irten úfs tüzet frissen, 's a' t.

Második.

Vale szívem, én szerelmem, 's a' t.

Harmadik.

El-mentem vólt tóled szívem, 's a' t.

Nyomtatott 1760-dik Esztendőben.

Szép négy uj VILÁGI ÉNEKEK,

Első.

Vallyon nyiladat ellenemmiért, &c.

Második.

Még vagyok hiv szolgád kegyefség, &c.

Harmadik.

Búsul szívem éretted, hogy nem &c.

Negyedik.

Bizony igaz nehéz dolog úgy élni, &c.

✱—————✱

Nyomtatott ebben az Esztendőben.

Négy új Világi ÉNEKEK,

Első.

Vidámságát szívemnek, virágját 's a' t.

Második.

Nevels bár most életednek vigan 's a' t.

Harmadik.

Ifjú Legény léven fokát gondolkodom, 's a' t.

Negyedik.

Ifjúság mint Solyom madár, addig vig, 's a' t.

Nyomtatott Budán Landerer Ferencz Leopold által.

Az erdélyi nyomdák (pl. Nagyenyed) ponyvakiadásai egyrészt a centrális területekről érkező mintakiadványok újraszédéseit jelentik, másrészt a helyi közönség igényeit kiszolgáló protestáns és régies világi olvasmányokat. Ács Pál joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy még Tótfalusi Kis Miklósnak is kellett szórakoztató irodalmat, „débáb aprólék”-okat nyomtatnia, önmagában a biblia- és énekeskönyv-kiadás nem tartotta volna el az európai hírű tipográfus műhelyét – ki is vívta vele a kortársak rosszallását.⁵⁵ Hasonló helyzetben voltak a katolikus többségű Dunántúlon működő nyomdák, akik láthatólag nemcsak a vallásos füzetekből reméltek aprópénz-bevételt. A külső támogatás kérdése is felmerül (nyilván kisebb mértékben, mint egyházi kiadványok esetében); a magában álló kísérletnek számító *Kintyets kimpenyesty*, azaz ’mezősegi dalok’ című román–magyar ponyva (1768) megrendelője például valamely környékbeli nemes család lehetett.⁵⁶

A korszakban további fontos szerelmi dalfüzérek láttak napvilágot. Úgy látszik, egymást erősítve taposták ki az útját ennek az eddig kényszerű rejtőzködésre kárhoztatott műfajcsoportnak, a kiadók pedig egymáson felbátorodva vették fel kínálatukba ezeket a füzeteket. Gondosan komponált sorozatot alkotnak például a *Szép három uj VILÁGI ÉNEKEK* (1760)⁵⁷ szövegei:

- 1) Vulkánus itten üss tüzet frissen
- 2) Vale, szívem, én szerelmem
- 3) Elmentem volt tőled, szívem

A versek valóban egymásra felelnek. A nyitó szöveg egy mitológiai „bálba” kalauzol, ahol az éneklő a párválasztáshoz kéri az istenek segítségét, hiszen (s máris a terjengős moralizálás lép előtérbe) manapság a Confidentia helyét a Politia vette át. Mintha ezt a lehangolóorképet illusztrálná a második és harmadik ének, mindkettő párbeszédként Leány és Legény között, azonos dallamra. Az első a (vélt) hűtlenség miatti búcsúzást szedi versbe, a második pedig a megbánást követő visszafogadást, mondhatni a Confidentia mégiscsak győzedelmeskedik.

A *Szép négy uj VILÁGI ÉNEKEK*⁵⁸ szintén 1760 körül jelent meg, ugyancsak szerelmi repertoárral. Énekei a magyar rokokó hagyományt viszik tovább, első-

55 Vö. Ács Pál, *Tótfalusi Kis Miklós és a szórakoztató irodalom* = Á. P., „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban, Bp., Balassi, 2007 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 6), 109–118.

56 A kiadványról bővebben: Csörsz Rumen István, SZILÁGYI N. Zsuzsa, *Kintyets kimpenyesty* (1768): Egy román–magyar verses ponyva tanulságai = *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016, 69–93.

57 OSZK PNY 2.861 = FSZEK Sz 4864.

58 OSZK PNY 2.958.

sorban Amade László hatását, akinek egy-egy verse fel is bukkan néha ponyván (ezek épp nem tőle valók):

- 1) Vajon nyiladat ellenem miért célzod, Cupido?
- 2) Még vagyok hív szolgád, kegyességed rabja
- 3) Búsul szívem éretted
- 4) Bizony igaz, nehéz dolog úgy élni

Szerelmi tematikájuk ellenére nem tartoznak szorosan össze, de végigolvasva a füzetet mégis mutatkozik némi összefüggés köztük. Az első dal az ifjas gyermekisten okozta kínokat sorolja a reménytelen és boldogtalan szerelemben; a második a vágyott kedves könyörtelen vonásait írja le, kegyelemért könyörögve, a harmadik viszont azt a lelkiállapotot festi, amikor az éneklő nem lehet kedvesével, s ilyenkor semmihez sincs kedve. A negyedik vers inkább e harmadikkal rokon, de egy kissé a többit is összegzi moralizáló hangnemben. Mindenekelőtt a hűsége szólít fel, de óva int attól, hogy olyasvalakit szeressünk, aki nem szeret viszont. A második és harmadik szöveg egyébként párt alkot egy kéziratot másolatban is (*Kismarjai György-ék.*, 1742) – noha ez a forrás korábbi a ponyvánál, valószínűleg egy előző nyomtatvány másolatán alapszik.

A váltás természetesen nem elvágólagos, s a ponyvák értékörző, archaizmushoz ragaszkodó keretei voltaképp a XIX. századig megmaradnak, de a régi szövegek aránya valamelyest csökken az újabbak javára. Ugyanakkor épp a szerelmi repertoár a fentebb már idézett módon ennek a fordítottját mutatja. Nyilván könnyebb dolga lett volna a nyomdászoknak, ha az akkor virágkorukat élő kéziratot versgyűjtemények valamelyikéből válogatnak veretes virágénekeket vagy udvarló-epekedő verseket. Nem ezt tették, inkább a friss termésből (akár megrendelésre készült alkotásokból) gazdálkodtak. Némelyikük csak elszigetelt ritkaság maradt, másokat többször kiadtak, a legsikeresebbekről kéziratot másolatok is vannak. Csak az 1760-as évtizedtől látjuk annak jeleit, hogy régebbi szerelmi szövegeket is beválogatnak a repertoárba – hogy e mögött olvasói visszajelzések voltak-e, nem tudjuk. Később ez a hagyományszál még jobban megerősödik, talán épp amiatt, amire már fentebb gyanakodtunk: a régi, bevált szöveg tekintélyt ad a kiadványnak, és talán védelmet jelent a léha, jelenkori szerelmi dalok kiadásának erkölcstelenség-vádjai ellen.

A régi szerelmi „köz”-költészet első újra felfedezett képviselője az *Ifjúság, mint sólyom madár*,⁵⁹ amelynek már 1765-ből ismerjük egy keltezetlen nyomtatott kiadását a Landerer nyomdából, a *Négy új Világi ÉNEKEK*⁶⁰ záró szövegeként. Szomszédságában egy másik XVII. századi ének felújítását olvashatjuk:

59 RMKT XVII/3, 221. sz.

60 OSZK PNY 2.935.

*Ifjú legény lévén sokat gondolkodom*⁶¹ – a füzet datálását épp e vers kolofonja adja meg: 1765. Apránként egyre több XVII. századi szöveggel találkozunk a világi ponyvákban, néha egy-egy kiadványban már többségbe is kerülnek. A *Hat szép világi új énekek* (XVIII. század vége)⁶² hat énekéből legalább három ilyen:

- 1) Ideje bujdosásomnak, eljött már távozásomnak⁶³
- 2) Mint gerlice madár, ki társától elvál
- 3) Bolondság volt nádhoz bízni⁶⁴
- 4) Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid sincsen⁶⁵
- 5) Ó, gyönyörű tavaszidő⁶⁶
- 6) Állj meg, rózsám, egy szóra

A második és harmadik ének (egy gyengéd és egy haragos elválás) egyébként nem itt találkozott először, hanem már 1768-ban, a *Három Szép Új VILÁGI ÉNEKEK*⁶⁷ egymás után közölte őket; a harmadik szöveg ott az *Ó, én reménytelen, igen szerencsétlen* kezdetű, ugyancsak régies, de romlott panaszdal volt. 1784-ben és 1785-ben e füzet bővített változata kiegészült az itteni nyitó szöveggel, a bujdosóénekekkel (*NÉGY SZÉP ÚJ VILÁGI ÉNEKEK*),⁶⁸ tehát ez az egyik köztes lépcső. Az *ÖT VILÁGI ÉNEKEK*⁶⁹ keltezetlen füzetében viszont épp egy frissebb szerelmi dallal bővül a kör, a *Bolondság volt...* után, mintegy annak enyhítésekként a *Szeress engem, édes rózsám* olvasható, ám a hatos válogatásba nem került bele. Ez arra figyelmeztet, hogy a ponyvák leszármazási láncai néha

61 RMKT XVIII/8, 74. sz.; előképe a *Mint az úton járó, ki két útra talál* kezdetű házassági intő-oktató ének, kiadása: RMKT XVII/3, 105. sz.

62 Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 128951.

63 Jánóczi András bujdosóéneke a korábbi szakirodalom szerint XVII. század végi alkotás, kritikai kiadása: RMKT XVII/14, 189. sz. Nemrég felvetettem, hogy ennek némileg ellentmond az, hogy csak XVIII–XIX. századi forrásokból ismerjük, amelyek jórészt 1760 utániak, akárcsak a ponyvakiadások, tehát lehet, hogy a szöveg is ekkortájt keletkezett, természetesen a régies bujdosóénekek hagyományát folytatva. Vö. Csörsz Rumen István, „*Bujdosom szoros utakon*”: A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 139–186; itt: 162–163.

64 RMKT XVII/3, 226. sz.

65 Buga Jakab éneke már a XVII. század legvége óta adatolható, a kolofonban 1668-as dátum szokott szerepelni. Kritikai kiadása: RMKT XVII/10, 90. sz.

66 Az ének (*Oláh Geci dalja*) a török kori hódoltsági küzdelmeket idézi, emiatt hiteles XVII. századi szövegnek szokás tartani. Mivel konkrét előzményét nem ismerjük a korszakból, ezt leginkább stílári okok erősítik, mindenesetre csak XVIII. századi forrásaink vannak hozzá. Kritikai kiadása: RMKT XVII/10, 120. sz. Érdekes, hogy ez a szöveg és a *Mit búsulsz, kenyeres...* párt alkotnak egy 1764 körüli felvidéki kéziratban is, talán egy még korábbi ponyvakiadás hatására: *Furuglyás Péter-ék.* (1764 k.; STOLL 272), 20–22.

67 OSZK PNY 2.882.

68 A töredékes 1784-es kiadás: OSZK PNY 1.645; az 1785-ös: OSZK 817.743.

69 OSZK 820.837.

HAT SZÉP VILÁGI ÚJ
É N E K E K.

Első: Ideje bújdosáomnak el-jött már.
Máso-dik: Mint Gerlitze-madár, ki társ.
Har-madik: Bolondság vólt Nádhoz bizni.
Ne-gye-dik: Mit bússúlz Kenyeres, midőn.
Ö-tö-dik: Oh gyönyörű Tavaszi Idő, ízer.
Hat-o-dik: Állj meg Rozsám egy szóra.

I-deje bújdosáomnak el-jött már távózá-
somnak, szomorú útazásomnak, sok
okai vannak annak.

Angyalodat én lftenem, küldjed hogy
kísérjen engem', útaimban vezéreljen,
minden gonosztól meg-mentsen.

Niutsen látom a' legénynek, femmi
betse jaj szegénynek mert itthon inkább'
kedveznek, az idegen jövevénynek.

Olly helyet azért keretek, az hol be-
tsúlterben léfzek, a' tengereken túl mé-
gyek, jó hirt nevet ottan ízerzek.

Tsak egy fem fogja meg-tudni, sze-
gény fejem él-é, hal-é? és élésben mód-
ja van-é? lften gondomat viteli.

Záloga te vagy lelkemnek! én lfte-
nem bizom benned, hogy ottan gondom
vifeled, a' hol engem' nem ismérnek.

X

líjű

Három Szép Új
V I L Á G I
É N E K E K.

ELSŐ.

Mint Gerlitze-madár ki társától el: 's a' t.

MÁSODIK.

Bolondság vólt nádhoz bizni, Melly's a' t.

HARMADIK.

Oh én reménytelen igen ízerentsét: 's a' t.

Nyomtattatott 1768-dik Ezftendőben.

tovább formálhatták a szerkesztői elveket is, ha fontos volt a bevált szövegek újraközlése és egyúttal a gördülékény sorrend kialakítása.

Egy másik textológiai adat szintén a régi források tudatos és rendszeres kiaknázására utal. A *Menj el, édes fecském, violám köszöntsed* kezdetű, XVII. századi szerelmi dal jegyzetében⁷⁰ Stoll Béla utal rá, hogy a XVIII. századi ponyvák nemcsak a XVII. századi alapszöveget variálják, hanem az újonnan bekerült versszakok is ilyen korúak. Tehát: a kompiláció szigorúan régi anyagból készült.

Az 1770-es évektől figyelhetjük meg a borítók évszámrejtő technikáját is. Talán még nem annyira a cenzúráról tartottak ekkor (mint a század végén), hanem az újszerűséget biztosították így az esetleg már nem annyira friss kiadványok számára.

Egy másik tematikus füzért, sőt kiadványtípust alkotnak azok a ponyvák, amelyek keserveket vagy panaszdalokat közölnek. Hangnemük egyáltalán nem alantas, ilyen vádak aligha érhatték a kiadóikat, ráadásul a magyar költészet fontos és gazdag hagyományát viszik tovább. A címadásban is gyakran hangsúlyt kap, ily módon átszemélyesítve a szokásos füzetcímeket, pl. *Három szép új SZOMORÚ ÉNEKEK* [1761, Landerer]. Valóban ez lesz fő kompozíciós, sőt argumentatív elem. E füzet azonos stílusú, de eltérő tartalmú roko-kó panaszdalokat közöl. Az első a *Siralomnak, fájdalomnak völgyében kesergek*

70 RMKT XVII/3, 148. sz. jegyzete: 624.

Három szép új
S Z O M O R U
É N E K E K,
Az Első:
Siralomnak fájdalomnak, &c.
 mellyben az Alfizony Leányi
 vidámságát sirattya,
Az Második:
Búban én életem, siralomban &c.

Az Harmadik:
Ki-ki mit fzeret kedves az annál,
 kedvesb ő még annyi nyomó &c.

Budán, nyomtatott Landerer Fe-
 rentz Leopold által,

kezdetű vers,⁷¹ amelyet a *Vale mundi lusum satis* nótájára⁷² énekel egy fiatal-asszony, aki boldogtalan a házasságban, s visszakívánczik lánykorába. A hosszú szöveg versfői a SZOMORU GERLITZE kifejezést őrzik, ami a későbbi kiadásokban is megmarad, csak a kolofont frissítik. Ez az egyik első olyan lírai ponyvaszövegünk, amelyik láthatóan több évtizedig használatban maradt, sőt az akrosztichonban rejlő szavakat némely ponyva a címlapjára is felvette, a mostani kiadás címlapján pedig ugyancsak egy magányos madárka köszön ránk. Mindjárt megértjük, miért. Érdekes módon egy megpárosodott gerlice érzi magát párjavesztettnek, hiszen nem lehet azzal, akivel boldog volna. Ez nemcsak egy „elkenődő” metafora (bár az sem rit-

ka a XVIII. századi magyar közköltészetben), sokkal inkább azt hangsúlyozza, hogy a leánykori önmaga, a leányként megélt „páros gerliceség” volt az igazi, s joga van a mostani állapotot annak mérlegén vizsgálni és rabságnak érezni. Miközben más ponyvák a házasság szentségét és fontosságát hangsúlyozzák, addig e kiadványtípus nyíltan felvállalja az ellenkezőjét, az egyén – ráadásul egy nő! – érzelmi autonómiáját. Nem kell csodálnunk, hogy évtizedekig kelendő maradt egy olyan kiadvány, amely ezt sugallta a címével.

A második szöveg: *Búban én életem, siralomban habzik.*⁷³ Ugyancsak keserves, méghozzá a XVII. századi hasonló 4×12-es elégiák közeli rokona, de új szöveg s nem is szerelmi tárgyú, hanem az irigyek és a mulandóság miatt kesereg. A harmadik vers szintén XVII. századi előképből indul, már említettük az irigyekkel hadakozó őspanyván (1722): *Ki-ki mit szeret, kedves az annál.* Ez a derűsebb szöveg feloldja a komor hangulatot, hiszen az irigyek zaklatása ellen az egymást szeretők biztonságát hangsúlyozza:

71 RMKT XVIII/15, 101. sz.

72 Mivel e latin szövegkezdet folytatását eddig sehol sem találtuk meg, csak annyit tudunk a dallamról, hogy feltehetőleg azonos volt a *Bokros bánat, mely unalmat szívemben szerzettél* kezdetű, irigyek elleni panaszával, amely nótajelzésként hivatkozik az asszonypanaszra. Bővebben: RMKT XVIII/15, 131. sz.

73 Szinte egy időben, 1750 táján bukkan fel egy kézirat forrásban, majd a ponyvák is. Bővebben: RMKT XVIII/15, 133. sz.

SZOMORÚ GERLITZE
AVAGY
EGY KOMÁROMI MAGYAR
MENYETSKE

SIRALMAS NÓTÁJA,

melíyben

Az emlétett Menyetske Leányóságának
el-múlt Vidámságát kesergi.

E l s ő:

Siralomnak, Fájdalomnak völgyében kefer.

M á s o d i k:

Hervad Szívem, 's árad naponként.

H a r m a d i k:

Óh kegyetlen Fatum tsalárdságod látom.

Nyomatattott a' Föld-induláskor 1784.

A' MAGYAR
MENNYEIIETSKE

GYÁSZBAN KESERGÉSE.

E l s ő: Siralomnak, Fájdalomnak völgyében.

M á s o d i k: Szomorú már nékem járásom.

H a r m a d i k: Állj előmbe Rózsám, hadd

Nyomatattott ebben az Elztend.

KI-ki mit fzeret, kedves az annál,
kedvesb ő még annyi nyomó arany nál,
mert minden öröme és kedve ebben áll,
vig mikor véle van, hig mikor el-váll. (1)

Éllyenek mind azok, a' kik igazok,
pírúllyanak a' fok irígy hazugók,
el-ne felejtfenek minket amazok,
kiket mi fzeretünk minket-is azok. (7)⁷⁴

Ezzel a tréfásan didaktikus, vállaltan szórakoztató hangnemmel visszakanyarodunk a ponyvakultúra hagyományosabb beszédmódjához, hogy mégse csak könnyek között olvassák majd ezt a füzetkét. A nyitó vers, a „fő” ének mondani-valóját azonban nem keresztezi, hiszen – más közelítésben – éppúgy az érzelmi szabadságot hirdeti, csak némileg bizakodóbban, mint a két keserves.

Megjegyzendő, hogy a *Siralomnak, fájdalomnak...* (Szomorú gerlice) későbbi kiadásainál is hasonló elrendezést követtek a kiadók. A *Szép két új SZOMORÚ*

74 A zárlat a XVIII. század végén önállóan, tusfüzerek áldásai-átkai közt is felbukkan.

ÉNEKEK 1784-es és 1785-ös kiadásában⁷⁵ egy másik keservessel párosították, amely még lehangolóbb véget ad a füzetnek. A *Hervad szívem s árad naponként bánatom*⁷⁶ kezdetű dal sem szerelmi indíttatású, inkább rejtélyes önváddal terhes, a hívságos világról már lemondó, halálváró elégia. Ha ebben a kiadástípusban olvassuk össze a *Siralomnak*... üzenetével, komorabbá válik a kontextus, hiszen a boldogtalan életből – *szembefordulva* a hajdani hívságainkkal, értsd: leánykori vágyainkkal – immár csak a halál jelent kiutat. A legtöbbször megjelent verzió már a címében konkrét helyhez köti a kezdő ének hősnőjét: SZOMORÚ GERLITZE avagy EGY KOMÁROMI MAGYAR MENYETSKE’ SIRALMAS NÓTÁJA mellyben Az említett Menyetske Leányságának el-múlt Vjdámságát kefergi (1784 és 1793 között négy kiadásáról tudunk). Először 1784-ben, „a földinduláskor” jelent meg, talán ezért is került a címbe épp egy komáromi ifi-asszony, hiszen a város szomorú sorsa akkortájt az egész magyar közvéleményt megrázta. A füzet csupán a kezdő, „fő” szöveget jelöli meg, a másik kettőről nem is tesz említést. A második a *Hervad szívem*... marad, akárcsak a kéttételes kiadásokban, a harmadik viszont az *Oh, kegyetlen fátum! családtságod látom*, amely éppúgy némi feloldásként szolgál, mint az 1761-re datált kiadás harmadik dala, a *Ki kit szeret*... Ebben ugyanis a kegyetlen Sorsnak üzen a költő, akit szerelem rabságába hajtottak. Ő ezt szívesen viseli, ha boldog vége lesz, épp ezért hűséget fogad. A háromelemű kiadvány így derűsebb, bizakodóbb véget ér, mint a két versből álló, hiszen a közbülső keserves mindenről lemondó üzenete után a harmadik mégis azt sugallja, hogy van remény a boldog szerelemre – bár nem így fogalmaz, hanem általánosságban a világ javait említi:

A’ kit másnak adtál,
 nekem tsak mutattál,
 az még az enyim lehet,
 Fatum olly tsudát tehet.

Ki ha enyim lenne,
 fzívem hitet tenne,
 hogy míg bennem lesz lélek,
 néki, ’s nem másnak élek.

Addig is fogadom,
 fzívem’ néki adom,
 lészek, olly igaz híve;
 mint kívánhatja fzíve. (10–12)

75 OSZK PNY 699 és OSZK 817.745.

76 RMKT XVIII/15, 162. sz.

Egy helyzetdal, egy általános, sirba vágyó keserves és a záró moralizáló dal így magyarázza és erősíti egymást a ponyván... Vannak általánosabb című, de hasonló tartalmú kiadások is, pl. *A' MAGYAR MENNYEITSKE GYÁSZBAN KESERGÉSE* (é. n.).⁷⁷ Ennek három dala közül csak a *Siralomnak...* közös az előző típussal, s a fókuszban is megmarad a magyar menyecske szomorú dala, a kolofonban 1787-es dátummal. Másodikként a *Szomorú már nékem járásom, kelésem*⁷⁸ kezdetű, XVII. századi előképekre épülő keservest közölték, amely itt könnyen olvasható női dalként. A harmadik ének is szomorú tónusú, egyúttal elég merész: *Állj előmbe, rózsám, hadd búcsúzzam tőled* – ebben ugyanis a ref-rén állandóan a szerelmi hűségre figyelmeztet:

vagy meg-halok érted,
vagy enyimmé téfzlek,
édes fzívem.

E drámai zárlat után a ponyvakiadó jónak látta visszabillenteni az értelmezést a konvencionális keretek közé, mielőtt még az asszonyokat házasságtörésre biztatná elérzékenyítő dalaival. Az alábbi prózai függeléket tördelték a füzet utolsó fél lapjára:

Ha a' Magyar Menyetskék, a' Magyar rövid Ethikából azt a' tsekély Oktatást gondolóra vennék: HA KEZDESZ HOL MIHEZ, JÓL MEG-NEZD VÉGÉT, DARABOT TYUK EL-VÉT A' MORZSALÉKÉRT: MÁS KÁRÁN, PÉLDÁJÁN BOLDOG A' KI ÉRT; Soha illy keferves hafzontalan panafzolkodásokra ki-nem fokadnának, a' fzerelemnek minden galyibáitól mentten békefésben, egyefsében útolso pihentéfékig nyúgodalmasan kényekre, 's kedvekre fok jámboroknak eleven példa-adásokra napról napra meg-maradhatnának, és a' t.

A záradék a kompozíció erejét is jelzi, hiszen épp azért kell a kiadónak mentegőznie és erénycsöszködnie, mivel a ponyvát *alkalmasnak ítéli arra* (nemcsak ő, hanem a közvélemény is), hogy az felszabadítsa az érzelmeket. Mintha a szöveg üzenetének valósággá válásától, kibomlásától tartana.

Egy szerelmi dal közlése, mint láttuk, sokáig nem magától értetődő dolog, így mindig jelentős hatással van a vele együtt közölt, más műfajú szövegek értelmezésére. Ennek szép példájaként említem az egyik vőfélykönyv (Vác, 1793) megoldását, ahol Mátyus Péter rigmusai után, az üresen maradt utolsó lapon *Második* címmel egy szerelmi dalt adott közre a nyomdász *Ha amit vétettem*

⁷⁷ OSZK PNY 2.927.

⁷⁸ RMKT XVII/3, 648–649, előképe, az *Állj meg, vigasság közt mulatozó árva* kezdetű szövegcsalád jegyzetében.

tenéked, kedvesem kezdettel.⁷⁹ Ez két szálon is kapcsolódik az előzményekhez. Egyfelől a vers búcsúzó-fogadkozó hangneme miatt, hiszen épp az előző lapon ért véget a vőfélyciklus hagyományos záró szövege, a menyasszony búcsúja. Másfelől eszünkbe juthat a *Szomorú gerlice*, amely ekkor már csaknem tíz éve közkézen forgott: a házasságra lépő nő számára lezárul a szerelmi élet, illő tehát búcsút venni tőle. Ráadásul itt a férfi szavait olvashatjuk, aki udvariasan bocsánatot kér, majd áldást mond a lányra a hajdan együtt töltött víg órákért.

Térjünk azonban vissza még az 1760-as évekhez, a magyar világi ponyvák őskorához. A *Négy új Világi ÉNEKEK*et már említettük; első keltezés nyomán bizonyára 1765-ben jelent meg a budai Landerer nyomdában.⁸⁰ Ennek tartalma szintén érdekes kompozíciót mutat, noha eltér az előzőektől. A nyitó vers VÍSI ANNA nevét őrzi a versfőkben, s nemcsak elégikus, hanem óvatoskodó is:

VIDÁMSÁGÁT FZÍVEMNEK,
virágját szép ÉLTEMNEK,
jaj melly igen nagyon félttem,
ebből áll holtom és éltem,
ha fzívem jóra talál,
élek máskép lefzíz halál.

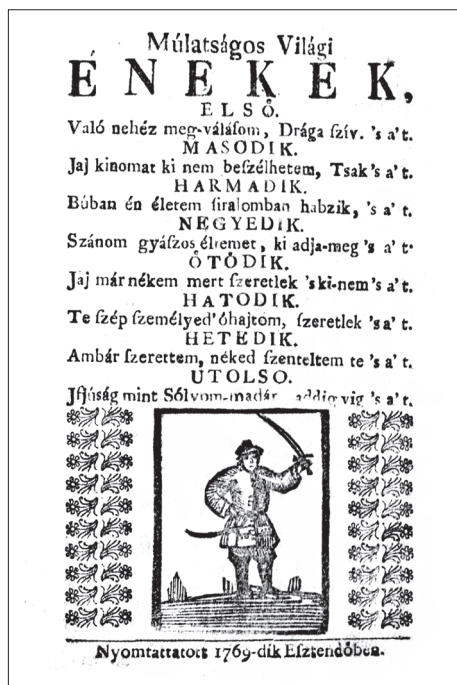
A folytatás még moralizálóbbr: *Ne vess bár most életednek vígan folyó napjain – most nevetthetsz, aztán majd sírsz eleget, hiszen minden változandó, különösen a szerencse. Ráadásul elhagytál engem, de én megesküszöm: holtig hű leszek hozzád. Ez a szöveg egyébként egy XVII. századi elégia⁸¹ átköltése az új 8+7-es (feltehetőleg polonéz- vagy menüett-dallamra éneklendő) formára, a koporsóra rajzolt szív képe egyértelműen az összövegből jön. (A versfők NEMES JÁNOS nevét őrzik.)*

A harmadik az *Ifjú legény lévén sokat gondolkodom*, amelyről már szintén tudjuk, hogy egy XVII. századi szövegtípus örököse. A házasulandó legény tépelődése és tréfás lánysorolója mögött didaktikus szándék bújik meg: körültekintően válassz feleséget! A negyedik szöveg poétikai ellensúlyként került a füzér végére. Nemcsak a már megkezdett XVII. századi hagyományszólamot folytatja az *Ifjúság, mint sólyom madár*, hanem egyúttal az előző szövegre is felel. Igaz, annak oktató-mulattató hangnemére egy szép elégikus tónusban válaszol: a házasulan-

79 OSZK 819.062; kiadása: RMKT XVIII/8, 660, az előtte álló *Vajda, hegedűnek álljon meg zengése* (257. sz.) jegyzeteiben.

80 OSZK PNY 2.935.

81 Az összöveg már az 1670-es évektől felbukkan *Hol vagytok, Pegasus, Parnassus leányi* kezdettel; RMKT XVII/3, 201. sz. A 4×12-es versformát megőrző ponyvaváltozatait lásd: *Állj meg, vigasság közt mulatozó árva* = *uo.*, 648; *Szomorú már nékem járásom-kelésem* = *uo.*, 648–649.

dó legény ugyan jól vizsgálódjon a lányok között, de a lányoknak ugyanakora felelősség a férjhez menés, hiszen gyakran vezet boldogtalansághoz. Az ének kompozíciója már eredetileg két női archetípust vegyített: az elhagyott kedvest és a férjhez (rabságba) kényszerült ifjú asszonyt, s ez a kettősség a ponyvai rövid változatban is megmarad. A ponyva egészét tekintve tehát a negyedik, igen patinás vers mindegyik korábbival kapcsolatot tart valamelyik nézőpontja miatt – mintegy összegzi az elhangzottakat a szétszakadó szerelmespárok, illetve a boldogtalan házasság nézőpontjából is.

A korai ponyvák többsége csupán három-négy szöveget közöl, ennek megfelelően hosszabb, akrosztichonos alkotásokat. Már az 1760-as évek végétől

megjelenik viszont az a típus, később pedig még jellemzőbbé válik, amelyben ennél több, akár tíz ének is szerepelhet. A betűmérettel nem mindent lehetett megoldani; e kiadványok repertoárjának legalább a fele kifejezetten rövid, pár strófás dalokból áll. Az első ismert és datálható, ilyen profilú kiadvány a *Múlatságos Világi ÉNEKEK* (1769, Buda?).⁸² Az itt kiadott dalok egy része már utánközlésnek minősül, előző ponyvák jól bevált darabjainak tűnnek. Ekkoriban kezd a ponyva-repertoár is egységesülni, s a megszokott szövegek „kényszerű” újrakiadása néha felülírja a kompozíciós szándékot. Emiatt érezhetjük, hogy a kísérleti szakaszban, 1770 előtt szebben komponáltak és áthallásosabbak a magyar világi ponyvák, mint később, amikor e számos egyéb szempont is érvényesült.

A címlapok vizsgálata külön tanulmányt érdemel, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a fellazuló és újragyártó szerkesztésmód e téren is éreztette hatását. A korai ponyvák címlapképe általában szorosabb kapcsolatban áll a tartalommal, mint a későbbieké (már ahol egyáltalán megmarad a nyitó fametszet, hiszen számos illusztrálatlan vagy csak nyomdai cifrákkal díszített füzetet ismerünk). A *Múlatságos Világi ÉNEKEK* címlapján látható kardos vitézfigurával például már egyetlen szöveg sem tart kapcsolatot; bizonyára egy régi Tholdi Miklós- vagy Kádár István-kiadásból emelték át – legalább a férfi olvasók szívéhez is szólt valami a füzetben.⁸³

82 OSZK PNY 691.

83 Egy másik példányon a metszet is eltér, de szintén nem a szövegektől ihletett kép került

Az itt közölt dalok sorrendje:

- 1) Való nehéz megválásom
- 2) Jaj, kínomat ki nem beszélhetem⁸⁴
- 3) Búban én életem, siralomban habzik⁸⁵
- 4) Szánom gyászos éltetemet⁸⁶
- 5) Jaj már nékem, mert szeretlek
- 6) Te szép személyed óhajtom
- 7) Ámbár szerettem, néked szenteltem
- 8) Ifúság, mint sólyom madár

A nyitó vers máris búcsúzásról szól a szerelmesek között:

Való nehéz meg-váláfom,
Drága fzivtől meg-fofztafom,
Ki miatt van zokogáfom,
Éjjel nappal búsuláfom,
Végre léfzen fzállásom,
Koporsómba záráfom. (1)

Ez a gondolat és hangulat mintegy magába szippantja a második szöveget is (*Jaj, kínomat ki nem beszélhetem*), holott ez a dal sem itt, sem más forrásban nem tekinthető szerelmi keservesnek, most azonban könnyen „odaérthető” az előző vershez. A füzet több más szövege közt is érezhetünk ilyen, csak a kompozícióból kiolvasható érintkezéseket.

A hasznos időtöltésre és az érzelmekre egyaránt apelláló című *Négy mulatságos világi ÉNEKEK A' hervafztó Szeretetről* (1760-as évek)⁸⁷ egészen szoros füzérbe fogja a rokokó dalocskákat:

- 1) Mit kesergesz, szerelmes
- 2) Nagy munka e szíven erőszakot tenni
- 3) Sok az elme hánykódása
- 4) Sebes szívem, ó, mint örül

ide: egy karikaturisztikus, pókhasú, hajdúsüveges férfigprofil. Ennek a feltehetően magántulajdonban lévő *Mulatságos Világi ÉNEKEK*-példánynak csak a xeroxmásolatát ismerem: OSZK 630.654.

84 RMKT XVIII/15, 153. sz.

85 *Uo.*, 133. sz.

86 *Uo.*, 132. sz. (Amade László verse.)

87 OSZK PNY 2.928.

Négy mulatságos világi
ÉNEKEK,
 A' hervafzó Szeretetről.

Első.
 Mit kefergefz Szerelmes, Kint szenvedni's a' t.
Második.
 Nagy munka e' szíven erőszakot tenni, 's a' t.
Harmadik.
 Sok az elme hánykodása, gyors járása 's a' t.
Negyedik.
 Széles szívem óh mint örül, ha forog 's a' t.

Nyomatattatott ebben az Elszendőben.

Négy szép Uj
VILÁGI ÉNEKEK
 A' SZERELMES
CUPIDÓNAK

Állandósága után való állhatatlanságáról.

E L S Ő:
 Bóldogtalan vagyok, mert kínaim 's a' t.
M Á S O D I K:
 Szeretet fájdalommal jár 's a' t.
H A R M A D I K:
 Átkozott Vénus tőlem messze fuss 's a' t.
N E G Y E D I K:
 Ah jaj mit látok szemeimmal 's a' t.

Nyomatattatott ebben az Elszendőben.

A nyitó vers kissé terjengős tanításait tömörebben folytatja a második és a harmadik vers (kerülve az E/1 megszólalást, inkább általános szerelemfilozófiával traktálva az olvasót). Csupán a negyedik dal fordul át monológba, ahol saját szenvedéseiről szól az ismeretlen költő. A versfők talán nem egy nevet rejtene, hanem a fájdalomnak címzett mondatot: SZÖNJIMAR, vagyis szűnj immár!

A fenti füzetke borítóján az ijára támaszkodó Cupido portyázgat egy dombvidéken – ez a szerelem veszélyeire és kínjaira figyelmeztet. Ismerünk olyan kiadványt is, amely a címben említi őt: *Négy szép Uj VILÁGI ÉNEKEK A' SZERELMES CUPIDÓNAK Állandósága után való állhatatlanságáról* (1762 k.).⁸⁸ A korabeli olvasó könnyen megértette ezt a nyilvánvaló célzást Gyöngyösi István *Csalárd Cupidójára*, amelynek ponyvakiadásai, sőt egy teljes apokrif éneke is közkezen forgott. Az itt kiadott négy dalból találunk XVII. századi eredetűt, korábbi ponyvákról ismertet, de a negyedik szöveg például teljesen egyedi a mezőnyben:

- 1) Boldogtalan vagyok, mert kínaim nagyok
- 2) Szeretet fájdalommal jár
- 3) Átkozott Venus, tőlem messze fuss
- 4) Ah, jaj, mit látok szemeimmal

Nro. 2.
A' GYENGE IFJÚSÁG'
D A L L O S
DALLAI.

Avagy:
DINNOM DÁNNOMNAK.

1. sz.: A' Viólát akkor szedik, &c.
2. sz.: Vérem! Vérem! Komám Afz.
3. sz.: Nem adnák e' világért, &c.
4. sz.: Csak a' nekem keserves, &c.
5. sz.: Katona életet sok legény kerüli, &c.
6. sz.: Szebb vagy Ró'sám Diánnánál,
7. sz.: Árok-szállásánál volt a' veszedelm,
8. sz.: Sír az egygyik szemem, &c.
9. sz.: Menj-el édes fecsém, &c.
10. sz.: Jaj kínomat ki nem beszélhetem.

Nyomtattatott ebben az Elzöldben.

A század végére pillantva: az előzményekhez képest ömlesztve készült, nem túlzottan szépre komponált dalfüzérek látunk, néha tíz énekkel. Sokkal kevésbé komponáltak, mint a régiek, de nem is tehetnék, hiszen az újdonságok aránya is csökken bennük. Előző fél- vagy harmad-ponyvákat adnak ki, tolnak össze, s jó üzletnek tűnik az újrakiadásuk, akár még kisebb betűvel vagy sortávval. Lassanként olyan értelemben lesznek praktikus kiadványok, mint ahogyan a kéziratos gyűjtemények „tárolják” az adott szöveggazda verskészleteit, de még mindig a piaci szempontok szerint. E típus egyik érdekes képviselője A' GYENGE IFJÚSÁG' DALLOS DALLAI Avagy DINNOM DÁNNOMNAK [!]⁸⁹ (1790 k.).⁸⁹

- 1) A violát akkor szedik
- 2) Vérem, vérem, komámasszony⁹⁰
- 3) Nem adnák e világért
- 4) Csak a' nekem keserves
- 5) Katonaéletet sok legény kerüli
- 6) Szebb vagy, rózsám, Diánnánál
- 7) Árokszállásánál volt a veszedelm⁹¹
- 8) Sír az egyik szemem, a másik könyvezik
- 9) Menj el, édes fecsém, violám köszöntsed
- 10) Jaj, kínomat ki nem beszélhetem⁹²

Minden vers más műfajú: szerelmi dal, csúfoló, szerelmi mulatódalok, katonakeserves és szerelmi panasz, rokokó udvarlóvers, cigánycsúfoló, régies keservesből lett betyárzsáner, végül egy rokokó keserves – vannak XVII. századi gyökerű szö-

89 OSZK PNY 3.127 = Prága, NK, Széll-Kubelik-kolligátum. A típusnak egy érdekes erdélyi töredéke is előkerült nemrég Marosvásárhelyen, építkezési hulladékból. A leletről bővebben: ORBÁN János, Csörsz Rumen István, *Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltzatából*, Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények 2015 (2016), 275–314.

90 A szövegcsaládról: RMKT XVIII/4, 27. sz.

91 Uo., 94. sz.

92 RMKT XVIII/15, 153. sz.

vegek és teljesen friss, naprakész anyag is. A kompozícióban még párokat is alig alkotnak az egymást követő szövegek, esetleg a 12-esek közt gyanakodhatunk közös dallamra, illetve arra, hogy metrikai harmónia okán követik egymást.

Ettől lesz a XIX. századi ponyvakultúra ilyen zagyvalékszerű. De láthattuk: az első hazai képviselők ugyanolyan komponált, átgondolt kiadványok voltak, mint nyugat-európai rokonaik. Az a vegyesség és szétesés, amivel a későbbi ponyvákat vádolják, későbbi fejlemény.

A ponyvacímlapok női utalásaihoz érdemes visszakanyarodnunk. A címadás egyúttal a megcélzott közönséget is felfedi, hiszen egyre nagyobb arányú az olvasni tudó nők aránya Magyarországon. A XVIII. század végéről való például a *SZÜZ LEÁNYOK' DALLAJI*⁹³ című kiadványcsoport, amely a címnek megfelelően két, feltétlenül női közönséghez szóló dalt is közölt, két másik társaságában:

- 1) Egykor két leány virágot szedni⁹⁴
- 2) Boldogtalan vagyok (Őszi harmat után)⁹⁵
- 3) Jaj nékem, szegénynek⁹⁶
- 4) Csipkebokor, kormos agyag [Pálóczi Horváth Ádám]⁹⁷

A szüzek számára elsődlegesen a nyitó vers kínál épületes olvasmányt: ebben a két képzeletbeli barátnő végigpletykálja egyikük tíz kérőjét, s a legénysoroló végén kiderül, melyiket szereti igazán. Szép párhuzamba állítható a hasonló leányválogató énekekkel.⁹⁸ Ennek kontrasztját adja a második, XVII. századi eredetű szerelmi búcsúdal, amely egyértelműen férfi beszélőt feltételez, aki bujdosni indul régi kedvesétől, s a kapcsolat örök lezárását kéri az áldás mellé. Van tehát viszonzott, mély szerelem a világon, de véget kell érnie, el kell válni egymástól. A harmadik ének címe: *EGY SZERENTSÉTTLEN ASZSZONYNAK siralmas ÉNEKJE, mellyben az ő férjhez menését kefergette e' képpen. A Szomorú gerlicével rokon, hiszen a boldogtalan ifiasszony visszasírja pártáját és vele a leányéveit, amikor „köz volt a fizelem, az-is pedig füzzen”, ma pedig mindenért átkot és szidalmat kap fejére a férjétől. A halálvágyó, pártasírató dal után a negyedik szöveg nem szervesen következik. Pálóczi Horváth Ádám közismert quodlibetjében az obszcén kiszólások és ártatlan sorok kavarognak, legkevésbé sem szűz leányoknak való modorban. Ez az ének feltehetőleg tényleg csak a komor hangulat feloldásaképp került a füzet végére, illetve amiatt, hogy akkoriban volt újdonság, hiszen ez az „érthetetlen*

93 Pl. OSZK PNY 2.960.

94 RMKT XVIII/8, 72. sz.

95 RMKT XVII/3, 276. sz.

96 RMKT XVIII/15, 110. sz.

97 Pálóczi Horváth Ádám *verses kiadványai 1796-ig*, s. a. r. Tóth Barna, Bp.–Debrecen, Universitas–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 16), 403–404.

98 Pl. RMKT XVIII/4, 2–4. sz.; RMKT XVIII/8, 73–75. sz.

ének” Horváth 1788-as *Hol-mi* kötetében jelent meg. A kötetke mindenesetre női olvasókat céloz meg, a lányokat a helyes párválasztásra inti, majd a beteljesült szerelemről is szól, ám arra figyelmeztet, hogy ennek véget kell érnie, s az asszonyévek már másról fognak szólni. Intő-oktató karakterét aligha vonhatjuk kétségbe.

Végezetül: az, hogy valamely ponyvakiadás az egyes szövegek között szorosabb kapcsolat szövődött, jócskán befolyásolhatta a későbbi befogadókat. Néhány kéziratos példát már láthattunk e témában, s az egyes ponyvakiadások egymásra épülő repertoárját is azonosíthattuk egy alkalommal. Most egy rejtőzködőbb adatot hoznék még ehhez. A már említett *A’ SZÁNTÓ VÉTŐ-EMBERNEK IGEN-IGEN SZÉP HÁRMAS ÉNEKE*⁹⁹ című kiadványok függelékében találós kérdéseket és feladványokat közöltek helykitöltőként. Az egyikben ezt olvashatjuk:

K. *Mefe, Mefe! mi hafzna van a’ vénségnek?*

F. Az, hogy ők kettőt látnak ott, a’ hol máfok edgyet. Erőfőbbek, mert mikor a’ lóra akarnak ülni, a’ nyerget is a’ ló hafa alá rántják. Többet-is parantsolhatnak, mert tíz f zavokra fem mozdítanak edgyet, fem nem félnek; még a’ gyermekek-is fél-válról felelnek; fzegény öregekből tsúfot téfznek mindenütt, nevetik mint a’ pünkösdi Királyt. Miért kiért méltán énekelve dúdolhatják, ama’ régi dalt: Jaj melly fzerentsétlen időre jutottam. Avagy ama’ firalmas nótát: Siralmas vólt nékem világra fzületnem, hogy ezeket kell. ’s a’ t.

Ne gondoljuk, hogy az öregek jellemzéseként bemutatott idézetek véletlenül kerültek egymás mellé. A két régi keserves ugyanis épp ugyanazon a ponyván jelent meg, méghozzá így, ebben a sorrendben! A *Keservessen kesergő igen igen szép szebbnél szebb’ négy énekek* című keltezetlen füzetben¹⁰⁰ például ez volt az első két szöveg...

Elérkeztünk oda, ahol a ponyva önmagát kezdi stilizálni, idézni, újra diskurzusra hívni. Igazi tanulságokat még nem érdemes levonni, de az már látható, hogy a ponyvák saját világában már a kezdetektől komoly *szűrőfolyamatok* zajlottak, üzleti és esztétikai céllal is. Az olvasóközönség ezt a szövegegyüttest – kézirataiba átemelve, személyessé téve – még tovább szűri, kijavítja-átírja-elrontja. Ugyanaz a szövegbank tehát kétféle funkciót is ellátott ugyanabban az időben, így a kéziratos és a nyomtatott hagyomány nem versenytársa, hanem kifinomult kiegészítője volt egymásnak. Joggal, hiszen mindkettejük virágkora összecsúszik a XVIII. század második felére. A korabeli magyar viszonyok közt Európa egyéb népeitől némi időbeli távolságban, de a mediális robbanás miatt valószerűtlenül gazdagon teljesedhetett ki a ponyvakultúra, amelynek modellje a XIX–XX. században is megmaradt, s alapvetően formálta a populáris szöveg- és stílushagyományt.

99 OSZK PNY 2955.

100 Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 128945.

Román világi énekek magyar kéziratos énekeskönyvekben

Egy kétnyelvű antológia: *Égő lángban forog szívem* (1972)

Az *Égő lángban forog szívem* című kétnyelvű (román-magyar) antológia 1972-ben, Kolozsvárt jelent meg a Dacia Könyvkiadónál, Engel (Köllő) Károly¹ és Kocziány László² szerkesztésében. A kötet régi magyar kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekeket tartalmaz. Magiszteri dolgozatomban az antológia keletkezés-, kiadás- és recepciótörténetét vizsgáltam,³ jelen tanulmány az énekek kapcsán felmerülő közköltészeti kérdésekre reflektál. Egyfelől a közköltészeti hagyomány irodalomtörténeti fontosságáról ad rövid áttekintést, kiemelve a szakirodalomban érvényesülő szemléleti vonulatokat Thaly Kálmántól a jelenkorig, másfelől megpróbáljuk az antológiát e hagyománylanc részeként elemezni, reflektálva a román közköltészetre és annak a magyartól néha eltérő vonásaira.

* A szerző a Babeş-Bolyai Tudományegyetem doktorandusz hallgatója.

- 1 Engel Károly (1923–2002): Irodalom- és művelődéstörténész, műfordító, bibliográfus. Középiskoláit Nagyváradon, egyetemi tanulmányait a Bolyai Tudományegyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karán végezte (1947). Középiskolai tanár volt Nagyváradon, majd a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban dolgozott (1953–1955), egy ideig az Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó kolozsvári szerkesztője, 1957-től az Akadémia kolozsvári fiókjának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében tudományos kutató, 1975-től az RSZK Akadémiája kolozsvári könyvtárának kutatója. Tanulmányainak jelentős része a román-magyar művelődési kapcsolatokat tárja fel. Vö. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/e.htm#EngelK%C3%A1roly> (2016. 09. 17).
- 2 Kocziány László (1920–1977): irodalomtörténész, a Román Akadémia marosvásárhelyi fiókjának kutatója. Fő érdeklődési köre a régi erdélyi költészet kutatása volt. 1957-ben sajtó alá rendezte két, Székelykeresztúron fennmaradt XVIII. századi énekeskönyv anyagát *Őszi harmat után* címmel, majd Engel Károllyal az *Égő lángban forog szívem* c. kétnyelvű kötetet. Magyar irodalmi olvasókönyvet is szerkesztett, ill. közreműködött a magyar irodalom jeles alkotásainak romániai újrakiadásában. Több kötetet látott el elő- és utószóval (Móricz Zsigmond: *Boldog ember*, Mikszáth: *Új Zrínyiász*), ill. Kocziány előszavával és jegyzeteivel jelent meg Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* c. kötete 1978-ban. Vö. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#KocziányLászló> (2016. 03. 21).
- 3 Egy része már nyomtatásban is megjelent: Csata Adél, *Égő lángban forog szívem* (1972, Kolozsvár): *Egy antológia keletkezése a román–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok tükrében*, Erdélyi Múzeum, 2016/3, 12–25.

A világi énekeskönyvek iránti érdeklődés periódusai

*Lessük el, és jegyezzük fel a még élő daltöredékeket,
s a már nem élők, s régebbiek után kutassunk szorgalmasan [...]*

Stoll Béla *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*⁴ első kiadásának előszavában hangsúlyozza, hogy a kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt énekek iránti érdeklődés a XIX. században erősödött fel, különösen Thaly Kálmán közlései óta.⁵ Mottónk Thaly Kálmán kétkötetes összeállításából⁶ való. Igaz, a későbbi kutatások során világossá vált, hogy Thaly „összegyűjtött” versénekeinek forrása esetenként kétes (Stoll sem veszi fel bibliográfiájába a Thaly Kálmán vagy Kemény József által említett kéziratokat, mert ezeket fiktívnek, nemlétezőknek titulálja).⁷ A választott mondattal csupán a kutatások megélénkítésére való buzdítást mint kezdeményező elgondolást szeretném illusztrálni. A tanulmány e részében röviden áttekintem (a teljesség igénye nélkül), hogy kik és miért foglalkoztak a kéziratos forrásokban fennmaradt énekversek összegyűjtésével.

Egy, a Dacia Könyvkiadóhoz elküldött dokumentumban⁸ Engel Károly és Kocziány László jeles román és magyar kutatók neveit sorolták fel, akik a román világi énekek összegyűjtését hangsúlyozták. Magyar viszonylatban ezek egyike volt Szabó T. Attila, aki 1934-ben kiadta a *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*⁹ című kötetet. Előszavában megjegyzi, hogy az első, aki összefoglalta a nyomtatott és kéziratos énekeskönyvek irodalmát, Erdélyi Pál volt,¹⁰ s hangsúlyozza munkájának felbecsülhetetlen értékét, amely a későbbi kutatások alapját is jelentette. Hozzá kell tennünk azonban, hogy már korábban is foglalkoztak régi énekeskönyvekben található énekek kiadásával. Stoll Béla, amint már említettük, az ilyen irányú érdeklődés felerősödését a XIX. század közepére teszi, és Thaly Kálmán nevéhez kapcsolja. Konkrét példa lehet erre Thaly Kálmán kétkö-

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002, 5–11.

5 Uo.

6 THALY Kálmán, *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból*, Pest, Laufer Vilmos, 1864, 7–8.

7 STOLL, i. m., 17.

8 ENGEL Károly, KOCZIÁNY László, *A Dacia Könyvkiadó Vállalat Magyar Szerkesztőségének, Szabédi-ház (a továbbiakban: Sz.-h.), Engel-hagyaték (a továbbiakban: E.-h.)*, 22 doboz, 145 tétel. A továbbiakban a hagyatékban található iratokra való hivatkozást a következőképpen jelöljük: az első szám a doboz számát, a második a tétel számát, a harmadik szám (ha van), az altétel számát jelöli.

9 SZABÓ T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*, Zilah, Füssy József, 1934.

10 Uo., 7.

tetes énekgyűjteménye, a *Vitézi énekek és elegyes dalok. XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból* (1864), bár az említett kötet nem az énekeskönyvek összegző szándékával készül. Szerkesztője, mondhatnánk, kritikai kiadást ad az olvasó kezébe; jegyzetekkel látja el az egyes énekeket, de egységesíti a helyesírást. Az a cél vezérli, hogy a Toldy Ferenc és Erdélyi János által összeállított kötetek, *A magyar költészet kézikönyve* (1828) és a *Népdalok és mondák* (1846–1848) mellett bővítse a skálát, s olyan énekeket mutasson be, amelyek addig ismeretlenek voltak. Így fogalmazza meg észrevételét:

Toldy leginkább műköltők elmeszüleményeit, Erdélyi pedig most élő, újabbkori népdalokat közölt – bár ez utóbbinál igen sok becses népi régies dalra, vagy daltörödékre is akadunk. És több ezeknél éppen nem léteznek? [...] És e töredékeket éppen nem lehetne-e kiegészíteni? [...] E gondolat régóta űz és hajt.¹¹

Thaly meggyőződése, hogy a hajdani korok jelentősebb számban bővelkednek énekekben, mint amennyi a XIX. század eleji és közepi termés, s a csökkenés oka a fejlődés, az iparosodás. Rövid előszavában többször is hangsúlyozza, hogy az élet mennyi területén van jelen az ének és dal, már Árpád korától kezdve. A hajdani ember – mint Thaly írja – dalolt harcba menet, dalolt a bujdosásban, örömeiben, bánatában, érzelmeit is énekbe foglalta. Az általa gyűjtött énekek közköltészetiek, esetenként népies vonásokkal. Az előszó egyik részében Thaly buzdítását is olvashatjuk: „Lessük el, és jegyezzük fel a még élő daltörödékeket, s a már nem élők, s régebbiek után kutassunk szorgalmasan, poros, penészes irományok között, levéltárainkban. Mert bár igen sok elveszett: de még sok létezhet ismeretlenül is, – mentsük meg hát legalább ezeket!”¹² A későbbiekben ezeknek a daloknak a fontosságát az *ereklye* metaforával világítja meg,¹³ ezek felszínre kerülése fogja jelenteni a nemzeti költészet gyökereit, s ezek által lesz követhető fejlődése is. A 205 éneket tartalmazó kötet történeti, vitézi és szerelmi énekekből áll össze, Thaly szavaival élve „elegyes-énekekből”, valamint Balassi két, addig ismeretlen verséből (mindkettő téves attribúció). Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a kuruc korból gyűjtött dalokat egyelőre fiókjába zárja, s kedvezőbb politikai viszonyok között óhajtja kiadni.¹⁴

Amint láthatjuk, Thaly széles körű kutatásokat végzett, noha a kedvezőtlen politikai viszonyok miatt egyes gyűjtéseinek kiadása még váratott magára, azonban ő felismerte ezeknek az énekeknek a fontosságát, s az előszó végén

11 THALY, *i. m.*, 1–2.

12 *Uo.*, 7–8.

13 *Uo.*, 8.

14 *Uo.*, 9.

megjegyzí, hogy folytatni kívánja a gyűjtést, azzal a céllal, hogy irodalmának és hazájának hasznára legyen.¹⁵

Szabó T. Attila rövid kutatástörténeti áttekintést végez, ezt én is kivonatolom annak érdekében, hogy láthassuk, a kutatás mely pontján áll az Engel–Kocziány-féle kiadás. A kutatástörténeti áttekintésben a már említett Szabó T.-kötetre támaszkodom, illetve azon kezdeményezők tevékenységét is igyekszem röviden vázolni, akikre Engel Károly különbözö, a témával kapcsolatos írásaiban hivatkozik, például Alexici György tevékenységére, amelyet a *Lépésről lépésre*¹⁶ című tanulmányban is megemlíti. A bemutatást a mai kutatók némelyikének megemlítésével zárom, helyenként reflektálva eredményeikre is. Mindenekelőtt azonban megjegyzem, hogy Szabó T. Attila a könyvben két csoportot különböztet meg: az egyházi énekek és énekeskönyvek, valamint a világi énekek és énekeskönyvek csoportját. Az egyházi énekek kapcsán érdemes megemlítenünk Farmati Anna *Más régi ének. A XVII. századi katolikus népénekköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*¹⁷ című munkáját. A kötet szerzőjének célja, hogy rálátást nyújtson az egyházi énekvers irodalomtörténeti és művelődéstörténeti jelentőségére, ugyanakkor azt is vizsgálja, hogy ezek az egyházi szövegek milyen értelemben tekinthetők irodalomnak.¹⁸ A kutatástörténeti áttekintésben különösképpen a világi énekekre reflektálunk, azonban az egyházi és világi énekek tárgyalása kapcsán közös cél ezek művelődés- és irodalomtörténeti értékének feltárása.

A kéziratos énekeskönyveket és verses kéziratokat Szabó T. Attila „művelődéstörténeti prizmáknak”¹⁹ nevezi. A megnevezés igen találó, hiszen – szemben a vallásos énekekkel – a világiak több területet fognak át, s adnak ezekből ízelítöt. Amellett, hogy kifejezik egy egyén bizonyos társadalmi osztályhoz való tartozását, s betekintést nyújtanak ennek gondolkodásmódjába, kifejezik érzelmvilágát, s rávilágítanak az adott kor politikai, esetleg társadalmi-gazdasági helyzetére is. Forrásaik viszont nem egységesek, különösen nem egy olyan környezetben, mint Erdély. A különbözö etnikumú és kultúrájú népcsoportok helyzetét és érzelmvilágát kifejező énekek színesebbé válnak az emberek közötti érintkezések által, s így nem csupán egyetlen népcsoportot mutatnak be. Ezek sokszínűsége miatt olyan filológiai problémákat említ a szerző, mint az ezek közötti kapcsolatok és rokonsági viszonyok fellelése. Hozzáteszi, hogy ezek a világi énekek nem irodalminak elismert anyagot örökítettek meg, hanem egy irodalmon kívüli, irodalom alatti irodalmi anyagot, amely ki-elégítette a köznemes, a polgár vagy éppen a diák irodalmi ízlését.²⁰

15 Uo., 20.

16 ENGEL Károly, *Lépésről lépésre*, Utunk, 19(1964)/2 [792], jan. 10.

17 FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népénekköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2009.

18 Uo., 8–9.

19 SZABÓ T., i. m., 42.

20 Uo., 41.

A fentebbi meghatározás igencsak érdekes, különösen, hogy későbbi kutatók meghatározása is hasonló. A közköltészetet Vaderna Gábor irodalom alatti világnak nevezi,²¹ míg Csörsz Rumen István egy tanulmányának címében az irodalom alatti, de kultúrák fölötti helyet jelöli meg a közköltészet elhelyezkedési pontjának.²² Küllös Imola *Közköltészet és népköltészet* című kötete is érdekes információkat nyújt e tárgyköréről.

Klaniczay Tibor a világi énekek helyének meghatározására tett kísérletet (akárcsak a fentebb említettek), egy hierarchikus rendet figyelembe véve. Eszerint ezek nem tekinthetők irodalmi anyagnak, hanem azon kívül és azon alább helyezkednek el, tehát presztízszük kevésbé jelentős, de a kutatónak, amikor saját múltját igyekszik megismerni, a kezdetekhez kell visszanyúlnia, majd ezekből igyekeznek többé-kevésbé megkonstruálni akár a költészet fejlődését, akár egy nemzet eredetét. Az énekek jelentősége nem a szépirodalmi szövegek körében mutatható ki, de értékük, mint szövegemlék, nem elhanyagolandó: művelődéstörténeti, kultúrtörténeti jelentőségük mellett később, esetleg átalakulva, részei lesznek valamilyen szinten a népi irodalomnak is. Szabó T. Attila a XVII. század második felét jelöli meg mint jelentős váltást, amikortól az egyházi énekekkel szemben a világiak számbeli fölénye lesz megfigyelhető.²³ A könyv további részében külön vázolja az egyházi és világi énekeket, amelyeket kutatómunkája során az Erdélyi Múzeum és a kolozsvári Unitárius Kollégium anyagában lelt fel. A világiak sorában nála 380 ének(vers) jelenik meg.

Szabó T. Attila már korábban is tett közzé írásokat a témával kapcsolatban 1929-ben, majd 1941-ben az EME által kiadott Erdélyi Tudományos Füzetekben,²⁴ ahol a már korábbi, 1934-es kötetet bővíti ki kutatási eredményeivel. Bár az Engel–Kocziány-lelő magyar vonatkozásban Szabó T. Attilát említi a téma kiemelkedő kutatójaként, őt megelőzte Ferenczi Zoltán, aki közli a *Bocskor-énekeskönyv* énekeit az Erdélyi Múzeum 1898-as számaiban,²⁵ jóllehet erre irányuló kutatásai kevésbé mélyrehatóak. A témát nemcsak erdélyi, hanem magyarországi kutatók is felkarolták, különösen Klaniczay Tibor, aki a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kapta azt a feladatot 1953-ban, hogy régi magyar költészeti forrásokat kutasson fel Erdélyben. A kutatómunka során több mint száz XVII. és XVIII.

21 VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 13.

22 CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006)/2, 273–282.

23 SZABÓ T., *i. m.*, 46.

24 SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egyesület XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*, Cluj–Kolozsvár, Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., 1929 (Erdélyi Tudományos Füzetek); *Úő, Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez*, Kolozsvár, 1941 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 123), 51–70.

25 FERENCZI Zoltán, *A Bocskor-dalokkönyv énekei*, Erdélyi Múzeum, 15(1898), 372–383 (I), 441–455 (II), 510–522 (III), 570–577 (IV).

századi énekeskönyvet fedezett fel.²⁶ A kutatási eredményeit összegző, különnyomatként megjelent füzet megtalálható Engel Károly hagyatékában.

A Klaniczay-összefoglaló első része a Szabó T. Attila által összeállított könyv néhány adatát helyesbíti, vagy tesz hozzá új információt. Az összesítőben felsorolt több mint száz ének adata többnyire a magyar irodalom szempontjából érdekes.

Az összefoglaló áttanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy a talált idegen nyelvű énekek esetében nem közöl információkat, ezek nyelvi hovatartozását sem említi minden alkalommal, hiszen ezek feltárása nem tartozott az Akadémiától kapott megbízatás körébe, s nem utolsósorban a román–magyar kevert nyelvű versek és énekek feltárása kedvezőbb feladat volt egy romániai magyar irodalomtörténész, kutató számára.

Valamennyi újabb kutatás legalapvetőbb kézikönyve Stoll Béla műve, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjtemények bibliográfiája*, amely először 1963-ban jelent meg, második (javított és bővített) kiadása 2002-ben, ez utóbbi hálózati változatban is megtekinthető.²⁷

Az erdélyi közköltészeti kutatások két meghatározó alakja Kocziány László és Engel Károly volt. 1956-ban Kocziány kiadta *Őszi harmat után* című kötetét, amelyben két régi, XVIII. századi énekeskönyv darabjait tárja az olvasó elé. Hasonló, szintén egynyelvű kiadvány Szabó T. Attila *Haja, haja virágom. Virágénekek* (1970) című kötete is.²⁸

Román világi énekek XVIII. századi magyar kéziratokban

A magyar nyelvű kéziratokban fennmaradt román énekeket Engel három kategóriába osztotta egy 1961-es feljegyzésében, amelyet bizonyára Ilie Pervain professzornak, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókja irodalomtudományért felelős vezetőjének kérésére készített.²⁹ Ennek alapján az első csoport a kétnyelvű vers(ének)ek vagy ún. makaróni versek csoportja; ezek különösen a kuruc korhoz köthetőek. A második kategória olyan darabokat takar, amelyek folklórból ihletődtek, ezek különösen szerelmi és táncénekek. A pamfleteket és a gúnyverseket egy harmadik kategóriába sorolja. Megfigyelve ezt a kategorizá-

26 KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról (Adalékok kéziratok énekeskönyveink történetéhez)*, MTA I. Oszt. Közl., klny., Sz.-h., E.-h., 1/4, Román nyelvű bevezető.

27 <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>

28 *Haja, haja, virágom, Virágénekek*, gond., bev. SZABÓ T. Attila, Bukarest, Kriterion, 1970.

29 ENGEL Károly, *Cîntece românești în manuscrise maghiare din sec. al XVIII-lea* (Cîteva date informative), Sz.-h., E.-h., 50/340. Megj.: A dokumentumon megjelenik a következő szöveg: [Pentru tov. prof. Pervain].

lasi rendszert, megállapíthatjuk, hogy a csoportok között nincs szigorú határ, az énekek átjárhatnak egyik kategóriából a másikba. Példának okáért egy folklórból ihletődött szerelmi ének is lehet kétnyelvű, tartozhat a makaróni versek kategóriájába, akárcsak egy gúnyvers. Engel kategorizálása nem egységes szempontot követ: az első szempont a nyelviséget veszi figyelembe, míg a második a folklór felől közelít az alkotásokhoz. Itt a tematikus osztályozást is megemlíti, ugyanakkor a harmadik kategória a hangvétel szempontjából történő besorolást tartja szem előtt. Engel nem tesz említést arról, miért ezt a kategorizálási rendszert használta, azonban lehetséges, hogy az általa tanulmányozott, magyar kéziratokban fennmaradt román énekek számbeli megoszlása befolyásolta e kategóriák alkalmazását: ilyenképpen túlnyomó mennyiségben lehettek a kétnyelvű (vagy párhuzamos variánsokban élő) versek, majd azok, amelyek folklórból ihletődtek, csekélyebb számban pedig a gúnyversek, pamfletek.

Írása a kategorizálás után véget ér, van azonban egy terjedelmesebb kidolgozása is a kérdésnek: egy másik tanulmánya *Cîntece de lume românești în manuscrise maghiare din Transilvania. Însemnări pe marginea unor variante* címmel. A tanulmány T. Cipariunak, a román folklórkutatónak egy (költői) kérdésével indul: „Hol vannak azoknak az énekei³⁰ és vajon ezek megtalálhatók-e a mai muzikusoknál?”³¹ Engel kiemeli, hogy a komplex komparatisztikai kutatások hozzájárultak a román világi énekek alakulástörténetének feltárásához. Dallam és szöveg viszonyát is tárgyalja, s kiemeli az egyes magyar énekeskönyvekben fellelt román énekek számbeli arányát. Engel úgy véli, hogy ezek az alkotások jelentik az első, írásban rögzített próbálkozásokat a román költészet kialakulásának folyamatában, ugyanakkor a keleti és nyugati kultúra találkozásának első jeleit is mutatják az azonos dallamkincs, motívumrendszer révén. Visszatérve a tanulmány elején felvetett kérdéshez, kiderül, hogy ez nem is annyira költői, választ adnak rá a későbbi kutatások eredményei, többek között Engeléi is.

Egy fentebb említett filológiai probléma, amelyet Szabó T. Attila vetett fel az énekek rokoni kapcsolataira vonatkozóan, megoldódik bizonyos részben a komparatisztika segítségével, amely mint összehasonlító tudomány, képes megvilágítani bizonyos problémákat. Engel és Kocziány úgy vélik, hogy ilyen réseket töltenek be a magyar kéziratok énekeskönyvekben fennmaradt román énekek is. Engel kiemeli Balassi Bálint költészetét, amely a legrégebben jelení-

30 Itt kell megjegyeznünk, hogy Cipariu kiadta Paul de Strassbourg svéd diplomata lejegyzéseit, amelyben ő a XVII. század elején Bukarestben hallott román nemzeti énekekről (*cântece naționale*) is említést tesz. Úgy vélem, hogy a fentebbi Cipariu-idézetben a XVII. századi emberek énekköltésére utal akkor, amikor az „azoknak” kifejezést használja. Erre utal: ENGEL Károly, *Cîntece de lume românești în manuscrise maghiare din Transilvania – Însemnări pe marginea unor variante* –, Sz.-h., E.-h., I/4/4, 1.

31 Uo.

tette meg a román folklórt.³² (Itt a Balassi által is használt román dallamokra, nótajelzésekre és esetleg motívumokra gondolt, mint amilyen a pásztorlány siralma is. A kérdést részletesebben is vizsgálja *Lépésről lépésre*³³ című írásában.) Megemlíti a *Petrovay-énekeskönyvet* (STOLL 93. sz.) és a *Teleki-énekeskönyvet* (STOLL 78. sz.) is. Jelentőségüket abban látja, hogy „ezek az alkotások, amelyek a zenével társulnak, hűen tükrözik, az összehasonlító irodalom függvényében, azt a folyamatot, amely során Kelet-Európa népei beleszönek verseikbe folklorisztikus elemeket, s ezeket új, nyugati formákkal és műnemekkel ötvözik, sikerül fokozatosan kiegyenlíteniük a nagy európai irodalmak megvalósításait, [...] de ami számunkra még fontosabb az, hogy a román versek bizonyos jellegzetessége korán belép az európai kultúrába”.³⁴ Engel tehát a román és más, kelet-európai népek irodalmának a nyugati irodalomhoz, esetleg világirodalomhoz való felzárkózását látja az énekversek révén.

A továbbiakban Engel rátér a régi magyar irodalomban legrégebben fennmaradt román vonatkozásokra. Megjegyzi, hogy ezek az ún. katonai táncokhoz (dansul ostășesc) kötődnek a törökellenes harcok idejéből és a kuruc korból.³⁵ Fentebbi kijelentését Szabolcsi Bence kutatásaira alapozza, aki arra a következtetésre jut, hogy a hajdútánc egy közös és egyidejű terméke a balkáni népeknek: románoknak, szlávoknak, bolgároknak és magyaroknak is; véleménye szerint ezekben a közös, testvéries hang uralkodik.³⁶ Nem mond mást ezzel kapcsolatban Fried István sem, aki *Az irodalmi két/többynyelvűség – komparatistikai nézőpontból* című tanulmányában megemlíti, hogy az egykori felfogás szerint a Magyarországon élő népek dalköltészetében rokon vonások találhatók, s ez a fajta közköltészet kifejezi a nép jellemét, tükrözi életmódját, gondolatait, vágyait.³⁷ Hasonló álláspontot képvisel Bartók Béla is *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje* című kötetében. Bartók a magyar dallamok elterjedésének egyik okát abban látja, hogy a Magyarország területén lakó népek együtt katonáskodtak. Véleménye szerint a katonaéletnek volt igen nagy szerepe az új nóták elterjedésében, s azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a szomszédos népek között létezhetett egyfajta lelki rokonság,³⁸ amely felerősítette ezt az átadási, átvételi tendenciát. Különösképpen kiemeli a Mezőséget, ahol a ro-

32 Uo., 2.

33 ENGEL, *Lépésről lépésre*, i. m.

34 ENGEL, *Cîntece de lume...*, i. m., 3; vö. SÓTÉR István, *Parallélismes de la poésie et de la musique populaires a l'Europe de l'Est* = S. I., *Aspects et parallélismes de la littérature hongroise*, Bp., 1966, 259–286.

35 ENGEL, *Cîntece de lume...*, i. m., 5.

36 Uo.

37 FRIED István, *Az irodalmi két/többynyelvűség – komparatistikai nézőpontból*, Forrás, 2011/9, 71.

38 BARTÓK Béla, *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje*, Budapest, Somló Béla könyvkiadó, 1934 (Népszerű zenefüzetek), 21.

mánok régi székely dallamokat énekelnek;³⁹ jelen esetben tehát valóban közös dallamkincsről beszélhetünk.

Mielőtt konkrétan rátérnénk a kötetben megjelenő énekek némelyikének bemutatására, vessünk egy pillantást ezek lehetséges műfaji besorolására.

Közköltészet vs. népköltészet?

A közköltészet fogalmának meghatározása igencsak problémás, s ezt különösen befolyásolja a diszciplína álláspontja, amely ezzel mégis megpróbálkozik. A továbbiakban néhány meghatározást veszünk szemügyre, amelyek vagy irodalomtörténeti, vagy folklorisztikai szempontból igyekeznek meghatározni a közköltészet fogalmát.

Vaderna Gábor az irodalomtörténet nézőpontjából vizsgálta a közköltészet definícióját. *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet* című tanulmányában megjegyzi, hogy e fogalom nem új az irodalom történetében, hanem ez már a XIX. század elején jelentkezett, más megfogalmazás alatt.⁴⁰ Egy előző részben röviden utaltunk már a közköltészeti alkotások elhelyezkedésére az irodalmi művek hierarchiájában, most ezt fejtjük ki bővebben. Vaderna szerint a közköltészet a XIX. században egy ellendiskurzust képezett,⁴¹ olyan viszonyítási pontot, amely segített megkülönböztetni az „igazi poézist” és a népköltészeti alkotásokat. Kezdetben az ezek iránti érdeklődés művelődéstörténeti szempontból volt fontos, a későbbi folklorisztika más irányból közelített hozzájuk. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Engel és Kocziány is művelődéstörténeti kapcsolatokat láttak a magyar kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt román énekekben.) Vaderna először Marót Károly meghatározását idézi. Marót szerint a közköltészet a nép, azaz mindenki költészetét foglalta magába, egy olyan szóbeli költészetet, amelynek lejegyzése esetleges, és amely feltételezi, hogy minden alkotás kollektív produktum, s ennek elengedhetetlen tényezője az egyén.⁴² Marót meghatározását veszi alapul a *Világirodalmi lexikon* is.⁴³ A Marót-féle meghatározás szerint a közköltészet olyan produktumokat foglal magába, amelyek megjelenítik az egyéni lélek vágyait, de olyan módon, hogy alkalmas nagyobb tömegek vágyainak kifejezésére,⁴⁴ tehát magán viseli a közösségi jelleget. A *Magyar*

39 *Uo.*, 23–24.

40 VADERNA, *i. m.*, 13.

41 *Uo.*

42 *Uo.*, 23. Vö. MARÓT Károly, *Mi a „népköltészet”?*, *Ethnographia*, 58(1947), 169–170; Uő, *Homeros: „A legrégebb és legjobb”*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 94–95.

43 VOIGT Vilmos, *Közköltészet = Világirodalmi lexikon*, 6, szerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1979, 642.

44 VADERNA, *i. m.*, 24.

művelődéstörténeti lexikon közköltészet szócikkének szerzője, Borbíró Zsóka (Kőszeghy Péter) elsősorban saját és Küllős Imola meghatározását adja közre. Eszerint

a közköltészet nem a nép alkotása, de a népnek szól. Hamis az a régi, romantikus felfogás, amely nem számolva a szerző személyével, eme alkotásokban a „Volksgeist” (néplélek) egyenes kifejeződését látja. A szerzőnek azonban valóban laza a személyes kötődése művéhez, éppen azért, hogy átadhassa a népnek, népen értve a társadalom egészét, osztályok közötti különbségtétel nélkül. Amikor a szerző neve lényegtelen, mások joggal érezhetik, hogy változtathatnak a szövegen, adaptálhatják, hozzátehetnek vagy elvehetnek belőle.⁴⁵

A fentebbi definíció közös vonásokat mutat a korábban megjelent, Stoll Béla-féle meghatározással, amelyet Csörsz Rumen István gondolt tovább. Ezek a meghatározások megjelölik azt a közönséget, amelyhez az alkotások szólnak (a nép minden rétegének), illetve az alkotók laza kapcsolatát az alkotáshoz. Stoll Béla így határozta meg a közköltészetet:

Ez a hosszú ideig tovább élő, folyton *variálódó*, közösségi jellegű költészet bizonyos tekintetben *átmeneti típus* a folklór és a műköltészet között: egészében irodalom alatti réteget jelent, *a népköltészettől mégis határozottan elkülönül szerzőinek, másolóinak iskolázott, értelmiségi volta következtében*. A parasztság csak másodlagosan ismerte, egyes darabjait alkalmilag átvette, de saját spontán énekkincse nem innen került ki. A napi igényeket kielégítő közköltészet határvonalai azonban mind a műköltészet, mind a folklór irányában erősen elmosódnak, egyes termékei hol az egyik, hol a másik réteggel mutatnak közeli rokonságot. A népszerű költészet ezért igen változatos; tudakosabb szerzemények és naivabb alkotások váltakoznak benne; a némi szerzői öntudatot is eláruló versektől a teljesen személytelen, általános tartalmú énekekig terjed skálájuk.⁴⁶

A fenti meghatározás értelmében a közköltészet jellemzője az állandó variabilitás, ugyanakkor a népköltészeti alkotásoktól a szerzők, másolók iskolázottsága különbözteti meg, de ez nem zárja ki azt, hogy alkalmilag átvegyen a népköltészet néhány darabot, amelyek idővel átalakulhattak, vagy esetleg ki is maradhattak a népköltészet körforgásából. A népköltészeti alkotások és közköltészeti darabok vizsgálatakor egyaránt figyelembe kell vennünk a keletkezéstörténet,

45 BORBÍRÓ Zsóka [KŐSZEGHY Péter], *Közköltészet = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 6, szerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006, 298.

46 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964, 94; kiemelés tőlem: Cs. A.

a hagyományozódás és a fennmaradás kérdéseit. Szembetűnő hasonlóság a közösségi jelleg: a nép egy embercsoportot foglal magába, akárcsak a köz(össég), azonban a közösségek különböző társadalmi osztályokat képviselnek, ami kulturális eltérésekhez vezethet.

A fentebbi meghatározást napjainkban a közköltészeti kérdés két jeles kutatója, Küllős Imola és Csörsz Rumen István szemléletesen láttatja az U-alakzattal. Hogy ez a hármas elrendezés létrejöjjön, szükséges annak elismerése, hogy létezett, létezik egy köztes tér az irodalom és oralitás között.⁴⁷ Ezt egy U-alakzat formájában érdemes elképzelnünk, amelynek közepén, a kanyarulatban van a közköltészet, s ez a középrész egyben szűrő is a cső két vége között. A cső egyik szára a szóbeli folklórt, a másik az írott irodalmat reprezentálja. A szóbeli folklór a szájhagyomány útján, míg a „magas irodalom” az írásbeliségen keresztül hagyományozódik.⁴⁸ Amint láthatjuk, a fentebbi meghatározás továbbfejleszti a Stoll-félét, kifejezőbbé teszi azt, de megtartja a fontosabb jegyeket: a Stollnál megjelenő átmenetiséget itt a szűrési folyamat illusztrálja, a „köztes költészet.” Stoll, Küllős és Csörsz is hangsúlyozza a tulajdonságok között az anonimitást, a variabilitást, az általános jelleget az egyénivel szemben, s kibővíti olyanokkal, mint ezek szövegcsaládokba tömörülése, vagy éppen azon sajátosságuk, hogy elkülöníthetők az énekek fejlődési szakaszai. A továbbhagyományozódásban a befogadó válik fontos figurává, aki egyfajta kereskedő lesz: átvesz valamit az előző generációtól, átalakít valamit a darabon, és továbbadja azt.

Amint már utaltam rá, a tanulmány címébe belefoglaltatik az „irodalom alatti, kultúrák fölötti” koordináta is. Mielőtt tovább mennénk, szükségesnek tartom meghatározni azt az irodalomfogalmat, amely az adott korban, a XVIII. században érvényben volt. Adrian Marino szerint a felvilágosodás kora tisztában volt az „alacsony” irodalom létezésével.⁴⁹ A biográfia szerzője kiemeli, hogy az elkülönülés mozgatórugója a kultúra szintje, az egyének műveltségi foka, minek következtében olyan fogalmak jelennek meg, mint a magas irodalom (literatură înaltă) vagy könnyű műfajú irodalom (literatură ușoară).⁵⁰ A magas kultúra irodalma és a populáris irodalom (literatură cultă/incultă) szoros összefüggésbe hozható a szóbeliséggel és írásbeliséggel.⁵¹ Értelemszerűen az írott szövegek a magas irodalomhoz, a szóbeli alkotások a populárishoz tartoztak,

47 Csörsz, i. m., 274.

48 Bővebben: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 15–30.

49 „Secolul Luminilor avea o idee destul de limpede și despre existența literaturii »inferioare«, a »subliteraturii«”. Adrian MARINO, *Biografia ideii de literatură*, Cluj-Napoca, Dacia, 2006, 78.

50 Uo.

51 Uo., 38.

azonban az alacsony, populáris irodalom esetében Marino két kategóriát különböztet meg: 1) populáris stílusban írt könyvek/alkotások a nagyközönségnek, illetve 2) a nép alsó kategóriájának szánt alkotások.⁵² Ezeket az alkotásokat a *parairodalom* (paraliteratūra) megnevezéssel illeti.⁵³ Mivel a fentebbi definíciók előtérbe állítják ezeknek az énekeknek mindenkire szóló, mindenki által hozzáférhető jellegét, úgy gondolom, hogy a közköltészeti alkotások is belefeérnek a Marino-féle csoportosítás első kategóriájába. A fejezet zárlataként a szerző levonja a következtetést, miszerint a szóbeli és írásbeli kultúra harcában nem egyértelmű az írásbeli győzelme, ugyanis a szóbeliség az írást helyettesíti, s ez a XVIII. század folyamán végig fennáll, ugyanakkor megfigyelhetőek kevert formák is, mint a kollégiumi diákok vagy a papok költészete, amely ugyancsak széles körben elterjedt.⁵⁴ A XVIII. század irodalmához kapcsolódóan Csörsz Rumen István kiemeli, hogy a régi irodalom, a felvilágosodás korának irodalma gyakran állt „közköltészeti lábakon”, s hogy még az ekkori szerzők sem tudták kivédeni műveik folklorizálódását.⁵⁵ Ennek nagyon fontos hozadéka a nyílt szövegek létrejötte,⁵⁶ ami feltételezi a befogadó (vagy esetleg előadó) aktív részvételét. Napjainkban ezt egy ismert játékhoz hasonlíthatnók, amikor egy adott mondathoz egy csoport tagjai közül mindenki hozzáír valamit, így egy közös történetet adnak, viszont ugyanazon kiinduló mondatot bővítheti egy másik csoport is, s így a kapott szövegek valamilyen szinten egymás variánsai lehetnek. A továbbiakban kiemeli, hogy nem tisztázott az a folyamat, amiként a populáris kultúra befolyt a magas irodalom alacsonyabb vizeibe,⁵⁷ de ennek egyik csatornáját a kollégisták tevékenységében látja. Itt említeném meg, hogy a diákelet nemcsak a XVII–XIX. századokban hozott termést, hanem ilyesmi létezik ma is, igaz, csekélyebb mennyiségben. Éppen a népi alkotások közköltészeti darabokkal való keveredésére hoznám fel azt a példát, miszerint a XXI. század diákságának is egy-egy kisebb csoportja például egy ismert népdal dalmára gúnyverset ír egy számára kevésbé szimpatikus tanárról, helyenként megtűzdelve a népdal refrénjével. Az ilyenek természetesen futótűzként terjednek a diákok körében, az egyes évfolyamok felismerik a szóban forgó személyt, s kedvet kapnak ahhoz, hogy kibővítsék, esetleg átalakítsák azt. Ezek is egyfajta közköltészeti alkotásnak tekinthetők, bár élnünk kell a Csörsz Rumen István által sokszor emlegetett Csokonai-sorral, miszerint a verscsinálás nem poézis,⁵⁸ a fentebb említett esetben sem.

52 Uo., 38.

53 Uo., 38.

54 Uo., 40.

55 Csörsz, i. m., 278.

56 Uo.

57 Uo., 279.

58 Uo., 1. jegyzet.

Közköltészet Erdélyben. Modellek

Csörsz Rumen István egy hosszabb tanulmányt szentel a többnyelvű Magyarország közköltészeti jelenségeinek.⁵⁹ Azt állítja, hogy a kéziratok kutatásának vizsgálata cáfolja azt a felfogást, miszerint a nyelv határai egyben a civilizáció határai is, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a magyar, román, szlovák, német verseskönyvekbe költészetből „lesüllyedt” énekkorpusz, amelyek egyes darabjai rokon vonásokat mutatnak, s egyben azt is, hogy a közműveltségi szint többé-kevésbé megegyezett Kelet-Európa népei között.⁶⁰ A tanulmány egyik részét, amely *A román közköltészet és magyar kapcsolatai* címet viseli, Engel Károly emlékének szenteli. Megjegyzi, hogy erdélyi viszonylatban nem igazán beszélhetünk többnyelvű kéziratokról, inkább csak egynyelvű, élő nyelvi szórványos adatokról, aminek oka az lehet, hogy az erdélyi nemzetiségek kultúrája egymáshoz közel, de zártabban élt.⁶¹ Ennek következtében a magyar kéziratos énekeskönyvekben a román szövegek csekély számban vannak jelen, éppen ezért csak vendégszövegeknek tekinthetők, akárcsak fordítva – mondja Csörsz.⁶² Erre példaként említhetjük a *Petrovay-énekeskönyvet* is vagy a *Kintyets kimpenyestyi ku glazurj rumenyesty* című ponyvafüzetet, amely 14 román és 4 magyar szöveget tartalmaz. Ezek írásmódját tekintve Csörsz kifejti, hogy a román versek kevert, magyar és latin helyesírással íródtak, az erdélyi nyelvjárásokra jellemző magyar kölcsönszavakkal.⁶³

Mircea Popa is szentel egy tanulmányt a kéziratos énekeskönyveknek, amelyben megjegyzi, hogy a később keletkezett énekeskönyvekben már a cirill betűs írásmód is megjelenik, s ez a nyelv emancipálódását jelenti a „magyar ortográfia” alól.⁶⁴ A fentebbi kötettel kapcsolatban írt tanulmányt Eugen Pavel irodalomtörténész is *Posteritatea cântecelor câmpenești din 1768* címmel. Kifejti, hogy három példánya ismert eddig a gyűjteménynek, amelyek között csekély eltérések vannak, a későbbi kiadásokból pedig eltűntek a magyar énekek; mindemellett ő is említi a nyelvjárási jelenségeket.⁶⁵

Mindezek után úgy gondolom, hogy a közköltészet U alakú csővel való szemléltetése után a román és a magyar énekek viszonyát egy igen szerteágazó

59 Csörsz Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207–260.

60 *Uo.*, 208.

61 *Uo.*, 231.

62 *Uo.*, 232.

63 *Uo.*

64 Mircea POPA, *Din istoria cărții românești: culegerile de cântece naționale și de petrecere = Libraria*, szerk. Mihail Art. MIRCEA, Mariana CIURCA, Radu MIHAIL, Liliana MOLDOVAN, Târgu-Mureș, 2003, 219.

65 Eugen PAVEL, *Posteritatea cântecelor câmpenești din 1768* = P. E., *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012, 90–98.

molekula képe illusztrálhatná a legjobban. Mint tudjuk, a molekulák különböző kötések révén kapcsolódnak egymáshoz. Ezek a kötések lennének jelen esetben a dallam, a ritmus, a magyarosított-románosított kifejezések, szavak, vagy a makaróni versek esetében akár egész sorok is. Ahhoz, hogy ezek a kötések létrejöjjenek, az egyes elemeknek bizonyos tulajdonságokkal kell rendelkezniük, amelyek kompatibilisek a másik elemmel. Ha van közös tulajdonság, egy elem képes egy másikat magához kötni. Ha hiányzik, akkor vagy rövid időn belül leválik az új, kapcsolódni nem képes elem, majd eltűnik, keresve egy másik, alkalmas elemet, vagy létre sem jön a kötés.

Valahogy így működnek az énekek is. Konkrét példaként a címadó éneket hoznám. A *Petrovay-énekeskönyv*ben fordul elő az *Égő lángban forog szívem* román változata, amelyet a kutatók véleménye szerint⁶⁶ Petrovay Miklós máramarosi kisnemes másolt (tanulmányait Erdélyben végezte és tudott magyarul). A fordító kiléte ismeretlen, viszont az ének tartalmaz magyar nyelvből vett szavakat, mint *socaș, hir rău* stb., amelyet átörökített a román szövegbe is. A Máramarosba jutott ének és az erdélyi régióban is ismert ének kötőelemeit tehát a románosított magyar szavak adják, más esetekben az azonos ritmus vagy dallam, ahogy ezt Balassi vagy Csokonai versei is mutatják. Ezt a dallambeli, ritmusbeli azonosságot esetenként a címek is tükrözik, például *Oláh ének lengyel tánc nótájára*.

Fried István professzor már említett tanulmánya a többnyelvűség kérdését fejtegeti. A tanulmány szerzője arra tesz kísérletet, hogy a magas irodalom és a népi irodalom közötti, „félnépi” alkotásokban kimutassa a kétnyelvűség szerepét, különösen a XVIII–XIX. századra fókuszálva. Nem tekinthetünk el Fried István megállapításától, miszerint az összehasonlító irodalomtudományi kézikönyvekből hiányzik a kétnyelvűség, a többkultúrájúság kérdéseinek elemzése.⁶⁷ Azért is tartom fontosnak ezt megemlíteni, mert Engel Károlyt az 1960-as években divattá vált összehasonlító irodalomtudomány művelői közé sorolhatjuk, s hídépítőnek is nevezhetnénk két kultúra és nyelv között.

Fried az interetnikus kapcsolatok keretében a magyar-szlovén, magyar-serb, magyar-horvát érintkezések tanulmányozásának hozadékait vizsgálja (énekeskönyvek, motívumok vándorlása stb.). Úgy vélem, nyugodtan sorolhatjuk ide az erdélyi magyar és román viszonyok eredményeit is, hiszen bár Fried magyarországi viszonylatról beszél, mi pedig erdélyiről, illetve a hozzánk legközelebb álló román szomszédokról, az okok hasonlóak. A már többször is

66 Lásd erről: FERENCZI Zoltán, *Petrovay Miklós énekeskönyve*, ItK, 26(1916), 201–219. Ugyanezen a véleményen van Engel is: *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kézíratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek*, s. a. r. KOCZIÁNY László, KÖLLŐ Károly, Kolozsvár, Dacia, 1972 (a továbbiakban: KOCZIÁNY–KÖLLŐ), 123.

67 FRIED, i. m., 64.

megemlített kollégiumi élet, a multikulturális, többnyelvű környezet, a katonaszkodás mind-mind lehetővé tették az anyanyelv mellett egy másik nyelv valamilyen szintű elsajátítását. A többnyelvűség általánosságát hangsúlyozza Fried is, hozzátéve, hogy társadalmi rétegenként különbözött a két- és háromnyelvűség jellege.⁶⁸ Akárcsak a már említett kutatók és irodalomtörténészek, a fentebbi tanulmány szerzője is elérkezik a helymeghatározás kérdéséhez; szerinte mindig lehetséges volt az átjárás a fent és a lent között a középső réteg révén, azt is hozzátéve, hogy a költészet soha nem csak önmagából, hanem kölcsönhatásokból is táplálkozott.⁶⁹ Példaként éppen a kéziratok énekeskönyveket hozza fel, továbbá Balassit, akiről Engel is külön tanulmányt írt.⁷⁰ A kétnyelvűség (vagy többnyelvűség) *keresztezi* a népi és félnépi költészetet⁷¹ – írja Fried István –, s ennek eredményeképpen jönnek létre az ún. makaróni versek, amelyek esetében egy-egy idegen szó bekerül anyanyelvi szövegbe. Más esetben nyelvi-nyelvtani játék a cél, vagy éppen a kevert félsorokkal váltanak ki humoros hatást, amelynek célja nem a kinevetés, hanem az együtt nevetés.⁷²

***Égő lángban forog szívem.* A kötet összetétele**

Az alábbi résznek nem célja, hogy egyenként megvizsgálja a kötet énekeit, csupán néhány megjegyzést tenne az összeállításról, s röviden beszámol arról, hogy milyen jellegű, tematikájú versek fordulnak elő a kötetben.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, szólnunk kell röviden a kötet létrejöttéről.⁷³ Engel Károlynak 1964. április elsején kelt levele egy korábbi (1964. március 27.) Kocziány-levéltre utal.⁷⁴ Ebből kiderül, hogy a kéziratok énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek kiadásának gondolata a Kocziányé, azonban ekkor még egy közös tanulmány megírásáról tárgyalnak, amelyet a Stoll-bibliográfia megjelenése hívott volna életre. Ez a tanulmány nem jött létre, azonban néhány évvel később, 1970-ben Kocziány újra megemlíti a világi énekek kiadásának gondolatát: „[...] emlékszel, hogy felvettem előtted a Cintece de lume – világi énekek kétnyelvű kiadásának gondolatát a TÉKA-sorozatban”.⁷⁵ Ekkor kezdő-

68 Uo., 67.

69 Uo., 68.

70 Engel azt is kifejti, miképpen ismerhette meg Balassi a román dallamokat, ill. a juhait terelő pásztor évszázadokon át megjelenő motívumának használatára is kitér. ENGEL Károly, *Lépésről lépésre*, Utunk, 19(1964)/2, 6.

71 FRIED, *i. m.*, 73.

72 Uo., 73.

73 Erről lásd részletesebben: CSATA, *i. m.*

74 Engel levele Kocziányhoz, Kolozsvár, 1964. ápr. 1., Sz.-h., E.-h., 22/145.

75 Kocziány levele Engelhez, Marosvásárhely, 1970. szept. 5., Sz.-h., E.-h., 22/145.

dik el a közös munka, amelynek eredménye az 1972-ben megjelent *Égő lángban forog szívem* című antológia lesz.

A kötet 30 éneket tartalmaz, román és magyar nyelven. Ezeket megelőzi Engel Károly előszava, az énekeket követik az előszóhoz kapcsolódó jegyzetek, a kötetben szereplő énekek könyvészeti ismertetése, a forrásmunkák címe, szerkesztői megjegyzések, majd egy rövid, román nyelvű rezümé. A verseket helyenként illusztrációk szakítják meg. Az ezekre vonatkozó javaslatokat 1972 júliusában terjeszti Engel a Dacia elé. Illusztráció-javaslatai között szerepelnek a *Petrovay-énekeskönyv*ben, a *Bocskor-kódex*ben, a *Dictionarum Valachico-Latinum*ban és más énekeskönyvekben található versek fénymásolatai, különböző címlapok, záródíszek és motívumok lelőhelyei. A kötetben azonban csupán öt modern illusztráció jelent meg, Bardócz Lajos rajzai. Némelyiken az ábrázolt alakok ruházatában felismerhető a román népviselet. A kiadó tehát egyáltalán nem vette figyelembe Engel Károly illusztrációkra vonatkozó javaslatait. Ennek oka talán az lehet, hogy a késlekedés miatt nem volt idő arra, hogy beszerezzék az Engel említette darabok reprodukcióit, esetleg költségesebb lett volna ezek megjelenítése.

A tematikai megoszlás tekintetében túlsúlyban vannak a virágénekek, csekélyebb számban a bujdosók, de előfordul a köszöntő és a tolvaj mulatódal is. Ez utóbbi nyelvi szempontból a kötet egyetlen kevert nyelvű, ún. makaróni verse.

Az antológia olyan verseket tartalmaz, amelyek valamilyen szinten (fordítások, kölcsönvett verstörödékek, motívumok vándorlása révén) a román–magyar kapcsolatok kölcsönhatásait mutatják, a két népcsoport érintkezését tükrözik általában. Hozzá kell tennünk, hogy ezek az érintkezések nem csupán az énekek formai-dallambeli rokonságára szorítkoznak, hanem kiterjednek egy közös társadalmi-történelmi helyzetre is. Ilyenképpen a kötet a kuruc korhoz kapcsolódó éneket is tartalmaz, amely a román vagy magyar bujdosó keserveit rögzíti (pl. *Cântecul străinătății*). Más esetben előfordul, hogy az énekeskönyv összeírója, tulajdonosa érdeklődött a román népköltészet iránt, ezért lemásolta a román folklór valamely darabját (*Versuri românești de insurecție*). Más énekek közkedveltségüknek köszönhetően kerültek be a magyar énekeskönyvekbe, esetenként több fordításban (*Taci inimă*). A havasalföldi és erdélyi népek között létrejövő érintkezéseket az *În cea verde grădiniță* kezdetű vers illusztrálja, ugyanis Engel – Onisifor Ghibu folklorista állításával egyetértve – a verset keleti eredetűnek tartja, ami így havasalföldi közvetítéssel kerülhetett be Erdélybe.⁷⁶ Azért is fontosnak tartja, mert a magyar énekeskönyvekben fennmaradt változatok révén nyomon követhető a dér (*brumărelul*) motívumának meghonosodása a magyar költészetben.⁷⁷ A fentebbi néhány példa révén igyekeztünk bemutatni, hogy mi-

76 KOCZIÁNY-KÖLLŐ, i. m., 131.

77 Uo.

ben ragadhatók meg az érdeklődésnek azon jelei, amelyek a román énekeknek magyar énekeskönyvekbe való bekerülését előidéztek.⁷⁸

A válogatást tekintve roppant érdekes, hogy Kocziány benyújtott egy listát a Dacia Könyvkiadóhoz a magyarra fordítandó román énekekről (sajnos a dokumentum nem tartalmaz dátumot). Itt 28 szöveget tüntet fel, érdekes módon a kötet címadó énekét, az *Ėgő lángban forog szívemet* nem. Ezeket összevetve a megjelent kötet énekeivel, megfigyelhetjük, hogy a Kocziány-féle javaslat 12 tétele (± 2) van jelen a kötetben, ami arányában igen kevés, még a felét sem teszi ki a tartalomnak. Az érdekességek sora tovább bővül: Engel 1971-ben elküldi a szerkesztőséghez a címekre vonatkozó javaslatait. Ezek a következők: *Știi tu, Mândro, tied voltam; Ėgő lángban forog szívem; Így szívem is lángol ő szerelmében; Mint gerlice az ágon*. Egyikük sem szerepel a jegyzékben. Fontos hozzátennünk ehhez, első benyomásra úgy tűnik, Kocziány állította össze az énekek jegyzékét, amint ezt néhány levél is igazolja: Kerekes György figyelmeztető sorai, miszerint a fordításra váró anyaggal késik Kocziány, s arra kéri Engelt, hogy siettesse a dolgot; illetve Kocziány 1972. januári levelében is utal arra, hogy nemsokára küldi a fordításra szánt énekeket a kiadóhoz. Láthatjuk, hogy a kötet címadó énekével bővül a 28 tételű repertoár, más darabokat pedig helyettesítenek. Nem tudni, hogy ez szerkesztői döntés volt, vagy a kiadó szítáján akadtak fenn a versek, hipotézisekre szorítkozunk.

Úgy vélem, hogy a javaslatban feltüntetett énekek be nem kerülésének oka filológiai jellegű. 1972. január 5-ei levelében Kocziány ezt írja: „A *jegyzékedről hiányzik* még egy néhány cím, ugyanakkor van olyan, aminek nem találok az eredetijét (Tot stau pruncă..., Înălțate împărate...).”⁷⁹

Itt újabb problémával és kételyekkel találjuk szembe magunkat. A levél írója a jegyzéket úgy említi, mint az Engelt, míg a kötet Kocziányt tünteti fel gyűjtőként. A zárójeles énekek megtalálhatóak a jegyzékben, most már mondhatjuk, hogy a kettejük jegyzékében. A hiányzó címeket lehet, hogy Kocziány pótolja, és nagyon valószínűnek tartom, hogy azokat a darabokat, amelyeknek nem találta meg az eredetijét, nem tették be a kötetbe. Ez igényes, pontos munkára vall. Hadd hozzam fel példaként, hogy a zárójelében említett két énekről azt írja, hogy ezek példái azon daraboknak, amelyeknek eredetijét még nem lelte fel. A kötetben később megjelenik ezek egyike, az *Înălțate împărate*, tehát ennek később megtalálta az eredetijét. A kéteseket nem tette be a kötetbe, valószínű azért, mert filológiai pontosságra törekedett, az olvasót sem akarta megtéveszteni és nem utolsósorban az esetleges tévedések elkerülése végett is, hiszen nem vetett volna rá(juk) jó fényt, ha későbbi kutatások eredményei rá-

78 CSATA, i. m., 20.

79 Kocziány levele Engelhez, Marosvásárhely, 1972. jan. 5., Sz.-h., E.-h., 22/145. [Kiemelés tőlem: Cs. A.]

világítottak volna tévedésükre, amit esetleg hanyagságként is értelmezhetett volna az utókor.

A kötet első éneke értelemszerűen a címadó ének. A román és magyar fordítások mellett természetesen az énekre vonatkozó jegyzetek is fellelhetők. A kiadvány lelőhelyet, jelzetet is közöl. Jelen esetben az *Égő lángban forog szívem* igen elterjedt. A *Petrovay-énekeskönyv* mellett más énekeskönyvekben is megjelenik, mint a *Mátray-kódex*ben és a *Komáromi énekeskönyv*ben.⁸⁰ Engel megemlíti továbbá, hogy első kiadását Alexici György tette közzé a *Revista pentru istorie, arheologie și filologie* című lapban (1912), s a magyar változat már Thaly Kálmán gyűjteményében megjelent *Cantio de amore* cím alatt.⁸¹ Thaly forrásként a *Mátray-kódex*et jelöli meg, s becses költeménynek tartja.⁸²

Petrovay Miklós énekeskönyvét Ferenczi Zoltán ismertette az ItK-ban. A könyv fizikai állapota mellett tartalmi egységeit is ismerteti. Ő a fentebbi éneket *Kentek Róménész de dragoszte szkriszsz* címmel jelöli, illetve hozzászerzi, hogy ez a *Vásárhelyi-daloskönyv*ben is előfordul. Ezt Ferenczi Zoltán adta ki 1899-ben Budapesten.⁸³ Az éneket közölte Alexici György is, amint már említettük. Alexici különböző helyekre látogatott, könyvtárakat keresett fel annak érdekében, hogy megjelentesse a legrégibb, latin betűkkel írt román szöveget, amely a *Fragmentul Todorescu* (Todorescu töredék) címet viseli.⁸⁴ A kutatásokat a kolozsvári, marosvásárhelyi, debreceni, csíksomlyói könyvtárakban folytatta, azaz többnyire Erdélyben. Úgy vélem, hogy utazása hasonló Aranka György erdélyi utazásához, aki szintén állomásozott a csíksomlyói ferenceseknél, kiemelte a könyvtár jelentőségét vagy akár a *Kájoni-kódex* fontosságát,⁸⁵ így tette ezt Alexici is. Termékenynek ítélte meg a kutatást, különösen a *Kájoni-kódex* román vonatkozásait emelve ki.⁸⁶

A másik, általa kiemelt könyvtár a kolozsvári református kollégium könyvtára, amely a magyar írások között román töredékeket is őriz. Erre példa a már sokszor emlegetett címadó ének. Alexici mind eredeti helyesírással, mind korának megfelelő átírással közreadja, mi több, korabeli és korhű kottát is kapcsol hozzá. Az énekeskönyvet részletesen elemzi Ferenczi Zoltán is. Engel jegyzetében olvashatjuk, hogy a fordítás körülményei ismeretle-

80 KOCZIÁNY-KÖLLŐ, i. m., 123.

81 THALY, i. m., 46–50.

82 Uo., 50.

83 *Vásárhelyi daloskönyv: XVI–XVII. századi szerelmi és tréfás énekek*, kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., Franklin-Társulat, 1899.

84 Gheorghe ALEXICI, *Material de limbă din Codicele de Petrova*, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 13(1912), Partea I–II, 278.

85 FEKETE Magdolna Beáta, *Egy útleírás filológiai tanulságai: Aranka György jelentése erdélyi tudományos utazásáról = Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 46.

86 ALEXICI, i. m., 278.

nek, de biztosnak tartja, hogy Petrovay Miklós csak másolója a versnek, mivel nem fordított elég figyelmet a szövegre, sem szöveghűség, sem a ritmikai sajátosságok szempontjából.⁸⁷ Azt, hogy máramarosi eredetű volt a fordító, a nyelvjárási szóalakokkal támasztja alá.⁸⁸ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy igen-csak elterjedt darabról beszélünk mind szöveg, mind dallam szempontjából. Pávai István *Sóvidéki népzene* című lemezének egy tétele (*Lassú csárdás*) öt régi dallamot tartalmaz, amelyek egyike távoli rokona a *Vietórisz-kódex*ben szereplő *Égő lángban forog szívemnek*, s amelynek egy gyergyói variánsát használta fel Kodály Zoltán is *Marosszéki táncok* című darabjához.⁸⁹ A dallam tehát közszájon forgott Erdély-szerte, a szöveg hasonlóképpen. Véleményem szerint egy erdélyi, magyarul tudó vagy a magyart valamennyire ismerő román verselő éppen úgy fordítója lehetett a versnek, mint egy máramarosi, hiszen az Engel által említett nyelvjárási szavak, mint a *mulătuire*, *socaș*, *tăgădui* vagy a *șohăiesc* ige az erdélyi régióban is használatosak voltak, akárcsak a szövegben megjelenő *bănat* (bánat) főnév, vagy a jegyzetekben is említett *strence* (szerencse), *hír rău* (rágalom) kifejezések is.

A kötet egyetlen makaróni verset tartalmaz, az *Opre Tódor nótája* címűt. Ennek a műnek tanulmányt szentelt Küllös Imola is *A megváltozott hagyomány* című kötetben, *Opre Tódor nótája. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány* címmel. Egyrészt azért esett a választásom erre az (ének) versre, mert egyedüli ilyen a kötetben, másrészt párhuzamba állíthatjuk egy irodalomtörténész és egy folklórkutató meglátásait, elemzési szempontjait.

Küllös Imola részletesen elemzi a nótát. Kimutatja, hogy 150 éven át jelen volt a közköltészetben (1700–1850), és 10 változata ismert. Küllös a latorének kategóriájába sorolja.⁹⁰ Erdélyi eredete a román–magyar kevertnyelvűséggel bizonyítható, illetve azzal, hogy Erdélyből kerültek elő a forrásai, kivéve egyet.⁹¹ Megemlíti azt is, hogy Kocziány és Engel közölte a szöveget az általuk közreadott kötetben, azonban ezt két variánsból vonták össze, éppen ezért ez nem tekinthető forrásértékűnek, mert nem tudni, mit hagytak ki, mit változtatnak a szerkesztők.⁹² Engel felsorolja a jegyzetben azokat az énekeskönyveket, amelyekben előfordul az *Opre Tódor nótája*, ezekhez adja hozzá Küllös Imola

87 KOCZIÁNY–KÖLLŐ, *i. m.*, 123.

88 *Uo.*, 123–124.

89 PÁVAI István, *Sóvidéki népzene*, <http://www.pavai.hu/index.php?page=127>.

90 A szövegcsalád kritikai kiadásában is ide soroltuk: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi magyar költők tára: XVIII. század, 14), 223. sz.

91 KÜLLŐS Imola, *Opre Tódor nótája: A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány = A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 239.

92 *Uo.*

az *Álmosdi énekeskönyvet*; a legrégebbi forrás a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található *Bocskor-kódex*. Küllős Imola közli az összes általa ismert variánst. Néhány információ közös a tanulmány és a kötet között, noha Küllős nem mindenben ért egyet Engel Károllyal. Határozottan elutasítja azt az állítást, miszerint a nóta társadalmi–történelmi kordokumentumnak tekinthető, amely arról a nyomorról ad hírt, amely a „néptömegeket a kuruc mozgalomhoz való csatlakozásra készítette”.⁹³

Ennek kapcsán Küllős Imola állításával értek egyet, ugyanis az énekben egyetlen utalás sem történik arra, hogy a nyomor készítette volna ezeket az embereket a tolvajságra, sőt inkább egy önként vállalt életformáról van szó, annak minden veszélyével és bizonytalanságával. Nem tűnik ki az elkeseredettség sem, inkább a merészség és büszkeség: „Peste straje, în poiata, desleagă tu iapa / Abból elég pénzünk léssen holnapig a borra.”⁹⁴ Vagy: „Együnk, igyunk, vígan lakjunk, este bani în pungă.”⁹⁵

Az is lehetséges, hogy Engel a XVIII. század közepére datált verset a kuruc mozgalomhoz csatlakozó bujdosók megnyilatkozásaként értelmezte, hiszen abban a korban a bujdosó életforma valóban tekinthető volt társadalmi jelenségnek. Bizonyára ezt az általános, korszakot jellemző állapotot figyelembe véve kezelte kordokumentumként a verset, azonban szöveg szintjén nem történik utalás arra a nyomorra, amely kuruc zászló alá szólította volna az érintetteket.⁹⁶

Összegzésképpen: Küllős Imola tanulmánya részletesebb elemzést ad. Az *Égő lángban forog szívem* szerzőpárosa ezt nem tehette meg, egyrészt a szerződésben foglalt korlátozott ívszám miatt, másrészt, mert a két anyag megjelenése között 16 év telt el, ezalatt egyre többen közölték a tárgykörbe tartozó kutatási eredményeiket, és nem utolsósorban Küllős Imolának nagyobb tere nyílt az énekvariánsok áttanulmányozására, mint a két erdélyi kutatónak. A tanulmány és a kötetben megjelenő jegyzet különböző céllal született, a szövegeket a kutatók különböző tudományágak elemzési módszereivel vizsgálták. Küllős tanulmánya folklorisztikai szempontból közelít, Engel jegyzete viszont művelődéstörténeti kapcsokat keres, hiszen ne feledjük: neki olyan adatokat kellett szolgáltatnia, amelyek mind a magyar, mind a román irodalomtörténet szempontjából érdekesek, anélkül, hogy az énekben előforduló etnikumok bármelyikét negatív fényben tüntetné fel.

Az antológia a XX. század második felében megélénkülő komparatív kutatások tanújaként is felfogható. Alexandru Dima fogalmazza meg *Istoria și*

93 KOCZIÁNY–KÖLLŐ megjegyzését idézi *uo.*, KÜLLÖS, *i. m.*, 250.

94 KOCZIÁNY–KÖLLŐ, *i. m.*, 112.

95 *Uo.*, 113.

96 *Uo.*, 148.

*teoria comparatizmului în România*⁹⁷ című kötetében, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások nemcsak a világviszonylatban megélénkülő komparatiztika hatásaként tekinthetők, hanem a kommunista párt ideológiájának hatása is érzékelhető, miszerint nagyon fontos a szocialista országok közötti anyagi és szellemi kapcsolatok létesítése.⁹⁸ Berki Tímea *56 interjú az 1970-es évekből. Kapcsolattörténeti dilemmák* című tanulmánya Bányai Éva interjúi alapján rámutat arra, hogy a nemzetiségi irodalomnak csak a többségi román irodalommal „lehetett” kapcsolata, ugyanakkor a kisebbségi irodalmak vízszintes kapcsolatai tiltva voltak.⁹⁹ A korlátozott lehetőségek között Engel Károly igyekezett egy olyan kiadványt adni az olvasó kezébe, amely amellett, hogy a magyar irodalomnak a román irodalomhoz való viszonyát domborítja ki, a magyar irodalomtörténet számára is érdekes és fontos információkat közöl.

97 AL. DIMA, *Literatura comparată în Republica Socialistă România = Istoria și teoria comparatizmului în România*, ed. BUCUR Marin, București, Editura Academiei R. S. R., 1972, 289–295.

98 Uo., 291.

99 BERKI Tímea, *56 interjú az 1970-es évekből: Kapcsolattörténeti dilemmák = Certamen III*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 122–123. Vö. BÁNYAI Éva, *Sikertörténet kudarccokkal (Bukaresti életutak): Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel*, Kolozsvár, Komp–Press, 2006.

A *siculicidium* költészeti emlékei verses kéziratokban, a népies irodalomban és a néphagyományban

A különböző történelmi események emlékezetben tartásának, majd feljegyzésének szokása (az írásbeliség kialakulása után), a történelem hajnalára nyúlik vissza. Írásbeliség és szóbeliség eleve két különböző emlékezési módot jelent, de köztudott, hogy egymással mindig kölcsönös viszonyban álltak: a följegyzett történetek gyakran átkerültek szájhagyományos környezetbe, és a szóbeli néphagyomány is szolgált néha forrásul a történetírók számára. Régi példa erre „P. dictus magister”, Béla király névtelen jegyzője, a *Gesta Hungarorum* írója, aki Lél, Bulcsu és Botond balkáni hadakozásaival kapcsolatosan írja: „Háborúikat és egyéb hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyták feledésbe menni.”¹ Hasonlóképpen, a székelyek történelme egyik súlyos fordulópontjának, a köztudatban *madéfalvi veszedelem*, latinosan *siculicidium* néven ismert tragikus eseménynek az emléke, a tényleges történelmi forrásokon túl, a címben jelzett irodalmi forrástípusokban is fennmaradt.

A magyarságon belül katonai szervezetben élő székely népcsoportot a magyar királyok a XII–XIII. században telepítették Erdély keleti részére. Feladatuk a határvédelem volt, cserében adómentességet élveztek, katonai szervezetüket maguk tartották fenn, századokon át önszervező társadalomban éltek. A XVII. század végén Erdély osztrák fennhatóság alá került. A XVIII. század második felében megkezdődött a székelyek katonai rendszerének felszámolása, kiváltságaik megszüntetése. A kialakult helyzetről Madéfalva határában tanácskozásra összegyűlt székelyeket 1764. január 7. hajnalán a császári katonaság ágyútűz alá vette. Több száz ember meghalt, köztük gyermekek és asszonyok is, a falu leégett.

A tragikus esemény nyomán a székelyek nagy számban menekültek Moldvába. Később gróf Hadik András tábornok eszközölt ki számukra császári

* A szerző az MTA BTK Zenetudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 PAIS Dezső fordításában idézi OLOSZ Katalin, *Történelem és szájhagyomány* = O. K., *Víz mentére elindultam: Tudománytörténeti, népismereti írások*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 154–160, 159.

kegyelmet, s kezdeményezte bukovinai letelepítésüket. Így 1776–1788 között öt székely falut alapítottak Istensegíts, Fogadjisten, Hadikfalva, Andrásfalva, Józseffalva néven. A később Bukovinának nevezett terület korábban a történelmi Moldva északkeleti része volt. A török uralom XVI. századi dél-moldvai megszilárdulásakor Észak-Moldva egy részét Lengyelország birtokolta. 1772-ben, Lengyelország első felosztása alkalmával a későbbi Bukovina északi része Ausztriához került, az 1775-ös törökellenes osztrák–orosz összefogással vívott háború után pedig a déli rész is (a mai Szucsáva megye). A két területet Bukovinai Hercegség néven egyesítették, majd módszeresen benépesítették a birodalom csaknem mindegyik etnikumához tartozó telepésekkel. Ezek közül egyik sem képezett akkoriban abszolút többséget. Viszonylag nagyobb lélekszámmal az ukránok, a románok és a németek rendelkeztek. Az öt magyar falu a délbukovinai területen jött létre. A Bukovinába települteken kívül sokan maradtak Gyimesben és Moldvában is a madéfalvi veszedelem menekültjei közül. Helyenként (például Pusztinán, Lészpeden) napjainkig számon tartja a népi emlékezet, hogy melyik család melyik székely területről származik (lásd itt a 15. számú szövegemléket). Gyimesben emellett a völgy betelepítésének többféle okát tartják számon, s a közöttük szereplő, katonaság előli menekvést nem mindig kapcsolják a siculicidiumhoz. A gyimesfelsőloki Tankó József „Jáni” szóbeli emlékezése szerint

az elődök elbújtak, mert ők úgy szöktek ide, vagy katonaság, vagy adó s ki tudja még mi elől. Hát a csángos gúnyát es azét vették fel, hogy ne tudják kik ők. Itt nincs mit haragudni, biza elődeink még hegyirablók es vótak, úgy mesélte nagyapám [...] Mü például férfi ágról Zetelakáról származunk s a fejrénép ágról pedig Csicsóból. Nagyapám mesélte, de még én es emlékszem, hogy a[z 19]20-as években es még rokonságot tartottak, esszejártak, megyéztek² a Csíkiakval.³

Gyulai Pál 1847-ben írt *Erdély* című költeménye már utal arra, hogy a madéfalvi vérengzés eseményei megjelenhettek a székely folklórban, vagy legalábbis arra, hogy a korabeli népies irodalom képviselői úgy gondolták, az ilyen események nagy valószínűséggel előbb-utóbb meg kell hogy jelenjenek a néphagyományban:⁴

2 *megyézés* = rokonok, ismerősök megvendégelése búcsú alkalmával

3 *Csángók a XX. században: Élettörténetek*, szerk. FORRAI Ibolya, Bp., 1994 (Néprajzi Közlemények, 33), 5–6, 13–14.

4 GYULAI Pál *munkái: Első kötet, Költemények*, bev. KOZMA Andor, Bp., A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat, [1928].

Örházaknál hamvadó tűz pislog,
Egy-egy székely vészi útját arra.
Hosszu puska mellett énekelve
Bús-nótákat, gyászos Mádéfalva!

Az alábbiakban megkísérlem a vélelmezhető keletkezés, illetve ennek ismerete hiányában a megjelenés szerinti időrendben áttekinteni a madéfalvi veszedelemhez tartalmuk szerint kapcsolódó, kéziratokban fennmaradt verseket, a különböző XIX. századi népköltési gyűjteményekben közölt műköltési, félnépi vagy egyes részleteikben folklór elemekkel gazdagított verses szövegeket, kiegészítve néhány prózai adalékkal. Utóbbiak a történelmi események időrendjében sorjáznak. A könnyebb hivatkozás kedvéért a szövegemlékeket megszámoztam. Leírásuk, közlésük előtt a számozással ellátott, az eredeti forrásban szereplő címük áll, alatta a kezdősorral. Az eredeti forrásban címmel nem rendelkező tételek esetében csak a kezdősort tüntettem fel.

Az áttekintésbe nem kerültek bele olyan szövegek, mint a Thaly Kálmán-féle *Mádéfalva szomorú nótája*,⁵ vagy a siculicidium emlékére Mádéfalván állított emlékműre vésett, *Székely nép! Itt hullott őseidnek vére* kezdetű vers.⁶ Nem térek ki olyan népdalokra sem, amelyek pusztán a székelyek katonáskodásának, sőt esetenként az osztrák császár szolgálatában történő katonáskodásának keserveit panaszolják el anélkül, hogy konkrét kapcsolódásuk lenne a madéfalvi veszedelemhez, vagy előadók ahhoz kötötték volna ezeket. Ilyen dalokat nagy számban gyűjtöttek minden területen. Bartók Béla 1907-es felcsíki gyűjtésében régi stílusú dallamokkal került rögzítésre jó pár ilyen szöveg,⁷ de a XIX. századi gyűjteményekben is több hasonló található, például a Kríza János által *Katonaságra unt székely* címmel közölt szöveg Nagy Mózes 1862-es bözödújfalusi gyűjtéséből.⁸

Az alábbi számozott szövegemlékek között van két vers, amelyik nem közvetlenül kapcsolódik a madéfalvi veszedelemhez. Ezekből az egyik, a 3. számú, a siculicidium utáni második évtizedre vonatkozik, leírva annak konkrét követ-

5 *Háromszék: Erdélyi szépirodalmi évkönyv és naptár 1861 közönséges évre*, szerk., kiad. KHERN Endre, Első évi folyam, Nyomatott Römer és Kamnernél Brassóban, 88–90.

6 Az obeliszket a csíkszeredai születésű budapesti Tamás József építésszámár tervezte, Szász István építész kivitelezte. A turulmadár Köllő Miklós gyergyócsomafalvi származású szobrász műve. A felirat prózai részét Szádeczky Lajos kolozsvári történész, a verset pedig Balló István csíkszeredai tanár írta. Lásd DOBOS László, *Adalékok dr. Balló István életrajzához*, Székelyhon, 2014. január 5.

7 RÁCZ Ilona, *Bartók Béla Csík megyei pentaton gyűjtése 1907-ben = Népzene és Zenetörténet I*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., 1972, 9–62.

8 *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok*, II., KRÍZA János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjt., szerk., bev., jegyz. OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kríza János Néprajzi Társaság, 2003, 172 (44. sz.).

kezményeit a székelyek katonáskodására vonatkozóan. Klaniczay Tibor szerint viszont ez a „madéfalvi veszedelem” egyik „éneke” (lásd uo.). A másikat, a 4. számút, az adatközlők maguk tartották a madéfalvi veszedelemre vonatkozóan. A prózai szövegek között is van egy, a 19. számú, amelyik nem a siculicidiumot követő menekülést tekinti a bukovinai magyar falvak keletkezése okának, de érdekes összevetési lehetőséget ad a madéfalvi veszedelemmel összefüggő falualapítási mondákkal.

1. CastIgata seDItIo sICVLorVM (A székelyek megbüntetett támadása)

A madéfalvi veszedelem első verses emléke a tragédia „harmad napján” keletkezett latin nyelven, „nem gyönyörködtetés végett, hanem maga szerény emlékéül”. Címe kronosztichon: a kiemelt betűk római számkénti összege 1764, akárcsak a sICULICIDIUM szó esetében. Utóbbi, „melynek szerzőjét nem tudjuk, a madéfalvi mészárlást sokkal helyesebben jellemzi, mint a fentebbi” – írja Teleki Domokos, lábjegyzetben hozzátéve, hogy „»Erdély három államférfia a 18-ik században« című tanulmányomban, mely a »Budapesti Szemlé«-ben jelent meg, tévedtem, midőn az utóbbi chronostichont tulajdonítottam gr. LÁZÁRnak”. A „fentebbit” Bajtay József Antal, Erdély katolikus püspöke számára küldött levelébe foglalva írta gróf Lázár János, aki az események idején a székely határőrség felállítására kirendelt bizottság elnöke volt, s a vérengzés elrendelésének egyik fő felelőse. Így az eseményeket nem az áldozatok, hanem az erőszak elkövetői szemszögekből szemlélte:⁹

Qui arma Principis detrectare volebant,
Madedalva Csikensis succensa igne,
Háromszékiensis plebs faece et colluvie
Se consociante caesa et capta,
Septima Idus Januarias coelo allabente
Facto ceteris obedientiae perennis exemplo
Ut noscant Principem non impune laedi.

Signavit Joan. Comes Lázár, L. B. de Gyalakuta

A Teleki Domokos közlésében található magyar fordítás:

9 Gróf TELEKI Domokos, *A székely határőrség története*, a szerző hátrahagyott kéziratából közzétette SZABÓ Károly, Bp., Franklin-Társulat Bizománya, 1877, 107–108.

Kik a fejedelem fegyverétől vonakodtak,
Csík-Madéfalva tűzzel felgyújtatott,
A háromszéki nép alja és sepredéke
Velök csatlakozván levágotott vagy elfogatott,
Január 7-én napkeltekor
Másoknak az engedelmességre örök példaul,
Hogy megtudják, hogy fejedelmet büntetlenül bántani nem lehet.
Jegyzette Gyalakuti b. és gr. Lázár János

A két erdélyi főrangú férfi latin levelezésének tartalmi kivonatában említi Teleki Domokos, hogy saját megfogalmazása szerint Lázár, „midőn Madéfalván a tűz házról házra harapódzott, ő megannyi füstölgő oltárt képzelt látni a vétkesek bűnei kiengesztelésére”. A püspök válaszában helyeselte az eseményeket, „az utóbbi hasonlatot azonban egy kissé túlzottnak találta” – írja Teleki.¹⁰

2. Madéfalvánál el veszett székelyek keserves Éneke *Szerelmes Istenem ki véred ontottad*

A fenti című keltezetlen vers ismeretlen szerzőtől származik. 1953-ban fedezte fel Klaniczay Tibor egy kétrét egyleveles kéziratot a nagyenyedi Bethlen Kollégium Dokumentációs Könyvtárának kéziratárában K. 385. jelzet alatt. Nyilván egy jóval korábban, talán még a XVIII. század végén keletkezett vers kései másolatáról van szó. Klaniczay a verset addig kiadatatlannak ismerte, s az 1953 nyarán erdélyi könyvtárakban végzett kutatásainak eredményeiről szóló beszámolójában publikálta az alább is látható, betűhív közlésmódban, számozott versszakokkal. A versszakaszámozást az alábbi közlésben elhagytam:¹¹

Szerelmes Istenem ki véred ontottad
A magas kereszt fán bününköt el mostad
Szálly le az egekből néped vigasztallyad
Csapásinkat s sullyos inségünköt halljad

10 Uo., 109. Az egyház felelősségével kapcsolatosan vö. Rettégi György emlékiratának egy 1766. évi bejegyzésével: „Most értettem, hogy a madéfalvi megöletett szegény embereknek híre a pápához penetrálván, a pápa őfelségétől praetendálja, hogy adjon számot, micsoda okból esett annyi ártatlan vért kiontani”. RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok: 1718–1784*, bev., jegyz., közzéteszi JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kritérion, 1970, 198.

11 KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköztársaság Könyvtárában végzett kutatásaimról*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 5(1954), 345–384, 364, 378–380.

Erdély s Magyar Ország te is figyelmezzél
Mert meg nyomta vallat népednek tsalárd szél
Gyászos köntösödben öltözni ne késsél
Hallyad beszédemet kardra ne vettessél.

Csík Gyergyo Háromszék Nemes Magyar Nemzet,
Sirassátok immár a magatok vérét
Megromlott Hazának fényeskedő népét
Vétketeknek látom meg adátok bérét,

Sok jaj szot küldtetek már fel az egekben
Mert sokan feredtek tulajdon vérekben
Ugy a fegyver által mentenek a földben
Idegen nemzetnek mert estek kezekben.

A kik meg maradtak németek kardjától
Sokak meg fosztattak magok vagyonjoktól
Alig oltalmazták fejeket haláltól
Igy estenek tavol szép szabadságoktól

Ki fontolhatná meg Madefalva kárát
Kinek fel égették nyugodalmas házát,
Nem nézték ezüstöt, marha s gabonáját
Söt azt örvendezték látván annak lángját.

De melly sok embertis a tűz meg emésztett
Csontyukat azoknak halomban temetett
Ifúságokban le tették élteket,
Fájdalmokra nékik a tűz ágyat vetett

Imé sok Aszszonyok özvedgyé lettenek
Házakban mezőkben szivesenn könyveznek
Vigasztalást nintsen hogy kitől végyenek
Sirással jajgattyák halálát férjeknek,

Árvaságra jutott szerelmes magzattyát
Könyvezi sok Anya mert nem látja Attyát
Fejét életének avagy mongyam párját
Mert meg ölte német kard éle az urát

Majd minden faluban az Anyák siratták
Él esett fiukat óránként jajgatták
Szivbeli fájdalmat egymásnak mutatták
Melly keserűségbe sziveket bé zárták.

Sok sebess férfiat a ki akart látni
Szép friss legényeket a földön heverni
Csikba kinok között lehetett szemlélni
Szived meg epedet kit kellett fel venni

Igy esett Csik Gyergyo szép pápista nemzet
Szabadsága nélkül nagy Portziót fizet
Fegyverre kellett tenni munkás kezét
Hivségének ilyen formán érzi ízét

Ha strására mégyen járma otthon szárad
Marhája és háza dolog nélkül marad
Felesége otthon csak hogy el nem hervad
Hogy nem láttya férjét bujában el lankad.

Próbátlan dolgot kell nékie miveln
Gyenge aszszony kezét kaszájára tenni
Szekérrel fejszével havasonn erdőlni
Aki nem próbálta nehéz azt dolgozni.

Duplás verejtekkal csüréből kell élni
Gyenge karjaival holtiglan czipelni
El bádjatt testének így kellett száradni
Csuda az asszonynak illy dolgot győzhetni.

Szekere ha romlik neki kell tsinálni
Annak négy kerekét kezével falazni
Illy siralmas dolgot kell nekik próbálni
Erőss férfiak is meg kezdik könyvezni

Siralommal ökrét teszi bé járomba
Szántani éhséggel mégyen határába
Öröltetés mián esik nyavallyába
Mezőbenn vagy házban megyen koporsóban

Haljátok férfiak asszonyok szollanak
Kösziklák ezekre tsak meg nem hasadnak
Hogy lehet szivetek hozzánk nem hajlanak
Lelketek testetek töllünk el távoznak.

Velünk esküdtek holtig el nem hagytok
Betegségünkbenis ágyunknál maradtok
Már midőn meg halunk velünk nem szolhattok
Keserves az nekünk azt meg valhattyátok.

Illyen pusztulásra minnyájunk jutásunk
Mellyet még Hazánkban időnkben nem láttunk
Török idejében ingyen sem hallottunk
Melyre vétkünk miatt mostan mi akadtunk.

Leányok s aszszonyok edjütt férfiakkal
Sebbe keverhetik lelkeket motskokkal
Vétkes dögleteses paráznaságokkal
Urok azt okozta távol lakásokkal.

De ha imátkozunk nem esünk veremben
A testi kívánság nem vet keleptzébenn
Jezust szüz Máriát vigyük bé szivünkben
Gyakor gyonásokkal meg marad lelkünkben

Azért Jézus kérünk ne vesd el népedet
Mutasd inségünkben áldott szerelmedet
Szüz Anya Mária tsokollyuk kezedet
Hogy ez s más világon láthattyuk szivedet.

Ámen.

Látható, hogy a vers nem szól a madéfalvi veszedelem előzményeiről, okairól, konkrét lefolyásáról, hanem nagy részletességgel taglalja annak tragikumát, közvetlen és távolabbra ható következményeit, viszont az azt követő kivándorlási hullámot nem említi. A tragédiát az ember bűnös volta következményének tudja be (*Vétketeknek látom meg adátok bérét*), s a remény visszanyerését a gyónásban, az imában látja (*De ha imátkozunk nem esünk veremben*).

Klaniczay a korábbi török-tatár pusztításokat ecsetelő panaszversek egyes motívumait véli felfedezni ebben a költeményben. Akkori tudása szerint ez az általa ismert harmadik vers (a felfedezés sorrendjében) a madéfalvi veszedelemről. Első-

ként a *De hol kerekedék siralom pataka* kezdetűt említi (itt a 6. sz. szövegemlék), másodikként pedig az alábbi, *Székelyek Siralma* című éneket (3. sz.).¹²

3. Székelyek Siralma

Szőrnyű nagy bánattal meg terheltt Székelység

Ez a költemény a Hadtörténelmi Közlemények 1896-ban megjelent 9. kötetében, a „Hadtörténelmi apróságok” szakaszban a 369–371. oldalakon került publikálásra. Az ott olvasható lábjegyzet szerint forrása „Eredeti egykorú kézirat Marosvásárhelyről”. Előfordulhat, hogy a marosvásárhelyi Teleki Téka kéziratárából származik, hiszen Teleki Domokos *A székely határőrség története* című munkája egyik forrását így nevezi meg: „A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban az erdélyi határőrségre vonatkozólag találtató adatok, melyek jegyzéke az én felügyeletem alatt készült, s melyek a Teleki-könyvtárban lévő Chartophylaciumok és Miscellaneák betűsoros mutató táblájában ezen czim alatt *Határőrség* megtalálhatók.”¹³

Két másik kéziratos énekeskönyvben is előfordul ilyen szövegkezdetű dal. Egyik a *haboruban levő keserves Enekek* csoportjában található a 16–20. lapon a *Wén József énekeskönyvben* (1809–1810), amelyet a sárospataki Református Kollégium kéziratárában Kt. a 277 jelzet alatt őriznek. A másik a *Gazdag Mihály énekeskönyvben* (1822, Kolozsvár, magántulajdon) az 58. lapon.¹⁴ Sajnos nem állt módomban ezeket a kéziratos változatokat összevetni az alábbi, a Hadtörténelmi Közleményekben publikált változattal. Stoll Béla nyomán Klaniczay Tibor véleménye az, hogy a vers „a holdvilági vérengzéssel állítja párhuzamba a madéfalvi tragédiát”.¹⁵

Ez a szöveg nem az 1764. január 7-ei madéfalvi veszedelem kapcsán született, hanem az annak következtében kieroszakolt kötelező katonáskodás egy későbbi eseményéhez kapcsolódik, nevezetesen az 1778. március 3-án érkezett sorozási parancshoz, amelyben elrendelték a gyalogság Árkoson, a lovasság Sepsi-szentgyörgyön való összegyűjtését és hadba állítását.¹⁶ Ez volt az első alkalom a madéfalvi veszedelmet követően, hogy a székely határőrséget távol zajló há-

12 Uo., 380–381.

13 SZABÓ Károly, *Az olvasóhoz* = Gróf TELEKI, i. m., VI.

14 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., s. a. r. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002, 298, 336.

15 KLANICZAY, i. m., 381. 1704. jan. 28-án Holdvilág mellett a Guthy István kuruc kapitány vezette székely csapatok súlyos vereséget szenvedtek a báró Tige vezetése alatt álló, ágyúkkal is rendelkező, de számbelileg kisebb császári csapatoktól. Cserei Mihály 1300-nál többre teszi az ott elesett székely gyalogosok számát.

16 A háromszéki székelyek hadbaállításának korábbi eseményeiről lásd ALBERT Ernő, *A határőrség szervezése Erdővidéken 1762–1764-ben*, Erdővidéki Lapok, 3(2005), 4–10.

borúba szólították, ezúttal Csehországba, ahol a bajor örökösödési háborúban kellett harcolniuk. A költemény több versszakon keresztül annak a bánatnak ad hangot, amely „Csik, Gyergyó, Háromszék” férfilakossága kényszerű katonáskodásának következményeiből fakadt. A befejező strófákban viszont a szerző „tökélletes hűség”-re szólítja fel a székelyeket, amely által kegyelmet nyerhetnek a „királyi Felség”-től.

Szörnyű nagy bánattal meg terhelte Székelység
Ki valál hazádban fénylő szép Nemzetség,
Környűl vett most téged a nagy keserűség,
Szivedet felettébb fonvasztó epedség.

Ezer hét száz után hetven Nyolczadikban,
Kemény Parantsolat érkezik hazádban
Martius Havának harmadik Napjában,
Hogy Senki marad többé hazájában.

Mint hogy ez holnapnak kilencedik Napjában,
Gyalogságot gyűitnek Árkos Falujában,
Nagy szomorúságban lévén ott hállásban,
Más reggel állittják e' szomorú Marsban.

Ugyan negyedik Nap más éjji Hállásban,
Lovasokat gyűitnek Szent-György-Várossában,
Ahol második Nap álléttják Gledában,
És Nyolcz Óra tájban indulának utban.

Sok eszes Vitézek alázatos Szivel,
Az Obester Urhoz szép engedelemmel,
Butsujokat nyuittják keserű Lélekkel,
Az Ur is felele kalap le vétellel.

Indult Utyokban már lévén szörnyű Buban,
Fordétván Butsujok szomorú Bánatban,
Attyokhoz, Annyokhoz nyögő siralomban
Életek párjához sűrű köny hullásban.

Némellyek pediglen kedves Rokonokhoz,
Szivek szerint való kedves Baráttokhoz,
Igaz tökéletes hiv jó Szomszédokhoz,
Némellyek el maradt kedves Mátkájokhoz.

Lőn a Szülőktől is szomorú ohajtás
Romában nem volt tám nagyobb kiáltozás,
Mint minémű folya ez helyben Siratás,
Jaj, jaj! raitok esett véletlen Aratás.

Óh fájdalom ! nints már egyéb tsak Siralom
Olyan ti Hazátok tsak, mint egy sir halom,
Olyan az hazátok, mint Néma Tzimbalom,
Nem hallatik benne zengő nyugalom.

Mint Aratás után Mezőben a Tarló,
Szöllő szedés után puszta Pásztor kunyhó,
Hazátok tér nélkül puszta, mint őz-olló,
Maradt gazda nélkül el foszta a Duló.

Régi Atyák, s Anyák Hold világ Határát,
Siratták, jajgatták az Halmok pusztáját,
Most Székelly Nemzetség Sirattya hazáját,
Csik, Gyergyó, Háromszék el hagyta hazáját.

Mondhattyák Deákul: Lugete Sodales,
Plangite Pivavos, Patres Charissimos,
Estote flebiles Vos Castre Virgines,
Abducti Juvenes, valde Spectabiles.

Gyászolhattok Tiis Leányi Seregség,
A' kikben még buzog a tiszta Szűzesség,
Butsút vett tőletek az ékes Legénység,
Férhez Mentetekben tsonkul az reménység.

Óh az után látnak olyan Nemzeteket,
Akiknek nem értik ő Szolló Nyelveket,
Izetlen ehetik azoknak étkeket,
Nem mondhatnak véllek Sioni éneket,

Nem tehetünk rolla Isten Decretuma,
Felséges Királyunk Ő Parantsolattya,
De nagy Szükségeken ő magát ajálja,
Hogy az ő Zsolgyokat soha meg nem únya.

Bátorítsd hát magad bánatos Székellység,
Verjen fészket benned a régi Vitézség,
Buzogjon te benned Királlyhoz az hűség,
Te hozzád is úgy tér a királyi Felség.

Tövis Szúrás nélkül rosát ő nem Szedhet
Mézet fulánk nélkül enni alig lehet,
A ki fél a' Vitztúl, az halat nem főzhet,
Félelmes Vitéz is koronát nem nyerhet.

Bízzál hát Istenben Szomorú Székellység,
Kit most még bokrozott a nagy keserűség
Biztasson tégedet az hívő reménység,
Birja te Lelkedet az igaz kegyesség.

Meg kegyelmez Néktek az Isteni Felség,
Tsak hogy legyen benned tökéletes hűség,
Meg nem győz tégedet, kegyetlen Elenség,
Hazádban sem botsájt a királyi Felség.

Ejajos Siralmat minden Öreg Atya
Kinekis az Szivet az éles kard hattya,
Egyes indulatbul Nékiek ajánlya,
Hisziis, hogy Isten még meg szabadította :

Kériis az Istent Tőredelmességgel,
Mint hogy telyes Szive nagy keserűséggel,
Szívét királlyunk[na]k birja nagy hűséggel
Visellye Gondgyokat egész kegyességgel.

4. Ének a madéfalvi veszedelemről *Mennybéli nagy Isten, hozzád kiáltunk*

Lajtha László 1942 nyarán hosszabb ideig tartózkodott a Székelyföldön népdalgyűjtés céljából. Erről tanúskodik Bözödi Györgynek címzett 1942. július 20-ai keltezésű levele, amelyet a homoródfürdői Kakasi-villából írt, illetve Bözödi Székelyföldi nótagyűjtés című teljes oldalas cikke a marosvásárhelyi Székely Szó 1942. augusztus 23-ai számában, amely Lajtha akkori gyűjtőút-

jait és további gyűjtési terveit összegzi.¹⁷ Lajtha azon a nyáron többek között Szentegyházásfaluban (mai nevén Szentegyházán) is járt. Ott rögzítette fonográfra az akkor 46 éves Lőrincz Imréné Dániel Juliánna előadásában a *Mennybéli nagy Isten, hozzád kiáltunk* kezdetű népéneket,¹⁸ amelynek a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött kéziratos lejegyzésén „A dallamra vonatkozó adatok” rovatban ez szerepel idézőjelben: „Madéfalvi veszedelem”.

M. H. 4085/c .

Gyűjtötte Lajtha László

A gyűjtés helye és ideje Szentegyházfalu, Newnabery vm. 19 42, VIII.

Az előadó személyi adatai Lőrincz Imréné Dániel Julia 46

A dallamra vonatkozó adatok „Madéfalvi veszedelem”
(a könyvben több vers is van, de általában csak ennyit használnak)

Poco rubato e parlando
♩ = 100

♩ = 72

2.) Meg sem gon-dol-hat-juk a mi el-münk-kel

♩ = 84

♩ = 100

Meg sem gon-dol-hat-juk a mi el-münk-kel

♩ = 60

♩ = 72

♩ = 60

♩ = 72

♩ = 80

Menny - nyi ve-sz-e - de - lem á - rod re-dn-e fel

Menny - nyi ve-sz-e - de - lem á - rod re-dn-e fel.

17 PÁVAI István, Lajtha László, Művelődés, 36(1983)/6, 31–32; Uő, Bözödi György emlékezik Lajtha Lászlóra, Magyar Zene, 33(1992)/2, 138–140.

18 Lásd a Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteményében az MH 4085a jelzetű fonográflevételt.

Többek között ugyanezt a népéneket rögzítette Lajtha 1942. október 16-án Budapesten a Magyar Rádió stúdiójában, a Pátria-felvételek sorozatban, ez alkalommal a fonográfnál jobb hangminőségű gramofonlemezre, ugyanezen előadóval. Ennek közreadásában címként az *Ének a madéfalvi veszedelemről* felirat szerepel. A felvételnél Kodály Zoltán is jelen volt.¹⁹

Mind a fonográfos, mind a gramofonos felvétel ugyanazt a nyolc versszakot tartalmazza, viszont a folklorizáció, a népi variálási technika eredményeként, bár ugyanarról az énekesről van szó, eltérések is vannak a két változat között. Alább a gramofonos felvétel szövegét közlöm, amelynek második versszakát érdemes összevetni ilyen szempontból a fonográfos felvétel második strófájával (135. lap, kéziratos kottás lejegyzés). A gramofonos hangfelvételen csupán az első három versszak van rögzítve, a továbbiakat „felvételen kívül” jegyezték föl.

Mennybéli nagy Isten hozzád kiáltunk
Keseredett szívvel hozzád foljamodunk
Mert veszedelmünkben nincs hová fogjunk
Mert veszedelmünkben nincs hová fogjunk.

Meg sem gondolhatjuk a mi elménkkel
Föl sem gondolhatjuk a mi szívünkkel
Mennyi veszedelem támadt réánk fel
Mennyi veszedelem áradt réánk fel.

Mint a bő árvizek ugyan áradnak,
Rettegés félelem el nem távoznak
Sem éjjel sem nappal békét nem hagynak
Sem éjjel sem nappal békét nem hagynak.

Ugyan elfáradtunk a nagy bánatban
Megepedett szívünk a nagy kárvallásban
Csakhogy még nem fekszünk a koporsóban.
Csakhogy még nem fekszünk a koporsóban.

Kíméletlen azért minket rontottál,
Mi ellenségünkkel elpusztíttattál
Mint a bárányokat megszaggattattál
Mint a bárányokat megszaggattattál.

19 Lásd *Patria, Magyar népzenei felvételek 1936–1963: A teljes gyűjtemény dokumentációja és a lemezkísérő mellékletek hasonmásai*, szerk. SEBŐ Ferenc, Bp., Hagyományok Háza, DVD-melléklet, Gr110Ba jelzetű hangfelvétel.

Megalázál Isten s a földhöz verél
Minden vígasságot tőlünk elvevél
Gonosz bűneinkért a tűzbe vetél
Gonosz bűneinkért a tűzbe vetél.

Nincs nekünk a földön semmi örömünk,
Nagy keserőséggel mi rabok lettünk
Nyomorúságunkban szólni sem merünk
Nyomorúságunkban szólni sem merünk.

Kérünk nagy Ūristen támadj mellettünk
Ne dicsekedhessék mi ellenségünk,
Ne mondják hogy nincsen senki mivelünk
Ne mondják hogy nincsen senki mivelünk.

A szöveg nem tartalmaz konkrét utalást a madéfalvi veszedelemre, mégis az előadó szerint arra vonatkozik. Ennek a kapcsolatnak már régóta lehetett valami-féle hagyománya, hiszen ez az ének megtalálható a már említett, 1809–1810-es datálású *Wén József-énekeskönyv*ben is, mégpedig a *Székellyek Siralmával* azonos csoportban, vagyis a *Haborui Enekek* között. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a madéfalvi veszedelmet követően keletkezett, hiszen legkorábbi nyomtatott forrása az 1602-ben Debrecenben kiadott református *Keresztyeni enek*ek, de megtalálható számos XVII–XVIII. századi lutheránus, református, unitárius, szombatos kézirat és nyomtatott énekeskönyvben is.²⁰ Az udvarhelyszéki katolikusok nyilván nem ezekből tanulták, hanem nagy valószínűséggel a Kájoni János által 1676-ban kiadott *Cantionale Catholicum*ból, amely a katolikus székelység között akkoriban széles körben elterjedt.

A *Cantionale* énekei pontosan a siculicidium által kiváltott moldvai és bukovinai székel kirajzáson keresztül ezekre a területekre is áttértek, sőt folklorizálódtak, így nagy számban szerepelnek a különböző népdalgyűjtésekben. Ezek közül kiemelkedő mennyiségű folklorizált *Cantionale*-éneket sikerült gyűjtenie Domokos Pál Péternek²¹ az 1895-ben Istensegítsben született Gáspár Simon Antaltól, továbbá Kallós Zoltánnak, Szabó Csabának, Seres Andrásnak, Pozsony Ferencnek és másoknak a klézsei Lőrincz Györgyné Hodorog Lucától (szül. 1920).²²

20 *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék–OSZK, 1992–2001. <http://rpha.elte.hu/>

21 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum, Petrás Incze János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 141–142.

22 PÁVAI István, Kallós Zoltán és a moldvai magyar vallásos folklór = *Uram, irgalmazz nekünk: Moldvai magyar szentes énekek és imádságok. Kallós Zoltán gyűjtése*, szerk. PÁVAI István, Bp., Fonó Records, 2005, FA-223-2 jelzetű CD-lemez kísérfüzete 2–26; POZSONY Ferenc, *Szeret*

A Kájoni *Cantionale* nem tartalmaz kottás dallamközléseket, csupán szövegeket ad közre nótajelzésekkel vagy azok nélkül. Ezért az 1979-es közreadás alkalmával Domokos Pál Péter más írott forrásokból és részben a néphagyományból hozzárendelte a szövegekhez a valószínűsíthető dallamokat. Így a *Mennybéli nagy Isten, hozzád kiáltunk* dallamát az 1774-ben befejezett, általa XVIII. század elejének ítélt *Deák-Szentes-kézirat*ban találta meg.²³

A dallam a szövegnek megfelelően itt háromsoros és fríges befejezésű, bár talán helyesebb lenne úgy értelmezni, hogy dór jellegű és a második fokon fejeződik be. A háromsorosság megtartása mellett ezt a befejezést a népi hangnemérzők első fokú végződéssel helyettesítette egy lövétei változatban, amelyet a gyűjtéskor 69 éves Lázár Istvánné Egyed Rozália énekelt Forrai Magdolnának 1962. július 17-én. Ennél a változatnál megjegyzésszerű utalás sincs a madéfalvi veszedelemre, csupán az szerepel a kottás támlapon, hogy „Inséges időben. Csak az öregek tudják”.²⁴ A Lajtha László által gyűjtött szentegyházassfalusi változatban is a dór hangsor első fokán van a befejezés, ezen túl viszont az utolsó (harmadik) sor ismétlésével a strófa négysorossá vált, alkalmazkodva a magyar népdalok túlnyomó többségében megnyilvánuló formaérzékhez.

A fonográffal és gramofonnal rögzített nyolcstrófás népi változatokhoz képest a *Cantional*éban tizennégy versszak található. A fonográfos lejegyzésnél ez a megjegyzés is olvasható: „a könyvben több vers is van, de általában csak ennyit használnak”, ami egyértelműen jelzi az írott forrásból való eredetet, annak a néphagyományban való szelektív felhasználását.

Ennek az éneknek a folklór tradícióban való fennmaradása azért is érdekes, mert a XX. században kiadott énekgyűjteményekbe már nem került bele.²⁵ Dobszay László plasztikus megfogalmazásban foglalja össze a dallam lényegét: „A sirató-stílus (illetve az azon belül kimutatható, 16. századi »históriás« réteg) motívumkincséből megszerkesztett egyedi, stilizált dallamanyag, mely népzenei gyökerekből saját műzenei alkotás, ám a népi használatba ily módon is befogadva újból népzenei, variatív életet kezdett”.²⁶

vize martján: *Moldvai csángómagyar népköltészet*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 1994; SERES András, SZABÓ Csaba, *Csángómagyar daloskönyv: Moldva 1972–1988*, A hasonmás kiadást szerk., bev. PÁVAI István, A DVD-ROM hangzó melléklet anyagát vál. NÉMETH László, Bp., Hagyományok Háza, 2013.

23 KÖVÁRI Réka, *A Deák-Szentes kézirat: The Deák-Szentes Manuscript*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2013 (*Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria: Magyar Ferences Források*, 6), 155. sz.

24 Lsz. 10.065 jelzetű kottás lejegyzés az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjteményében.

25 DOBSZAY László, *A magyar népének I*, Bp., MTA-TKI, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem–Magyar Egyházzenei Társaság, 2006, 104.

26 DOBSZAY László, SZENDREI Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa*, I, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 257.

5. Fel-Csik nagy bánatja, Madéfalva kára

Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteménye 1847-ben kiadott második kötetében 545. szám alatt a *Székely dalok* csoportjában közli a madéfalvi veszedelemre vonatkozó alábbi siraloméneket.²⁷ Olosz Katalin azonosítása szerint a szöveg „Csomortani Mike Simon k[irályi]. t[áblai]. hites jegyző és okleveles tanár Temesvárról”²⁸ Erdélyi számára beküldött „22 székely népdal”-a között található. Csomortáni ugyan székely származású volt, és a maga megfogalmazása szerint „hiteles kútforrásból” merítette beküldött dalszövegeit, a Székelyföldről távol lakozván valójában azokhoz maga is levelezés útján jutott. Sőt még azt sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ha Mike Simon nevében a Csomortáni előnév származási helyére utal, akkor Csíkcsomortánról vagy a felső-háromszéki Csomortánról van-e szó. Dalai között ugyanis egyaránt találni Csíkra és Háromszékre utaló szövegrészeket.²⁹

Bár a közreadó célja „megmenteni a magyar népköltészet található ereklýét”,³⁰ itt a „népköltészet” szó nem a folklór mai folklorisztikai értelmezése szerint értendő, hiszen ez esetben egyértelműen (népies) műköltési alkotásról van szó. Erdélyi a *Függelékben* közli „A dalok vidékei”-t is. Eszerint az 539–545. számú dalok származási helye „Maros-Vásárhely”. Így a *Fel-Csik nagy bánatja* kezdetű 545. számú dal is ezek közé tartozik:

Fel-Csik nagy bánatja,
Madéfalva kára,
Sivkovics járása,
Bukov álnoksága, –
Lőn szegény fejünknek
Siculicidium.

Már dicső eleink,
Átilla véreink,
Voltak nagy harczfiak,
És szabadságuak;
S most lőn a fejünkre
Siculicidium.

Az Oltnak árjai,
Sírnak vérhabjai;
Mert gátot vetettek
Folyásán holt testek,
S lőn szegény fejünknek
Siculicidium.

Nyil, s kard volt fegyverünk,
S ha jött ellenségünk;
És hányszor nem győztünk,
Ha harczba repültünk!
S most szegény fejünknek
Siculicidium.

27 *Népdalok és mondák*, Második kötet, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk., kiad. ERDÉLYI János, Pesten Magyar Mihálynál, 1847 (a továbbiakban: ERDÉLYI), 335–336.

28 Uo., VI.

29 OLOSZ Katalin, *A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői* = O. K., *Víz mentére elindultam: Tudománytörténeti, népismereti írások*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 70–82, 73–76.

30 ERDÉLYI, V.

Mü saját földünkön,
 Úszunk a vérünkön;
 S te vég, szabad határ,
 Sokszor, oh! sokszor már,
 Lől szegény fejünknek
 Siculicidium.

Néma az éjszaka,
 S Madéfalva zárva;
 Benne a székelyek
 Körülkerítettnek;
 S lőn szegény fejünkön
 Siculicidium.

Tűz emészt, s ágyu dörg,
 Sok vitéz halált hörg;
 Anyja csöcsömőjét,
 S öleli kedvesét.
 S lőn szegény fejünkön
 Siculicidium.

Hasad a szép hajnal,
 Vérbárony aranyryal;
 S zúg a nagy Hargita
 Szüntelen sok jajjal;
 Így vérzé fejünköt
 Siculicidium.

Az Olt vértől torlik,
 S szívünk jaj! nyilallik;
 Szomorú énekünk,
 S elfojt lehelletünk;
 Így vérzé fejünket
 SICULICIDIUM.

Erdélyi János fenti közléséről írta Szilágyi Sándor 1859-ben, hogy „egyetlen nyomtatott emléke” a „Mádéfalvi vérnap”-nak, s hogy „egyszerű dal, mely e napokat annyi bánattal s oly költőileg festi”. Egy versszakot közölt is belőle, Erdélyihez képest apróbb eltérésekkel:³¹

Erdélyi János közlése:

Az Oltnak árjai,
 Sírnak vérhabjai;
 Mert gátot vetettek
 Folyásán holt testek,
 S lőn szegény fejünknek
 Siculicidium.

Szilágyi Sándor közlése:

Az Oltnak árjai,
 Sírnak vérhabjai;
 Mert gátul vettettek
 Folyásán holttestek,
 S lőn szegény fejünkön
 Siculicidium.

31 SZILÁGYI Sándor, *Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára*, (Hetedik fejezet. Vége.), BpSz, Pest, Emich Gusztáv, 1859, 251.

6. A mádэфalvi veszedelemről. (Székely énektöredék)

De hol kerekedék siralom pataka?

A *madэфalvi veszedelemről* címmel, Székely énektöredék alcímmel közölte ezt a verset Kríza János a Fővárosi Lapok VIII. évfolyamának 24. számában (1871. január 29.) a 11. lapon. 1882-ben újraközölték a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében a *Balladák és rokonneműek*. Kríza János gyűjtése csoport *Töredékek* alcsoportjában a 27. szám alatt, a Kríza kiadásában látható tagolás mellőzésével. A közreadók jegyzete szerint ez a szöveg, akárcsak az Erdélyi János által közölt *Fel-Csik nagy bánatja* kezdetű (itt az 5. szövegemlék) és a *Dakó Sándor balladája* (8. szövegemlék) „félnépi eredetű, a mennyiben iskolamesterek, diákok írhatták, s úgy szállott a nép ajkaira”. Legutóbb Olosz Katalin publikálta a *Vadrózsák* második kötetében, ahol a *Balladák, dalok* főcsoport *Balladák és epikus énekek* csoport *Történeti balladák, vitézi-, bujdosó- és rabénekek, históriás énekek* alcsoportba került.³²

De hol kerekedék siralom pataka?
Talán kerekedék a kis Fel-Csik felől,
A kis Fel-Csik felől, Mádэфalva felől.

Hol vagytok, poéták, talán mind alusztok!
Fel-Csik nagy bánatját hogy le nem írjátok,
Fel-Csik nagy bánatját, Háromszéknek gyászszát,
Megemlegethetjük Sivkovics járását:
Sok szép virágszálát mert mind levágatá,
Kit tűzbe, kit vízbe halomba rakatá;
Ki apját siratja, ki anyját jajgatja,
Ki szép hitestársát jajszóval ohajtja;
Sűrű könnyeikből patakocskák folynak,
De jaj, még azok is mind vértől áradnak,
Mind vértől áradnak s emberfejet hajtnak.

A költeményben szereplő Sivkovics nem más, mint a mádэфalvi vérengzés katonai parancsnoka, báró Siskovics József altábornagy nevének torzult formája. Klaniczay Tibor szerint a ballada „több képe az 1650-es évek tatár-pusztításait gyászoló két énekből került a nép ajkára, mégpedig éppen azokból (*Siralom*

32 Székelyföldi gyűjtés, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk., kiad. ARANY László, GYULAI Pál, gyűjt. KRÍZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek, SEBESI Jób, Bp., Az Atheneum R. Társ. Tulajdona, 1882 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam, 3; a továbbiakban: MNGY III), 41 (27. sz.), 436 (27. jegyzet); *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok, i. m., II. ...*, 163 (36. sz.).

pataka mely nagyot árada és Sűrű könnyhullással sir már Erdélyország), melyek az 1710–30-as években összeállított Csík megyei *Bocskor-kódex*ben maradtak ránk”.³³ Ezek közül az elsőnek a 6. szövegművelünkkel összevethető sorai a következők:

De hol kerekedék siralom pataka?
Talán kerekedék a kis Fel-Csík felől,
[...]

Siralom pataka mely nagyot árada,
Melynek áradása Erdélyt által folyja,

Hol vagytok, poéták, talán mind alusztok!
Fel-Csík nagy bánatját hogy le nem íjátok,
[...]

Poéták hol vagytok, talán mind alusztok,
Hogy nem sirassátok Erdélynek romlását?

Ki szép hitestársát jajszóval ohajtja;

Sóhajtjuk hazánkot, kedves szép társunkot,

A másodiknak pedig:

Sűrű könnyeikből patakocskák folynak,
[...]

Sűrű könnyhullással sir már Erdélyország

Ki apját siratja, ki anyját jajgatja,

Országokon ki atyját s ki anyját siratja,

Utóbbi utolsó strófája pontosítja a történelmi eseményt és időpontját:

Az ezerhatszázban és az ötvenhétben
Erdélyül mind esénk nagy keserűségben,
Magyarok esének tatárok kezében,
Kiket irgalmából szabadítson Isten.³⁴

A szöveget érdemes összevetni a Szabó Sámuel által 1878-ban közölttel is. (Lásd itt a 7. szövegművet.)

33 KLANICZAY, i. m., 380–381. Klaniczay idevonatkozó adatait Urbán Lászlónétól nyerte.

34 *A Bocskor-dalok könyve énekei (III. közlemény)*, Közli: FERENCZI Zoltán, Erdélyi Múzeum, 15(1898), 510–521, XXIX–XXX. Újabb kiadása: *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003 (Téka), 156–159.

7. Madéfalva szomorú nótája. Töredék

Poéták, halljátok

Szabó Sámuel néphagyományokkal kapcsolatos gyűjtéseinek körülményeit Olosz Katalin tárta fel. Eszerint a madéfalvi vérengzés centenáriumi évében, 1864. július 15-én Szabó Sámuel a marosvásárhelyi református kollégium tanáraként, annak hét diákjával hathetes székelyföldi körútra indult, jobbára gyalog. Erről többen is készítettek útinaplót, de sajnos csak egy maradt fenn, amelynek valószínűsíthető szerzője Mentovich Gyula, a marosvásárhelyi református főiskola természettani tanszéke tanárának, Mentovich Ferencnek a fia. A körút egyik célja a folklórgyűjtés volt. A naplóból az derül ki, hogy még hangszeres dallamlejegyzések is készültek: Makfalván a napló írójának „első teendője volt” „egy pár csüddöngölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után”. A napló augusztus 23-ai bejegyzése szerint Csíkszentdomokoson az egyik diák, Makkai Domokos „egy Madéfalváról írott verset olvasott fel a többieknek”.³⁵ Nem tudhatjuk, hogy ez a vers azonos volt-e azzal a töredékkel, amelyet Szabó Sámuel 1878. január 3-án a kolozsvári Magyar Polgár mellékletében, a *Hölgyfutárban* (III. évfolyam 1. szám) publikált *Madéfalva szomorú nótája* címmel, de feltehetően az volt. (Lásd alább.) A gyűjtés helyére és idejére nem tér ki a közlemény. Olosz Katalin a marosvásárhelyi kollégium diákjainak 1863–1868 közötti gyűjtéseit közreadó kötetében a *Balladák és epikus énekek* csoportjában közli.³⁶

A vers több ponton hasonlóságot mutat a Kríza János által 1871-ben közölttel (itt a 6. számú szöveg). Lehetséges, hogy mindkettő egy korábbi szöveg egymástól független továbbalakulása és töredékes formában való fennmaradása. Az alábbi-ban hatos és tizenkettes szótagszámú sorok keverednek, de a közreadó a kezdősorok hatos jellege miatt – egy sor kivételével – mindegyiket hatos sorokra tördelte.

Poéták, halljátok:

Hogy meg nem írjátok

Fölcsík nagy romlását,

Madéfalva kárát?!

Égen mennyi csillag

Ha mind diák vóna,

Földön mennyi fűszál

Ha mind penna vóna,

Tenger sűrű habja ha mind tenta vóna:

Úgy sem írhatná meg

Fölcsík nagy romlását,

Madéfalva kárát!

Jaj! itt a vizek is

Mind vérrel áradnak,

Itt a patakok is

Ember-fejet hajtnak,

35 SZABÓ Sámuel, *Erdélyi néphagyományok, 1863–1884*, SZABÓ Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjt., szerk., bev., jegyz. OLOSZ Katalin, Bp.–Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet–Mentor, 2009, 97, 496, 604.

36 Uo., 183.

Ki apját siratja,
Ki anyját siratja,
Ki szép hites társát
Oly szívből óhajtja!...

Az Oltnak árjai
Sírnak vérhabjai,
Mert gátot vetettek
Folyásán holttestek!...

8. Nóta Dakó Sándorról

Megyek apám, megyek, bé Madéfalvára

1882-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében a *Balladák és rokonművek. Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjtése* csoportban 41. szám alatt adták közre Dakó Sándor balladáját. Bár az eddig bemutatottaknál közelebb áll a népköltészetre jellemző fogalmazásmódokhoz, s epikus vonalvezetése is a balladákra jellemző szerkezetet követ, a közreadók szerint „ujabb keletűnek látszik és szintén nyomát viseli az irodalmi befolyásnak”.³⁷

»Megyek apám, megyek,
Bé Madéfalvára,
Fényes uraságok
Nagy gyűlést hirdettek –
Madéfalvi rétre,
Sok vitéz legények
Gyülekeznek oda,
Én is elmegyek hát.«
»Édes jámbor fiam,
Ne menj el te oda!
Német uraságok
Hirdették a gyűlést,
Jaj leszen ott nekünk.
Német uraságok
Mindég rosszak voltak,
Szegény székely népre
Mindég terüt hoztak.
Sok anyának szívét
Bánatba keríték,
Kinnal nevelt fiát
Katonának vitték,
Ne menj fiam oda!«

»Édes lelkem apám,
El kell nekem mennem,
Nem szabad én nekem
Hamar megijednem.
Fényes német tiszték
Ha eljesztenének,
Szép szőke leányok
Reám se néznének,
El kell nekem mennem!«
Elment Dakó Sándor,
El Madéfalvára.
Fényes német tiszték
Nagy gyűlést hirdettek,
Madéfalvi réten
Összegyülekeztek.
Akkor méne oda
Dali Dakó Sándor
Szürke páripával,
Piros tarsolyával.
Dali szép legények
Kiállottak sorba,
Egytől-egyig mindeniknek

37 MNGY III, 76 (41. sz.); 436 (27. jegyzet).

Vére hullott porba.
Dali Dakó Sándor,
Mért is jövéi ide!?
Anyád fájdalmára,
Magadnak veszti!

Jobb lett volna neked
Apádra hallgatni,
Otthon megmaradni;
Most a sasok jönnek
Rajtad mullatozni,
Husodból lakozni!

9. Rákos, Rákos, szegény Rákos

Bartók Béla 1907. július havában Csíkrákoson vette fonográfra egy kb. nyolcvan-
éves férfitől az alábbi dallammal az *Ezernyolcszáznegyvenhatba* kezdetű dalt:

A felvételnek a budapesti Néprajzi Múzeumban található lejegyzésén nem az
Ezernyolcszáznegyvenhatba kezdetű szöveghez tartozóan, hanem alternatív
„B”-szöveggént szerepel az alábbi két versszak:

Rákos, Rákos, szegény Rákos!
Hol Mátyás, az igazságos?
Magyar csonton folyó vizek,
Könnyektől sós annak ize.

Dulumadár félreppene,
Bukovin már felcsattana,
De Bukovin haragjától,
Madéfalva mind elpusztul.

Nyilvánvalóan egy töredékről van szó, amelynek első versszaka Kisfaludy Ká-
rolynak – 1829-ben, az *Aurora* című zsebkönyvben megjelent – a *Rákosi szántó a
török alatt* című, „népdal”-ként közreadott költeményéből készült kompiláció.³⁸
Kisfaludy versében természetesen nem Csíkrákosról van szó, hanem Rákos
mezejéről Pest határában, a hajdani országgyűlések színhelyéről. A kompilátor
azonban ezt Csíkrákosra vonatkoztathatta, s így természetesen csatolhatott
hozzá a madéfalvi veszedelemmel kapcsolatos versszakokat, amelyből ezt az
egy strófát sikerült a gyűjtéskor rögzíteni a népi emlékezet segítségével. Ebben
a hozzátoldott versszakban Adolf Nikolaus Buccow osztrák tábornok és Buko-
vina nevének keveredéséből jött létre a furcsa Bukovin személynév. Kisfaludi-

38 *Népdaltípusok* 4, szerk. DOMOKOS Mária, főszerk. OLSVAI Imre, Bp., Balassi, 1995 (A Magyar
Népzene Tára, 9), 389–390 (352. sz.); 1103 (352. jegyzet).

nak ez a verse épebb formában is folklorizálódott, megtalálható például Kallós Zoltán válszúti gyűjtésében is, *Miről apám nagy búsan szólt* szövegkezdettel.³⁹

10. Madéfalva szülőházam

Az 1950-es években többször is gyűjtötték a Pest megyei Budajenőre áttelepült, ditrói származású Küsmödi Bálinttól az alábbi dallamot:

Poco rubato

Ma - dé - fal - va, szü - lő - ha - zám,
 Ott szült en - gem é - des - a - nyám.
 Mi - kor fel - nőt - tem én nagy - ra,
 Be - so - roz - tak ka - to - ná - nak.

Madéfalva, szülőházam,
 Ott szült engem édesanyám.
 Mikor felnőttem én nagyra,
 Besoroztak katonának.

Kegyetlen volt a tábornok,
 Aki adta a parancsot:
 Madéfalvát felgyújtani,
 Benne lakót elégetni.

Nem akartam fegyvert fogni,
 Osztrák katonája lenni.
 Körülvettek egy éjszaka,
 Felgyújtottak éjfél tájba.

Odaveszett négy gyermekem,
 És a kedves feleségem.
 Nekem jutott a bújdosás,
 Román földön való lakás.

Szülőföldem szép határa,
 Meglátlak-e valahára?
 Be meguntam a bújdosást,
 Az idegen földön járást.

39 Uo., 755 (748. sz.); 1176 (748. jegyzet).

A fenti vázlatos lejegyzésben közölt változat az MTA BTK Zenetudományi Intézet ZTI-Mg–613 jelzetű hangszalagján 1 perc 12 másodpercnél kezdődik. Másolata ugyanott a ZTI-Mg–3589-es magnetofonfelvételen is megtalálható. A felvétel 1956. január 25-én készítette Dr. Paulovics Géza. A népdal elhangzása után az adatközlő a szájhagyomány alapján így mesélte hangszalagra a madéfalvi veszedelem történetét:

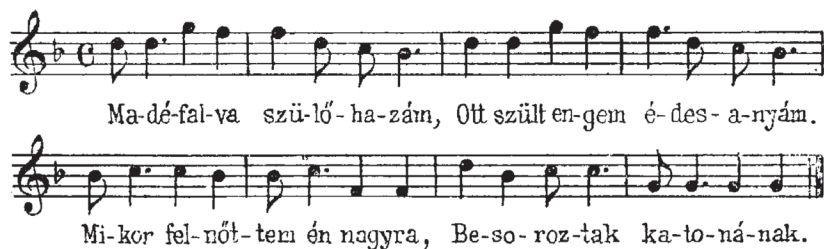
Ezelőtt 263 évvel [helyesen 192 évvel], Mária Terézia ideibe, Bukov tábornoknak azt a parancsot adta ki, hogy a Székelyföldön toborozzon önkéntes katonákat. Bukov tábornok ezt nem úgy hajtotta végre, hanem erőszakkal sorozta. A székelység tiltakozott, hogy nekik az a feladatuk, ha keletről támadást kapnak, akkor fognak fegyvert. De hát Bukov tábornok kényszerítette őket, hogy fogjanak fegyvert, s tegyék le az esküt. Annyira került a dolog, kérem, hogy ezek [a székelyek] megvették a lábokat, hogy semmi képpen ne... Akkor, kérem, Madéfalvát egy éccaka éfélekor körülvették, s Madéfalvát felgyújtották. Aki menekülhetett, lángokba vót, me faházak vótak, az egész község lángba borult, s akik menekülhettek, egy része ott égett, ember családostól. A másik, amelyik a tűzbe átgázolgott, azok átmentek... s az Ót vize bé vót fagyva. 167-en pusztultak oda bele..., kérem. S osztán ezek jutottak be Romániába, ott Bukovinába.

Az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában további változatok találhatók, mindegyiknek Küsmödi Bálint az adatközlője. Először Sárosi Bálint készített 1953-ban hangfelvétel nélküli helyszíni lejegyzést az akkor 66 éves Küsmödi Bálint daláról. A dallam azonos a fentivel, csupán az utolsó előtti ütem első három hangja *d-b-c* helyett *d-d-b*. A szöveg is majdnem ugyanaz, de hiányzik az utolsó versszak, és az azt megelőző végén a *Román földön való lakás* helyett *Pusztá földön való hálás* van.

A következő hangzó nélküli kottás lejegyzés 1954 októberében készült. Ennek gyűjtője szintén Paulovics, az adatközlő ugyanaz 67 éves korában, a szöveg és dallam is megfelel az általam hangszalagról lejegyzettnek. Itt is megtalálható a madéfalvi veszedelem fenti prózai elmondásának egy rövidebb változata, amelyben a dalt az adatközlő „200 éves”-nek tartja. A kottás lejegyzésen olvasható még egy megjegyzés, amely szerint „Küsmödi Bálint székely paraszt 1945-ben települt át Ditróból (Csík m.) – Budajenőre”.⁴⁰ A dallamról rövid cikket közölt 1956-ban Oszkóné Liszkay Magda *Népének a madéfalvi veszedelemről* címmel, bár ez a dal sem szövege, sem dallama szerint nem sorolható a népének kategóriába. A hangfelvétel adatait nem adja meg, csupán annyit említ, hogy „Küsmödi Bálint többi elbeszélését, tréfáit, dalait a Népművészeti Intézet dokumentációs osztályán őrzik,

40 Lásd még FÖLDES László, *Küsmödi Bálint élettörténete*, Néprajzi Közlemények, 22(1979), 121–219. Kéziratban: EA 5905 jelzet alatt a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában.

magnetofon-felvétel alakjában”. Valószínűleg az itt lejegyzetthez képest egy másik 1956-os felvételtől van szó, mert az adatközlő ott is 67 éves, és a Sárosi Bálint segítségével lejegyzett változat több hangban is különbözik a fentitől:

A cikkíró az adatközlőt idézi a dal származására vonatkozóan: „Édesanyám nagyanyja kántor volt Gyergyóremetén. Mikor meghalt, hozzánk került a kántorkönyve, én abból tanultam meg ezt es, meg másokat. Én akkor 12 éves voltam. Ha én meghalok, ezt már nem tudja senki többé.”

Ez a dallam, bár nem túl gyakori, az erdélyi néphagyományban több vidéken előfordul, például Jagamas János és Palkó Attila is gyűjtötte a Felső-Maros menti Magyarón,⁴¹ és természetesen Gyergyóból is több változata ismert. Küsmödi Bálint is énekelte *Kiment a ház az ablakon* kezdetű szöveggel ugyanezen a hangszalagon, és egy Gyergyóremetéről Magyarországra áttelepült adatközlőtől is följegyezték egy változatát, amelynek szövegkezdetre: *Feketeszárú cseresznye*.⁴²

Oszkóné arra is felhívja a figyelmet, hogy a szöveg utolsó versszakának kezdő sorpárja – *Szülföldem szép határa / Meglátlak-e valahára?* – Kisfaludy Károly „népdalá”-ból származik,⁴³ amely 1829-ben jelent meg az *Aurora* című almanachban, s ez a két sora hamarosan szállóigévé vált. Ennek az alábbi parafrázisa olvasható Miklós Gáborné Lőrincz Borbála (Istensegíts, 1908–Majos, 1991) kéziratos énekes füzetének első oldalán:

*Szülföldem Bukovina
Istensegíts szép határa
Megvane még a kopachegy
A kopac hegyen három kereszt*

41 *Magyaró énekes népzeneje: Egy Felső-Maros menti falu magyar néphagyományaiból*, PALKÓ Attila és ZSIGMOND József szövegkiegészítéseit felhasználva közzét. JAGAMAS János, Bukarest, Kriterion, 1984, 86 (63. sz.); 233 (63. jegyzet).

42 Lásd a 18.274.00/1a jelzetű dossziében található dallamlejegyzéseket az MTA BTK Zene-tudományi Intézet Népzenei Archivumának Típusrendjében.

43 OSZKÓNÉ LISZKAY Magda, *Népének a madéfalvi veszedelemről*, Ethnographia, 67(1956), 298–300, 298–299. A négy első versszak Oszkóné nyomán történt újraközlése: *Erdélyi történelmi népballadák III*, vál. RÁDULY János, Erdélyi Toll, 3(2011)/3, 143–148, 13. sz.

Meglátlak e valahára
Ahol állok ahol járok
Mindig csak feléd nézek⁴⁴

11. Ezerhét-százhatvannégy év

A csíkrákosi származású neves népzene kutató, Sárosi Bálint gyűjtötte 1967 júliusában szülőfalujában, az akkor 68 éves Péter Sándortól az alábbi, itt vázlatosan lejegyzett, népies hangvétellű történeti balladát:

Parlando rubato

E - zer - hét - száz - hat - van - négy év

Ja - nu - ár hét vir - ra - dó - ra

De sok ár - tat - lan szé - kely vér

Ma - dé - fal - ván hull a hó - ra.

Ezerhét-százhatvannégy év
Január hét virradóra
De sok ártatlan székely vér
Madéfalván hull a hóra.

Vértől piros az Olt vize,
Piros víz foly a Dunába,
Aki elmegy onnan élve,
Bújdosik a nagyvilágba.

Kik a gyepe védelmezést
Kötelességnek tartották,
Salonka-völgyi nagy gyűlést
Előző napon megtartották.

És aközbe hírvívő jött,
A Bukov lovasfutárja,
Hogy a székely kiküldöttek
Menjenek fel Madéfalvára.

44 GATTI Beáta, „Egy őnélet rajzot írók életem sorsával...”: Egy bukovinai székely irattár kontextusainak vizsgálata, Belvedere Meridionale, 2013, 34–43, 34. Kiemelések tőlem (P. I.).

Szállásolják el magokat,
Mindenki az éjszakára,
Hogy pihenve várhassanak
A Bukov akaratára.

Minden lélek megpróbálta
Menekülni ki belőle,
De a falu katonával
Három oldalról van kerítve.

Salonkából azért ment a
Tömeg nép Madéfalvára,
(de) Azon éjnek hajnaláig,
Senki se gondolt a halálra.

És a Bukov katonái
Olyan dühösök valának,
Aki menekült feléjük,
Élve még egyet se hagyának.

A hajnali kakas szavát
Ágyúszó helyettesíti,
Kit a golyó el nem talált,
Megrémülve felébreszti.

Szegény székelly árva népe,
Maga veszedelmét látva,
Sorsa nem tért javulásra,
Bujdosik a nagyvilágba.

A felvétel az MTA BTK Zenetudományi Intézetében az Mg-1961/A jelzetű magnetofonszalagon 8 perc 44 másodpercnél kezdődik. Az ének megkezdése előtt az adatközlő bemondja a hangszalagon: „Madéfalvi veszedelemről énekelek most”. A ballada elhangzása után a gyűjtő (SB = Sárosi Bálint) és az adatközlő (PS = Péter Sándor) között lezajlott párbeszédet is tartalmazza a hangfelvétel:

SB: Ezt kitől tanulta?

PS: Szintén nálunk ez leírva es megvót, s a dallamát es hallogattam abból az időkből.

SB: Mikor?

PS: Az öregeink [idejében]. Énekelve.

SB: Például melyik?

PS: Édesapámék... édesapám.

SB: És ha elfelejtett belőle valamit, ki tudta egészíteni?

PS: Hát, az bennem megvót, hogy ki kellett tudjam egészíteni.

SB: De jól emlékszik még most is rá. Szokta most is énekelni néha lakodalomkor?

PS: Van eset, van eset, ahol kívánnák meghallgatni.

SB: Legutoljára hol énekelte?

PS: Hát, ugyé, egyelőre most hamar nem jövök réja, hogy hol, de van eset, hogy megkövetelik, hogy énekeljem el, s törökökről is, szintén.⁴⁵

45 A törökök s a tatárok kezdetű ballada Bíró Anna és Bíró Éva elrablásáról, amelyet a fenti párbeszéd után énekelt el Péter Sándor Sárosi Bálintnak.

Péter Sándor családja körében, Csíkrákos, 1963 (Pávai István gyűjteménye)

Imets Dénes 1969-ben adta közre a ballada egy másik, valószínűleg szintén 1968-ban rögzített változatát, hiszen az adatközlő ugyancsak „Péter Sándor, 68 éves”.⁴⁶ Bár tudomásom van róla, hogy Sárosi Bálint Imets Dénessel együtt is gyűjtött több alkalommal, a két változat mégsem azonos. Imets közlése dallam és szöveg szempontjából is eltér Sárosi változatától. A fenti lejegyzésben szereplő *Szalonka-völgyi nagy gyűlést* sor Imetsnél így hangzik: *Szalonkába hívott gyűlést*. A másik lényeges különbség, hogy a fenti változat negyedik strófája után Imetsnél beékelődik az alábbi:

Holnap reggel korán ott lesz
A királyné személyese,
Hogy az újabb rendeletet
Madéfalván kihirdesse.

Ehhez a közléshez képest tíz évvel később, egy interjúban, ahol a riporter az általa írt *Veszedelem* című drámáról kérdezte, Imets Dénes idézi a ballada első két versszakát, ismét kissé eltérő módon. Az eltéréseket dőlt betűs szedéssel jelzem:

46 IMETS Dénes, *A csíki medence népköltéséből*, Művelődés, 10(1969), 31–33, 32.

Ezerhét-százhatvannégy év
 Január hét virradóra
 De sok ártatlan székely vér
 Madéfalván hullt a hóra.

Vértől piros az Olt vize,
 Piros víz foly a Dunába',
 Aki elmegy *innen* élve,
 Bujdosik a nagyvilágba'.⁴⁷

Az eltérések alapján azonban nem kell feltétlenül harmadik rögzített variánst feltételeznünk, hiszen az is lehet, hogy Imets Dénes a riportban emlékezetből idézte fel ezt a két versszakot, és az eltérések egy része lehet jelöletlen szerkesztői, közreadói módosítás is.

12. Madéfalva, mit vétettem

Könczei Ádám 1983. január 23-án Csíkszentdomokoson vette magnetofon-szalagra Szabó Illésné Bíró Rózától a következő dalt:⁴⁸

Poco rubato

Ma - dé - fal - va, mit vé - tet - tem,
 Hogy én ben - ned nem él - het - tem?
 Má - sok él - nek nagy ke - gye - sen,
 S én búj - do - som ke - ser - ve - sen.

Madéfalva, mit vétettem,
 Hogy én benned nem élhettem?
 Mások élnek nagy kegyesen,
 S én bújosom keservesen.

Sír a szemem mind a kettő,
 Hull a könnyem mind az esső,
 Sír a szemem, hull a könnyem,
 Mert igazán fáj a szívem.

47 *Népdaloktól a hűségig: Beszélgetés Imets Dénessel*, lejegyezte VÁLI József, Hargita, 12(1979)/95, ápr. 22.

48 Az MTA BTK Zenetudományi Intézetben ZTI-Mg-5006/A hangszalag, 59. perccel kezdődően.

Édes hazám, Madéfalva,
Látlak-e meg még valaha?
Látom füstöd, de csak alig,
Hogy az égen feketélik.

Én Istenem, mi az oka,
Ki sem mehetek az útra?
Ha kimegyek a kapuba,
Vigyázodom ide s tova.

Elbújosnék, de nincs kivel,
Kenyerem sincsen, hogy mivel,
Kérnék kölcsön, de nem adnak,
Mert tudják, hogy szegény vagyok.

Búsúlok is, bánkodom is,
Rajtam elfér, ha sírok is,
Fáj a szívem a hazámér',
S az én sok jó barátimér'.

Szabó Illésné Bíró Róza
Csíkszentdomokos
Fotó: Pávai István

A szöveg különböző részletei más-más sorrendben, egyéb hasonló tartalmú versszakokkal keveredve Erdély több területén előfordulnak (már a XVIII. századi forrásokban), de különösen a bukovinai székelyek körében gyakoriak. A fenti szöveghez legközelebb áll egy, a bukovinai székelyek Dévára települt csoportja körében gyűjtött dal szövege, amelyet Kolumbán Samu közölt 1906-ban az *Ethnographia* hasábjain. Ebben a fenti csíkszentdomokosi dal hat versszakát látjuk viszont ugyanebben a sorrendben, majdnem szó szerint, apró változásokkal. Ezek közül lényegesebb, hogy az első versszakban Madéfalva helyett Bukovina, a harmadikban pedig Andrásfalva szerepel. Valószínűleg a csíkszentdomokosi változat keletkezett később, és a földrajzi nevek Madéfalvára való cserélésével kapott a siculicidiumra vonatkoztatható értelmet.

A dévai szövegváltozatot egy fríg végződésű mūdallamra énekelték, amelyet Kontor Elek budapesti zenetanár jegyzett le dévai tartózkodása alatt. A csíkszentdomokosi variáns dallama új stílusú, enyhe mūdalos beütésekkel. Érdekessége, hogy egyszerre ötvözi a magyar népdal korai új stílusára jellemző, viszonylag alacsony soronkénti szótagszámot a kifejlett új stílus sajátosságaként ismert, oktávot is meghaladó nagyobb hangterjedelemmel, ami arra enged következtetni, hogy utólagos képződmény.⁴⁹ A dallam eléggé magában álló, az

49 BEREZKY János, *A korai és a kifejlett új stílus*, Zenetudományi Dolgozatok, 1992–1994 (1994), 217–242. Lásd még: HALÁSZ Antal, *A hazatértek: A bukovinai magyarok kétszáz esztendeje*, Bp., A szerző kiadása, Grafika Nyomdai Műintézet, 1941, 104.

MTA BTK Zenetudományi Intézet több tízezernyi új stílusú dallamot tartalmazó gyűjteményében, s Bereczky János legújabb monumentális munkájában, amelyben 2664 új stílusú magyar népdalt ad közre, nem található.⁵⁰ Ez arra utal, hogy helyi, talán egyéni adaptációról van szó.

13. Székely határőrség

Mádéfalva... Mária Terézia idején

Mádéfalva... Mária Terézia idején, ott határőrség vót. Katonai alapon álltak, nem akartak behódolni az osztrák rendszernek. Menekültek Moldvába.

Moldvába akkor nevezték el Bakót. Akkor kapta Bakó a nevét. Most Bákó.

Mindössze ennyit tartalmaz a siculicidiummal kapcsolatosan a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának EA 7357 jelzetű kézírata, melynek címe: *Történeti mondák*. A kéziratári dosszié címlapján a „Gyűjtés ideje” rovatban „1964 június” szerepel. A gyűjtő S. Dobos Ilona, az adatközlő Tófalvi Sándor (sz. 1899), aki a második világháború után Korondról települt ki Magyarországra. Számos kéziratot emléket írt le szülőfalujáról, annak hagyományairól, többen gyűjtöttek is tőle és feleségétől, a szintén korondi születésű Tófalvi Sándorné Bartha Júliától, köztük Kodály Zoltán is.⁵¹

14. A mádéfalvi veszedelem

Téli időszakba történt

1996 januárjában Tankó Fülöp „Gyugyu” az alábbi módon mesélte el a Farkasok pataka nevű gyimesi településen Magyar Zoltánnak a siculicidium történetét:

Téli időszakba történt. Akkor is ellenség vót, most is lesz, amíg két ember lesz. A székelyek összeszervezkedtek, hogy ők szabadalmat akarnak, csak Csik vármegyébe, s még csatlakozott más is hozzá. Akkor összegyülekeztek, na, hogy kejszenek valamit, a felszabadulást. Akkor valami osztrák csapatok megérkeztek, s a parancsnok kiadta a parancsot: gyilkolni, löni! S akkor, ahol össze vótak gyűlve, tudja, Mádéfalván, éjnek csendességibe osztán tüzet nyitottak mind épületre ágyúval, mindenvel. Szerteverték őket, s aki tudott, elmenekűt, azokból van most is, abból a fajtából a moldvai csángók között. Ki Kászon felé vette

50 BERECHKY JÁNOS, *A magyar népdal új stílusa I–IV*, Bp., Akadémiai, 2013.

51 Lásd PÁVAI István, *A Sóvidék népzeneje – The Folk Music of Sóvidék*, Bp., Hagyományok Háza–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016, 249, továbbá uo. DVD-melléklet.

az utat, ki a gyimesi havasokba. De sokan vótak ott, akik el voltak potyogva a hóban, a mezőn. Félig még éltek, úgy kellett megfagyjanak, mert senki sem tudta a hullát összeszedni, nem merték, mert teljesen realéptek a felkelőkre.⁵²

15. *Madéfalván mikor vót egy nagy verekedés*

1992. április 5-én Székelyudvarhelyen találkoztam folklórrendezvényre odahozott moldvai adatközlőkkel, akikkel a csángó identitás kérdéskörében készítettem interjúkat.⁵³ Köztük volt László József Pusztinából, aki így mesélte el egyes csíki, gyimesi családok Pusztinára való telepedésének a történetét:

Madéfalván mikor vót egy nagy verekedés, hogy lepallták mind a németek vagy ausztriások, magyarok, melyikek vótak azok, akkor sok világ elfutott bé oda héjzánk, elcsángottak. Elcsángottak, elfuttak bé oda, keresztül Gyimesen s bé Moldovába, héjzánk, s hol megkapták ezket a falukot asztán sokan jöttek. Pusztinába jött Pál... Pálok jöttek onnat Madéfalváról, Kispálok... S asztán Sebestén az Kostelekéről, Sebestén, Golombán Hidegségről, azok mind bé vótak csángotva héjzánk, s azér' monták, csángó.⁵⁴

A szövegben előforduló *vereke*dés szó a román nyelv *vereke*dést és csatát egyaránt jelentő *bătălie* szavának tükörfordítása. A szó első jelentését ('verekedés') fordította le az adatközlő, miközben a második jelentésre gondolt ('csata'). A *világ* pedig a román *lume* szó elsődleges értelmének tükörfordítása. A szó másodlagos értelme a román nyelvben 'ember, emberek', így a *világ* szó itt utóbbit jelenti.

16. Adatok a székelyek Bukovinába való áttelepüléséről *Hát gyerekkoromba összegyűltek az öregebb emberek*

Ez a címe a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma EA 7531 jelzetű dokumentumának, amely három gépelt oldalnyi kézirat. A zárójeles címből kiderül, hogy *Magnetofonnal felvett gyűjtés lejegyzése*, amely a Tudományos Gyűjtőhálózat ré-

52 MAGYAR Zoltán, *Így beszéltek Farkasok patakán: Tankó Fülöp Gyugyu történetei*, Marosvásárhely, Mentor, 2008, 77, 42. sz.

53 Ennek és az ehhez hasonló interjúknak a feldolgozását tartalmazza: PÁVAI István, *Magyar identitástudat Moldvában = P. I., Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népéletben*, Bp., Hagyományok Háza, 2005, 9–97.

54 A teljes interjú a PI_Kz_007 jelzetű hangkazetta digitalizált változatán található az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában.

Gáspár Simon Antal családja (Néprajzi Múzeum)

vén érkezett. A hangfelvételt Morvay Péter készítette,⁵⁵ az ő kérdéseire válaszolt Gáspár Simon Antal, aki a bukovinai Istensegíts faluban született 1895. március 31-én. A bukovinai székelyek 1941-ben szervezett kitelepítésekor indult útnak szülőfalujából, majd viszontagságos évek után a Tolna megyei Nagyvejkén telepedett le. Az alábbi szöveget hangfelvétélről jegyezték le, tehát szóbeli közlés. Az írásmód a szóbeliség sajátosságait részlegesen tartalmazza, a központosítás a lejegyző értelmezését tükrözi. A gépíráson Morvay Péter (MP) kérdéseit nevének jelölése nélkül két perjel (/) közé tett szövegrészek jelzik. Ezeket követik Gáspár Simon Antal (GSA) válaszai. Az alábbi átírásban a perjeleket elhagytam és monogramokkal jeleztem a párbeszédet. A kiemelések az átírótól származnak.

MP: Antal bácsi, ahogy megbeszéltük, beszéljessünk most arról, hogy mit is hallott maga az öregektől a menekülésről? Először is azt szeretném, ha azt mondaná el, mikor szoktak ezekről a régi dolgokról beszélgetni, és kitől hallott ezekről?

55 Az EA 15207 kézirat címlapján feljegyzettek szerint az EA 7531 jelzetű kéziratban lejegyzett hangfelvétel a „Népzene Gyűjteménynek átadva”, ahol az „M.Mt.50” jelzetű magnószalagon található. Ilyen jelzetű hangfelvétel azonban nincs a Népzenei Gyűjteményben, úgy tűnik, elkallódott, vagy más jelzet alatt lappang.

- GSA: Hát gyerekkoromba összegyűltek az öregebb emberek téli estén. Az asszonyok fontak, az emberek beszélgettek, és akkor hallottam ezekről a dolgokról amik a mi őseinkkel történtek a meneküléskor.
- MP: Nahát akkor mondja is el, mit is mondtak az öregek úgy általában arról, hogy az istensegitsiek hogy kerültek oda Istensegitsbe.
- GSA: Azt még édesapámtól hallottam. Ő meg az édesanyjától, hogy az ő édesanyjának a nagyanyja beszélt, hogy amikor ott erdőbe voltak, és a székeltyeket üldözték a németek, hát ők elmenekültek, mert nagy [érthetetlen szó] voltak, és mindenkit megöltek akit találtak. Elmenekültek egy nagy erdőbe, ott meghuzódtak, s küldtek vissza egy embert, hogy lássa, hogy vissza tudnak-e menni a falujukba. De avval a hirrel jött az ember, hogy még azokat is összefogdossák, akiket az erdőn megtalálnak. Így hát nem mertek visszamenni, hanem inkább általmenekültek Moldovába. Azt gondolták, hogy mikor majd ha lecsillapodnak tán vissza tudnak menni. De nem tudtak visszamenni. Ott kinlódtak, egy-egy helyről a másikra hányódtak tiz esztendeig. Tiz esztendő mulva az a hir jött, hogy Bukovinába jó hely van, s oda be tudnának telepedni. Velük volt egy pap, az ő papjik, névszerint Mártonfi Mór. Hát ez velük tartott. Kimentek Bukovinába, a határon hogy keresztülmentek Moldvából, hát legközelebb valami Katonai bárónak ugynevezett Jákobesti⁵⁶ községbe. Ez osztán őket megvendégelte s pártfogásba vette; negyven családot ott is marasztott. Azt mondta hogy ő ad az ő birtokából ezeknek, s letelepíti.

Fennmaradt még nyolcvan család, aki tovább kellett menjen. Hát mentek Jakobeckitől⁵⁷ észak felé. Eközbe volt egy öregember köztük, névszerint Kajtár Lőrincnek hitták – annak a két fiát a németek megölték. Azoknak az árváikval ez az öregember volt. Igen el volt keseredve, mert sokat hányódtak, sok szenvedésen mentek keresztül, megunta a sok bujdosást, hát ahogy ott a mai Istensegits helyire értek, hát letérlyölt a földre, így fohászkodott: „Istenem segits meg, má érjünk eccer olyan helyre ahol megállapodunk, mert erőst meguntam a bujdosást!” Ezért osztán a falut elnevezték Istensegitsnek.

Ahol megállapodtak, a mai Istensegits helyin, hát osztottak nekik minden családnak 18 fáta földet, ami megfelel 36 holdnak. De nem volt ház, nem volt semmi, csak a pusztas hely. Hát aztán csináltak maguknak földpurdékat, és úgy kínlódtak. Még nyárba megvoltak, de télire a gyermekeket, az öregeket el kellett vigyék a körüllevő oláh falukba, és ott

56 A gépelt kéziratban tévesen Jakobecki szerepel, ami valószínűleg a hangfelvétel lejegyzőjének tévedése, hiszen Gáspár Simon Antal több másik helyen, így a 17. sz. alatt közölt kéziratában is Jákobesti szerepel, és ez Fogadjisten román neve: *Iacobești*.

57 Lásd az előző lábjegyzetet.

töltötték a telet. Így ez két esztendőbe történt meg, két télen. Osztán nekifogtak házakat építeni, a császár adott nekik – akinek nem vót szekere, lova – adott két ökröt, egy szekeret, egy nagyláncot. Olyanféle nagylánc volt ez, hosszuszemű, melyiket a cigányok szoktak csinálni. Ebből három szem nekem es megvót, egész a bácskai menekülésig. Ottmaradt Bácskába.

Aztán nekifogtak művelni a földet, nekifogtak építeni 1777-be. Ezért nevezik most es az öregek azt az időt – három hétből áll az esztendő, azt mondják, amikor az Istensegits felépült.

MP: Vannak még, állnak még házak abból az időből, amik a legrégebbi időben épültek?

GSA: Még amikor eljöttünk Bukovinából, egyezerkilencszáznegyvenégybe, még egy ház volt. Barabás Lajosné háza. Az még akkor épült, amikor a falu odatelepült.

MP: Tehát ezek voltak az első telepesek. Ezeket hogy hívták?

GSA: Ezek voltak a *jószágosok*, akik jószágot kaptak. Azután jöttek még Erdélyből es, Magyarországról es, szökött katonák es, de ezek nem kaptak jószágot. Ezek a falu mellett levő hegyoldalba kaptak olyan házhelyeket, és ezeket *jószágtalan embereknek* nevezték.

MP: És hogy hívták a falunak azt a részét, ahova ezek építették a házaikat?

GSA: Azt a részt, ahova ezek a jószágtalanok építettek házat bogjutinnak⁵⁸ nevezték.

MP: Más néven hogy mondták ezeket a jószágtalanokat?

GSA: Ugy ahogy a régiek szokták mondani, hogy dezsenárok.

MP: A jószágosoknak nem volt ilyen régi neve?

GSA: Ezek erdészjószágosok voltak.

MP: Elmondta Gáspár S. Antal, nagyvejei, volt istensegitsi lakos. A felvétel a Néprajzi Múzeumban készült, 1959. szept. 20-án. A kérdéseket Morvay Péter tette fel.

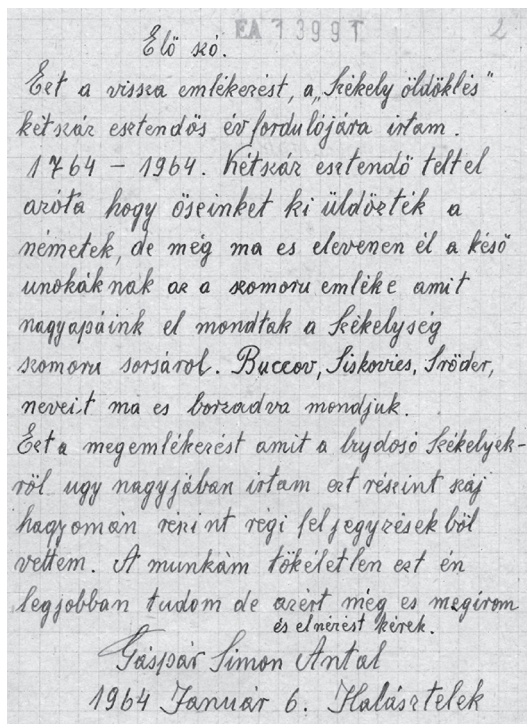
17. Szájhagyomány a Madéfalvi Székely öldöklésről és menekülésről *Gyermek koromba őszi estéken*

Gáspár Simon Antal maga is törekedett arra, hogy írásba foglalja a bukovinai székelyekkel kapcsolatos múltbeli történeteket. A siculicidium kétszáz éves évfordulója alkalmából írt összefoglalóját a budapesti Néprajzi Múzeum 1963–

58 Valószínűleg a hangfelvétel lejegyzője által rosszul értett román dülönév. A 17. szövegben Gáspár Simon Antal szerint a jószágtalanok telephelyének neve Burduzsén (román írásmóddal Burdujeni).

64. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatára küldte be. Forrásairól írja: „részint száj hagyomán részint régi feljegyzésekből vettem”. Ezen az írásán kevéssé érződik a népi „igaz történetek”-re jellemző részletező narratív stílus, inkább az eseményleíró történeti munkák nyelvezetét próbálja követni. A történések több olyan háttéreseményét ismerteti, amelyek csak írott forrásokból ismerhetők meg. Szövegében hivatkozik is „Csik vármegye levéltárának aktái”-ra, „a kormányshék rendeletei”-nek „kivonatai”-ra. Ugyancsak írott forrás alapján belefoglalta kéziratába a *Fel-Csik nagy bánatja* kezdetű verset (lásd itt az 5. szövegemléket), ezen kezdősora kihagyásával, egyéb lényeges változtatások nélkül, csupán az utolsó versszak kezdősorát javítva „Az Olt vértől torlik”-ról „Az Olt vértől törlik”-re. A verset ezzel a mondattal vezeti be: „A Madéfalvi véres hajnalt a diákok versbe szedték és megénekelték”. A kézirat tartalmazza a madéfalvi emlékoszlop prózai és verses feliratait is.⁵⁹

Számunkra azonban fontosabb a *Szájhagyomány a Madéfalvi Székely öldöklésről és menekülésről molduvába, és Bukovinába a magyar faluk alapításáról* című kézírata,⁶⁰ mert ebben, mint a cím is jelzi, az orális tradíció erőteljesebben van jelen. A kéziratot tartalmazó múzeumi dosszié címlapján többek között ez áll: „Morvay Péter iratanyagából került elő a rendezés során az EA 14811–15206 tételekkel együtt”, továbbá az is, hogy „V.ö. EA 7531”, ami nem más, mint a jelen közleményben a 16. számú, hangfelvételtől lejegyzett szöveg. Joggal feltételezhetjük, hogy Gáspár Simon Antal megkaphatta Morvay Pétertől a hangszalag-

Gáspár Simon Antal kéziratának első oldala

59 EA 13991 jelzetű kézirat a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában. Lásd még Forrai Ibolya kommentárját erre a kézíratra vonatkozóan: GÁSPÁR Simon Antal, *Az én szülőföldem a bukovinai Istensegítség: Facsimile kiadás*, vál., kísérő tan. FORRAI Ibolya, Bp., Akadémiai, 1986, 156.

60 EA 15207 jelzetű kézirat a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában.

ról legépelte háromoldalny szöveget, és annak jelentős bővítésével készítette el kéziratát. Erre utal az a tény is, hogy Gáspár Simon Antal kéziratába majdnem szó szerint belemásolta Morvay Péter első két kérdését. Válaszai azonban fogalmazásmód és részletesség szempontjából eltérnek, majd a továbbiakban már kérdések nélkül hosszasan részletezi a bukovinai letelepedés és berendezkedés viszonyosságait. Morvay Péter kérdéseit neve feltüntetése nélkül perjelek (/) közé foglalással jelzi, akárcsak a hangfelvétel gépelt kézírata. A perjeleket ezúttal meghagytam, mivel ez a szöveg a népi írásbeliség példája, szemben a 16. számúval, amelyik népi szóbeliség gépirásos áttétele. A cím után a főszöveg előtt ez áll: „Irtá Gáspár Simon Antal Halásztelek 1965 December hó”.⁶¹

[MP:] /Antal bácsi ahogy megbeszéltük, beszéljen most arról, hogy mit es hallott maga az öregektől a Madéfalvi veszedelem kori menekülésről? Először azt szeretném ha azt mondaná el, hogy mikor szoktak ezekről a régi dolgokról [beszélgetni] és kitől hallott ezekről?/

[GSA:] Gyermek koromba az őszi estéken a törökbuza tisztítóban, és télen a mikor az asszonyok fonni kezdtek, essze gyűlt egy egy házhoz nyolcz tíz asszony guzsajásba, az úrikval, az asszonyok fontak, s az emberek beszélgettek a régi dolgokról. Es akkor egy egy üdős ember elé hozta hogy az őseink hogy menekültek el Erdélyből be molduvába s onnat Bukovinába.

Édes apám es sokat beszélt ezekről a dolgokról amit az édes anyjától hallott.

[MP:] /Nóhát akkor mondja el, mit es hallott az öregektől úgy általában arról hogy az Istensegítsiek hogy kerültek Istensegítsbe és mért nevezték el a falut Istensegítsnek./

[GSA:] /Hát úgy beszéltek az üdős emberek, akik ugyancsak az öregebbektől hallották, hogy Mária Terézia uralkodása alatt a királyné el rendelte hogy a Székelységet es bé kell sorozni katonának. A székelyek tartották a határőrséget az ugynevezett plájások⁶² akik ugyan zsóldot kaptak, de saját fegyverivel és saját gunyájába teljesítette a határőrséget hetenkint váltották fel őket. Ezért a katona-ság alol fel voltak mentve.

A mikor meghallották a Székelyek hogy mit akarnak velük, hát tiltakoztak hangoztatva hogy szabad Székelyek, határőrök, hivatkozva szabadságos okmá-

61 Gáspár Simon Antal később Nagyvejkéről Halásztelekre költözött, ahol több gyerekének családja lakott. Maga így indokolja meg az átköltözést: „Ezért jöttünk el Vejkéről, hogy ne lakjunk a svábok házába, vissza adtuk a gazdájának és Halásztelken vettünk, és azt es eladtuk es most építettünk egy rendes házat, amire senki se mondhasa hogy az övé volt, saját építésünk es ebbe nyugodtabban élünk mint amit más épített.” SEBESTYÉN Ádám, *A bukovinai székelység tegnap és ma: A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig* című könyv átdolgozott és kibővített kiadása, Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár, 1989, 161.

62 A román *plăieș* 'határőr' szó magyar átvétele.

nyaikra a melyet immá több magyar király megerősített. Ők nem akarnak idegen tisztek és idegen komandó alatt, idegen országba katonáskodni. Erre essze gyűltek Madéfalvára Csikból, Három székből, s Udvarhely megyéből, hogy a Taploczán⁶³ székelő bizottság elé járuljon hogy ott megvédje jógait. A királyné Bukkov osztrák generálist és társait bizta meg hogy a Székelyeket meg mérje be sorozza katonának. 1764 vizkereszt napján két ember elment a bizottsághoz hogy megkérdezze mikor fogadja a tömeget. A németek másnapra halasztották a tömeg ki halgatását. Ezt tudtul vevén a nagy tömeg megnyúgodott, abba bizva hogy kérésük meghalgatásra talál. A nép nyugodtan tért pihenőre, a vezetők megszerkeztették a kérést a melyet másnap akartak beadni. Másnap hajnalban a harangszó helyett ágyu lövések riasztották fel a népet álmából Madéfalván a hova a kösség népén kívül három vármegye vezető emberei is ott voltak essze gyűlve hogy jogos panaszkodást a bizottságnak elő adják. A nép megdöbbenve riadt fel az alvó ágyából és ugy öltözetlen futtak ki az utcára hogy mi történt.

Rettentő látvány volt. Ágyu lövések több házat fel gyújtottak. Az égő házak megvilágították az utakat. Az osztrák katonák lőttek mindenfelé. Kint az utcán asszonyok gyermekek sirása jajgatása, a férfiak kiabálása. A családok egymás nevének a rikoltozása olyan félelmetes látvány hogy meg lehetett bolondulni tőle. Az ágyu lövésektől sok halott lett de a katonák csak ugy separték el az embereket asszonyokat gyermekeket. A sebesültek jajgatása vegyül a nagy láрма közé. A népnek ki van rekedve az esze, nem tudják hogy mi van velük. Mikor lássák a sok halottat és sebesültet, egy kiáltás harsog a tömegbe: menekülni! El innen! És erre a nép menekülni kezd molduva felé. De a népnek nagy része hiányosan volt öltözve, mert arra se volt üdő hogy rendesen felöltözzenek. Január 7 ike kemény hideg volt az Olt vize be volt fagyva. A menekülők alatt a jég be szakad és sokan az Olt jeges vizébe haltak belé a mások a hiányos öltözet miatt megfagytak különösen sok gyermek és anya pusztult el a hideg miatt. Mások megebesülve estek el. A véres hó mütatta hogy merre mentek a menekülők. Az osztrák katonák üldözték a menekülőket. Sokat elfogtak és börtönbe zárták a másokat meglöttek. Erőst nagy volt a veszedelem. Egyik felől a németek pusztították, másfelől a nagy hideg és az éhség kezdte kinezni a szegény menekülő székelyeket. Egy nagy erdőbe ahol nyári szállások voltak megáltak és azokba szállásokba húzódtak meg pihenni és dermedt testüköt meg enyhítsék a tűz mellett. Ott várakoztak hogy hátha vissza tudnak menni el hagyott házaikba. Azomba jöttek újabb menekültek a kik azt beszélték hogy a német katonák akit uton útfélen el fognak azokat mind a Fejérvári⁶⁴ börtönbe zárják. Így hát nem mertek haza menni hanem még vártak hogy hátha le csendesedik a helyzet és nem kell ott hagyják hazáikat. Azomba újabb és újabb csoportok menekül-

63 Csíktaploca, ma Csíkszereda része.

64 gyulafehérvári

tek el, a körül levő falukból azt a hirt hozták hogy a kösségekre mindenkit el fognak és bezárnak. És azókat a házakat ami üresen maradt azt le foglalták a németek. Vissza menésre még gondolni se lehet. Voltak sokan akik nem gondolkoztak sokat hanem egyenesen molduvába mentek, azomba a nagyobb tömeg nem akarta elhagyni hazáját. Mi tevők legyenek? Vissza nem lehet menni de itt az erdőn se maradhatnak a nagy hidegbe s élelem nélkül, nagy Úr Isten segits rajtunk fohászkodtak. Az egyik nap két Székely férfi jött molduvából, izenetet hoztak Zöld Péter Csíkszentléleki paptól hogy ne kinlódjanak az erdőbe ebbe a nagy hidegbe, hanem menjenek bé molduvába, ott sok magyar van s azok bé fogadják a menekülteket, s a molduvai vajda es segítséget ígért. Azt ígérte hogy munkát és földet ad a menekülteknek s megélhetést. Azomba nehéz volt megválni a hazától, és még egy embert vissza küldtek a közelebbi faluba hogy lássa mi van? el menteke a katonák? Vissza lehet-e menni a házaikba? A megfigyelő aval a hirvel ment vissza hogy akik vissza mentek azokat mind el fogdosták és börtönbe vették és most az a tervik hogy az erdőn bujdosokat es mind el fogják. Így hát tovább nem mertek várni megindultak molduva felé. Molduvába erőst sok magyar volt, így hát a bujdosó Székelyeknek nem volt nehéz le telepedni. Egy része a Szeret menti magyar falvakban kapott szállást, s a másik része, új falukat alapítottak. A Tatros, Tázló, Szárazpatak és még több falu a Besztercze folyók mentén. Zöld Péter a menekültek lelki pásztora Őt esztendeig a bújdosó székelyek közt hirdette az evangéliumot, de az ötödik esztendőbe egy csoport menekültel vissza ment Csikba. A miért megjutalmazták. A többi menekült maradt tovább molduvába. Zöld Péter el távozása után a székelységnek Mártonfi Mór minorita atya lett a lelki pásztora. A menekült székelyek egy része le telepedett, gazdálkodni kezdett és nem sokára jó módu lett és belé egyezett a sorsába. A másik része pedig nem tudta megszokni ezt az idegen helyet és szokást nem tudtak belé nyugodni a sorsikba. Haza menni nem mehettek mert a vagyonikat el kobozták. Tíz esztendő telt el így győtrődve s bánatba, és még mindig nem voltak meg nyugodva.

Ekkor Mártonfi pap meghallotta, hogy Bukovinát ausztriához csatolták és mivel kevés a lakosság, hát telepíteni akarnak népeket sok kedvezménnyel. Erre a hirre fel kerekedett 120 család Mártonfi pap vezetésivel, új hazát keresni, abba reménykedve hogy ott jobb lesz mint molduvába. Lovas szekerekkel indultak útnak, észak felé. Bukovina határos moldúvával, azon hely ahol addig laktak nem volt messze Bukovinától. Szekervel kb. egy napi járó föld. Őseink nem tudjuk hogy mennyi ődő alatt értek ki Bukovinába, de az biztos hogy több nap kellett az utazáshoz mert nem hajtottak erőst hogy mindenki el érjen, ne maradozzanak el egymástól. És mivel országhatáron kellett át menni hát út levelet igazolványt kellett bé szerezni amit az oláhok pasaportnak neveztek. Ebbe belé volt írva a családfő, feleség, és a gyermekek ill a nagyszülők. A vámon csak azt eresztették át akinek a neve belé volt írva a pasaportba.

Út közbe születik Lovász Istvánénak egy fiúgyermek. El érkeznek a Bukovina határához Zamoszti nevű oláh faluba.⁶⁵ Ott a vám őrök meg vizsgálták a szekereket hogy visznek-e valami tiltott dólgot. Most Lovász bácsi meg van ijedve hogy mi lesz velük a kicsike nincs bele írva az útlevelbe s a miatt nem eresztik a vámon átol. Mi tevők legyenek hova rejtsek el azt a kicsikét. A beteg asszony es meg van ijedve de azért bátorítsa az urát. Az ölébe veszi a kicsikét jól meg szoptatta ki pókálta tisztába tette aztán jól bé pókálta s belé tette az abrakos tarisnyába s a tarisnyát a lőcsbe akasztotta. A kicsike ott halgatot, mikor rejik került a sőr hogy megvizsgálják a szekerbe mindent meg néztek de az abrakos tarisnyával nem törődtek. S így szerencsésen át mentek a határon Bukovinába az első megállásik Jákobestibe volt. Egy gazdag örmény földbirtokos Capri nevű vendégelte meg az új hazát kereső székelyeket. Az az örmény uraság fel ajánlotta hogy 40 családot ő le telepit az ő birtokára. Ott maradt 40 család és megalapították Fogadjisten kösséget. Itt született meg az első magyar falu Bukovinában. A többi 80 család ment tovább északra hogy alkalmas helyet találjanak ahol falut alapítsanak. A mai falu helyén meg álltak. Völt egy Kajtár Lőrincz nevű öreg ember akinek két házias fia Madéfalvi öldökléskor, mind a kettő meghalt. Mind a kettőnek több gyermeke volt. Így az öreg a két menyével és unokáival menekült. Öreg es esszetörődött volt. A mikor itt megálltak, le szállott a szekerről s térdre állva így fohászzkodott Ur Isten add végit ennek a sok bujdosásnak Isten segits. Ott meg es állapotok és falut építettek és Istensegits lett a falu neve. Ez fohász volt: Istensegits. És 171 esztendőn keresztül még azok es magyarul fohászzkodtak akik magyarul nem tudtak ha el olvasták a falu nevét. Mivel német volt a hivatalos nyelv az iskolán ez a fel írás volt: Folksule Istensegits. A kösségházán: Gemeideamt Istensegits és az állomáson is Istensegits fel írás szerepelt. Így hát az idegen nyelvűek ha olvasták magyarul imádkoztak bár nem tudták az értelmet.

Ahogy megállapodtak a mai Istensegits helyén öseink első sorba földet osztottak. Ház helyeket minden családnak 20 parazsinát ami kb. egy fél hold. Azután szántó földeket és kaszálókat. Minden család kapott 18 fálcsa földet, ami kb. 36 kh. Egy fálcsa = 80 parazsina.⁶⁶ Istensegits határa 2244 hektár, 16 ár és 60 □ m.⁶⁷ A föld osztás mindenkinek egy főmán lett ki mérve tekintet nélkül arra hogy milyen népes a család.

A föld osztás után neki fogtak házot építeni. Az első dolgik az volt hogy építsenek Isten házát. A Szentháromság dicsőségire kápolnát építettek, és azután

65 Román neve: *Zamostea*.

66 Román *prăjină* = 180–210 m²; román *falce* vagy *falcie* = Moldvában 1,432 hektár. Magyar *hold* = 0,432 hektár; katasztrális hold = 0,576 hektár.

67 Gáspár Simon Antal számára ezeknek a számadatoknak a forrása valószínűleg: SÁNTHA Alajos, *Bukovinai magyarok*, Kolozsvár, 1942, 41; Sántha jegyzetben megadott forrása pedig: *Alphabetisch-Statistisches Ortschafts-Verzeichnis des Herzogtums Bukowina*, Czernowitz, 1879.

ház építéshez fogtak. A házakat fábol építették és drániczával (zsindelyvel) fődtek. A házakat Csiki szokás szerint építették. Szép egy forma házakat építették a falu utcája északról délre húzodott. A házak két sörba az út mellett tágas udvarokkal, mind dél felöl van. A házak két két ablaka a keleti sör az utca felöl nyugatra néz, és a nyugati sor ugyancsak az út felöl keletre néz. Az udvar felöl 1–2 ablak a nagyházból néz ki. (tisztá szoba) a kicsi házból két ablak csak es az udvarra néz. Az ereszből ajtó nyílik a nagyházba a másik a kicsi házba a harmadik a kamarába. A kamarából lehet fel menni a hijuba.⁶⁸ Amig a falu felépült a nyolcvan ház, téli üdőbe az apró gyermekeket s a szoptatos anyákat a közelebbi oláh faluba vitték amig a hideg tartott. A legközelebbi oláh falu Krincsest (Granicsest) volt.⁶⁹

1777 be felépült Istensegits falva. A állam segítette. A házakat a kopac hegy aljába levő erdőből építették. Most hire helye sincs annak az erdőnek most nyomás,⁷⁰ lovak, szarvas, marhák füvelnek rajta nincs egyetlen bokor se ami jelezne hogy ott valamikor erdő volt. De azért ma es az a neve felső erdő, alsó erdő, s kopac hegy. Még volt egy erdő a faluhoz közel azt úgy hitták kerek erdő. Ott sincs semmi fa csak azt [a] düllöt úgy nevezik kerek erdő alja. Az alsó erdőben voltak a juhok ott volt két három esztana ahol a finom jó juhtúrot csináltak.

Az új telepesek állami segélyben részesülven gyorsan kezdtek gyarapodni. Akinek nem volt befogója az kapott az államtól két ökröt szekeret s egy szekert kötő nagy lánczot. E sorok írója es emlékül tartott három láncz szemet azokból a lánczokból valót amit Mária Terézia adott ük apámnak.⁷¹ 1777 be már fel volt épülve a falu ekkor fejezték be az építkezést. Azért volt ez a tréfás mondás hogy mikor Istensegits falva épült három hétből állott az esztendő. Ez a két kösség Istensegits és Fogadjisten volt az első telepes Bukovinában a többi faluk Hadikfalva, Andrásfalva és Józseffalva és Laudon falva csak 1785–1786 ba települtek. Laudon falva kurta életü volt. Mivel folyó vizük nem volt, Hadikfalvára költöztek. Azért volt Hadikfalva a legnagyobb magyar falu Bukovinába, mert ott két falu népe tömörült essze. Később szörványosan sokan jöttek székelyek Istensegitre de azok földet nem kaptak csak ház helyet a falu keleti oldalán levő hegy oldalba. Ebből alakult ki Burduzsén falu rész. Itt laktak a jószágtalanok. Így alakult a falu lakossága: Jószágos és jószágtalan. Mikor be fejeződött az építkezés és megnyugodtak, akkor érte a székely telepeseket egy nagy meglepetés. Volt egy földes úr Serbótzba⁷² Istensegitstől a harmadik rúsz faluba egy Valánszki nevü, aki kijelentette hogy az újonnan települt székelyek kötelesek neki robotot dolgozni és dézsmát adni. Elképzelhető az a felháborodás és keserűség amit ez a

68 *hiju* = padlás

69 Román neve: *Grănicești*.

70 *nyomás* = jószággal tapostatott, pihentetés céljából átmenetileg legelőnek használt szántóföld

71 Gáspár Simon Antal itt a mondat végére csillaggal jelölt szabályos lábjegyzetet szúrt be kéziratába: „Az a három lánc szem bácskába maradt mint sok minden.”

72 Román neve: *Șerbăuți*.

kellemetlen hír okozott. Ők a szabadságért és függetlenségért lettek bújdosóvá. Ott hagyták a drága szülőföldet és éltek az idegen népek közt hogy szabadon éljenek és ime, a cseberből vederbe léptek. A szabadságért bujdosodtak évtizeden át és mégis most a rabszolgaság szakadt a fejükre. Keserűségükben sokan ott hagyták a földet és házat s vissza mentek molduvába. A mások cseréltek a jószágatlanokkal le mondtak a földről és nem robotoltak s nem kellett dézsmát adni. Akik pedig meg maradtak a földnél azok rabszolgaságba éltek. Még a maga földjét ha tudta meg munkálni vagy nem de az uraságnak megkellett csinálni, ha nem deresre huzzák és az uraság pribékjei olvasatlanul vertek reja ötven botot. A dézsmát ugyancsak elég kegyetlenül hajtották végre rajtik. Dézsmát kellett adni mindenből ami volt. Mindenféle terményt a mezőről addig haza nem vihették amíg a dézsmát ki nem vették belőle. A kenderből a dézsmát készen megfonva vettek ki a tyúkokból és baromfiból kiválasztották a kövéreket. És mindenből a legjavát vették el. És ez az állapot tartott egész 1848 ig. Akkor lett vége ennek a rabszolgaságnak. Valánszkit a kegyetlenségiért a nép megátkozta hogy ha meghal még a föld es vess ki magából. Azt beszélték nagyanyám hogy az Isten meghalgatta és háromszor vette ki a föld magából. A másik keserűsége az volt a székeleyeknek hogy a legényeket kötélvel fogták el katonának. Akit elfogtak azokat elvitték idegen országba 12–15 esztendeig katonáskodtak. A falu birója jelölte ki hogy kiket elfogni. A rokonait nem engedte elfogni. Azokra reja fogta hogy nem egészségesek, nyomorékok szüvbajosok stb. Így aztán a biró kedvencei vigan éltek otthonn, és akiket elvitetett azok 12–15 esztendeig nem láttak a családjaikat, elvitték Isten tudja milyen messzire. Antalfi Gergely fiatal házas embert es elfogták s elvitték katonának Éppen akkor született egy leánykája Trézi nevű. Őt el vitték és csak 12 esztendő múlva szabadult meg. Hogy megszabadult gyalog indult haza. Honapok teltek el mire haza ért. A falu határába érve le ült megpihenni. Továbbacska egy lejánka teheneket öroz. Kérdi a lejánkától hogy kié vagy leánykám erre a leányka mondja hogy kié. Gergé el csudálkozik s nem akarja meghinni hogy az az ő Trézsije vona. Csak mikor haza mennek akkor győződik meg hogy csakugyan az övé.

Ezeket hallottam az öregektől. Édes apám Gáspár Simontól 1854 be született Nagyanyámtól László Antalné szül. Palló Trézi. Sebestén Jánosné szül. Gáspár Erzsébet édes apám unoka testvére. Sántha Jórdánné szül. Antalfi Mária. Es még másoktól.

A kézirat végén található még Gáspár Simon Antal kézírásával a *Székeley himnusz* első versszaka, és az *Az erdélyi havasokon* kezdetű dal két versszaka.

Gáspár Simon Antal *A Bukovinai magyarok története* című másik kéziratának részleteit Erdélyi Zsuzsanna adta közre, de ez a közlés csupán a madéfalvi

vérengzés által kiváltott kivándorlástól kezdve követi az eseményeket.⁷³ A fenti, 17. számú szöveg több epizódját más megfogalmazásban, Gáspár Simon Antal és mások adatközlése nyomán Bosnyák Sándor adta közre.⁷⁴

18. Az öregek elbeszélése szerint

Sebestyén Ádám 1921-ben született a bukovinai Andrásfalván. Önmagáról így vall: „egyszerű ember vagyok, az irodalmi nyelvet csupán olvasmányaimon keresztül ismertem meg. Jelenleg is még csak hét román elemi iskolai osztályról van meg a bizonyítványom... Gyermekkorom óta ösztönösen gyűjtöttem a népdalokat, népi játékokat a magam gyönyörűségére”.⁷⁵ Később kántorkodó földművesként fogott bele az önkéntes néprajzi gyűjtőmunkába, majd több könyv szerzője lett. Idézett könyvének alábbi két részletét a szájhagyományból merítette. 125 adatközlőt sorol fel, de nem nevesíti, hogy melyik téma kitől származik, valószínűleg többektől is hallhatta ugyanazokat az emlékeket:

Az öregek elbeszélése szerint, miután Bukovina osztrák kézre került, Hadik András Moldvába ment, és megpróbálta rábeszélni a menekülteket a Bukovinába való áttelepülésre. Hadik próbálkozása sikerrel járt. Így a székelyeket ő vezette át Moldvából Bukovinába. Azt is elmondták, hogy amikor az első bukovinai faluhelyre értek, Hadik András így szólt: „Fogadj Isten!” – így lett az első falu neve Fogadjisten. Néhány család itt maradt. Tovább menve a második falu helyére, Hadik azt mondta: „Isten segíts!” – a falu neve Istensegítség lett.⁷⁶

[...] a hagyomány szerint a következőképpen nyerte szép fohász-szerű nevét: Mikor a falu helyén az ideiglenes sátrukat felütötték, a mai templom helyére gyülekeztek össze és azon tanácskoztak, hogy itt véglegesen megállapodjanak-e. A vitába az öreg Kajtár Lőrincet is bevonták. S mikor megkérdezték tőle, hogy jónak véli-e a falut e helyen megépíteni, az öregember – aki 70 éves korában a madéfalvi vérengzésnél két fiát, azok feleségét elvesztette, s fiainak a gyermekei a nyakába szakadtak, s aki most már ötödször hurcolkodott – elkeseredésében

73 ERDÉLYI Zsuzsanna, „Az öröm után jött a nagy bánat”: Gáspár Simon Antal krónikájából, Somogy, 1980/5, 47–56. Újraközlés: Látóhatár, 1981/2, 60–78.

74 A bukovinai magyarok hitvilága II: (Orvoslás, a születéstől a halálig, történelmi emlékek), gyűjt., bev., jegyz. BOSNYÁK Sándor, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984 (Folklór Archivum, 16), 1487–1505. számú adatok.

75 SEBESTYÉN Ádám, A bukovinai székelység tegnap és ma: A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig című könyv átdolgozott és kibővített kiadása, Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár, 1989.

76 Uo., 11.

térdre hullott, könnyes szemeit az égre emelte, kezeit imára kulcsolta, s így adta meg a választ: „Én Uram, én Istenem! Aki elvetted az én két szép fiamat és aki öregségemre nyakamba zúdítottad a sok unokát, s Te aki a sok bujdosás keserű kenyerét nekünk osztályrészül adtad, csak Te tudod egyedül, hogy mire volt ez nekünk jó!” – Elcsuklott a hangja, könnyei záporként kezdtek omlani és zokogva így fohászkodott: „Engedd meg én Istenem, hogy e helyen végleges megnyugvást találjak! Én azért azt kívánom az itt egybegyűltektől, hogy e helység a Te áldott szent nevedtől nyerje nevét és legyen Istensegítség!” Ezután lehajolt és megcsókolta a könnyeitől megöntözött földet, melynek rögei három év múlva 96 éves korában eltakarták őt. A meghatódás akkora volt, hogy mindnyájan sírtak.⁷⁷

19. Volt három magyar katonavezér

Kajtár Lőrincz történetének Gáspár Simon Antaltól rögzített másik – a 16–17. számú itt közölt szövegemlékekben szereplőtől fogalmazásban eltérő – változatát Bosnyák Sándor közölte.⁷⁸ Kajtár Lőrinc nevét Sántha Alajos 1942-ben megjelent könyve is említi, de ott csak ennyi szerepel róla: „A falu első lakosának és mintegy alapítójának az öreg Kajtárt, Kajtár Lőrincet tartja a nép, aki 96 éves korában halt meg Istensegítsen”.⁷⁹ Ugyanott viszont közreadott egy másik „regét” is a bukovinai magyar falvak nevének eredetéről, amelyet az akkor 67 éves Májkel Józseftől jegyzett fel Fogadjisten faluban 1937. szeptember 8-án:

Volt három magyar katonavezér: Józsa, Hadai és Andrási. Ezek közül Józsa volt a legfőbb. Miután a törököt egész Dobrudzáig, a bolgár határon keresztül kergették, katonáikból visszatérésük után Bukovinában magyar falvakat alapítottak. A harc utáni visszatéréskor, mire a mai Józseffalva helyére értek, sokan elfáradtak. Józsa katonái közül soknak megengedte, hogy ezen a helyen letelepedjék. Így született Józseffalva. A három vezér és a többi katonák jöttek tovább. A Szucsáva partján, Mázos lunkájánál megpihentek s Józsa azt mondta: „Fogadja be őket az Isten, legyen ez a hely Fogadjisten.” A víz terén tovább haladva, több katona megint megpihent. Józsa így szólt: „Isten segítsen meg, hogy ti is hazaérjete” s ezzel megalapítja Istensegítség. Fennebb újabb csoport pihent meg. Most már megszólal Hadai: „Te Józsa, már három községet hagyta, egyet szeretnék én is hagyni.” Így született meg Hadikfalva. Mégfennebb men-

⁷⁷ Uo., 21.

⁷⁸ BOSNYÁK, *i. m.*, 1487. adat. Ugyanennek másik közlése: *A csángó magyarok apokrif bibliája*, A bukovinai, gyimesvölgyi és moldvai csángók szájáról leírta és sorba rakta BOSNYÁK Sándor, *Mozgó Világ*, 1984/1–2, 109–123, 120.

⁷⁹ SÁNTHA, *i. m.*, 41.

tek a Szucsáva partján és még csak Andrásinak nem volt faluja. Kérte Józsait és Hadait, engedjék meg, hogy az ő nevében is maradjon egy falu. Így keletkezett Andrásfalva.⁸⁰

20. A székelyek története

Hol volt, hol nem volt

Sebestyén Ádám többek között négy kötetnyi népmesét is összegyűjtött.⁸¹ Egyik legjelentősebb mesemondójától, a szintén andrásfalvi származású, 1930-as születésű Fábián Ágostonné Györfi Máriától, „Rudi Márka nénitől” gyűjtötte a bukovinai székelyek történetének „meséjét”, amelyet Kovács Ágnes adott közre.⁸² A szöveg olyan elemeket is tartalmaz, amelyek érezhetően nem a helyi tradícióból származnak, hanem olvasmányokból vagy értelmiségiek szóbeli közléséből, például „a székelyeket haza kell hozni Magyarországra”, „hányszor mondták, itt élnetek és halnotok kell” stb. Kovács Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy Györfi Mária mesekészlete és mesemondói kombinatív készsége elsősorban a családi hagyományból, apjától, anyjától, nagynénjétől, férjétől származik, de arra is ő mutatott rá, hogy meseolvasmányai is nagymértékben befolyásolták repertoárját, a Benedek Elek által magyarra fordított idegen meséktől kezdve Illyés Gyula népmesefeldolgozásaiig.⁸³ Így joggal feltételezhetjük, hogy az alábbi „mesének” is lehettek egyaránt szóbeli és írásbeli forrásai:

Hol volt, hol nem volt, még az Óperenciás-tengeren is túl, volt egyszer egy nagy székely falu. Mádéfalva volt a neve. Egy hideg téli hajnalon ágyúszóra ébredtek az emberek. Mária Terézia leágyúztatta az egész falut. Volt ott sírás, jajgatás. Aki meg nem halt, s el tudott futni, elfutott az erdőbe, onnat elvándoroltak Bukovinába. Keserves tél volt. Öt magyar falu lett belőlük.

Dolgoztak s közben elszaporodtak. Idegen földön, de gyökeret eresztettek. Viseletüket megtartották, s anyanyelvüket megőrizték. Emiatt sokat szenvedtek. Magyarul nem tanulhattak, csak titokban. Így éldegéltek, amíg el nem jött a második világháború.

Összeültek az ország nagy emberei, s elhatározták, a székelyeket haza kell hozni Magyarországra. Hej, istenem, micsoda öröm volt! Menjünk haza! Csak az idő-

⁸⁰ Uo., 38.

⁸¹ SEBESTYÉN Ádám, *Bukovinai székely népmesék 1–4*, Szekszárd, Tolna Megye Könyvtára, 1979–1986.

⁸² *Az eltáncolt papucskok: Bukovinai székely népmesék: Elmondja Fábián Ágostonné*, összeáll., szöv. gond. KOVÁCS Ágnes, GYULAI Liviusz rajzaival, Bp., Móra, 1984, 5–6.

⁸³ FÁBIÁNNÉ Györfi Mária (Rudi Mári) mesemondó, a *Népművészet Mestere szakmai életéről* Kovács Ágnes jegyzete = SEBESTYÉN Ádám, *i. m.*, 2. köt., 397–408.

sebb, tapasztalt emberek nem örvendtek. Itt hagyni a szülőföldet? Idegenbe menni? Mire s hova? Újrakezdeni az életet? Elhagyni a szép, galambdúcos faházakat? Megint vándorolni?

De ha egy jött, akkor mindenkinek jönni kellett. Így indultak útra. Kétheti hányódás után megérkeztek a Bácskába. Egyenes vidék volt, szerbek lakta terület. De a nyugalanság mindenki szívében ott bujkált. „Ez a föld nem a miénk” – mondogatták az emberek. Pedig hányszor mondták, itt élnetek és halnotok kell. Elhitték. Sok falu lett belőlük. Dolgozgattak, építettek, tervezgettek. De nem sokáig. Rövid három esztendő után egy vasárnap délután kidobolták, egy órán belül mindenki hagyja el a falut. Hamarjában összepakoltak, vitték, amit lehetett. A szekérre sátrat csináltak, a szekér derekába a tulipános ládát, abba beletették, amit tudtak. Főleg az ősi kincsét, amit a szülőföldről hoztak, bepakolták. A tarisnyába tettek egy kicsi ennivalót, s útnak indultak. Minden ott maradt. Októberben hova, merre egy csomó gyermekkel?

Egyik útközben született, a másik öreg meghalt, s az élet így ment tovább. Így értek sokan Zalába. Tavaszig meghúzták magukat. Sokan a gazdáknál dolgoztak, hogy enni kapjanak.

A férfiak katonák voltak, s aki itthon volt, bunkert ásni járt. Tavasszal eltelepítették Tolna megyébe a többségüket. Jelenleg is itt vannak. Németlakta terület volt. Kitelepítették őket, de volt, aki ott maradt. Így élni, dolgozni, újrakezdeni az életet. Ennyi vándorlás, csalódás után. Na de megbarátkoztak a sorsukkal. Nem vetik egymás szemére azt, hogy te miért jöttél ide. Összeházasodtak. Nagyon jól vannak. Építkeznek, s szép házaik vannak. Kacsalábon forgó paloták. Élnek boldogan, amíg meg nem halnak. Itt a vége.

Ez tiszta igaz volt.

21. [Függelék]

Nekünk a legszebbik estét

Ezzel a szövegkezdettel közölte Domokos Pál Péter az alábbi bukovinai népdalt 1953-ban megjelent *Rezeda* című népszerűsítő kiadványában. Az adatközlőt nem nevezte meg, a dal „címe” alatt csupán ezt olvashatjuk: „Istensegíts-Majos (Tolna) 1952. – H. L.”, vagyis a bukovinai Istensegítsről a Tolna megyei Majosra települt adatközlőtől származik a dal, amelyet Hegedűs Lajos gyűjtött 1952-ben.⁸⁴

Az 1953-as első közléshez képest az utolsó gyűjtött és lejegyzett adat, amely megtalálható az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában, 1975-ből való. Ezt Gáspár Simon Antal énekelte Németh István mikrofonja előtt,⁸⁵ a fel-

84 *Rezeda*: 96 *csángómagyar népdal*, közreadja Domokos Pál Péter, Bp., Zeneműkiadó, 1953, 188–189 (96. sz.).

85 AP 9788c jelzetű hangfelvétel az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában.

vételt Domokos Mária jegyezte le, jelölve a versszakonkénti összes dallami és ritmikai eltérést, a szövegben pedig a zárt *ë* hangokat is. Alább a két változat dallamát mutatom be, majd a szövegeket párhuzamba állítva, dőlt betűvel jelölöm az eltéréseket. Az első dallamot *g'*-záróhangra transzponáltam az összehasonlíthatóság megkönnyítése kedvéért, az eredeti közlésben *d*-végződésű volt, a népszerűsítő kiadvány könnyebb énekelhetőséget követő szempontja miatt:

Parlando

Ne - künk a leg - szeb - bik es - tét

Fe - ke - te szín - re fes - tet - ték,

Fe - ke - te szín - re fes - tet - ték.

Parlando, ♩=cca98

1. Nekünk a leg- szébbik es-tét

Fe- ke- te színre festették

Fe- ke- te szín-re fes- tették.

Domokos Pál Péter közlése, 1953:

Gáspár Simon Antal éneke, 1975:

[1]	Nekünk a legszebbik estét
Fekete színre festették,
Fekete színre festették.	Nekünk a legszebbik estét
Fekete színre festették
Fekete színre festették.
[2]	Minket anyánk megátkozott,
Mikor a világra hozott,
Mikor a világra hozott.	Minket anyánk megátkozott
Mikor a világra hozott
Mikor a világra hozott.
[3]	Azt az átkot tette reánk:
Ország-világ legyen hazánk,
Ország-világ legyen hazánk.	Azt az átkot tette <i>rējánk</i>
Ország-világ legyen hazánk
Ország-világ legyen hazánk.
[4]	Ott se legyen megállásunk,
Csipkebokoron szállásunk,
Csipkebokoron szállásunk.	Ott se legyen megállásunk
<i>Csipkebokor a szállásunk</i>
<i>Csipkebokor a szállásunk.</i>
[5]	Bú ebédünk, bú vacsoránk,
Szerencsétlen minden óránk,
Szerencsétlen minden óránk.	Bu ebédünk, bu vacsoránk,
<i>Búra szült vót minket anyánk</i>
Szerencsétlen minden óránk.
[6]	Rajtunk a bú hármat hajlott,
De bezeg hogy elhervasztott,
De bezeg hogy elhervasztott.	Rajtunk a bú hármat hajlott
<i>Jaj de igën elhervasztott,</i>
<i>Jaj de nagyon elhervasztott.</i>
[7]	Nekünk a legszebbik estét
Fekete gyászra festették,
Fekete gyászra festették.	Nekünk a legszebbik estét
Fekete gyászra festették,
Fekete gyászra festették.

A *Rezeda* bevezetőjében Domokos Pál Péter ezt írja többek között: „A dalvirág-sort a gyűjtemény legszebb éneke zárja: *Nekünk a legszebbik estét / Fekete színre festették...* Ez a szöveg időben közel 200 éves távlatba vezet, emlékünkből idézve a SICULICIDIUM napját (1764. jan. 5.),⁸⁶ amikor a XVIII. századi német imperialista terjeszkedéssel határozottan szembeálló, tárgyalásra összegyűlt székelységet Mária Terézia generálisai Csíkmadéfalván összelövelték”.⁸⁷ A dal közlése előtti oldalon pedig ez áll: „A bevezetésben a dal születésének valószí-

86 Helyesen jan. 7.

87 *Rezeda...*, i. m., 3.

Kodály Zoltán gyűjt Lőrincz Antalnétól, Budapest, [1952]

nű körülményeire már utaltunk”,⁸⁸ ami jelzi, hogy Domokos Pál Péter részéről feltételezés, hogy a siculicidium lehetett a dal keletkezésének kiváltó oka. Ám nem valószínű, hogy találkozott erre vonatkozó tradícióval a bukovinai székelek körében vagy más forrásokban, hiszen akkor minden bizonnyal közzé tette volna azt.

Látható, hogy a fenti két változat szövege kevés kivétellel azonos, lényegtelen változásokkal. Az 1975-ös változat végén az adatközlő bemondja: „Ezt az énekét őseink mőnekőléskor énekőlték, mikor Csőkből mőnekőltek Moldvába. Előnekőltēm én Gáspár Simon Antal istensegőtsi szőletés, most halászteleki lakós. Nyolcvanőgy éves vagyok”. A két változat dallama jelentősen eltér, ami arra utal, hogy Gáspár Simon Antal nem a kiadványból ismerte meg magát a dallamot, hanem valószínűleg annál korábban már tudhatta akár más szővegekkel is. Az viszont nem valószínű, hogy ezt a szőveget ebben a formában családi hagyományként örökölte őseitől vagy más, nála idősebb istensegőtsi emberektől, hanem a bukovinai székelekkel kapcsolatos publikációkban nagy érdeklődéssel búvárkodó írástudóként, a kiadványból ismerhette meg, Domokos Pál Péter közlésének elterjedése után. Erre utal a nagyfokú egyezés a publikált és az általa

88 *Uo.*, 187.

énekelt szövegváltozat között. Pontosan az eltérő dallam miatt kevésbé valószínű, hogy a publikált változatnak is ő lenne az adatközlője, bár ez sem zárható ki egyelőre.

A Domokos Pál Péter által közölt dallam legkorábban rögzített változata Balla Péter fonográffelvételén hallható.⁸⁹ A felvétel 1931. augusztus 21-én készült Bukovinában, Istensegíts faluban. Az adatközlő, az akkor „53” éves Lőrincz Antalné Nyisztor Márta a dallamot a publikációban ismerthez közel álló, de versszakonként eltérő változatokban énekelte. A szöveg viszont egyes szám első személyben sorjázza a versszakokat, de más sorrendben. Ha az egyenlőségjel elé az 1931. évi, utána pedig a publikált változat versszakainak sorszámát helyezzük, az alábbi megfeleltetést kapjuk: 1=6, 2=0, 3=5, 4=2, 5=3, 6=1 és 7. A nulla a versszak hiányát jelzi a másik változathoz képest.

A Domokos Pál Péter által publikált, Hegedűs Lajos által 1952-ben gyűjtött változat mellett még két másik változat is található ebből az évből az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában. Mindkettő rögzítésére abból az alkalomból került sor, hogy 1952. december 16-ára, Kodály Zoltán hetvenedik születésnapjának megünneplésére meglepetésként elhívták Majosról Lőrincznét is Budapestre, akitől maga Kodály is gyűjtött az első világháború előtti bukovinai gyűjtőútja során. Lőrinczné az ünnepség utáni napokban a fővárosban maradt néhány napig.⁹¹ Az ekkor tőle rögzített két dallamadat közül az egyik Schram Ferenc hangfelvétel nélküli

Özv. Lőrincz Antalné és gyermekei
Bukovinában az első világháború
idején⁹⁰

89 MH 3229b jelzetű fonográffelvétel a Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteményében.

90 Kóka Rozália, *i. m.*, 20.

91 Lásd: Kóka Rozália, *Kodály a bukovinai székelyek emlékezetében*, Honismeret, 1982, 360–362. Lőrincz Antalné Nyisztor Márta feljegyzett életkora a különböző gyűjtésekben egymással nincs összhangban. Unokája, Lőrincz Vitus közlése szerint 1882. július 14-én született. Kodály bukovinai gyűjtőútja alkalmával náluk szállt meg, s édesanyjától, az akkor 50 éves józseffalvi születésű Várda Balbinától is gyűjtött.

helyszíni lejegyzése 1952. december 18-án.⁹² Itt már többes számot használ Lőrinczné, első helyre kerül a *Nekünk a legszebbik estét* kezdetű versszak, a strófák száma viszont jóval több, sorrendjük sem követi a publikált változatot: 1=1, 2=5, 3=0, 4=6, 5=0, 6=2, 7=3, 8=4, 9=0, 10=0, 11=0, 12=0, 13=0. Ettől kezdve minden további tőle rögzített változatban többes számot használ. Nem tudhatjuk, hogy ez a váltás saját elhatározásából történt-e vagy valamilyen külső beavatkozás következménye.

1952. december 20-án Webster dróttekerces magnetofonnal hangfelvétel készült a dalról, szintén Lőrincz Antalné előadásában.⁹³ Gyűjtőként itt Kodály Zoltán szerepel, akinek Kertész Gyula volt segítségére a felvétel készítésénél. Érdemes összevetnünk a versszakok sorrendjét és tartalmát a két nap eltéréssel készült két variáns között is. Az egyenlőségjel előtt a december 20-ai felvétel versszakainak számozása áll, utána pedig a 18-ai: 1=1, 2=2, 3=2, 4=4, 5=3, 6=6, 7=7, 8=8, 9=9, 10=10, 11=11, 12=12, 13=13, 14=0, 15=0. Látható, hogy a két változat szöveghasználata hasonló, de jelentős eltérések is vannak, és egyik sem igazodik nagyobb mértékben a publikált formához.

Végvári Rezső 1954 áprilisában jegyezte le (hangfelvétel nélkül) az akkor 73 éves Lőrincz Antalnétól a dal 19 versszakkal.⁹⁴ Ezek sorrendje részben követi a 15 strófás Kodály gyűjtötte változatot, de további versszakok betoldásával még távolabb kerül a publikált dal szerkezetétől. 1958 júliusában Gábor Judit vette magnetofonszalagra a következő változatot,⁹⁵ amelynek 19 versszaka sorrendben teljesen megegyezik a Végvári Rezső gyűjtötte variánszal. Az énekes valószínűleg leírt szöveg alapján énekelhette. Neve „Lőrinc Antalné Nyisztor Anna /76/” formában került a lejegyzésre, de a gyűjtés évéhez viszonyított életkora és a 19 versszak azonossága azt sugallja, hogy szintén Lőrincz Antalné Nyisztor Mártáról lehet szó, az Anna talán elírás. Unokája, Lőrincz Vitus szíves közlése szerint Lőrincz Antalné Nyisztor Márta dalait leírta egy füzetben, amelyet ma is őriznek leszármazottai, így valószínű, hogy emiatt van teljes versszakazonosság 19 strófán keresztül a két gyűjtött adat között.

1960-ból van még egy hangfelvétel a dalról, szintén Lőrinczné előadásában hét versszakkal. Ebben viszont nincs benne a *Nekünk a legszebbik estét* kezdetű

92 L. sz. 29824 jelzetű dallamjegyzés az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában. Ez a változat közreadásra is került, ahol előadóként „Baranyába telepített csángó asszony” szerepel. Lásd: *Szól a sárgarigó: 100 magyar népdal*, szerk. SCHRAM Ferenc. Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1957, 39. sz.

93 AP 593a jelzetű hangfelvétel az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában. A hangfelvétel meghallgatható az interneten a Folklór Adatbázisban a következő link alatt: <http://folkloredb.hu/fdb/mviewer.php?gyid=DE87514F-79B4-4A4C-ABCE-354A8039CB48&sid=1484828>

94 XVI. 571 jelzetű lejegyzés a Népművelési Intézet gyűjteményében.

95 AP 2585c jelzetű hangfelvétel az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában.

strófa, mindössze a 19 versszakos változatok 3–9. strófájából áll. Az MTA BTK Zenetudományi Intézet archívumában található lejegyzések közül időrendben az utolsó az 1975. évi rögzítésű, Gáspár Simon Antal-féle variáns, amelyet már bemutattam.

Végül vessünk egy pillantást a dallamra is. Bartók még csak a Balla Péter gyűjtötte adatot ismerte, azt beosztotta a saját népdalrendszerébe (Bartók-rend) a C-osztály háromsoros dallamai közé. A *Magyar Népzene Tára* népdaltípusokat közreadó első kötetének előmunkálatai során Járdányi Pál ráírta a Végvári Rezső által gyűjtöttre, hogy „Csonka”, Schram Ferencére pedig, hogy „Első sor hiányzik”. Mindkettőnél ugyanő utal a Bartók által 1907-ben Teke-rőpatakon gyűjtött Kádár Kata-dallamra, amelyik négysoros szerkezetű, sorzáró hangjai hasonlóak, és ugyanezzel a négy hanggal kezdődik.⁹⁶ Mindazonáltal a *Népdaltípusok* első kötetének jegyzeteiben közreadásra került a Kodály gyűjtötte változat. Ugyanott utalás van Schram Ferenc és Végvári Rezső helyszíni lejegyzéseire. Balla Péteréről és a publikált variánsokról nincs említés.⁹⁷ Az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Típusrendjében 18.155.0/2 jelzetű dallamaltípus-jelzet alatt szerepelnek az itt bemutatott formák, ahol a bukovinaiak mellett Gyergyóból és a Nyárád mentéről szerepelnek változatok.⁹⁸ A *Magyar Népdaltípusok Katalógusában* viszont Szendrei Janka csak a gyergyóiakból ad példát erre az altípusra, a bukovinaiakból nem publikál ebben a kiadványban.⁹⁹

Összefoglalva a fentieket a dalról elmondható, hogy régóta meglehetett a bukovinai székelyek hagyományában, de korábban valószínűleg nem kötődtek közvetlenül a madéfalvi veszedelemhez, hiszen ezeknek a keservesszövegeknek egy része más-más sorrendben más dallamokkal is előfordul a bukovinaiaknál. Lőrinczné többször beleénekelte olyan versszakokat, amelyek nem kapcsolhatók áttételesen sem a szülőföldtől való elszakadás gondolatához, például *Tavaszi szél utat áraszt, / Minden madár társat választ* stb. A többes számra való váltás, valamint a *Nekünk a legszebbik estét* kezdetű strófa első helyen való rögzülése – mindkettő 1952-től kezdődően – valamiféle külső beavatkozást sejtet, miközben továbbra is megfigyelhető a strófák sorrendjének a korábbi hagyomány szerinti természetes, változatontként eltérő szerkesztése. Kivételt képez a 19 versszakos hangfelvétel, ahol már írott szöveg utáni éneklésre lehet gyanakodni. A dal

96 KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatárat szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1952, 135 (133. sz.).

97 *Népdaltípusok I*, s. a. r. JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre, Bp., Akadémiai, 1973 (A Magyar Népzene Tára, 6), 760–761, 514j d).

98 *Magyar népdaltípusok példatára*, szerk. PÁVAI István, RICHTER Pál, informatikai fejlesztés ZAGYVA Natália, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010, internetes adatbázis: <http://nepzeneipeldatar.hu/kereses/index.php?tid=1703>

99 DOBSZAY-SZENDREI, i. m., 186–188, I(B)/48.

kezdősora, *Nékem a legtisztább estve formában is* (egyes szám!), a 18. század végétől kezdődően gyakran jelen van a 19. századi kéziratokban,¹⁰⁰ majd a népdalgyűjteményekben is, esetenként belső versszakként vagy négysoros strófa 3–4. soraként, nem egyszer a szerelmi bánatot és nem az idegen földre vándorlás keserveit ecsetelő versszakok között.¹⁰¹

Úgy tűnik tehát, hogy a Domokos Pál Péter által publikált hétstrófás szöveg utólagosan vált közismertté, s a siculicidiumhoz való kapcsolásának gondolata is valószínűleg innen származik. Ezért énekelhette Gáspár Simon Antal majdnem azonos módon ezt a hét versszakot 13 évvel később, és fűzhetette hozzá a madéfalvi veszedelemre vonatkozó mondatát.

Összegzés

A prózai adalékok sorát még jócskán lehetett volna szaporítani, ám jelen közlésnek nem célja az összes idevágó szöveg összegyűjtése. Inkább arra törekedtem, hogy olyan szövegek kerüljenek közlésre, amelyekben a folklóralkotásokra jellemző sajátosságok nagyobb mértékben érvényesülnek, és a szájhagyományból származók forrásai adatolhatók. Bosnyák Sándor például egyik közleményében, amelyik szintén tartalmazza a Kajtár Lőrincsel kapcsolatos epizódot is, több adatközlőtől származó szöveget szerkeszt egyetlen közös sorstörténétté. A szöveg végén csak ennyit közöl forrásairól: „Domokos Ferenc, Fábián Mátyásné, Gáspár Antal, Gáspár Antalné, Illés Józsefné, Sántha Tóbiás, Székely Mártonné és mások elbeszélései 1964-ből”.¹⁰² Máskor közlik a forrást, de az írott forrás. Fazekas István *Az öt bukovinai székely falu történetének rövid ismertetése* című írását „Sebestyén Ádám *A bukovinai székelység tegnap és ma* című kötete nyomán” készítette el. Sebestyén Ádám viszont jegyzeteinek túlnyomó többségében Sántha Alajos könyvére hivatkozik.¹⁰³ Általában ugyanezekre a forrásokra vezethetők vissza a hivatkozást nem tar-

100 Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. CsRI, Bp., reciti, 2013, 203–204 (52. sz.).

101 *Népdalok és mondák*, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1846, 39 (47. sz.); *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, szerk. KRÍZA János, Első kötet, Kolozsvárt, Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár Bizottmánya, 1863, 253 (495. sz.); *A magyar népköltés remekei*, szerk., bev. VIKÁR Béla, Első kötet, *Szerelmi dalok*, Bp., Lampel R. Könyvkereskedése, 1906, 123. Lásd még NAGY Ilona, *Folklór adatok egy negyedi katonakönyvben a 19. század második feléből*, *Acta Ethnologica Danubiana* 13(2011), 214.

102 BOSNYÁK Sándor, *Három földönfutásunk*, *Alföld*, 36(1985)/11, 24–38.

103 FAZEKAS István, *Hetedíziglen: Bukovinai székely családi krónika*, Kolozsvár, Polis, 2005, 137; SEBESTYÉN, *A bukovinai székelység... i. m.*; SÁNTHA i. m.

talmazó, de a madéfalvi veszedelem történéseit és az azt követő kirajzást leíró publikációk is.¹⁰⁴

A madéfalvi vérengzéssel kapcsolatos irodalmi emlékekre is ez a kettősség jellemző: az egyéni, műköltői alkotásokat átszövik a népies megfogalmazások, az írott szövegek pedig fokozatosan folklorizálódni kezdenek, változatok keletkeznek. Olyan szöveg ezek között kevés található, amelyik teljes egészében folklór jellegűnek tekinthető. Mégis, a néphagyományban való feloldódás nyomai számos helyen jelen vannak, s gyakran ezt a dallam gyorsabb folklorizációja vagy a folklórból való kölcsönzése is megerősíti. A bemutatott szövegek számos példát szolgáltatnak irodalmi szövegek folklorizációjára (pl. 6., 8. sz.), szelektív felhasználására, de a fordított jelenség is érdekes, különösen a bukovinai származású írástudók esetében, akik szájhagyományként örözt emlékeket foglaltak írásba, néha az orális megfogalmazás majdnem szöveghű visszaadásával (Gáspár Simon Antal), máskor meg bizonyos szintű stilizálással, az irodalmi nyelv elsajátításának mértéke szerint (Sebestyén Ádám, Sántha Alajos). Sőt ennek a kétirányú hatásnak többszörös ismétlődése is feltételezhető, amint utal erre dallami vonatkozásban Dobszay László megjegyzése a 4. példa esetében.

Egyazon előadótól származó több változat dallami és szövegi eltérései jól jelzik a népzene szájhagyományos változásának törvényszerűségeit. A 12. sz. szövegét írott forrásból tanulta az adatközlő. Érdekes, hogy a néphagyományban egy műköltői eredetű szöveget könnyen ráhúzhatnak egy régi stílusú dallamra is, ebben az esetben egy oktávról ereszkedő pentaton dallamra. A variánsképződés szempontjából ugyancsak tanulságosak azok az esetek, amikor ugyanaz a szöveg több alkalommal került rögzítésre eltérő módon ugyanattól az adatközlőtől, például Lőrincz Imréné Dániel Juliánna fonográfhengerre, majd később gramofonlemezre rögzített dala (4. példa) vagy Gáspár Simon Antal elmondott és saját maga által leírt történeteinek esetében (16–17. példa). Dallam és szöveg együttes vizsgálata világít rá a 12. példa esetében tapasztalható különlegességre, hogy a szöveg hatására a dallam egyszerre mutatja a korai és a kifejlett új stílusú népdal egyes sajátosságait. A függelékként bemutatott 21. sz. dallal kapcsolatos vizsgálódások arra mutatnak rá, hogy miként válhat egy egyéni keserves szöveg közösségi tragikus életérzés kifejezőjévé (egyes szám átváltása többes számra), a siculicidiumhoz utólagosan kapcsolt dallá publikáció és revival terjedés révén.

Közleményemnek nem volt célja a szövegek és dallamok részletes elemzése, egybevetése, csupán utaltam néhány tanulságra, amit ilyenfajta vizsgálat eredményezhet, amelybe érdemes belevonni a jegyzetekben jelölt további variánsokat is. Remélem, hogy ezeknek az adatoknak az összegyűjtésével hozzá-

104 Pl. ALBERT Gábor, *Emelt fővel*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 253–263; CSUPOR Tibor, *Mikor Csikból elindultam*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 54–64.

járulhattam, ha csupán szerény mértékben is, a történeti események irodalmi megfogalmazásai és a hasonló tematikájú verses és prózai folklóralkotások összehasonlító kutatásához szükséges tematikus adatgyűjtéshez.

Végül ezúton mondok köszönetet Lőrincz Vitusnak és Lőrincz Beátának a Lőrincz Antalnével kapcsolatos adatok pontosításáért, Domokos Máriának (MTA BTK Zenetudományi Intézet) a források felkutatásában, értelmezésében nyújtott segítségéért, Granasztói Péternek, Pálóczy Krisztinának, Földi Rozáliának, Wittmann Viktóriának (Néprajzi Múzeum) a forrásokhoz való hozzáférés megkönnyítéséért, továbbá Pávai Natáliának és Zagya Natáliának a kéziratos szövegek átírásáért és a korrektúráért. Hálás vagyok Györfi Erzsébetnek és Madéfalva község polgármesteri hivatalának az írásom első változata¹⁰⁵ létrejöttét eredményező megrendelésért, amelynek jelentősen kibővített és átdolgozott változata a jelen publikáció. A bővítéshez és átdolgozáshoz Csörsz Rumen Istvántól és Hovánszki Máriától kaptam biztatást és hasznos tanácsokat. Köszönet érte.

105 PÁVAI István, *A madéfalvi veszedelem költészeti emlékei verses kéziratokban, a népies irodalomban és a néphagyományban = Siculicidium: Székely zenei emlékek Erdély aranykorától a madéfalvi veszedelem utáni korokon át a régi székely népzene felfedezéséig*, szerk. Uő, Csík-szereda, Alutus, 2014, 5–58.

Eszem-izsom ország képei

Egy gasztronómiai utópia nyomai a folklórban és a közköltészetben

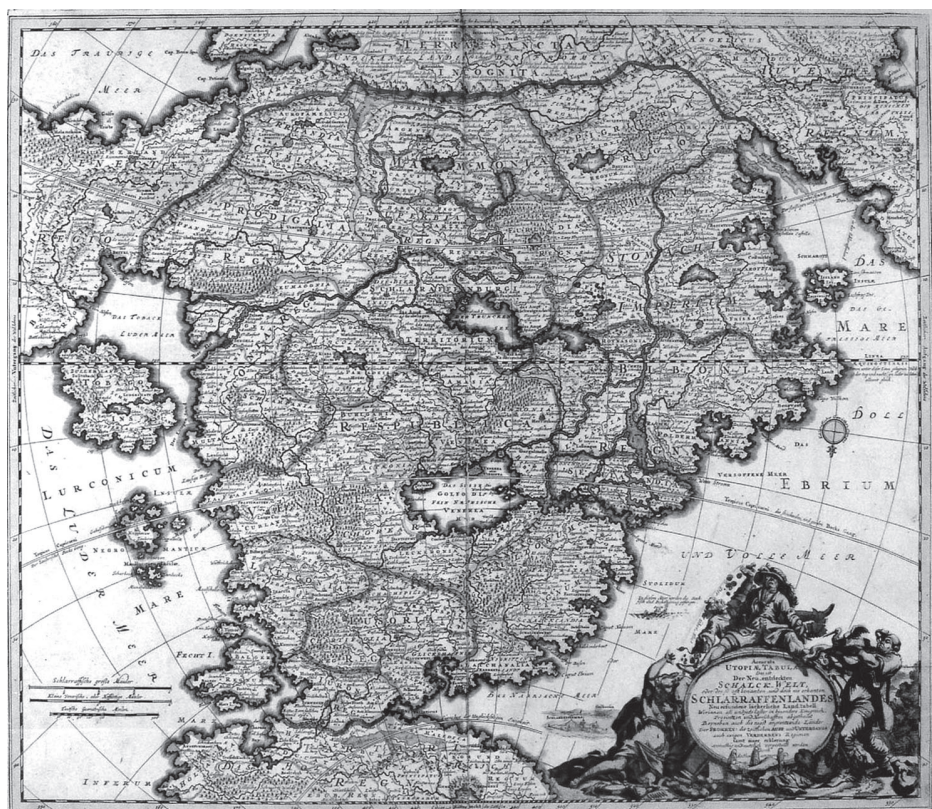
A kifogyhatatlan bőség gasztronómiai képei régóta az európai kultúra részét képezik. Egy sajátos utópiát alkotnak, amelyben különböző kulturális vágyvilágok öltönek testet: a szegénységben élő, nélkülöző, sokszor éhező néprétegek ebben a képzelt országban végre degeszre ehetik magukat mindennemű korlátozás nélkül, hiszen még a kerítés is kolbászból van, az étel soha el nem fogy, a patakokból, folyókból pedig az idők végezetéig bor csörgedezik. A jólét utópisztikus ígérete, a földi paradicsom sajátosan materializált képzelete évszázadokon keresztül a has szintjén értelmezte a boldogságot és a reményt a nincstelenek, az éhező parasztok számára. A népmesei *terülj-terülj asztalkám*, a három kívánság jókora rőfös kolbásza hasonló okokból maradtak közkedvelt motívumok Európa-szerte, hol didaktikus éllel, hol felszabadító humorral kiegészülve.

Tanulmányomban felvázolom az eszem-izsom ország képzetének változatait, figyelemmel kísérem a témához kapcsolódó irodalmi és populáris szövegvilágok jellegét, különös tekintettel arra, hogy milyen toposzokat tartalmaznak, hogyan kontaminálódtak, milyen társadalmi réteg terjesztette ezeket, és hol és hogyan kaptak helyet és önálló funkciót a magyar népi kultúrában, a közköltészet és a folklór szövegvilágában.

1. A képzeletbeli bőségország névváltozatai

Eszem-izsom ország különböző elnevezései ismertek az európai irodalmi hagyományban. A bőség fiktív országa, ahol különböző érzéki élvezetek, maguktól készülő ételek várják az odatévedőt, anélkül, hogy meg kellene dolgoznia értük. A földi Paradicsom materiális képzele már az antikvitásban megjelent, például Lukianosz bevallottan nagyotmondó *Igaz történetek* című művében színpompás, aranyló helyként jelenik meg a boldogok városa, ahol a kalászon gabonaszemek helyett mindjárt kenyerek teremnek, és gyakoriak a venusi élvezetek, a különféle lakomák.

* A szerző az ELTE BTK Néprajz Tanszékének egyetemi adjunktusa.

Schlaraffenland térképe. J. B. Homann, 1694

A német nyelvterületen Schla(u)raffenlandként ismert,¹ a különböző újlatin nyelveken Cuccagna (it.), Coqua(i)gne (fr.), Cucaña (sp.), Cucanya (kat.) alakváltozatban ismert képzeletbeli terület. Kisebb szövegrészletek, hosszabb költemények bizonyítják korabeli népszerűségét.

Boccaccio *Dekameron*jában a gasztronómiai Paradicsom egy nép karakterológiájának részeként jelenik meg, noha ez a magyar fordításból nem derül ki. A nyolcadik nap harmadik novellájában bukkan fel a fiktív Berlinzone országában található Begondi tartomány, a falánk baszkok földje, ahol a szőlőt is kolbásszal kötik, egy libának egy pénz az ára és egy kis liba a ráadás, ahol

1 Jelentéstartalma a késő középkori *sluraffe* szóra vezethető vissza: 'lusta', 'semmittevő'. Ehhez kapcsolódott az *Affe* 'majom' szó. Hans Sachs, kora újkori mesterdalnok már 1530-ban *Schlaraffenland* címmel írt a képzelt országról. Dieter RICHTER, *Schlaraffenland* = *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begr. Kurt RANKE, Band 12, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2007, 65–73, itt: 65.

Eszem-iszom ország elnevezése Németalföldön Luilekkerland, későbbi angol megnevezése pedig Lubberland lett; az *An Invitation to Lubberland* című ponyvaballadát először 1685-ben adták ki. 1544-ben a spanyol Lope de Rueda komédiát írt Jauja földjéről (Tierra de Jauja), amelyben hasonló toposzokat használt fel.

E gasztronómiai utópiák északi és déli változatai hűen jelzik adott régió táplálkozás- és italozási kultúráját, például az adott korszak neves borainak termővidékét. Általánosságban elmondható, hogy ritkán szerepelnek a szövegekben és ábrázolásokban kizárólag zöldségek, ehelyett a proteinben gazdag élelmek, állati hús és zsiradék különböző formái dominálnak. Eszem-iszom ország képei a has és a hús szintjére fordítják le az evangéliumi ígéretek is.

2. Eszem-iszom ország leírásának középkori kéziratos változatai

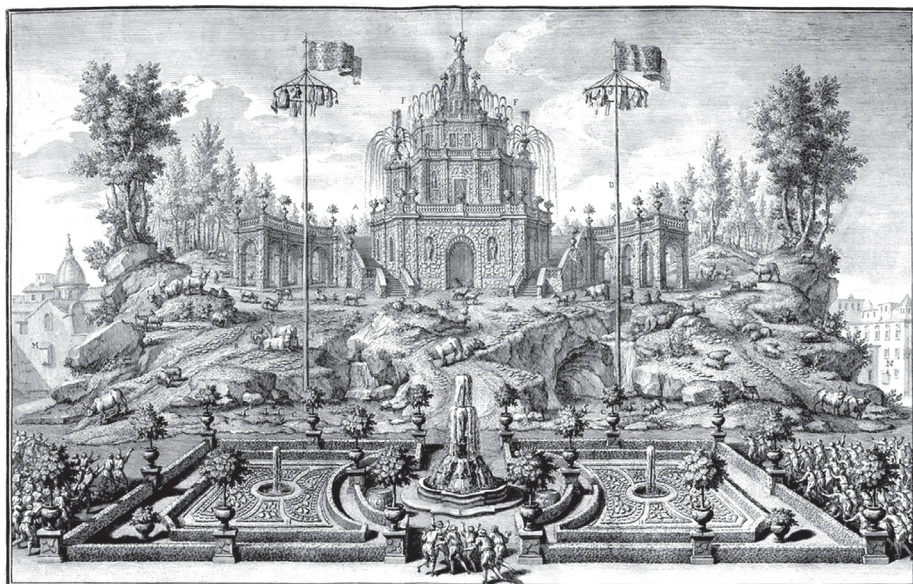
Dieter Richter e fiktív bőségország ötletének történeti gyökereit az antik irodalmi hagyományban (az ismert világ határán túl elhelyezkedő országok leírásaiban, az élet vizének keresésében), a régmúlt aranyidők képzetében, a bibliai Kánaán mint földi paradicsom ábrázolásában (Kivonulás Könyve 3, 8), az idők végezetén visszatérő szerencsés korszak ötletében látja.⁶ A középkorban ezek egy szövegegységbe szerveződnek, *Cocquaigne*, vagyis eszem-iszom ország ötlete a XIII–XIV. század folyamán kéziratokban is megjelenik, a gasztronómiai vágyország ekkor kezd popularizálódni, és évszázadokon keresztül, a kora újkorban is népszerű lesz Nyugat-Európában. Ennek egyik oka, hogy a benne szereplő képek, motívumok egy sajátos társadalmi réteg vágyait, szükségét fejezik ki: a szegények bőségmetaforái. A nagy járványok, éhínségek elszenvedői számára mindennapi reményt jelenthettek.

Milyen ország *Cocquaigne* az első összefüggő, kéziratos forrás, egy XIII. századi, francia nyelvű, 188 soros fabliau szerint? A verses történet anonim szerzője egy képzeletbeli idegen országba indul – ez volt számára a pápa által adott penitencia. Amint odaér, felfedez egy csodálatos országot (une terre de „mainte merveille”), egy áldott földet („terre bénie par Dieu et les Saints”). A házak falai halakból készültek (süger, lazac és hering), a gerendák tokhalból, a tető szalonnából, a falazat kolbászból van, a búzamezőkön sült hús és sonka burjánzik,⁷ az utcán ugrándozó, hatalmas nyers ételek maguktól megsülnek a nyárson. Minden egyes úton-utcán fehér terítővel megterített asztalok sorakoznak. Bárki leülhet

Lásd RICHTER, *i. m.*, 66. A konyha szó etimológiájával való kapcsolatba hozása téves. Jacques LE GOFF, *Cucaña* = J. L. G., *Héroës, maravillas y leyendas de la Edad Media*, Madrid, Paidós, Orígenes, 2010, 113–119, itt: 113.

6 Részletesen kifejtve lásd Dieter RICHTER, *Schlaraffenland: Geschichte einer populären Utopie*, Köln, Eugen Diederichs Verlag GmbH und. Co. KG, 1995 (első kiadás: 1984), 17–24.

7 A költemény a szegények és a gazdagok táplálkozási mintáját vegyíti egyetlen képben.

Ünnepség Nápolyban, eszem-iszom ország a királyi palota előtti téren,
18. század (Giuseppe Vasi)

melléjük, és kedvére megtömhethi ingyen a hasát, anélkül, hogy bárki megtiltaná. A patakokban és folyókban bor csörgedezik, az arany- és ezüstpoharak maguktól megtelnek. A folyó egyik oldalán a legjobb vörösbor folyik, a másik oldalon pedig a legkiválóbb fehér borok zubognak.⁸ Hetente háromszor hurka esik az égből. Az emberek nem gorombák, hanem kedvesek és udvariasak. A bőség álma a középkori Európa legnagyobb félelmét, az éhséget fedi fel. A költeményben 50 sor szól a gyomor örömeiről. Egyáltalán nem véletlen, hogy ez a kép évszázadokon keresztül az európai népmesék számtalan típusában megjelenik formulaszinten. A parasztság éhezett, a középkorban és még a kora újkorban is számtalan éhínség, járvány pusztította a népességet, amin majd csak az újvilági kapásnövények, a kukorica és a burgonya fog alapjaiban változtatni.

A gasztronómiai bőség képei mellett a szöveg egy különleges kalendáris rendet is megjelenít: a hónapban 6 hét van, egy évben 4 húsvét, és 4 Szent Iván-ünnep, 4 szüret, és minden egyes nap ünnepnap vagy vasárnap, 4 Mindenszentek van, 4 karácsony, 4 gyertyaszentelő – és csak húszévente egy böjt...⁹ Aki eljut ide, bármikor ehet, amennyit csak akar, és a húsevést sem tiltja semmi. A feje tetejére állított, bahtyini értelemben vett karneváli, tilalom nélküli, szabályozatlan társadalom utópiája a XIII. századi *Cocquaigne* országára nyúlik vissza.

⁸ Mint pl. az auxerre-i, a rochelle-i vagy a tonnerre-i.

⁹ A költemény német fordítását lásd RICHTER, *Schlaraffenland: Geschichte...*, i. m., 130–135.

Megjelenik a pénz kritikája is: a szöveg semmilyen értéket nem tulajdonít neki. Az ország gazdag, csak úgy dagadnak az erszények a pénztől, és úton-útfélen bugyellárisok hevernek, tele aranypénzzel, maravédivel vagy bizánci érmékkel, ám ezek semmire sem valók, mert itt minden ingyen van, senki sem vesz, és senki nem ad el. Jacques Le Goff meglátása szerint ez a rész tulajdonképpen a XIII. századi pénzpiaci robbanás kritikájaként fogható fel,¹⁰ amellyel párhuzamosan a szövegben erős társadalomkritika is jelen van: „Minél többet alszik ott az ember, annál többet keres” („Qui plus i dort, plus i gaaigne”), az álom tehát jutalom forrása. Ez a sor pedig egyértelműen az uzsorásokra utal, akiknek vagyona egyre csak nőtt, miközben aludtak.

A fabliau másik két fontos motívuma a szexualitás és munka: a nők itt gyönyörűek, mindenki elveszi, amire szüksége van, bűntudat nélkül megéli vágyait. Jacques Le Goff szerint nem a szabados szexualitás és céltalan bujaság, paráznság képei ezek, hanem lényegük az a momentum, amely megtalálható az India csodáiról szóló szövegekben is, mégpedig a nemek egyenrangúsága.¹¹ Várhatnánk például a meztelenség leírását, de ez a megoldás semmiképp nem lenne elég hatásos. A csoda éppen a ruhákban és a különféle kelmék leírásában rejlik. Ebben az országban kedvesek a szabók, havonta különféle ruhákat osztogatnak változatos színekben: alexandriai selymeket, csíkos vásznat, teveszőrmét. A suszterek is bőkezűek, cipőket és csizmákat adnak ingyen, naponta 300-at.

A fabliau-ban több olyan motívum is szerepel, amelyek később, a nyomtatás megjelenésével populáris grafikaként vagy mesei motívumként terjedtek. Ilyen a *fiatalság kútja*, egy másik csoda, amely eszem-iszom országban található.¹² Azok a férfiak és a nők, akik a kút vizében megmártóznak, megfiatalodnak, 30 éves korukban, életük teljében találják magukat.

A középkori költemény erős, bőséget, fiatalságot, kalendáris reformot, egyfajta szabadságot hirdető képei igen távol állnak az egyház által meghatározott vallásos világképtől, a Paradicsom javaitól. A szöveg a testi örömöket hangsúlyozza, a test halhatatlanságát hirdeti, és explicit módon megjelenik benne a torkosság bűne, ellentétben a túlvilági dicsőséget ígérő, a földi életet siralom-völgynek hirdető egyházi felfogással.

De mégis, hogyan menekülhetett meg ez a féktelen szöveg a pusztulástól? A fabliau záró sorai azt hirdetik, hogy aki eljutott ebbe az országba, és visszatért onnan, az megőrült. A narrátor szerette volna elvinni barátait ebbe az országba, de nem tudta, hogyan találjon vissza oda. A szöveg explicit módon a megalégedettséget, a beletörődést szorgalmazza, és felhívja a figyelmet arra, hogy aki

10 LE GOFF, *i. m.*, 115.

11 *Uo.*

12 Az *élet vize* motívum története összetett, ismertetésétől eltekintek.

változtatni akar, annak a sorsa a bukás.¹³ A földi Paradicsom részletes láttatása és a feje tetejére állított rend bemutatása ellenére a költemény inkább statikus és konzervatív világszemléletet közvetít, és nem buzdít társadalmi reformra. A kihágás ideje csak átmeneti, karneváli; a feje tetejére állított világrend ideiglenes; a vágyakozás, álmodozás kontrollált keretek között zajlik.

3. Eszem-iszom ország topográfiája

A bőség országa földrajzi dimenzióval is bővült, és a különböző szövegek elhelyezték Európa térképén. Egy másik középkori forrásban, egy óír költeményben (1330 k.) például Cokaygne a tenger közepén fekszik, a spanyol birodalomtól nyugatra, a tengeren. Egy apátságról is megemlékezik, amelynek fehér és szürke ruhás szerzetesei mindenféle földi jóval élnek, nem fékezik vágyaikat.¹⁴

A XIV. századtól kezdve sok hasonló ország tűnik fel irodalmi szövegekben Európa-szerte: a *paradisus terrestrius*, a földi mennyország csodálatos vágyát egyre több szöveg járja körül, különböző korszakok más-más térségbe helyezték, a reneszánsz útleírások – az autochton viszonyok ismeretének híján – bőségesen éltek eszem-iszom ország sztereotípiáival is.¹⁵ A vágyvilágok egy idő után valós migrációt eredményeztek, politópiává alakultak, politikai ideológiával telítődtek.¹⁶

A XV. századtól kezdve a vásári szórakozás kézzelfoghatóvá tette a nyugat-európai városokban és falvakban, főleg itáliai, francia, spanyol és a spanyol gyarmati területen az eszem-iszom országot, ekkortól terjedt a Cuccagna-rúd megmászásának szokása. A rudat vastagon bekenték zsírral, és a tetejére jutalmat helyeztek, szinte mindig élelem formájában. Valakinek, általában egy gyereknek, fel kell másznia a tetejére, és leszedni az ott elhelyezett ételt.¹⁷

13 LE GOFF, *i. m.*, 116.

14 A szöveg és kommentárja elérhető az alábbi linken: <http://quod.lib.umich.edu/c/cme/AJT25/14.0001.001/1:2.3.1?rgn=div3;view=fulltext>.

15 Luisa del Giudice megemlíti, hogy Goethe számára Itáliát jelentette, a felfedezők számára az Új Világot, Francisco Pizarro számára Perut, a litvánok számára pedig Magyarországot. Luisa DEL GIUDICE, Gerald PORTER, *Imagined States: Nationalism, Utopia and Longing in Oral Cultures*, Logan, Utah, Utah State University Press, 2001, 44. Pizarro leírásai inkább Coccogna toposzaihoz hasonlíthatnak, mint a valóságos újvilági tájhoz.

16 Vö. DEL GIUDICE–PORTER, *i. m.*, 44.

17 Jacques Le Goff egy naplóból idéz egy részletet erre vonatkozólag (*Journal d'un bourgeois de Paris*, 1425). Saint-Leu-et-Saint Gilles napján, szept. 1-jén néhány párizsi elkezdti játszani ezt a játékot. Egy hatölnyi (6×1,949 méteres) rudat leszúrnak a földbe, ráhelyeznek egy kosarat, egy hatalmas lúddal és hat pénzérmével, majd a rudat jól bekenik zsírral. Hosszú időn keresztül senkinek sem sikerül felmásznia, estefelé egy fiú a libát elviszi. Lásd LE GOFF, *i. m.*, 118. Vö. DEL GIUDICE–PORTER, *i. m.*, 43.

Illusztráció a Coccagne-rúd társasjáték dobozán

A flamand festészetben a lakmározási képek átkerültek a polgárság mindennapi életének közegébe, de még sokat megőriztek eredeti pozitív népi ünnepi természetükből.¹⁸ Bruegel grandiózus képben festette meg Cuccagna országát.

Itáliában is egyre közismertebbé vált Cuccagna fogalma. Olyannyira, hogy a XVII. században Nápolyt kezdték vele azonosítani, és a társadalmi elnyomás idején lett belőle utcai látványosság. Ekkoriban karneváljai Európa-szerte híresek voltak, pedig sokan nélkülöztek, nyomorogtak a város lakói közül. Az ünnep alkalmával egy, a Vezúvot szimbolizáló, hatalmas sajthegyet és különböző feldolgozott húsokat szállító kocsit húztak végig az ünneplő tömegen – ezt később a spanyol-Habsburg abszolutista hatalom saját céljaira használta, és a bőségszarut a királyi palota előtt állíttatta fel, hogy végül a királyi ünnepek elmaradhatatlan kelléke legyen.¹⁹

A XVII. században Cuccagna egyértelműen gasztronómiai fogalommmá vált, ezt bizonyítja például Giuseppe Mitelli 1691-ben készült metszete, a Cuccagna-társasjáték, amely valójában gasztronómiai különlegességek tárháza, és egyben a XVI. század utáni táplálkozási helyzetet, illetve annak romlását is jelzi.

18 Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Bp., Osiris, 2002, 324.

19 DEL GIUDICE-PORTER, *i. m.*, 44.

4. Eszem-iszom ország a magyar anyagban

Az irodalomban, a folklórban és a közköltészetben egyaránt találunk olyan egyedülálló vagy más elemekkel összekapcsolódott, kontaminálódott motívumokat, amelyek az eszem-iszom ország alapötletéhez köthetők.²⁰ Ennek ellenére Cuccagna mint országnév nem öröklődött a vonatkozó magyar anyagban, furcsa módon *János pap országa* és *El Dorado* megnevezéssel fonódtak össze eszem-iszom ország motívumai, toposzai.

Torzult alakban két helyen találkozhatunk a Cuccagna elnevezéssel, de ezek közül egyik esetben sem találunk egy nagyobb, a témához egyértelműen kapcsolódó narratívát, szimbólumrendszert vagy szokáselemet. Egyrészről *kókonyának* nevezték Székelyföldön a húsvéti szentelt ételt (tojást, fonott kalácsot, húst, sót) együttesen. A szó jelentéstartalma az Alföldön is ismert volt, a sonka levében kifőtt tojást jelölte.²¹ 1518-tól adatolt húsvéti kenyérre vonatkozóan, a népnyelvben hímes tojást jelentett.²² A szóalak már a középkorban meghonosodhatott. A másik beszédes szóalak *Kukkónia*. Ezen a néven is ismert volt az Aranykert, vagyis Csallóköz, a Komáromi-sziget (vö. Bél Mátyás). A népi etimológia különféle mondákkal magyarázza a névalakot. Az egyik szerint a tatárjárás idején a lápok mélyén bujdosók egymásnak „kuk-kuk” kiáltással üzengettek, hogy az ellenség tartózkodási helyét megtudják. Innen ragadt az ittlakókra a *kukko* gúnynév.²³ A szóalak valódi eredetéről nem találtam forrást, így története egyelőre tisztázatlan, noha kézenfekvő lenne összekapcsolni egy boldog ország képével, már csak azért is, mert a Tündérkertről szóló, Ipolyi Arnold révén is popularizálódott földi Paradicsom-narratívák tartalmazzák az elveszett boldog idők emlékeztetét, a „magyar aranykor”, vagyis tündérország jólétének motívumát,²⁴ amikor a tündérek Mogorósi-réten bőségesen megrakott asztaláról bárki lakomázhatott, és nem volt sem koldus, sem szegény Csallóközben.²⁵ Ilyen és ehhez hasonló történetek egyúttal a táj és az életmód változásáról is vallanak.

20 Európai példákhoz lásd RICHTER, *Schlaraffenland = Enzyklopädie...*, i. m., 66. A magyar anyagból proverbiumokat („Várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön”; „Kolbászból van a kerítés”), népdalokat, verses meséket, ünnepi köszöntők szövegrészleteit, vőfélyrigmusokat, néhány népmesei példát és közköltészeti alkotások motívumait hozhatjuk fel példaként. A mesékben – elszórt motívumok esetében – főleg a könnyen jött étel toposzai találhatók meg. Néhány kiragadott példa: *Terülj, terülj asztalkám* (ATU 563), ahol a végkifejlet általában a becsületes munka didaxisát is tartalmazza; a *Jancsi és Juliska* (ATU 327A) mézeskalács házikója stb.

21 A részletes adatokat lásd SZINNYEI József, *Magyar Tájszótár* (A–Ny), Bp., Hornyánszky, 1893–1896, 1152.

22 *Magyar Néprajzi Lexikon*, *kókonya* címszó.

23 A mondát Földes György is ismerteti *Kukkónia lelke* című kötetében.

24 IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia*, Pest, Heckenast, 1854, 63.

25 Vö. KANDRA Kabos, *Magyar Mythologia*, Eger, Pásztor Bertalan, 1897, 402–403.

4. 1. A Magyar Népmesekatalógus vonatkozó típusai és szövegei

Elsőként Berze Nagy János, később, a Magyar Népmesekatalógus 8. kötetében Kovács Ágnes gyűjtötte egybe azokat a szövegeket, amelyek az Aarne–Thompson-féle rendszerezés szerint az 1930. számú típusba tartoznak. A nemzetközi katalógus a német *Schlaraffenland* kifejezést követi, a magyar katalógus *Eldorádó* típuscímmel illeti a szövegeket, noha nem mindegyikben jelenik meg explicit módon e fiktív országnév, amely a Cuccagnáénál újabb történelmi kor áhított ideális vágyvilágát jeleníti meg. A reneszánsz földi Paradicsom egyik toposza egy mitikus ország Dél-Amerikában, az európai konkvisztádorok és kalandorok a bennszülöttek elbeszélései szerint Dél-Amerika különböző részein, a mai kolumbiai hegyvidéken, továbbá az Amazonas és Orinoco közötti területen, főképpen annak keleti részében, Guyana határain, az Ojapock forrása körül keresték. Földrajzi térre vetítve aktualizálódott ekkor már több ismert populáris motívum.²⁶

A magyar mesekatalógusban felsorolt szövegek java része valójában lakodalmi versrészlet, vőfélyvers,²⁷ István-napi ünnepi köszöntő,²⁸ verses történet,²⁹ dal, kétsoros – talán hajdan verses – töredék,³⁰ illetve közköltészeti, ponyvai kötődést mutat. Többségükben a verses forma dominál. A fennmaradó tételek jobbára kiemelkedő mesemondó egyéniségek által előadott szövegek. Az egyik Albert András, az ő meséjéről később még lesz szó. A másik ugyan írni-olvasni nem tanult meg, de közösségének kedvelt, kiemelkedő memóriájú mesélője volt: Ámi Lajos (1886–1963), aki több meséjében felhasználta az eszem-iszom ország toposzait, Erderádó helységnévvel. Meséit mostohaapjától, Balogh Imre téglamestertől, majd 14 éves korától foga Bunkó Vince olasz származású tűzmestertől tanulta, akitől mintegy száz mesét sajátított el.³¹

26 Az elképzelés szerint egy Parime nevű tó partjain állt egy város, Manoa del Dorado, amelynek házait aranylemezek borítják, kövezete pedig drágakövekből áll; ide menekültek az inkák utódai, akik mindennap friss arannyal hintették be testüket és színaranyból készült palotájában laktak. Ilyen történeteket az utazók, hajósok terjesztettek, szimbolikus ábrázolása sorra megjelenik a különböző XVI. századi térképeken.

27 Pl. egy felső-szegedi vőfélyvers részlete: DÖMÖTÖR Sándor, *Felfalt templom*, Ethnographia, 46(1935), 87; valamint egy homoródi szövegközlés: BALÁSSY Dénes, *Lakodalmi versek*, Nyőr, 9(1880), 38–39.

28 MAKKAI Endre, NAGY Ödön, *Adatok téli néphagyományaink ismertetéséhez*, Kolozsvár, 1939, 145–146.

29 SEBESTYÉN Ádám, *Eldorádó = Bukovinai székely népmesék*, II, Szekszárd, Tolna Megyei Tanács V. B. Könyvtára, 1981, 303–304.

30 EA 7651. 103. („Van egy világ Áldorádóú, ki naphosszat aludni tud, gróffá lesz és egy falut kap. Ki rest és korhej, azé lesz a legelső hej.”)

31 ERDÉSZ Sándor, *Ámi Lajos mesemondó világképe*, Ethnographia, 72(1961), 311–324, itt: 311. A mesék szövege: ERDÉSZ Sándor, *Ámi Lajos meséi*, Bp., Akadémiai, 1968. (206. és 207. sz., *Eredorádóba egy fiatalember ment befelé; Eredorádó*. Ámi más mesében is felhasználja eszem-iszom ország toposzát.)

Ami a német meseanyag változatait illeti, jelentős változást hozott az anyag jellegében, hogy Wilhelm Grimm kisebb-nagyobb változtatásokkal, prózai formában fordította le egy antológiából a *Sô ist diz von lügenen* című, XIV. századi, képtelen toposzokat tartalmazó verses szöveget. A modernizált, prózai változatot *Schlaraffenland meséje* címmel látta el.³²

A másik Európa-szerte ismert mesetípus, amely eszem-izsom ország toposzát használja fel, az ATU 1932. típusszámú *Church Built of Cheese* vagy *A cigányok temploma*. A típus közköltészeti előzményeit és a cigányokra vonatkozó sztereotip tartalmi egységeit, a felfalt templom témáját Küllös Imola foglalta össze.³³ A ponyvai történetek, históriák, a XVIII. századi diák énekeskönyvek és melodiáriumok motívumai megjelentek karácsonyi kántáló énekekben, egyes elemei falucsúfolóként is továbbéltek.³⁴

4. 2. János pap országa

János pap országa szintén munka nélküli eszem-izsom ország, de eredetileg immár nem a legszegényebbek és nélkülözők utópiája, hanem a keresztes háborúk (XI–XIII. század) ideológiai támasza, a földi Paradicsom Keletre vetített kifejeződése. János pap egy távoli, erős, keresztény hitű ország fejedelme volt, a pogányok uralta földeken túl. Országát azután kezdték valós földrajzi helynek tekinteni, hogy a XII. században több európai uralkodó (pl. Barbarossa Frigyes, I. Manuel bizánci császár) és maga III. Sándor pápa is állítólagos levelet kapott tőle keletről. A levél János papkirály csodás birodalmáról számolt be, amelynek lakói között vannak mindenféle csodás lények: egyszarvú és egyszemű emberek, faunok, kentaurok, szatírok, pigmeusok, óriások, vademberek, emberevők, amazonok, brahmanok...

A folyókban drágakövek folynak víz helyett, és gyógyító, fiatalító források szelik át a birodalmat, amely nem más, mint India a maga hetvenkét tartományával. János pap palotája aranyból és drágakövekből épült, ágya zafírból készült. Asztalánál naponta harmincezer ember lakik jól; az országban nincs szegénység, éhség

32 Hans-Jörg UTHER, *Quellen und Anmerkungen* = Ludwig Bechstein: *Märchenbuch, Nach der Ausgabe von 1857, textkritisch revidiert und durch Register erschlossen*, hrg. H. J. UTHER, München, Eugen Diederichs Verlag, 1997, 389. A későbbi prózai változatok Ludwig Bechstein átdolgozott meseváltozata nyomán lettek ismertek.

33 KÜLLÖS Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Szekszárd, 2003. Vö. *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 99. sz. és jegyzetei.

34 Csengeri népi töredékversben (amely a fenti XVIII. századi csúfoló variánsa) a „bolondok” építenek ételekből templomot: „Az ecsedi bolondok / Sárbul rakták a tornyot. / Gömböcbül vót a harang, / Melybül kijött csuda-hang. / Kolbászból vót kötele / Májasbul az ütője.” Idézei DÖMÖTÖR, i. m., 88.

Ho Preste Joam das indias.

Verdadera informaçam das terras do Preste
Joam segundo vio e escreueo ho padre Francisco Aluarez capellã del Rey nosso
senhor. Egoa nouamêre impreso: mandado do dito senhor em casa de Luis
Rodriguez Impressor de sua alteza.

Eredeti beszámoló János pap
országáról, az Indiákról.
Portugál populáris nyomtatás

és bűn. A középkorban valós történeti személyként tekintettek rá, akitől a Szentföld felszabadítását vártak. Fiktív levele számos kéziratban változatban terjedt. A kincsekben gazdag ország a középkori európai hit szerint a földi Paradicsom, ahol nincs szegénység és bűn. A fiktív levelek szerzője máig ismeretlen, de művelt ember lehetett, mert kidolgozott, hihető ötvözetét adta a mesés földrajzoknak, a közkedvelt fiktív útleírásoknak, főképp India mesés leírásának.

Fiktív útja során John de Mandeville is eljut János pap országába, noha az út veszélyes, a tengerből sok mágneses szikla mered ki, és ezek magukhoz vonzzák a hajók vasszegeit, és ettől a jármű darabokra hullik.

János pap alakjában idővel a világtörténelem számos azonos vagy hasonló nevű szereplőjének mesebeli tulajdonságait egyesítették; neve és országa fogalommal, az elvesztett, ám sóvárgott aranykor szimbólumává vált. A XVIII. századig a térképeken a legtöbb esetben Etiópia szerepel János pap országaként.³⁵

35 BÚR Gábor, *Afrika országai*, http://afrikatanulmanyok.hu/application/essay/942_1.pdf.

4. 3. János pap országa: a bőség képei az adománykérő versekben és a lakodalom szöveganyagában

A János papra vonatkozó magyarországi, XV. századi kéziratok szövegei azt bizonyítják, hogy Európa több országához hasonlóan, a történetet Magyarországon is olvasta, ismerte a latinul, illetve a németül tudó tanultabb réteg,³⁶ ahogy a XVI. században Valkai András. Az ő nevéhez köthető János pap országának első magyar nyelvű, irodalmi előfordulása: *János pap-császár birodalmának krónikája* (1573), amely Heltai Gáspár *Cronicájában* és *Cancionaléjában* jelent meg.³⁷ Forrásai Mandeville és Paulus Jovius olasz humanista művei, és históriája népszerű olvasmány lehetett a XVI–XVII. században. Valkai históriája fontos forrása maradt a János pap alakja köré szerveződött történeteknek. Varjas Béla a későbbi alkotások kizárólagos forrásának tekintette Valkai művét,³⁸ Túróczi-Trostler József azonban csak egy kompilátort, anyagközvetítőt látott benne, aki nevet adott egy addig latin nyelven ismert képzetnek.

A XVIII. században azonban egyre több utalást találunk János pap alakjára. Mikes Kelemen 96. levelében megjelenik János pap ítélőszéke, a téma említése Csokonainál is előfordul.³⁹ A jelentős közéleti szerepet betöltött magyar nemes, Szirmay Antal (1747–1812) számos korabeli anekdotát jegyzett fel, többek között egyik rokonának lentebb olvasható aranyköpését is. Bár sem Cuccagna, sem János pap országa nem kerül említésre Szirmaynál, a szöveg arról ad tanúbizonyosságot, hogy a gasztronómiai bőségről szóló történetek ismertek voltak a felsőbb körökben a XVIII. század végén:

Szirmay Jóseff Sándornak fia A[nn]o 790. tudakoztatván: mennyi jövedelmet kívánna magának? Felele: Csak kilencz száz kilenczven kilencz ezer milliom tuttzett putton Suffereind'or aranyat minden perczentésre. Ugyan eö tovább

36 (25.) <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00022/pdf/365-393.pdf>.

37 Kiadása: *XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577* (Valkai András, Göröcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához), szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 9), 187.

38 KLANICZAY Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története 1600-ig*, Bp., 1962 (A Magyar Irodalom Története, I), 402.

39 Míg a *Méla tempefőiben* egy átokformula részeként, nemkívánatos helyként szerepelteti Csokonai, *Az özevgy Karnyóné s két szeleburdiakban* (1799) Tündérország szinonimájaként jelenik meg:

„A János pap országába, hol nincs semmi aggodalom,
Tündérek szép királynéja, gyémánt palotába lakom.
Legtöbb csudát, karakallát az éjjeli ágyba teszek -
Bámul az emberi szem. Példa ez a furcsa gyerek.”

tudakoztatván: mit csinálna annyi sok jövedelemmel? Felel többi közt: hogy malmokat építtetne, mellyeket Tokay bor hajtana, kemenczéket Briliantokból csináltatna, és azokat fütetne Czimettel, és Vaniliával. &c&c.⁴⁰

Ebben a korszakban azonban ez a téma, amelynek közvetítésében a református kollégiumi diákság kulcsfontosságú szerepet töltött be, funkciót nyert a lakodalmi szokásrendben egykori diákokból lett tanítók, lelkészek kultúraközvetítő tevékenysége nyomán. Érdeemes ezt a folyamatot néhány konkrét példával illusztrálni.

A sárospataki református kollégium egykori diákja, Csenkeszfai Poóts András, görögül és latin is verselő, hányattatott életű költő, református lelkész 1786 novemberében, egri rabsága idején újíttotta meg egy lakodalmi játékát Pruskowszki Mária nászára, amelyet megelőzőleg szerzett és mondott el, amikor Julianna nevű húga házasságot kötött Némethi Ábrahám tiszánánai tanítóval.⁴¹ A barokk ízlésvilágú költemény egy allegorikus álmot jelenít meg, amelynek során a narratív én eszem-iszom országba jut.

Hat kövér sült Ludak, hegedüt vontanak,
Két töltött kappanok, nekik kontráltanak,
A' teli kulatsok, 's kantsók, tust fújtanak;
Minuetet, a' szép sült katsák jártanak. [...]

Tántolt a' kövér-szegy, a' Riskásás Lével,
Ugrott a' Disznó fő tormázott szemével,
Bárány hús Lejtöt járt túrós-derellyével,
Ödöngött a' gömbözt, hízott böndőjével. [...]

Mert egy sült Malattzal, a'mint nyalakodtam,
Végre, öszve vesztem vele, 's marakodtam;
Kergettek; 's el-estem; hogy árkot ugrottam,
Igy érzék-fel! Be kár, hogy ezt tsak álmodtam!⁴²

Csenkeszfai, kollégiumi olvasmányai révén, biztosan ismerte János pap országát, hiszen maga is nevesíti e fiktív országot szerzeményében: „nem mese a' Já-

40 A szöveg kiadását lásd Csörsz Rumen István, *Szirmay Antal és a szájhagyomány = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 5), 283.

41 Kovács Sándor Iván, *Csenkeszfai Poóts András, a „trágyadombi Baudelaire” = Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*, szerk. HADOBÁS Pál, Edeleny, 1997 (Edelenyi Füzetek, 16), 7–24, itt: 18.

42 *Csenkeszfai Poóts András ifjú versei*, Első darab, Pozsonban és Komáromban, Wéber Simon Péter költségével, és betüivel, 1971, 190. (A teljes játék: 188–192.)

nos Pap Országa, / Mellyet még elő hoz Saturnus jósága”, és talán nem voltak számára ismeretlenek a korban népszerű, vaskos hazugságversek sem. Ugyan a vőfélykönyvek ponyvakiadásai éppen ekkortól kerülnek a piacra, a bizonyíthatóan datált példányok csak az 1790-es évekből származnak,⁴³ mégis otthonosan mozoghatott a lakodalom akkortájt már létező szövegvilágában. Igaz, az ő költői világa ezektől tudatosan elrugaszkodik, versében az érzékek élvezetét a görög-római mitológia leple takarja. Emellett kortársai és olvasmányai is hathattak szerzeményére. Mint arra Kovács Sándor Iván felhívta a figyelmet, Csenkeszfai a költemény megírásakor leginkább Faludi Ferenc verseiből ihletődött, amelyek éppen a botrányos életű lelkész bebörtönzésének évében, 1786-ban jelentek meg, Révai Miklós kiadásában.⁴⁴ Közülük kettőt felhasználhatott, az egyik a *Szakácsének*, amelynek két sorából ötletet merített. A másik forrása a legtöbbet imitált Faludi-vers, a *Tündérkert* lehetett.⁴⁵ Ebből az utóbbi költeményből méríthette a szerzeményen végigvonuló álom alapötletét, a képzelt világba jutás allegorikus, barokk ízlésvilágú megoldását. Igaz, Faludinál egy *locus amoenus* képe jelenik meg táncoló, színpompás virágokkal, Csenkeszfai Poótsnál pedig az ételek muzsikálnak-táncolnak az álomországban, ahol a fiktív hős maga is beáll a forgatagba, majd miután birokra kel a sült malaccal, megkergetik, és árokugrás közben riad fel. Az ébredés, az álom értelmezése, majd a költemény végén az álom bőségének áldásként való kérése is megjelenik, hiszen egy lakodalom lakomázó násznépe előtt elhangzó szerzeményről van szó, amely a víg násznép előtt, a menyasszony számára kér bő esztendőket és áldást. Nem példa nélküli szerzői lelemény, nem egyedi ötlet eredménye a bőséges ételkínálatról szóló álom. A kor lakodalmi szövegg kultúrája bőséges példát tartalmaz képtelen ételsorokról, messziről hozott fogásokról, állatküzdelmekről, csodás tájak bejárásáról. Ez a világ éppen annyira fontos forrásvidéke lehetett a költeménynek, mint Faludi versei.

Csenkeszfai Poóts András verse a későbbi évtizedekben a közköltészet létmódja szerint élhetett. Erre bizonyíték köszöntőszövegének egy XX. század elején gyűjtött, valószínűleg XIX. századi kéziratos feljegyzésből származó párhuzama. A szöveget Pamotyai Lajos (1895–1947), a későbbi falusi tanító gyűjtötte Balatonkövesden a Folkore Fellows Magyar Osztálya számára az 1913/1914-es tanévben, a Magyar Királyi Állami Pápai Elemi Népiskolai Tanító Intézet IV. osztályos növendékeként.⁴⁶ Néprajzi gyűjtőmunkájáért 10 ko-

43 Vö. TóTH Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kéziratos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*, Miskolc, HOM, 2015, 19.

44 Kovács, i. m., 18.

45 Uo., 20.

46 A kézirat a Néprajzi Múzeum kéziratárában, az Ethnológiai Archívumban található, jelzete EA 125. (77–79.)

rona jutalomban részesült.⁴⁷ Pamotyai több tréfás mesét talált, azt a szöveget, amely szoros motivikai párhuzamokat mutat Csenkeszfi Poóts költeményével, a balatonkövesdi Vas Gyula tulajdonában lévő, kéziratos füzetből másolta ki. Egy sora olvashatatlan volt, így az archívumi tisztázatból ez már nem deríthető ki. A kéziratos változat az álom ötletét is átveszi, és Balatonakalira lokalizálja a látomás helyszínét. Dőlt betűvel közlöm azokat a sorokat, amelyek kapcsolatba hozhatók a XVIII. század végi szerzeménnyel.

Álom

[77] Aszt ámtottam éppen már verradóra,
Mikor éfél után kettő vót az óra,
Egy sütt kokas röpűt vala az tyukokra,
Úgy kukurikótak minnyájan hajnába.
[78] *Azonban megláttam, egy domb vigassága,*
Éppen túl Akalin,⁴⁸ amid vagyon Ság⁴⁹ ott,
Higgyék meg mindenek, szóllok újságot,
Igen ritkán láttam ilyen mulaccságot,
Hat kövér sütt ludak hegedűt vonának.
Két tőött kappanok nekik kontorának
A teli palackok ott táncot járának
És a sütt malacok ott tust huzának
Midőn én ott áttam üres vót a gyomrom
Éppen nem bántam, hogy egy sült ökör szállit
A számat még táttám.....⁵⁰
Avigság nálam nēm vala kölletlen
Nagy szerēncsētlenség történik véletlen,
Mert egy sütt malaccal amin nyalakottam,
Végre összevesztem, vele megbirkóztam,
[79] *Kergettek, elestem, hogy árkot ugrottam,*
Mingyár fölébredtem, de, kár, hogy ámtottam.

Látható, hogy a mitológiai utalások hiányoznak a szövegből, más a célközönség, mégis konkrét képek, formulák, motívumok jelennek meg benne Csenkeszfi Poóts András költeményéből. A metaadatok híján keveset tudunk a szöveg ko-

47 A Pápai M. Kir. Állami elemi népiskolai Tanítóképző Intézet Értesítője az 1913/14-es (XVIII.) iskolaévről, szerk. KÖTSE István, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1914, 26.

48 Az a betűn javított, áthúzott ékezet. Jegyzet: Akali, Zala megyei falu.

49 Jegyzet: Ság-puszta Akali mellett.

50 Jegyzet: Ez a rész a papír kikopása miatt olvashatatlan volt.

rabeli társadalmi használatáról, nem tudni, vajon elhangzott-e valaha lakodalomban mulattató szöveggént, de az elmúlt években fellendült közköltészeti és népköltészeti kutatások irányadók lehetnek a hasonló szövegek használata tekintetében.

A XVIII. századi debreceni diákirodalomban már János pap országaként jelenik meg versben az Európa-szerte ismert eszem-izsom ország képze, a református kollégiumokban a gasztronómiai toposzokat tartalmazó mulattató, adománykérő költemények gyakran emlegetik János pap országát. Ezek a költemények, a kifogyhatatlan bőség kulinárius képei – más toposzokkal összefonódva – szervesen hozzátartoztak a kollégiumi diákélethez, a diákság hegedős hagyományokat éltető alkalmi mulattató szerepéhez, az adománykérő mendikáláshoz.⁵¹ Eszem-izsom ország és a mendikálás egy korai példáját mutatja egy iskoladráma részlete (1745–1749):

Mellyesztve heverték az kövér kappanok
Pulykákkel s récékkel kendermagos tyúkrok,
Alig járhattak el zabon hízott lúdok,
Sülve s töltve jártak az kevér malacok.

Volt itt az skólában egy kásahalom is,
Annak közepiben egy bő tejforrás is,
Kürölle bor, mézes, folytak egyebek is,
Ily boldog állapot volna bár még ma is!⁵²

Az egyes szám első személyben előadott fiktív, csodálatos kalandok, bőséges, eleven sültekről szóló beszámolók ellentpontoszták az alamizsnát kérő nyomorúságát, testi szükségleteit, együttérzésre hívják az ünnepi terített asztalnál helyet foglaló hallgatóságot. Együttal az iskolába is hívogattak. Az elhangzott szövegekben hazugságmotívumok, a felfordult világ képei, csodás úti beszámolók, külhoni tanulóúton szerzett képtelen kalandok, bőségtoposzok keverednek egymással.⁵³

51 RMKT XVIII/4, 537. A mendikáns a református legátust kísérő, ünnepi köszöntőt mondó kisdíák volt. A legáció intézménye szerint a teológiai akadémiák és némely kollégiumaik a három fő ünnep (karácsony, húsvét, pünkösöd) idején kiküldték a növendékeiket, hogy ott prédikáljanak, gyakorolják hivatalukat, és a helyi lelkészt segítsék, valamint a gyülekezettől és a patrónusoktól szolgálatukért tanulmányi célokra fordítandó adományt nyerjenek. A legáció első írásos nyoma 1630-ból való. (MNL)

52 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 295–296; 1702, Kolozsvár, 105–112. sor. További kommentár: RMKT XVIII/4, 548–549.

53 A különböző szövegcsaládokat részletesen lásd RMKT XVIII/4.

János pap országát szatirikus, németellenes éllel Arany János is megverselte 1848-ban.⁵⁴ A témával debreceni diákkorában ismerkedhetett meg, és bizonyos sorait felhasználta saját művében.⁵⁵ Nála már nem pozitív alak, hanem a féktelen tobzódás negatív példája, és a hazaárulás, a német ármány eszköze. Erdélyi János szerint pedig *János pap ítélőszéke* olyan „képzelt ítélőszék, melyre leginkább eligazíthatatlan ügyeket, szerelmesek szóváltásait fellebbezhetni”.⁵⁶

A műfaj utóéletét illetőleg tudjuk, hogy magyar paraszti szóbeliségből is fennmaradt több mendikáns, kéregető szöveg, amelynek „mesélője” szintén egy messzi országban megélt kalandjait sorolja. Látszólag szabad gondolattársítással sorakoznak egymás mellett különböző képtelenségek: egy gatyakorcban fogott tetű és egy bika párviadala, a Duna fölött hidat tartó szúnyog, egy óriás hal, ökör és tojás, leégett folyó, levegővel élő emberek stb. (AaTh 1935). Ezek a motívumok Európa-szerte elterjedt hazugságmese-elemekként is ismertek. Küllös Imola és Csörsz Rumen István közköltészeti kutatásai számos hasonló motívumot tártak fel, a különböző kalendáris ünnepi szokások (karácsonyi játékok, István- és János-napi köszöntők, balázsjárás, gergelyjárás szöveganyaga) is számos kapcsolódási pontot és folytonosságot mutat ezekkel a toposzokkal. Dramatikus szokások esetében egyértelműen megmaradt a szövegek szerepját-szó jellege.⁵⁷ A karácsony másodnapjára virradóra szokásos névnapköszöntő istvánozás, jánosozás beköszöntő verséből származik a következő szövegrész:

Állj félre barátom, kergetnek veszélyek,
Piripó vásárról már hát hogy beszéljek.
Néhol a sült disznyók szárnyakon repülnek,
S a töltött kalácsok az asztalon hülnek.
De, ha már igazat akarnék halászni,
Láttam az ájerben egy bihalat mászni,
S az északi szelet bocskorban nyargalni.
Tatárki testemben volt nagy izmos kanca,
Lekap a lovamról, elfuték, mint fattyú,
Éppég most érkezem hozzátok.
S nem bánom, számos karácsonyi ünnepeket kívánok.⁵⁸

54 ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 38–42.

55 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 272.

56 Lásd KÜLLÖS Imola, *Az anyanyelv folklorikus elemei Mikes Kelemen Törökországi leveleiben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2015, 121–156, itt: 133.

57 RMKT XVIII/4, 538. Erdélyből hasonló szövegeket közöl tréfás István-napi és karácsonyi köszöntőkből KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet, i. m.*, 296.

58 Lejegyezte: Somodi Albert, tanárjelölt. A szöveg közlése és a szokás leírása: MAKKAJ-NAGY,

A szövegek másik fontos funkcionális helyét a lakodalom szokásrendje adta. Csörsz Rumen István több olyan erdélyi hazugságverset közölt, amelyeknek motívumai tematikus kapcsolatban állnak a fentebb bemutatott európai vándormotívumokkal, képekkel.⁵⁹ A XVIII. század végére datálja lejegyzője azt a kéziratot, amely a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárában a XVII–XIX. századi költők egyleveles kéziratok közül bukkantak fel, és egy ünnepi mulattató szöveget tartalmaz. A kéziratokat erdélyi diákok és tanáraik jegyezték le, a legtöbb szöveg egyházi ünnepek alkalmával mondott köszöntővers. Az egyik, 1797-ből származó lakodalmi vers narrátora az ünnepi étkezés „holtidejében” szórakoztatja a násznépet képtelen kalandjával, adomány reményében. A sok országot megjárt kalandorok történeteiben visszatérő motívum az óriás szúnyogok és bolhák megjelenése, azonban ha a csodálatos ország leírását is tartalmazzák a sorok, gyakran a gasztronómiai bőség ismert, európai képeivel élnek. Példaként álljon itt néhány kiragadott motívum az említett, XVIII. század végén lejegyzett szövegből:

János pap országon, a gyömbér oldalon
Voltaz atyam haza egy kis ganyedombon,
Hazugság viragja nőt fel udvarunkon,
Magvaba felszettem, nezd a horpatzomon.

Az atyam hazának oldal petsenyéből
Az oldalát rakták, s tetejét nad mezből,
Tapasztottak k körűl, aszt tudom, szín mézből,
Szarufaji voltak májos és véresből.

Hazunk nál vigy azot ket sült disznoéjjél,
Hatyu, fogj madár för fűleiminével [!],
Frissen meg készítve enekelettek reggel,
Benem töltél volna gyönyörűségekkel.⁶⁰

Ugyanebből a forráscsoportból származik egy tréfás karácsonyi rigmus, amelyet egy mendikáns diák mondott. A metalepszis adja az abszurd kiinduló szituációt, az idősíkok logikája felborul, és a narrátor saját nagyapjának lakodalmát

i. m., 146. A karácsonyi ünnepkör idején más szövegekben is jelen van az étel mint vágyalom, a betlehemesek vaskos pásztorfigurái is gyakran emlegetik a hosszú kolbászt.

59 Csörsz Rumen István, *Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról*, Lymbus: Magyarisztudományi Forrásközlemények, 2003, 307–316.

60 Közvetlen párhuzamait lásd az RMKT XVIII/4, 124. szövegcsaládban, amelyet szintén erdélyi kéziratok tesznek ki.

szervezi, és közben több képtelen kalandot él meg.⁶¹ Mendikáns szövegről lévén szó, a történet lényege itt a didaxis, hiszen a narrátor a lakodalmi előkészületek közben, a malomban megélt kalandok után, egy átmenetileg katonasággal töltött időszak leteltével iskolába megy.

A meseszövegek ismertetésekor láttuk, hogy a legtöbb, katalógusba vett szöveg olyan ünnepi alkalmakra szánt verses alkotás, amelyeket fentebb mutattunk be. Néhány kivételes tehetségű mesélő azonban tematikus szinten is beépíti a lakodalom szervezését mint eseményt eszem-izsom ország bejárásának történetébe. A „nagyapám lakodalma” toposz megjelent a XX. századi szóbeliségben is, a csíkszentdomonkosi mesemondó egyéniség, Albert András (1905–1949)⁶² szövegei között, akitől 1943-ban gyűjtötte Belatini Braun Olga grafikusművész *Az ecsém lakadalma* című mesét. Albert András parasztember a festés, a jóslás és repülő alkalmatosság készítése mellett lakodalmi gazdaként is tevékenykedett, egyéni életútja és invenciója motiválhatta, hogy a lakodalom előkészülete során átélt fiktív kalandokat nagy részletességgel, egyes szám első személyben mesélje el. Igaz, a mesebeli táj (rézjuhok, ezüsttehenek, aranylovak, gyémántállatok, csokoládépap, égből hulló körték, málnaeső) leírása másodlagos, a mértéktelen étkezés ebben a szövegben is kiemelt szerepet kap.

A kulináris földi Paradicsom képei tehát állandó helyet találtak a gasztronómiai reprezentáció egyik legfontosabb alkalmában, a lakodalomban,⁶³ amikor is a vőfély e fantasztikus kalandokat a vacsoravendégek szórakoztatására meséli el.⁶⁴ Egy felső-szegedi vőfély lakomát bejelentő verse:

Afrikából montem Ázsiába,
Alig félnap, fájt is a lovam lába,
Áldott világ van ott, el se hiszik talán.
Sült malacok járnak az embörök után.
Ha egy kutat ásnak, borral szalad tele,
Turus lepény a háznak fedele.
Szalonnahidak kötik át a falat,
És ami a legfőbb: nem fizetnek adót.⁶⁵

61 A szöveg közlése: Csörsz, *Erdélyi hazugságversek...*, i. m., 313–314.

62 A meseszöveg első kiadása: *Magyar népmesék*, III, szerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1960, 884–891. (A meséket Dégh Linda és Kovács Ágnes válogatta.) Belatini Braun Olga gyűjtésének teljes kiadása: *Estefia, éjfélfia, hajnalfia*, Csíkszentdomokosi népmesék BELATINI BRAUN Olga gyűjtésében, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., Balassi, 2013.

63 Lásd pl. Csörsz, *Erdélyi hazugságversek...*, i. m., 308–309. (Főként a 9–11. versszak.)

64 A szabad asszociáción alapuló sorok a lakodalmi rigmusokban és ünnepi köszöntőkben további képtelen úti beszámolóval, abszurd hőstettel (óriásrovarok legyőzése stb.) bővülnek.

65 Közli DÖMÖTÖR, i. m., 87. A példa egyértelműen Cuccagna toposzaira utal.

Tóth Arnold kutatásai bizonyítják, hogy a dicsekvő hangvételi hazugságversek XIX. századi továbbélésének legjellemzőbb területe a vőfélykönyvek szöveganyaga.⁶⁶ A ponyván megjelent vőfélykönyvek gyakorta *perorpáció*-nak nevezik az ilyenfajta mulattató verseket, a kéziratos változatokban az alak *peruráció/paroláció*.⁶⁷ Egy 1890-es években használt, taktabáji lakodalmi szöveg alakoskodó szokásmozzanatot kísérő versében, a *Maskara vers*ben felfedezett eszemisom országra vonatkozó motívumokat, ám meglátása szerint a XIX. századi vőfélyversekben ezek már kevésbé voltak jellemzőek, inkább régies anakronizmusként létezett a versfaragó gyakorlatban. A szöveg előzményeire ponyvai nyom nem utal, a szóbeliségre és a kéziratosságra támaszkodva maradhatott fenn a gyakorlatban.⁶⁸

Csíkot, csukát, csörögét itt eleget adnak,
Diót, dinnyét, derelyét asztagba raknak.
Makkon malacot télben is hízlalnak,
Gyógyulástul, hasfájástul hajnalba jollaknak.

A hó helyett táblástul esik a szappan,
Körte helyett a fákon terem a sült kappan.
Hogy ha fúj a szél, hull, csak úgy koppan,
Citrom is van elég, attól szemed koppan.

Asszonyok guzsalyánál áll a boroshordó,
Arany, ezüst karikákon forog az orsó.
De ha fon, akkor is ott egy csomó tőrő,
Azt is borba mártják, hogy legyen jó csúszó.

Oh, mely boldog ország, ennek nincsen mása,
Bár most is ott volna fejemnek szállása!
De mikor Trójának lenne elromlása,
Akkor én fejemnek lőn pusztulása.⁶⁹

A bemutatott, magyar nyelvű köszöntőszövegekben és a lakodalmi anyagban nagy európai vándortémák kontaminálódnak, jobbára *János pap országa* és néhány esetben *Eldoradó* megnevezéssel. Előbbi jobbára közköltészeti, utóbbi

66 TÓTH, *i. m.*, 155.

67 *Uo.*

68 *Uo.*, 162.

69 *Taktabáji vőfélykönyv*, Taktabáj (Báj, Szabolcs vm.) 1899–1905. HOM NA 109–112. *Maskara vers*. Kezdősor: Szerencsés jó estvét, minden félreálljon! Közli: TÓTH, *i. m.*, 163, 7–10. versszak.

ponyvai kapcsolatokat mutat. Ételország utópiája a XIX. századtól fogva, a nagy éhínségek ideje után egyre inkább disztópiává vált, vonatkozó ponyvaszövegek a dologtalan ember kritikáját fogalmazták meg a polgári munkamorál ellenében, később a földi Paradicsom tagadásává, a mértéktelen fogyasztói társadalom láttelelévé váltak (vö. a Misi mókus által látott *örökké termő fával*). Azonban eszem-iszom ország témája a középkortól fogva ismert szövegbeli és szövegen kívüli funkciót örökített át a vizsgált magyar anyagban: a karneváli, ünnepi világ rituális normasértését engedi meg ideig-óráig, és jelenvalóvá teszi a jólét és a bőség pillanatnyi mivoltát, hol egy adománykérő személyében, hol a lakodalmi reprezentáció keretében.

Pénz beszél

Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar *it-narrative*

Európa több országának populáris irodalmi hagyománya volt a XIX. században az ún. *it-narrative*. Olyan szövegeket illet e megjelölés, melyek különböző tárgyaknak adnak hangot, s ezzel saját személyiséget – hétköznapi használati tárgyak, házi bibliák, pénzérmék, bankjegyek, tubákos szelencék, zsebórák mesélik el történetüket, fecsegnek, csacsognak, mintha tulajdonosaik (és ezzel léthelyzetük) állandó és gyors váltakozása mintegy feljogosítaná őket arra, hogy újabb és újabb szórakoztató történeteket adjanak elő. E műfajban vagy műformában kitapintható a század tárgykultuszának modernizációs folyamata, mely nem független a Karl Marx által leírt fetiszizálódási folyamattól. E művek egyszerre szórakoztatnak, s nyújtják a mindennapi élet modernizációs folyamatának frivol kritikáját. A bibliákat zsebkönyv méretűre zsugorítják s évekig is porosodhatnak a polcon, míg végre egy olvasni vágyó szolgáló elloppja őket, a zsebórát csak szépsége, s nem a pontos idő miatt tartják gazdái, a boroskancsó is többre vágyik, mint hogy minden este tanúja legyen gazdái lerészegedésének. A tárgyak árucseréje funkcionalitásuk esetlegességét mutatja, s társadalmi használatuk során arra is rámutathatnak, hogy a társadalmi normák és a legkülönbözőbb társadalmi csoportok mily módon veszik körül magukat tárgyaik kulturális kiaknázásával.¹

Hogy a kifejezésnek nincs szabatos magyar fordítása,² már önmagában is jelzi, hogy a magyar irodalomtörténeti hagyományból mintha hiányoznék a fecsegő csecsebecsék (*les bijoux indiscrets*) hagyománya. Könnyű magyarázatként adódik: a polgári átalakulás eltérő üteme és helyi sajátosságai miatt

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa.

1 Az *it-narrative* szakirodalmából lásd *The secret life of things: Animals, objects, and it-narratives in eighteenth-century England*, ed. Mark BLACKWELL, Lewisburg, Bucknell UP, 2007; Jonathan LAMB, *The things things say*, Princeton, Princeton UP, 2011. Magyarul megjelent kiváló tanulmány: Leah PRICE, *Egy könyv történetétől egy „könyvtörténet”-ig*, ford. TÓTH-CZIFRA Júlia = *Metafilológia 2: Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2014 (Filológia), 414–440.

2 Leah Price említett cikkének fordítója végül az „az-narratíva” kifejezést választotta. A nehézséget csak fokozza, hogy *it-narrative* elbeszélője akár állat is lehet.

nem volt igény efféle művekre. Ám mielőtt túlságosan lazán túllépnénk a problémán, előzetesen érdemes megfontolni pár dolgot. Egyfelől bár kétségtelen, hogy a polgári társadalmak kelet-közép-európai modelljei markánsan eltérhettek a nyugati modellektől,³ ettől még a modernizmus kritikája, s azon belül a modernitás tárgykultúrájának és szokásrendjeinek (ha tetszik, rítusainak) kritikája nagyon is jelen volt a magyar kultúrában. Ahogy az it-narrative esetében egyszerre tanulmányozhatjuk a változó kulturális praxisokat és nevethejtük ki azokat, úgy példának okáért gróf Gvadányi József populáris verses elbeszélései is hasonló kettősségre építettek, amikor a peleskei nótárius esetlensége felett lehetett kacagni, de az általa képviselt kritikát is érdemes komolyan venni. Másfelől a tárgyak megszemélyesítésére építő irodalmi hagyományok kétségkívül jelen voltak a XIX. századi magyar irodalomban is – bár az it-narrative kétségtelenül ritkának számított. Inkább tárgyak megszemélyesítése és megszólítása fordul elő. Csak emlékeztetnék itt, hogy mily népszerű volt Csokonai Vitéz Mihálynak *Szelelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című költeménye, s az egészen elképesztő mértékű közköltészeti karrier⁴ mellett hány meg hány utánpótlást vonzott maga után a tárgyakkal való ilyenén játék.⁵ Persze ez mindenképpen tematikai szűkítést jelent: a magyar irodalomban leginkább a szerelem tárgyaként válnak élővé a tárgyak, s jellemzően elszenvedik a férfi beszélő szerelmét – nem feleselnek.

A továbbiakban az it-narrative egy sajátos és a magyar irodalomban is ritkaságszámba menő formáját ismertetem. Sebestyén Gábor 1810-ben 16 éves korában érkezett a pozsonyi evangélikus líceumba, ahol mint rhetor és primanus folytatta tanulmányait. A neves teológusnak, a számtalan nyelvet beszélő Kocsi Sebestyén Istvánnak fia, aki rövid ideig a Pozsonyi Magyar Társaság elnöke is volt, 1813-as távoztáig ontotta magából a verseket (e költészeti anyag elképesztő tematikai és formai gazdagságáról már másutt szoltam),⁶ nem is csoda hát, ha

- 3 A dilemma egy leírási kísérlete: Balázs TRENCSENYI, Maciej JANOWSKI, Mónika BAÁR, Maria FALINA, Michal KOPECEK, *The History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*, Oxford, Oxford UP, 2016, 15–136.
- 4 Lásd MIKOS Éva, *Szelelemdal...: Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján* = *Mindenes gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), 169–189; Csörsz Rumen István, *Csokonai közkézen, avagy egy költő kézíratos toplistája* = „S végre mivé lesz?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007 (Ráció-Tudomány, 10), 278–294.
- 5 Ha találomra felcsapjuk a Hasznos Mulatságok 1829-es kötetét, akkor például ott ilyen költeményekre bukkanhatunk: *Szelelemdal a' kávéfőzőhöz*, Hasznos Mulatságok, 1829, II. füzetszándó, 6. sz., 41–44; K. P., *Dal a' Tormához*, Hasznos Mulatságok, 1829, II. füzetszándó, 51. sz., 401–403.
- 6 VADERNA Gábor, *Sebestyén Gábor és a közköltészet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2015, 267–282.

az ifjú Sebestyén korának egyik legjelentősebb gazdasági-politikai történésére is versben reagált: két párbeszédese költeményét is a devalváció hatása alatt írta. Mind a két vers – melyeknek szövegét tanulmányom végén közlöm – kéziratban maradt fenn, két különböző gyűjteményes kötetben. Az első, *A' Tallér és a' vén Xrajtzár*, mely címszereplők és egy márjas beszélgetését tartalmazza, olyan versek után következik, melyek 1810-re voltak datálva, de minden bizonnyal a kötet elérte az 1811-es időszakot (a devalvációt bejelentő 1811. február 20-ai pátenst március 15-én hirdette ki az uralkodó); a másik költemény az *Együtt való beszélgetés a' Tallér, Régi Bankó, Ujj Bankó és az Arany közt*, melyben a pénzek egy kocsmában diskurálnak, 1812-re van datálva azzal a megjegyzéssel, hogy „Tréfából készítettem Barátim mullattatására”.

E költemények megértéséhez érdemes lehet egy röpke pillantást vetni a devalváció gazdaságtörténeti problémájára.⁷ A Habsburgok által kormányzott monarchiának a XVII. századtól kezdődően problémát okozott a legkülönbözőbb pénznemek kavalkádjának kezelése. Ha csak egy-egy terület saját pénzeire koncentrálunk, még viszonylag átlátható képet kaphatunk. Például Magyarországon a XVIII. században aranypénzt (az ún. körmöci dukátot) egyre kisebb mennyiségben verték, s inkább terjedőben voltak a különböző ezüstpénzek (a tallér), a váltópénz (a krajcár) pedig ezüstöt és rezet tartalmazott. Ám ha ehhez hozzávesszük az osztrák, cseh és egyéb pénzeket (például a Sebestyénnél is előforduló „márjást”, azaz az alsó-szászországi máriás garast, vagy a különféle osztrák forintokat, német nevén guldeneket), már nehezebben igazodhatunk el.⁸ Nemcsak a mai történész lehet állandó zavarban, mikor forrásaiban az anyagiakról olvas (vajon mennyit is értek azok a pénzek, melyekről a forrásaink fecsegnek?), hanem a kortársak is állandóan a pénzügyek nehéz kezelhetőségéről panaszkodtak, sőt a kereskedelembe is zavarokat okozott a nehézkes átváltás. A helyzet kezelésére vezették be 1753-ban a konvenciósi pénztáblát (mely rögzítette az árfolyamokat), illetve a konvenciósi pénzt (*Konvenzionsmünze*).⁹ Utóbbi értékálló ezüstpénz (mai szóval hivatalos valuta) volt, ám már Mária Terézia uralkodásának derekán elkezdtek pa-

7 Az alább idézendő munkákon kívül a kérdésről még tájékozódni érdemes: HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt*, Buda, A Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1840.

8 Dr. VARGHA Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*, Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1896, 46–48.

9 „A conventiós pénztáblát Ferencz német-római császár, Mária Terézia férje léptette életbe 1748-ban, s miután 1753-ban szerződészerűleg Bajorország is elfogadta, akkor nyerte az említett nevet. E pénzláb szerint egy kölni márka finom ezüsből 20 frtot, illetőleg $13\frac{1}{3}$ birodalmi tellért vertek s az arany értékviszonya az ezüsthöz $1:14\frac{11}{72}$ -ben állapítatott meg. A conventiós, vagy a mint nálunk nevezték, rénes vagy német forint, 20 garasból s egy garas 3 krajczárból, egy forint tehát 60 krajczárból állott.” *Uo.*, 45.

pírpénzt nyomni helyette.¹⁰ Ez a pénzrendszer – mint általában a pénzügyi rendszerek – békeidőben jól működött: a fémpénzek állománya csökkenő tendenciát mutatott, a papírpénz egyre szélesebb körben terjedt el, s még az sem okozott különösebb gondot, hogy a mindennapi átváltási gyakorlat sokszor eltért a konvenciók táblájától. A gondok a koalíciós háborúk idején jelentkeztek, ahol a hadikiadásokat (majd a különböző hadisarcokat) az udvar kénytelen volt papírpénz kibocsátásával fedezni.¹¹ Az elhúzódó háborúk elhúzódó pénzügyi válságot vontak maguk után. Az ércpénz és a konvenciók pénz értéke között kinyílt az olló: 100 forintnyi ércpénz 1801-ben 117 forintnyi bankó-cédulának felelt meg, 1802-ben 146, 1806-ban 185, 1809-ben (újabb háborús vereségek után) januárban 221, decemberben már 400 fölött.¹² A kormányzat a helyzet stabilizálására tett kísérletei sorra kudarcot vallottak: a problémát csak időlegesnek látták, s tartván attól, hogy a pénz devalválása felérne egy államcsőddel (*Bankrott*), próbálkozásaik arra irányultak, hogy a reálértéket és a névértéket ismét közelítsék egymáshoz. 1806. augusztus 20-án az uralkodó azért adott ki pátent, hogy a közelgő devalváció hírére cáfolja,¹³ az 1807-es diétán újra törvénybe kellett iktatni, hogy a konvenciók tábla érvényben van (1807:22. tc.).¹⁴ 1809-től viszont már nem lehetett megállítani a negatív folyamatokat, melyeket több tényező is katalizált. A schönbrunni béke után fizetendő hadisarc mellett ilyen volt a birodalomtól elszakított területek (Illíria, Nyugat-Galícia) pénzeinek visszaáramlása – ami fokozta az amúgy is inflálódo papírpénz bőségét –, valamint a (jórészt Franciaországban nyomott) hamis pénzek aggasztó mértékű terjedése,¹⁵ vagy az angolok tezaurálási politikája következtében hiánycikké váló ezüst.¹⁶ Az újabb, 1810. február 26-án kiadott pátens átváltási terve egy áthidaló pénznem kibocsátásával próbálkozott: ún. Einlösungsscheinokat adtak ki, mely értékálló papírpénz lett volna, s az erre beváltott bankó-cédulákat megsemmisítették. Az Einlösungsscheinnal termé-

10 KAPOSI Zoltán, *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*, Bp.–Pécs, Dialóg Campus, 2002 (Studia Oeconomica), 45.

11 „A századvégi koalíciós háborúk alatt 1798-ban 91 millió, 1807-ben 792 millió, 1810-ben 1431 millió ezüstforint értékű bankó-cédula volt forgalomban, vagyis mintegy tizenhatszorosára nőtt a bankjegyek mennyisége (az ércpénz és a papírpénz értékváltozásainak kiküszöbölésére a kormány kényszerárfolyamot léptetett életbe, de a hivatalos érték és a reálérték így is jelentősen eltért egymástól).” *Uo.*

12 Dr. LÁZÁR Andor, *Ausztria pénzügyei a XIX. század elején: (A devalváció kora)*, Klny. a Magyar Gazdák Szemléje 1925. ápr.-jun. füzetéből, Bp., Stephanum, 1925, 6. passim; VARGHA, i. m., 49.

13 LÁZÁR, i. m., 8.

14 VARGHA, i. m., 44.

15 *Uo.*, 9.

16 MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790–1848) = Magyarország története 1790–1848*, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Bp., Akadémiai, 1980 (Magyarország története tíz kötetben, 5/1), 318.

szetesen kisebb értékben lehetett beváltani a pénzt, mint amennyit az ércpénz pillanatnyilag ért, ám lehetőséget kínált volna, hogy az emberek a papírpénztől szabaduljanak. Ám e tervnek viszonylag csekély fedezete volt, ráadásul az ércpénzek, melyeket jó ideje senki sem mert bankócédulára vagy egyéb papír alapú pénzre váltani, továbbra sem áramlottak vissza a pénzpiacra.¹⁷ Az 1811. február 20-ai *Devaluationspatent* – mint ismeretes – a pénz értékét egyötödére csökkentette. Voltaképpen nem történt más, mint hogy a különböző stabilizálási kísérletek után nem maradt más megoldás, csak annak beismerése: a pénz névértéke nem egyezik meg a ráírt összeggel. Minekutána az 1810 elején még 100 forintnyi ércpénzt 500 forintnyi bankócédulán váltottak, s az év végén már 1000 forintnyin (sőt egy rövid ideig az árfolyam 1200-ra is felszaladt), az ötöd értékére csökkentett pénz az adott helyzetben még óvatos és kíméletes megoldásnak volt tekinthető. Mindenesetre az Einlösungscheinok is forgalomban maradtak, sőt az udvar nem mondott le arról a tervéről, hogy ezen átmeneti pénznem segítségével vezeti ki az értéküket veszített bankócédulákat. A magánjogi pénzköveteléseket egy 1799-től havi bontásban korrigált konvenció tábla segítette (hogy nagyjából mindenki át tudja számítani, milyen értékkel történt meg egy-egy pénzügyi tranzakció).¹⁸

Bár a devaluáció, mivel csak az amúgy is alacsony értékű bankócédulák középárfolyamon való rögzítését tűzte ki célul, elvileg senkit sem hozott rosszabb helyzetbe, mint amiben már eleve volt,¹⁹ annak bevallása, hogy a pénz nem annyit ér, mint amennyi rá van írva, s hogy egy tollvonással az uralkodó megsemmisítheti a pénz értékét, sokkoló volt. Nyilván sokan érezték a gazdasági válság hatásait, ám valószínűleg sokakban élhetett a remény, hogy a helyzet alkalmasint stabilizálódik, s a pénz értéke a helyére kerülhet ismét. A devaluáció azonban nem egyszerűen csak beismerése volt a ténynek: az udvar nem képes finanszírozni a franciák elleni sorozatos háborúit, hanem villámgyorsan olyan üggyé, mondhatni szimbólummá vált, mely ha gazdaságtörténeti vonatkozásaiban nem is feltétlenül logikus módon, de politikai hatását tekintve magába tudott sűríteni számos olyan problémát, mely a magyar rendeknek az udvarhoz való viszonyát meghatározta. Az újabb és újabb adóemelést ellenző rendek²⁰ ér-

17 LÁZÁR, *i. m.*, 10.

18 *Uo.*, 12–14.

19 Nem véletlen, hogy Schwartner Mártonnak közvetlenül a devaluáció előtt írott sorai keményen vezetik fel a magyarországi gazdasági helyzet analízisét: „Ein sehr schwer Abschnitt, über welchen es auch unter andern Zeitumständen etwas befriedigendes zu erzählen schwer hielt; der aber durch Weltkräfte an einander, um so viel mehr erschwert wurde, als es von dem ausserordentlichen, auf das was in der gewöhnlichen Ordnung der Dinge vergeht unbedingt zu schliessen, wohl niemand wagen wird.” *Statistik des Königreichs Ungern*, Ein Versuch von Martin v. SCHWARTNER, Zweyter u. Dritter Theil, Zweyte, vermehrte und verbesserte Ausgabe, Ofen, gedruckt mit Königl. Universitäts-Schriften, 1811, 317.

20 Erről lásd POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések: 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003.

telmezésében: a diéta megkerülésével jutott pénzhez az udvar, amikor egész egyszerűen elvonta a pénzbeli vagyont négyötödét. A rendek e megkerülése annál is súlyosabbnak tetszett, mivel az 1811/12. évi diéta éppen a pátens után – részben az eszkalálódó helyzet rendezésére – hívatott össze, így azonnal mód nyílhatott arra, hogy a rendek válaszuljanak az őket ért sérelemre.²¹ S még a rendek sérelmi politikáján túlmenően is komoly szimbolikus potenciállal rendelkezett a devalváció: a gazdaság egyre nehezebb helyzetben lévő szereplői számára a devalváció tette világossá, hogy rövid távon nem találhatnak megoldást a problémáikra. Ha Kazinczy Ferenc monumentális levelezésének erre az időszakra eső oldalaira lapozunk, zavarba ejtő mennyiségű panaszt olvashatunk sokszor a legmélyebb kétségbeesés hangján.

E sokkhatás szimbolikus (és persze a pauperizáció komoly lehetőségét tartogató valós) erejét mutatja, hogy egy új politikai nyelv ígéretét egy olyan politikai vízió, jelesül a gróf Széchenyi István *Hitele* csillantotta fel, amely úgy próbált meg gazdasági kérdéseket exponálni, hogy közben radikális módon térjen el a devalváció sérelmeinek újramondásától. Széchenyi nagy politikai ellenfele nem véletlenül teszi ezt szóvá: „Neveti, hogy *a’ devalvátziót nagyba vesszük*, de *a’ Francziák is minden könnyelműségek mellett nem könnyen vevék az assignáták systemája’ kimenetelét*. Valóban rendes *a’ viszsza-fizetés’ várakozását a’ hitel sírjának mondani, ’s osztán meg-nem ütközni a’ devalvátción!?’²² S talán az sem véletlen, hogy a rendi politika nagy alakja, gróf Dessewffy József nem is képes másként olvasni a *Hitelt*, mint ami a devalváció kérdéséhez szól hozzá, még akkor sem, ha Széchenyi több ízben is jelzi, hogy e kérdésről a maga részéről lemondana.²³*

21 Lásd erről Wertheimer Ede nagyszerű kis könyvecskéjét, mely végigveszi a rendek reakcióit, s patikamérlegre teszi, hogy a pillanatnyi helyzetben egy-egy megnyilatkozásnak milyen helyi értéke lehetett. WERTHEIMER Ede, *Az 1811/12-iki magyar országgyűlés*, Bp., Franklin-Társulat, 1899 (Olcsó Könyvtár, 1126–1129). Lásd még Dessewffy József diétai felszólalásának szövegét: *Declaratio Comitum Josephi Dessewffy tempore ablati in Dieta*, MTA KIK, Kt, Ms 10.230/ö.

22 Gróf DESEWFFY József, *A’ „Hitel” című munka’ Taglatatja*, Kassán, Werfer Károly’ betűivel, 1831, 215.

23 Ha igaz is Hites Sándor azon állítása, hogy a világot a gazdaságtan szótárával leíró nyelv magyarul Széchenyi *Hitelével* jön létre – vö. HITES Sándor, *Hypotheka vagy hypothesis: A valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában = Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Bp., reciti, 2014 (Hagyományfrissítés, 2), 96–97 –, mindez kiegészíthető azzal, hogy miután a devalváció körüli gazdasági terminológia rátelepült a magyar politikai diskurzusra, Széchenyinek nem is igazán volt más választása, ha nem akart a politikai diskurzuson kívülre kerülni. Mindenesetre Széchenyi munkájának mindent elsöpítő hatástörténetét mutatja, hogy a XX. század gazdaságtörténete, a már idézett Mérei Gyula a korszak teljes leírását a hitelezés problémája köré rendezte el, vö. MÉREI, *i. m.* A kérdéshez lásd még DOBSZAY Tamás, *Széchenyi a hazai társadalom gazdasági viselkedéséről*, Agrártörténeti Szemle, 51(2010)/1–4, 105–116.

Sebestyén két költeménye több szempontból is jelentős. Egyfelől a válság pillanatában egy sajátos it-narrative formát hoz létre: az iskoladrámák erkölcsnemesítő párbeszédeit pénzek beszélgetésévé transzponálja. Ez azt is jelenti, hogy a pénzek viselkedése gazdasági értékükkel és történetükkel lesz kapcsolatos: francia fogságba esnek, keresik ércpénz barátaikat (akik nemigen vannak forgalomban), a bankók pedig könnyen változtatják értéküket (gazdasági és morális értelemben egyaránt). Másfelől a devalvációnak itt olyan értelmezéseit olvashatjuk, melyek nem egy politikai térben születtek meg, hanem valamely populáris irodalmiság keretei között. A pénzek párbeszédéből elsősorban nem az látszik (bár az is egy kicsit persze), hogy milyen politikatörténeti kontextusba illeszthető a devalváció története, hanem az, hogy az események sorából – mintegy alulnézetből – mi rajzolódott ki egy protestáns, polgáriasodó társadalmi közegben. A fiatal Sebestyén és családja – s ezt éppen költészete mutatja a leginkább – a társadalom olyan metszéspontján helyezkedett el, ahol a rendi kultúra hagyományai nagyszerűen megfértek a köz-költészet és a ponyvairodalom populáris vagy akár a korban népszerű érzékenység hagyományaival. Az első szöveg ércpénzei nem is értik a németül hablatyoló bankókat, a másodikban az álruhás fémek végül felmutatják nemesebbik felüket, mire a német bankók megvakulnak. A pénzek története a viharos történelem kicsinyítő tükre, vitájuk pedig gazdasági-politikai reflexió egy olyan világban, ahol a papírból készült pénzekbe vetett bizalom végképp megrendülni látszott.

Szövegközlés

1. szöveg

Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Hung. 540, 58r–56v
A kézirat leírása: A nyolcadrét füzetet az OSZK 1891-ben vásárolta Kun Dánieltől egy nagyobb volumenű üzlet keretében, amikor is 30 forint értékben 33 darab kéziratot vásárolt a Nemzeti Múzeum. A füzet mind a két oldalról meg van kezdve, saját és mások verseit is tartalmazza. A jelenlegi előlap felől előbb latin fordítási gyakorlatok találhatók (1r–23r), majd saját versek 1810-ből (23r–27v), utána *Mathesis*ről szóló (konkrétan geometriai) jegyzetek következnek (28r–33r), majd kották (33v–35r), egy *Némely jegyzések a magyarok nyelvére* című értekezéstörődék (35v–36r), szétvágott lapok, illetve különböző színű tintába mártott levelek présnyomatai, versek 1810-ből (39r–42v: *Együtt v[al]o beszélgetés Pál Napjára a Kávéról [...]* – ez az egyik, alább idézendő pénzvers műfaji rokona), 1811-ből (43r–44r), ezt követi ismét egy értekezés: *A' magyar Vers készítésre való rövid út mutatás, melyet készítettem én S. G. Posonyban anno 1811 die 18 Julii* (44v–49r), végül gyűjtések pl. Kisfaludy Sándor verseiből (49v–53r), valamint a verstani értekezés kiegészítése: *Toldalék – A' magyar vers szerzéshez* (53v–54r). A másik ol-

dalról a kötet címet is tartalmaz: *Bútsúztató Versek*. Először a cím megjelölésének megfelelően halotti búcsúztatók sorakoznak 1810-ből (79r–68v) – talán Sebestyén ebből pénzt is kereshetett –, utána vegyes tartalmú költemények jönnek: névnapi köszöntők, elválás baráttól, malac agyonütése, szerelmes versikék, egy Álom-elégia, majd a pénzek beszélgetése (68r–56v), a sort egy Nádasdy István (talán egy iskolatárs?) nevű ember verse, *Didó panasza* címmel zárja (56r–55v).

Mindez azt is jelentheti, hogy Sebestyén csak lejegyezte a költeményt, de azt is, hogy ő a szerző – a gyűjtemény ilyen és olyan költeményeket egyaránt tartalmaz. E versnek fennmaradt egy közköltészeti gyűjteményben egy változata, melyre Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmemet. Ez a *Sokféle* című gyűjteményben található (OSZK Kt, Oct. Hung. 1708. 62r–66v – STOLL 1338), melybe 1835 és 1851 között jegyezték fel költeményeket. Az *Edgyütt való beszélgetése a' Tallér- Vén Krajtzár- és Kajla Máriásnak* címmel bemásolt vers után a lejegyző ezt írta: „Horváth Ádám 1800.” Ez az adat azonban nem oldja meg a dilemmánkat: a szerző éppen lehet Horváth Ádám, a datálás viszont biztosan téves (s e tévedés elbizonytalanítja az attribúciót is). Én mindazonáltal Sebestyén szerzősége mellett teszem le a garast: ennek oka, hogy a *Sokfélében* található változat címe Sebestyén másik versének címére emlékeztet, s ilyenformán olyan másolóra utalhat, aki összekevert egymás mellett szereplő költeményeket. Akárhogy is legyen, annyi mindenesetre látszik a téves datálásból: a század közepére a devalváció emléke már alaposan megkopott, s annak utalásai már nehezebben voltak konkrét politikatörténeti eseményekhez köthetők.

A vers proverbialis címe előtt (amelyet feltehetőleg azonos kéz rögzített, mint a teljes költeményt, de más tintával) egy fontos adalékot olvashatunk, de kitörölve: *Csokonai verse*. Ez tudjuk, hogy téves attribúció, de elgondolkodtató, miért tulajdoníthatták neki a verset.

A szövegközlés betűhív, Sebestyén Gábor saját javításait és rövidítéseit jelzés nélkül érvényesítettem. A magyarázó jegyzetek tölem vannak.

Bolondnak fa pénz is jó.
A' Tallér és a' vén Xrajtzár.

Tallér.	Jó napot Pajtás be régen tévelygek ide 's tova Földön járok é? vagy Égen, nem tudom már nints hova Fojamodnom barátimat nem találom fel sohol Két forintos társaimat tán el nyelte a' pokol.
Vén Xr.	Hozta Isten kendet is, hát honnan jó, 's mi járátba Van be régen láttam párját még az el múlt századba Hogy hogy maradt meg életbe hogy lappangott eddig Magát mellyik szegeletbe vonta meg ez ideig.

- T. 20 esztendeje hogy egy vén Esperest ládájába
Éjjel nappal őriztetvén Tanuló szobájába,
Napfényt nem láthattam soha azólta barátimtól
Meg fosztattam a mostoha sors által társaimtól,
A' midőn kiszabadúltam egy tolvaj keze által
Fogságomból elbámúltam, hogy hogy változott által
Anyira a világ hogy én rá nem tudtam esmérni,
Jobb volna tán mostis a vén ládájába heverni.
Mert én itt már nem esmerek senkit nínst egy barátom,
Máshoz szállani sem merek el kell veszni már látom
Ha nem ha tudsz pajtásimról valamit mondj hol vagynak
ha még élnek társaimról tudom hogy el nem hagynak.
- Vén Xr. 10 esztendő 's több el tele míg a frantzokkal tartott
A' had és ki menetele Hazánknak sokat ártott
Sok szép húszasok tallérok hagyták oda fogokat
Más illetén gavallérok viselnek rab lántzokat,
Mint régenten a' sidókat Egyiptomba úgy vitték
Párisba az aranyakat a frantzok kiűriték
Országunkat úgy *hogy*²⁴ ma már mint a' fekete hattyú
Az arany oly ritka madár kinél van derék fattyú,
A' mít a' frantz had meghagyott azt meg más fátum érte
Inquisitiót állított a' sidóság fel érte.
És mint a' spanyol tribunál őket úgy *persequálták*²⁵
Az aranyat minden urnál hamis bankón be válták
Az ötvösök is ha kapták actu mint eretnekeket
Meg égették 's el olvasták mindenképp' szegényeket
Így hát a' magyar hazába Tudom hogy társaidnak
Soha sem akadsz nyomába el vezett barátídnak
Jobb magad is ha éltedet szereted annak örülsz
A' mennyíre látod lehet ötvöst 'sidót ki kerülsz
- T. Interim²⁶ mit látok ehol kullog egy kajla márjás
Fel köszöntöm valyon mit szoll. Isten megáldjon pajtás
Hogy vagy ilyen görbe hátú és lapos is tán biz a'
Köszvény bántott elő' hátú' azért vagy illy otromba
Honnan jössz mít keresel itt tán a' frantztól szöktél el
Vagy tán invalidusnak hitt, azért obsít levéllel

24 *hogy hogy*

25 *mint a' spanyol tribunál őket úgy persequálták* – mint a spanyol bíróság őket úgy üldözték

26 *Interim* – mégis (lat.)

Haza küldött mert hasznodat nem tudta venni, Nosza
Beszéld el állapotodat meg élemedet Drusza.

Márj. Jól találta Kend hogy fogoly voltam a' frantziánál
Miólta a' háború foly fáradtam sok Gardánál.
Számptalan sok pátrióta volt velem a' Zsatskóba
Mindég tsak magyarul volt a' discursus egy tsómóba
féltünk ne hogy frantziákká tsináljanak bennünket
tzimerével frantz Országnak jegyezzék fenekünket.
Igy lett sok Márjás és tallér Magyarból frantziává
Mínt sok korts magyar gavallér Bétsi patriótává

Vén Xr. Ugyan ha merem mondani hány esztendő's kelmed már
Mert szavát alig érteni tsak úgy mász mínt a lajhár

Márjás Bízonyára fiam! nem mostani legény vagyok, már kopott
Mínt Pétervárnak hajdani hirem is fogyatkozott
Kenyerem javát megettem láttam sok földet 's tengert
Sok helyet bé kerengtettem mint Szentzi Molnár Albert,
Ugy 70 deák subscribált Debrecenbe is rajtam²⁷
Egy Nocheü [?] nevű kivált kinél elősször voltam.
Innen vándorlani mentem fel pestre és Budára
Sok prokátor markát kentem a' gazdám kontójára.
Burkus Török háborúban fordúltam meg elősször
Nem hevertem mint a' jukba az ürge 12ször²⁸
fogtak el de meg maradtam Hál Istennek életben
Soha ugy meg nem akadtam mínt itt haza jövetben
Előkaptam egy bé fírkált papírost tán 10 szám volt
Ráírva s egy sor felkiált Németül jól meg motskolt.
A' mínt érthettem azt mondá Czénguld de visszamondtam
Neki engemet bolondá nem tesz; így kiáltottam.
Czén guld a' 77dik öregapád lelkének
Illyen adta velem eddig nem volt baja senkinek,
azzal ott hagytam ő se szólt többet azután hozzám
Azt mondják hogy ő bankó volt velem ugy ne bánjon ám,

Vén Xr. Halgass jó öreg nem szólt az semmi rosszat ellened
10 forintos bankó volt az kár volt úgy fel gerjedned
Pénz ez a' mai világba bétsből került mi hozzánk
Annyí jár magyar országba hogy meg sem számlálhatnánk
De nem mind törvényes ágyból veszík származásokat
Alattomos huntzfuttságból tsinálnak fattyút sokat

27 Talán Sebestyén az adománygyűjtésekre gondolhatott.

28 12szer

A' 'sidók Budán és pesten Schlotzbergen és Posonyban
 Ha ki tudják őket menten²⁹ akasztják azon nyomba
 Mínt ők quondam égyíptomba úgy szaporodnak nállunk
 a' sok bankók allattomba más pénzt nem is találunk
 A' farahó plánumára kellene tán szorulnunk
 ha nem gondoskodna már a providentia róllunk
 Ez a' medíum abba ál, hogy az oláh meg eszi
 Máléval, 's jó étkül szolgál néki, észre sem veszi.
 5, 's 6 ökör árát csak egy útba is fel panízál³⁰
 De bezzeg mikor haza megy ugyan csak agonizál
 Ha régen Kleopatrának 100 sestertiumába
 került egy ital magának senki azt ne tsudálja.
 mert csak egy darab málé is van 50 forintjába
 Sok szegény oláhnak még is nínst egyesség házába.
 azomba mindég kopik vész, kit egy kit más fátum ér
 Azt eszi egér moj penész Bétsbe vissza kevés tér.
 Márj. De már azt nem hittem vólna hogy még olly pénz is lehet
 mellyet ha jól meg szorúlna az ember is meg ehet.
 E' szerént rajtunk már kitész a bankó várjuk el bár
 Bolondnak fa pénz is jó lesz ha el veszti sem nagy kár
 T. Nosza hát pajtás a' felső világra takarodjunk
 a' gazdád Plutó leg belső szekrényébe zárkodjunk
 Nínst itt nekünk betsületünk szüntelen áristomba,
 Tartnak soha nem mehetünk nap fényre; illy goromba
 Hozzánk a' mostani világ maradjon hát magának,
 Már örökké magyar ország nem hív többé fiának.
 Te pedig jó Xrajtzár ki még Mária Teréziának
 Képét hordozod légy mindég jó szolgálja hazádnak.
 Vén Xr. Szerentsés utat kívánok én is ha már itt hagytok
 Nem bosszant többé az álnok világ. Bóldogok vagytok!

2. szöveg

Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Hung. 543, 95r–99v
A kézirat leírása: A nyolcadrét füzetet a Nemzeti Múzeum ugyanabban a csomagban vásárolta, mint az előző szöveg esetében. A 128 lapnyi füzet sűrűn tele van írva nagyrészt Sebestyén költeményeivel. A kötet elején a következő

29 mentek

30 *panizál* – kenyeret majszol (tájnyelvi alak)

leírást olvashatjuk: „ELEGYES MŰLATSÁG melyet üres óráiban írogatot és készített, Posonyban, Sebestyén Gábor. ad anno 1810 die 20 December. // Az, Ezen könyvbe írogatott versek, néhol igazságok, és bizonyos alkalmatosságra készítettek; néhol pedig költemények, és tsak Fantazirozások; vagyis tréfás versezetek. – Elő fordul itten a’ Magyar Vers szerzésre való rövid út mutató is, a melyet Posonyba készítettem. – Vagynak olyan versek is a’ melyeket még 1809 és 1808ban írogattam”. A 106. lapon olvasható utolsó költemény azonban már túl is lépett a tervezett időkoron: 1813. február 25-én született. A kötetet Sebestyén ebben az esetben is megkezdte a másik oldalról: oda életének egy korábbi fázisában kerültek nótalejegyzések: „Világi Ully Nóták Anno 1810 die 2a Martii Ketsketmétini / G. K. S. / mk” (107r–128v). A saját költemények ezúttal is meglehetősen nagy variabilitást mutatnak: van itt ütközetben elesett barátról szóló témavers, tréfás névnapi köszöntő, a férfiakat az asszonyok fölé emelő elmélkedés, szerelmes dalok, chronostichonok, érzékeny elmélkedések, egy verses elbeszélés az Amazonok szigetére vetődött, hajótörött magyarokról. Itt is találunk egy értekezést a magyar versszerzésről (34v–47r).

A szövegközlés elvei megegyeznek a korábbiakkal.

Együtt való beszélgetés a’ Tallér, Régi Bankó, Ujj Bankó és az Arany közt.

Tréfából készítettem Barátim mullattatására Posonyban anno 1812[b]en

Sebestyén Gábor.

Egy füles agg Tallér de azért még furtsa Gavallér

Maskara öltözetet tzifra nyakába vetett.

’s Igy mene kortsmában bort tölteni drága hasában,

Hát lát két urat ott nyelni kemény falatot.

Egyik az uj bankó vala másik az Apja ki már Ó

’s kezdik ezen rendel kurta beszédek el. –

Tallér

Servus Ötsém Pajtás! fülemet be sok árva sohajtás

verdesi, hogy ti megint szültetetek ördögi kint.

Ó Bankó

Maskara vagy látom magadat takarod te Barátom!

mond meg azért ki lehetsz, ’s úgy mi közinkbe jöhetsz.

Tallér

Voltam is én inter Scithás egy furtsa Bedinter

most vagyok árva legény állapotomba szegény.

Uj Bankó (: vagy Einlösungschein :)

Már repes a’ Szivem! hogy akadt egy Scithai hivem!

ámhátor vagy Inas gyöszte velünk iszogass

Gyöszte elő Pajtás! – vetkezz le, ez a’ ruha bajt ás

Én szivembe, tehát vedd le ez urfi ruhát.
Ülj le elébb ide most, és hajtsd ki ezen tele Butykoszt
Rajta ígyad ma lehet mennyi hasadba mehet.

Tallér. (: meg kóstolja :)

Ser vagyon itt, nem bor, nekem e' nem kell mivel akkor
Kólika egybe gyötör, Ser ha Hasamba be tör,
A' Ser nem sokat ér; mivel ezt a' régi Magyar vér
Ló Húgynak nevezé 's nem veheté hasa bé,
Tsúnya ital Pajtás! hogy ihadd, inkább bor után láss
A' Leve tsúnya pizok, Ej! veletek nem iszok.

Ó Bankó

Oh be nagy Ur hát kend, mivelünk hogy iszik nem is örvend
Söt fel húzza magát 's úgy vitsoritja fogát.

Tallér.

Nem magyar a' kibe Ser megyen, és bizonyára nem Ember,
Bort igyon a' ki akar lenni valóba Magyar –
Kelner! azért mindjárt hozzál ide Mennyei Nectárt,
Hozz örömet nevelő jó Tokalyit te elő –

Kelner

Itt vagyon a' jó bor Magyar Országnak teje itt forr.

Tallér

Mostan azért igyunk itt Bachus Atyánk borait.
Bachus is itt pesdül, szikrázik ez ám fenekestül,
Szülte Tokaly leg elől méz tsorog ebbe belől,
Majd szived szabját köszörül, 's öli ördögi rabját
Gégédnek, 's hizol, hogy ha levéből iszol,
Vedd fel azért hát ó! Pajtás! mivel e' tele Kantsó,
Egybe szerezh meleget – Rajta igyál eleget –

Ó Bankó (: jót iszik :)

Mennyei Szűz kézzel vagyon e' bor szűrve; de mézzel
Van be keverve leve – Ah! Tokaly Annya neve –
Tsepjeit el tettem, 's gégém üregébe temettem,
Bennem örül Mammon kortya kereng hasamon.

Tallér

Ugyé? hogy e' nem ser, 's jobban tsúsztatja az Ember?
Rajta tehát ígyatok, mert üres a' Hasatok;
Pajtás! mit búsulsz? iszogass Bort egybe meg ujjúlsz,
Jó Táj a' Tokalyi, mert ősi Scithiai!

Uj Bankó (: haragusan :)

A' Borodat vidd el, nekem a' másé soha sem kell,
Inni ha én akarok egybe magam hozatok,

Van Papiros pénzem, szivem mit akar, vele tészem,
 Én vagyok a' Bankó tsak fizetésre való,
 Nem vagyok én látod Pajtásod, sem te barátod,
 Én vagyok a' ki vagyok, Kints vagyok ennyi nagy ok
 Én vagyok a' régen óhajtott tsillag az Égen,
 Én vagyok a' szeretett Pénz, ki minap született,
 Tömve Pugilláris³¹ pénzem, 's ha vagyon Kalamáris³²
 Czválj Guldót ha teszek rongy papirosra – Leszek –
 És te Inas lévén, mersz úgy feleselni miként én,
 Elveszted fejedet, és tzudar életedet.
Tallér (: haragusan meg mondja hogy ő Tallér :)
 Fogd be szilaj szádat, mivel egybe tömöm be pofádat,
 Én vagyok a' Tallér, tsak nevem is sokat ér
 Tiszta ezüst testem' most maskara képire festem,
 Scitha vitéze vagyok érdemeim be vagyok!
 Hogy ha neki pengék, 's ha Magyar Markokba kerengék
 's ott ha viszont felelek. Ah! be repes kebelek!
 Ősz fejemet nézzed hiedelmedet ebbe tetézzed,
 Régi legény vagyok én Scitha vitéz Mezején.
 Régi Magyar vérem, most is tsilapítja szemérem,
 's nem hágy ütni agyon, bár haragudva vagyon,
 Van nekem egy szívem; Tallér Sziv; Angyali Mivem!
 Melly ha reád tüzesül. életed úgy kevesül.
Uj Bankó (: tsúfolódva :)
 Tallér vagy te, mivel tálert küldtek vala most el,
 Szólga örökre leszel, mig maradékot eszel.
Ó Bankó (: tsúfolódva :)
 Maskara, nem tallér, nállad többet puha Tall ér;
 Vagy pedig a' hihető, hogy tsapodár lehet ő.
Tallér (: le tolja a' Gatyáját :)
 Seggemet im látod, szavadat még is ki botsátod
 Meg lásd hogy ha ma lehetsz a' ki pokolba mehetsz.
Ó Bankó (: ráesmér :)
 Juj! ni ni mit látok! szaporán gyere tsak nini melly sok
 Szép rojt bojt ragyog ott, hol bűdösíteni szokott,
 Esmerem őtet már, fényes köntösbe mivel jár,
 Van lárvája³³ alatt most is Ezüst patyolat,

31 *Pugilláris* – tárca

32 *Kalamáris* – tintatartó, itt: írószer

33 *lárvája* – álruhája

Segge jukát szépen látám vala néki középen,
Tiszta ezüst lotyogott rólla le mely ragyogott.
Már tsak ugyan Tallér, velem együtt Scitha Gavallér,
Én Fia néki valék, ugy de ma már ki halék,
Már oda van testem, feledékenységbe be estem
El tsapatott tetemem 's köd fedi már be szemem
Héj de sokan vóltak, lakatot rám kik lakatoltak,
Héj! sok egér pesele gyenge szemembe bele.
Sok Pimaszot láték kiknek szivekre botsáték
Bal'samot, erre tömött szivbeli vig örömet,
Hasznokat én tettem, vakokat jó útra vezettem,
Árvákról könyörült szivem özönt le törült
Még is azért füztek Bútsú koszorút, 's elis üztek,
Már idegen vagyok én Hunnia sik mezején.
Ládd velem így tettek, 's jóért rosszal ki fizettek,
Jólvan Hunnia! még meg fizet érte az Ég –

Tallér.

Ejnye tzudar Bankó légyen a' botod egy tsunya Mankó
Mit hazudol hiszen az pletyka beszéd, nem igaz,
A' Magyarok téged köpködtek azomba beszéded
Mint az idétlen harang' hangja tsak ostoba hang.
Sok Magyar el tépett, sokakat közzületek épet,
Vagy keze 'sebbe dugott mind Culipendiumot.³⁴
Én vagyok a' régen fénylő kints a' Magyar Égen,
Mert fenekemre jegyet Mária Thrésia tett,
Homlokomon játszik Laurus, 's közepébe ki látszik,
E' deli név Tallér melyre hevül fel az Ér.

Uj Bankó

Még soha éltemben Tallér Név gyenge fülemben
Nem jött, nintsen is az, mit fetseg e' nem igaz
A' Magyaroknál már Einlösungschein maga kél 's jár
Minden ölelve veszi, sőt kebelébe teszi
Mindeneket téssen testem nekik egybe egésszen,
Vig örömet teszek én a' siralom közepén.
Engemet el tesznek velem is mindent tselekesznek,
Én vagyok a' Császár földibe drága Madár!

Tallér

Német anyátok vólt, neked is, neki is, Ki be húrtzolt
a' Magyarokhoz; azért sok szidalom 's szitok ért,

34 *Culipendiumot* – keveréket

Nem gyönyörűség vagy te azok közt, mert ki ki el hagy
Átkozzák te fejed nints közepettek helyed;
Én vagyok ő nálok gyönyörűség; 's hogy ha be szállok
'Sebjekben; meg ölel két kezek és teszen el, –
Mert ha inam toppan, számokra hamar terem ottan
A' mi hasoknak elég 'semje kaláts, 's Eleség –
Tégedet útalnak 's kutzkóba kezek hajigálnak,
Mert tudják, te leszel, a' ki szegényt meg eszel;
Még ez előtt hol dús Gazdag vala, most leve Kóldús,
Mind te miattad esett, Ah! veszedelmes eset!

Ó és Új Bankó

Maskara miért bántassz,? Haragunk lángjába ha rántasz
Majd le fülelnék ezek a' guta Medve kezek.

Arany (: be megy hozzájuk :)

Servus ötsém Tallér! – e' két újmódi Gavallér
Tán tokajit ma kapott, hogy tűzők úgy kitsapott.
Lángba borúlt látom mindegyik, azért te barátom
Őket hejre hozod egybe ha felpofozod.
Mindenik uj rókás mentés, e' gyáva parókás
Németeket verd szét tépd Bugyogójok övét

Tallér

Esmered é? őket, mint a' Papiros szeretőket,
Mindenik a' Bankó ördögi tüzre való.

Arany (: tsudálkozik :)

Kárhozatot szóltál izekre talán daraboltál,
A' szavad engem el öl, szúr bizonyára belől
Méreg emészt már is; 's már Pannoniába Szamar is
Járja 'Sebünk üregét 's a' Magyaroknak Egét
Nagy tsuda hogy Német vakságáról veszen himet,
Értitek ezt ti Egek, a' miket itt rebegek,

Új Bankó

Maskara! lágyúljon haragod tüze 's egybe le huljon,
Pénzt mivel a' Magyarok bő tenyerekbe szarok.

Arany

Német Anyát szoptál, tejiből mikoron te ki koptál
Ördög Anyád ragadott 's a' Magyaroknak adott
Tolvaj vagy te mivel magad öt részt tsalva lopál el
Mellyért sok nyomorúlt szív siralomba borúlt.

Új Bankó

Földi szavad meg sért szívem közepébe mivel fért
Kérlek azért ne beszély mert fejed éri veszély.

Arany

Ejnye tüzes lántzos ripatsos kutya rágja Zomántzos
Szádat eredj gonosz, ó! ördögi tüzre való!

Tallér (: le veti a' Lárvét :)

Jaj! hadd el mivel ő papiros pénz, 's semmire kellő
Durva szemétre vetett kaptza darab lehetett,
Hadjuk el e lármát inkább ezt a' tsuda Lárvét
A' pad alá le teszem, és soha fel se veszem –
Én le vetem hát már Lárvámat, azért mivel e' pár
Úri legény meg aláz 's nyelve nagyon le gyaláz,
Majd ha szemek látják testem', fényemre kiáltják,
Már ez igaz Tallér fénnye szemünkbe se fér.
(: A' Bankók meg vakulnak a nagy fényességtől :)

Uj Bankó

Jaj be ragyog testek, szemeim bizonyára ki estek,
Nem látok sehova fénnye szememnek oda.
Vak vagyok és nintsen mi belöllem egekre tekintsen,
Nem látok semmit Nints is az én szemem itt,
Már oda van fényem lerogyott szivembe reményem,
Mert itt szüntelenül durva homály köde ül,
Vak szemem itt ázik de igaz látása hibázik
Hé Koma! látodé?, így ronta meg a nagy írigy

Ó Bankó

Szivem is ugy vérez, mivel a látás ködöt érez,
Oh! szomorú nagy eset! Én szemem is ki esett

Uj Bankó

Ládd papiros Sógor lármánk torkunkra miként forr,
Nem hittük soha is fénnyek hogy ilyen hamis,

Ó és Uj Bankó

Ah! oda lámpásunk! nints is köztök Maradásunk,
Ah! elalélt tetemünk, nints ki fedezve szemünk
Engedelem légyen, mivel a' mi Perünk vala szégyen
Bennünk volt tsak az ok 's érte levénk mi vakok
Nem Magyar a' vérünk; közzületek hát haza térünk
's emlegetünk títeket mint tüzes embereket,
Vissza megyünk hát, bár mí vakok dötzögünk, s veletek már
Nem leszünk soha is kárba valánk mi ma is.
A' magyarok kaptak rajtunk legelébb, 's ma kitsaptak
Jól van Hunnia!, még meg fizet érte az Ég! –

Arany

Háh ha ha mind ketten vakok, a' szemem annyíra retten

hogy hiszem is nem is azt, mint bizonyosan igazt,
Ugy de igaz látom – s örömöm könnyét ki botsátom,
Földi ne vess azokon a' nyomorúlt vakokon!

Tallér

Hah ha ha mit látok nézvén Bankók! ti reátok,
Nints szemetek, mi oka? testem ezüstje soka!
Látja biz a' Tallér, mitsodás a' módi Gavallér
Pápa szemet vegyetek majd leszen ép szemetek

Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: a *Csittvári krónika* filológiája

Jókai Mór *Eppur si muove* című történelmi regényének folytatásos közlését A Hon 1870. december 14-ei számában kezdte meg, természetesen az első fejezettel, melynek címe: *A csittvári krónika*. Ez az imaginárius krónika egy *lehetséges* (potenciális) irategyüttes, abban az értelemben, ahogyan a párizsi központú OuLiPo (a Lehetséges Irodalom Műhelyei) a nevében a *potentielle* jelzőt használja. Vagyis a regényben leírt *Csittvári krónika* nem csupán *posszibilis* (bizonyos feltételek megléte esetén előállítható), hanem *potenciális* irategyüttes (egy egykor létezett irodalom lehetőségessége), egyben a regény emblémája és kiindulópontja. Ha úgy tetszik, a XVIII–XIX. századi közköltészet emblémája, devise-e.

Kétségtelenül képzelt krónika ez, de imaginárius státusza nem keverendő össze azokkal a fiktív kéziratokéval, amelyekről azt állították, hogy léteznek (Kemény József „régí” kéziratai, Losárdy Zsuzsannáé vagy a *Szombathelyi kézirat*). Ezek az olyan kéziratokkal sem keverendők össze, amelyek materiálisan nagyon is léteznek, megvannak, elolvashatók ugyan, csak éppen valaki valakinek a nevében, bizonyos érdekből hazudta ezeket az iratokat. Mint például egy másik regényfikcióban, Umberto Ecónál Baudolino, aki a kitalált János papot ajándékozta meg szövegírói létezással, hogy országából levelet küldhessen Európa számos uralkodójának. Mi, Jókai Mór fikciós regényének olvasói nagyjából pontosan ismerjük a csittvári kézirat tartalmát, egyes elemei így filológiai eszközökkel megragadhatók. A Jókai Mór által bizonyos előképek alapján kitalált *csittvári krónika*nak már eddig is volt emblematisztikus szerepe. Amikor a XVIII. század végi és XIX. század eleji debreceni diákirodalmat egy igen értékes válogatással bemutatták, bevezető tanulmányát Bán Imre e krónika eszméjével kezdte.¹ Az elgondolásnak számomra is emblematisztikus értéke van, csak hogy nekem ez a lehetséges régi magyar költészet és a megközelítéséhez szükséges multiplikált filológia eszmei foglalatja.

Az *Eppur si muove* történelmi regény. Arra a nagyon fontos elvi kérdésre, hogy a félmúlt vagy közelmúlt lehet-e területe *történelmi* regénynek, válaszomat most így írom be: a fél- vagy közelmúlt mindig is akkor helyeződött „történelmi

1 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 5–6.

távolságba”, amikor a jelen és közte beállt volt egy *cezúra*. A „fordulópont” vagy „határvonal” Jókai Mór számára természetesen 1848/1849, ennek minden későbbi következményével. Kertbeny Károly, az író legfontosabb közvetítője a német nyelvterületen, rövid és adatolt életrajzot írt Jókairól, amit megküldött neki. 1871 májusában kelt válaszlevelében Jókai Mór egy rövid ars poeticát ír, egész addigi irodalmi működésének irányát és célját megjelölve, és itt fogalmazza meg, hogy ő írta meg „a legendák mellett a magyar történelem ciklusát”, amely *történelmi regényciklus* egyik darabja vagy eleme az *Eppur si muove*. A ciklus elemeinek véleményem szerint rendkívül fontos felsorolása az egyes regények megírásának időrendjét követi (1871 tavaszán ezért a legutolsó említett regény az *És mégis mozog a föld*), a zárójelben megadott évszámok viszont azt az időt jelzik, amire az egyes regények vonatkoznak:

Wer Ungarn kennen will, muss ihn aus meinen Werken studiren – Ungarn im Jahre 1825–36 (Magyar nábob) – 1838–42 (Karpathy Zoltán) – 1830–1840 (Szegény gazdagok) – 1848–49 (Politikai divatok, Kőszivű ember fiai) – 1849 (Csataképek) – 1850 (Bujdosó naplója) – 1851–1860 (Új földes úr) – 1861–1865 (Szelem bolondjai) – 1866–69 (Fekete gyémántok) – und zuletzt 1820–1834 (Eppur si muove). Das ist der Cyclus der ungarischen Geschichte neben den Legenden. *Das* habe ich geschrieben.²

Az 1820 és 1834 közötti világ nem az 1825-ben született Jókai Mór, hanem az apja, Jókay József fiatal korában megtapasztalt és élt világa, ami a fiú számára csak lehetségesen elképzelteként állítható elő.

De nekünk most nem lehetséges történelemmel, hanem egy lehetséges irategyüttes leírásával van dolgunk! A *Csittvári krónika* egy igazi *miscellanea*: 1665-ben kezdték el a szövegek lejegyzését, és a XIX. század első felében még mindig gyarapodott az anyaga. Vegyes anyag, mert van benne vers, próza, dráma, levél, adoma, traktátus, politikai irat, aforizma, monda, gúnyirat és családi dokumentum. A kézirategyüttes minden egyes darabja szigorúan *másolat*. E lehetséges *csittvári krónika* kéziratos, klandesztinus és populáris. Jókai Mór egyik munkanoteszének följegyzése szerint a regényíró eredetileg még így nevezte: „Csittvári könyv”.³ A regényben:

- 2 „Aki Magyarországot meg akarja ismerni, műveimben kell azt tanulmányoznia – Magyarország 1825–36 (Magyar Nábob) – 1832–42 (Kárpáthy Zoltán) – 1830–1840 (Szegény gazdagok) – 1848–49 (Politikai divatok, Kőszivű ember fiai) – 1849 (Csataképek) – 1850 (Bujdosó naplója) – 1851–1860 (Új földesúr) – 1861–1865 (Szelem bolondjai) – 1866–69 (Fekete gyémántok) – és végül 1820–1834 (Eppur si muove). Ez a magyar történelem ciklusa a legendák mellett. *Ezt* írtam meg én.” JÓKAI MÓR *levelezése*, összegyűjt., s. a. r. OLTÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1975 (Jókai Mór Összes Művei: Levelezés, 2), 365.
- 3 JÓKAI MÓR, *Följegyzések I*, s. a. r. PÉTER Zoltán, PÉTERFFY László, Bp., Akadémiai, 1967 (Jókai Mór Összes Művei), 548.

Nagy vastag könyvre nőtt már az fel, s minden évben új meg új lapokat tettek hozzá, mik nem voltak egymáshoz fűzve, hanem közös tábla gyanánt egy nagy borjúbőr borítékkal voltak összefoglalva.⁴

Az a nagy könyv volt a „csittvári krónika”.

1665-ben kezdték el ezt a könyvet szerezni, ha jól tudom, Sáros-Patakon, névtelen szerzők.

Nevezetes gyűjteménye volt az mindazon érdekes apróbb és nagyobb adatoknak, miket a nagymérvű história elfeledett följegyezni lapjaira, vagy amit a hatalom vaskeze kitépett e lapokból, vagy amiket az udvaronc hízelgés meghamisított azokban.

Jókai Mór itt világosan elkülönített három módot, amellyel a fennmaradt dokumentumokat minden jelen kezeli. Ez legalább háromféle történelem vagy „história” megképzését jelenti: létezik elhallgatott történelem, létezik megsemmisített történelem és létezik meghamisított történelem. A *Csittvári krónika* az elhallgatott történelem krónikája.

Ezért a neve „csittvári krónika”.

„Csitt” azt teszi, hogy „legyünk némák!”

A jezsuiták, akikről ez a krónika sok kedvezőtlen adatot jegyzett fel, azt hírsztelték el felőle, hogy ez a válogatott hazugságok és bolond ötletek tárháza, s még a nevét is elferdítették „Csicsvári krónikának”, s ha valaki valami nagy bolondot vagy nagy hazugságot mondott, az volt rá a közmondás, hogy »ez is a csicsvári krónikába való!« Hanem voltak – kevesen –, akik tudták, hogy mi az; akik pedig nagyon keresték, sohasem tudták meg, hogy hol van. Mindig a fiatalság kezén volt az. S a fiatalság rajongó, jó titoktartó és jó szövetkező.

Noha az adat arról, hogy miként lett Csicsvárból, még pontosabban Csicsvából Csittvár, valamint arról, hogy miként lett a „könyv”-ből „krónika”, a Jókai-regény megjelenése utáni időből való, de több tekintetben értékes útmutatásokat ad. Tóth Bélától való, a hatkötetes anekdotagyűjteményéből, és belső beszélgetés az *Eppur si muove* fenti bekezdésével:

A csicsvai könyv némelyek szerint: *csittvári krónika*. De ez már hazugság. Az igazi neve: csicsvai könyv. Különben ez is hazugság. Volt ugyanis nemes Zemplén megye Csicsva várában egy könyv, amelybe időtlen idők óta belejegyeztek minden nevezetes hazugságot, a hazudó nevével egyben. De mondom, ez is csak

4 A *csittvári krónikát* bemutató rész: JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* (1872), I, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSYNÉ OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 22–23), 20–33.

hazugság. Szirmay Antal azt írja e század elején, hogy ez a híres könyv megvan a Barkóczy grófok levéltárában. Sajnos ez is csak hazugság. Csak az az igaz, hogy Zemplénben, Szabolcsban most is azt mondják, mint már Szirmay is följegyezte, ha valaki nagyot hazudik:

– Bé lehetne ezt a csicsvai könyvbe írnya.

V.ö. Szirmay Antal: *Not. top. Zempl.*⁵

Igen figyelemre méltónak tartom a *lehetne írnya* szintagmát. Sokáig úgy gondoltam, hogy maga Jókai Mór találta ki ezt a közmondást. Közmondásokat „a nép nevében” bármely kreatív ember kitalálhat: a Lehetséges Irodalom Műhelyeiben (az OuLiPóban) már régóta algoritmizálták azt a műveletet (*contrainte*-t), amellyel a proverbiumból perverbiumot lehet készíteni. Ők kétoasztatú (két tagmondatból álló) francia közmondásokat vettek elő, külön rendezték őket, majd azt az utasítást adták, hogy a (korlátozott) véletlen szabályai szerint álljanak elő új közmondások. Én az ilyesmit fejben szoktam csinálni: * *Ki mint veti ágyát, maga esik bele*. De ez az *írnya* igealak az *Eppur si muove* megírásának idején már régen archaikus és idiomatikus alak! Helyrajzi-történelmi-statisztikai körképében 1833-ban von Thiele Varanó helységnév taglalásánál ugyanezt a közmondást idézte, ugyanabban az alakban, mint a XIX. század végén Tóth Béla, szintén Szirmay Antalra hivatkozva.

Merkwürdig war in diesem Schlosse ein gegenwärtig im Gräfl. Barkóczy'schen Archiv befindliches Lügenbuch, Csicsvai Könyv genannt, worin ausserordenliche Lügen mit der Nahmen der Lügner aufgezeichnet sind, dass noch gegenwärtig bey Erzählung einer unglaublichen Sache das Sprichwort üblich ist: „Bé lehetne ezt a' Csicsvai Könyvbe írnya.”⁶

Hogy még tovább bonyolódjék a helyzet, Jókai Mórhoz egy másik hagyomány is könnyen eljuthatott, apjától, Jókay Józseftől. Vargha Balázs 1955-ben ismertetett egy olyan kéziratot, amelynek nem lejegyzője, hanem tulajdonosa a színész, Gózon Imre volt. Ő 1854-ben a két Csokonai-színmű szövegét tartalmazó gyűjteményt elajándékozta a győri lapszerkesztő Kovács Pálnak. A kézirat Vargha Balázs szerint szoros kapcsolatban áll Jókay József *Helikoni virágok* című kéziratgyűjteményével:

Egy másik különleges jele is van annak, hogy a *Helikoni virágok* és a Gózon-féle kézirat egy kéztől származik. Kéziratgyűjteményünk harmadik levelének alján

5 TÓTH Béla, *A magyar anekdotakincs*, vál., szerk. SZALY Károly, Bp., Gondolat, 1986.

6 J. C. v. THIELE, *Das Königreich Ungarn: Ein topographisch-historisch-statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln*, Dritter Band, Gedruckt auf Kosten der v. Thiele'schen Erben, Kaschau, 1833, 278.

tűszúrással kialakított írás olvasható. A tűszúrással több következő lapba is benyomódtak, de a harmadik levélen, egy be nem írt részen kezdődnek, s itt világosan el is olvasható ez a szöveg:

Csits vaji szuszána
írta

Hasonló tűszúrással figyelhetők meg a *Helikoni virágok* első lapjain is [...] Maga a szöveg is igen érdekes, amely ezekből a tűszúrással kiolvasható: Csicsvai Zsuzsánna írta. Ez a név a *Csittvári krónikának* eredeti formájával a *Csicsvai könyv*-vel egyezik meg [...].⁷

Vegyük sorra Jókai soraival-mondataival, mit tartalmazott a *Csittvári krónika*!

Ott lehetett találni e krónikában az elfeledett, az eltemetett országos gyászese-ményeket; mindig volt itt valami, amire fátyolt kellett vetni, amit az utókorral el kellett felejtetni; amire rá kellett fogni: Álom volt az! Hazugság az!
Az utolsó Zrínyinek fogsága, ki a börtönében elfeledett beszélni.

Jókai Mór a 8. (XVI.) noteszbe beírta: „Az utolsó Zrínyi”.⁸ A bejegyzés értelmezését a szövegkörnyezet a noteszben nem segíti. Pedig „az utolsó Zrínyi” még festményt is ihletett, a fiatal, Párizsban élő Madarász Viktor festményét. *Zrínyi Péter a börtönben* című képén látható „az egyik Zrínyi, az utolsó Zrínyi, ki megörülve börtönben hal meg; gyér, kékes világosság szűrődik át fekete börtönlakába valami magasból, olyan halavány benne elhaló arca, ezüst szakálát úgy fáj látni. A mű technikája merész és sikerült.”⁹ A regény kritikai kiadásának jegyzeteiben olvasható, hogy Zrínyi epitáfiuma megvan a *Kuruckori versek...* énekgyűjteményben (OSZK Quart. Hung. 2041, 153. d).¹⁰

A harmincnégy gályarab szenvedése, kik mind magyar prédikátorok voltak.

Mint Horváth Mihály írja: „[...] 1675ben negyvenegyen Nápolyba gályarabságra vitettek; honnan azonban később harmincnégyen, kik még életben maradtak, Ruyter Mihály, hollandi követ s a szász fejedelem közbenjárására szabadon

7 VARGHA Balázs, *Jókai József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjához*, ItK, 59(1955)/4, 434.

8 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 352.

9 JÓKAI Mór, *Kakas Márton a műtárlatban* [Vasárnapi Ujság, 1859. máj. 29.] = J. M., *Cikkek és beszédek 4–5: 1850–1860*, összeáll., s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968 (Jókai Mór Összes Művei), II, 275.

10 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 536.

bocsáttattak.”¹¹ Itt a számuk, a 34 a lényeges, ez teszi Horváth Mihály könyvét Jókai Mór nemcsak lehetséges, de valószínű forrásává.

Az örök kenderkötél története, amit Pálffy Antal grófnak holta napjáig kellett nyakán viselnie, hogy minden percben megemlékezzék rá, ha netalán ifjúkori rajongása megint elővenné, hogy már egyszer egy ilyen patriotikus botlásért ezt a kötelet szerezte a nyakára, s a kötél vége a hatalom kezében van.

Amikor a „csittvári könyv”-et Jókai Mór összegondolta, így került be a jegyzetek közé: „Pálffynak Schwarzenberg agyonlövéséért egy kötelet kell hordani a nyakán”. A kritikai kiadás a következő jegyzetet tartalmazza: „Pálffy Antal gróf párviadalban agyonlőtte Schwarzenberg herceget. Ezért halálra ítélték, de Mária Terézia megkegyelmezett neki olyan feltétellel, hogy emlékeztetőül nyakán zsinórt kell viselnie.”¹²

Mikes Kelemennek, Rákóczi titkárának, siralmas levelei Rodostó partjáról.

Mivel a *Csittvári krónika* anyagának a felsorolása a kronológiát követi, itt semmiképp sem a *Leveleskönyv* első nyomtatott megjelenési idejéről van szó, hanem a levelek keletkezési idejéről (az 1717. augusztusa és 1758. október 20. közötti időről). Az első nyomtatott kiadás 1794-ben jelent meg Szombathelyen,¹³ a második kiadást az a Toldy Ferenc készítette,¹⁴ akinek az *Eppur si muove* ajánlása szó.

Caraffa eperjesi mészárlása.

Bár fénykép egyáltalán nem illik bele a *csittvári krónika* anyagába, a regény kritikai kiadásának jegyzetei csak ennyit mondanak: „Jókai Mór irodalmi és művészi hagyatékának becslési és átvételi lajstromában (OSZK Fol. Hung. 1945.) a 26. d. lapon, 201. tételszám alatt szerepel: »Karaffa vértanuinak börtönét ábr. fénykép 5 kor. ért.«”¹⁵

11 HORVÁTH Mihály, *A magyarok története, Harmadik szakasz*, Pápan, a Ref. Főiskola betűivel, 1844, 209.

12 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 863–864.

13 *Török országi levelek, melyekben A II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Története* más egyéb emlékeztető dolgokkal együtt barátságosan előadtnak. Irta MIKES Kelemen, Az említett Fejedelemmel néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta KULTSÁR István Az Ékesszóllásnak Tanítója, Szombathelyen, Nyomtatta Siess Antal József, 1794.

14 ZÁGONI MIKES Kelemen *Törökországi Levelei, I–II*, a szerző saját kéziratából, életrajzi értekezéssel kiadta TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, 1861 (Magyar Klasszikusok). A nyomtatott kiadásokról lásd a kritikai kiadást: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei), 373–376.

15 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 537.

Vak Bottyán viselt dolgai; Józsa vezér járása-kelése.

„Jósa István pap, a kurucvilágban bátor portyázó, hírneves csapatvezér, most kuruc, majd labanc, mint kedve és érdeke hozta magával”. Anekdotikus történetét Jókai Mór a *Jocus és Momus*-ban írta meg.¹⁶

A pozsonyi diétán elhallgattatott urak titkos története.

A magyar sérelmek kronologikus rendje alapján az 1674. évi pozsonyi országgyűlésről van szó. Pontos szövegforrás e csekély információ alapján aligha adható meg. Olyan típusú paszkvillusra gondolhatunk, mint amilyent a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményéből Lőkös István kiadott: *Az 1764dik esztbeli diaeta alkalmatosságai*.¹⁷

Sok nagy uradalom keletkezének szomorú adatai.

És ezekkel vegyest nagy históriai személyeket jellemző adomák. Mária Terézia és magyar udvari bolondjának komoly alapú tréfái.

Mária Teréziáról és udvari bolondjáról Hermányi Dienes József is fönntartott egy történetet az 1759 és 1763 között írott *Nagyenyedi Demokritus*-ban. A 292. §. így szól:

Mikoron Pozsonyban elkövetkezett volna a magyar királynénak, Mária Teréziának koronáztatásának ideje, lejöve előre Bécsből az udvari bolond, és a vár kapuira lajtorjákat tétete, s felmenvén azokon, szénnel lineákat von s cirkalmaz is vala a kapuk felett, magasan. S midőn kérdenék, mire való az, azt felelte:

– Ama vonásig s cirkalmazásig mind le kell rontani a kőfalakat a királyné parancsolatjából, mert jól tudja ő felsége előre és a minisztérium, hogy sok magyar urak, eljövén erre és erre a solemnitásra, a hátokra veszik kastélyaikat, inaediumjaikat s jószágaikat, és bé nem férnek a kapukon. Sőt még ha lehetne, feljebb is kellene rontani a kőfalakat.

NB. Akkor érték meg, hogy a magyar kevélységet csúfolja. No, Bánffy Dénes bévivé a bécsi kapun rontás nélkül is minden jószágát!¹⁸

De Jókainak más forrása volt, amit még nem sikerült beazonosítanom. Erre a forrásra utalt abban az áttekintésében *A magyar néphumorról*, amelyet akadé-

16 JÓKAI Mór, *Jocus és Momus*, Győr, Laurus, 2006, 148–150.

17 *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, vál., szerk., utószó, jegyz. Lőkös István, Bp., Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó), 168, 168–182.

18 HERMÁNYI DIENES József, *Nagyenyedi Demokritus*, vál., bev., jegyz. ROHONYI Zoltán, Bukarest, Kriterion (Téka), 1970, 170.

miai székfoglaló előadásként olvasott föl 1860. január 30-án. Ebben a humorizálás világtörténetének és európai történetének vázlatos jelzése után a hazai történetre tért át, és az uralkodók bohócainak szentelt bekezdésben így fogalmazott:

Szintén nagy híre volt Mária Terézia udvari bohócának, kit egy elmés kálvinista diák képviselt, s kiről a hagyomány igen elevenen ötleteket tartogatott fenn, minők a „Fiat voluntas tua”, s az INRI betűk megfordított magyarázata: Insula Ráckevisensis Non datur Jesuitis, melynek az lett a vége, hogy a kegyes atyák nem nyerték meg káposztáskertnek azt a kicsi szigetcskét, mely valamivel nagyobb, mint Reuss-Schleiz hercegség.¹⁹

Amikor Jókai Mór a 12. (X.) noteszben a csittvári könyv tartalmát tervezgette, ennyit jegyzett föl emlékeztetőül: „Fiat voluntas tua”.²⁰ Lehet, hogy Mária Terézia magyar bolondjának „komoly alapú tréfáit” nem is kell kéziratos vagy nyomtatott szöveggel beazonosítanunk. Egyik visszaemlékezésében Jókai Mór így írt: „Az elemi iskolában volt egy kedves tanítóm, Székely János; lecke után sokszor ott tartott és mesélt nekem régi szép adomákat Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról, találós meséket”.²¹

A kecskeméti rácpusztítás és az erdélyi pórlázadás leírása.

„A kecskeméti rácpusztítás”, ahogyan mondani szokás, a levegőben volt 1871-ben, a regény megjelenésekor. A nemrég megindított Századok 2. évfolyamában, 1868-ban három részben terjedelmes tanulmányt tett közzé *A ráczok ellenforradalmáról*. Amikor 1707 márciusában Károlyi Sándor egyik kuruc csapata a Bácskában pusztított, visszatorlársként április 3-án reggel 2000 rác lovas és 1000 gyalogos rontott Kecskemétre; a történész adatai szerint a fosztogatók megöltek 396 kecskemétit, 55 török kereskedőt, és 155 embert fogságba hurcoltak.²² Ám a *csittvári krónikába* nem a pőre események miatt került be a kecskeméti rácpusztítás, hanem egy költemény miatt, amelyet az eseményekről Székudvari János kecskeméti iskolamester írt. Címe: *Sirhalmokkal rakott Jaj-halom*, kezdősora: *Scythiából régen származott maradvány*. A terjedelmes költeményt szintén Hornyik Miklós közölte, s bár nyomtatott kiadása is volt, kéziratban is terjedt. A szöveg „négy különféle példány összevetésével állíttatott ki, melyek közül kettő a mult, más kettő folyó századbeli másolat volt”.²³ A kapcsolatot a *csittvári*

19 JÓKAI Mór, *A magyar nép élce*, Bp., Unikornis, é. n., 13.

20 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 551.

21 Jókai önmagáról = *A huszti beteglátogatók: Történelmi elbeszélések*, vál., szerk., utószó BESSENYEI György, Bp.–Uzgorod, Móra–Kárpáti, 1982, 332 (kiem. tőlem – Sz. Cs.).

22 HORNYIK János, *A ráczok ellenforradalma*, Századok, 2(1868), 530–552, 608–632, 693–719.

23 HORNYIK János, *Kecskemét város története, oklevéltárral*, 4, Kecskemét, 1866, 414.

krónikával a XIX. század első feléből való kéziratossalmások jelentik, másrészt az, hogy iskoláit Székudvari János Debrecenben végezte.

Az „erdélyi pórlázadás” a Horea- és Cloşca-féle parasztfelkelést jelöli 1784–1785-ben. Bár Jókai Mór ismeretei erről elvileg számos forrásból eredhetnek, nyugodtan számolhatunk a történelmi regények íróinál a forráskezelés ökonómájával, vagyis azzal, hogy ugyanaz a szöveg többszörösen jelentkezhet forrásként. Itt is Keresztesi József 1868-ban megjelent naplójáról van szó, amelyben az 1784. évnél egyebek mellett ez áll:

1784. d. 31. oct. Zaránd és Hunyad vármegyében, Bihar szomszédságában az oláh-ság a földes urakra és magyarokra támadván, ezeket egy Hóra nevűnek vezérsége alatt, kinek kapitánya volt Kloska, irtóztatóképen, kivált 2 hónapokig égette, kergette, öldöklötte, mindeneket oláh vallásra esketni kívánt. A várandós asszonyokból a kis gyermekeket vasvillával vették ki, sok református papokat a templom küszöbén öltek meg, mindent kegyetlenséggel pusztítottak; templomokat, kastélyokat felvertek, kastélybeli dolgokat összetapodtak. A katonák succurzusra mentek ugyan, de kevés kárt tevén az oláhokban, magok a nemesek és székelyek keltek fel: ezek az oláhokat egynéhányszor megverték, végre Hórát és Kloskát is elevenen elfogták, kik is a. 1785. d. 28. feb. Gyula-Fejérváron kerékbe törettek, és 4 részekre vágattak, a többi oláhok pedig többnyire gráciát nyervén, haza oszlottak. Hóra már pénzt is veretett (vagy csak akart), melyen egyfelül volt egy szív karddal általutve, ezen egy 3-mas oláhkereszt, e mellett R – D. = Rex Daciae, alól Hóra, körül ezen oláh vers: Hóra besi hodinestye, Czará plinse si pletyestye = Hóra iszik s nyugszik, az ország sir s megfizeti. – Ez oly siralmas gyásza leve Erdély szép részének, hogy igen soká felejt el, melyet tudom hogy mások bőven megfognak írni históriában.²⁴

A debreceni castellum kísérteties rejtelseinek felvilágosítása.

És ezek közt emlékezetes *epigrammok*, *gúnyversek* és erős politikai *paszkvillók*. Ott volt feljegyezve *Bercsényi* verse:

Bátya, ne higgy a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet,
Mint a kerek köpönyeged,

24 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, SZAKÁCS József 1821–1822-ben készített másolatából közzétette S. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868, 91–92.

Pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája,
Nincsen abban semmi virtus,
Verje meg a Jézus Krisztus!

Ezt az egyetlen versszakból álló költeményt Jókai Mór már *A magyar néphumorról* címmel megtartott akadémiai székfoglaló előadásában emlegette, 1860. január 30-án. A tárgyhoz illő módon tréfásan. És első sorát így: *Bátya, ne higgy e nemzetnek*. A versszakot Jókai itt a költő Zrínyi Miklós korába helyezte, németellenességét pedig törökellenességnek állította be, ezért is cserélte föl az *a németnek* kifejezést az *e nemzetnek* kifejezésre. „Ugyane korból való egy magyar főúr emlékverse bátyjához, ki az ellenpárthoz szított. [Itt következik a teljes strófa – Sz. Cs.] Bizonyosan a törököt értette alatta.”²⁵ 1872-ben az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi kor irodalmához* 2. kötetében kiadta Thaly Kálmán is: ismereteim szerint nemcsak ő, de minden kiadója kuruckori, németellenes költeményként értelmezte. Így Tóth Béla is *a magyarság szálló ígéről* kiadott gyűjteményében: „Ez a régi kuruc emlék egyike ama rendkívüli hatású verseinknek, melyeknek minden sora szálló íge, mert nincs magyar, aki ne tudná elejétől végéig”. Jókai Mór akadémiai székfoglalójának időpontja miatt érdekes az a megjegyzés, mely szerint „1860-ban és 61-ben széltilben elterjedt, válaszul a hírhedt októberi diplomára”.²⁶ Ha igaz, hogy a nehezen keltezhető 6. (XXIV.) sz. notesz 1858-ból való, akkor már a székfoglaló megírása előtt is népszerű strófáról van szó. A noteszben ugyanis a 96. bejegyzés így szól:

Bátya ne hidj a ntnek
Akármivel hitegetnek
Mert ha ad is levelet
Mint a kerek köpönyeged
Pecsétet üt olyat ?rája?
?Mint a holdnak karimája?
Nincsen abban ?semmi virtus?
Verje meg a Jézus Xtus²⁷

Folytassuk Jókai felsorolását a *Csittvári krónika* tartalmáról:

Az országgyűlési gúnyiratok; az emlékezetes „*compono, impono*” kezdetű, mit a *soproni* országgyűlésre írtak, a törvénytemetési *paródia* az 1791-i országgyűlésről.

25 JÓKAI Mór, *A magyar néphumorról: Értekezés* = J. M., *Cikkek és beszédek, i. m.*, 345.

26 TÓTH Béla, *Szájrul szájra: A magyarság szálló ígái*, 2., jav., bőv. kiad., Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1901, 56–57.

27 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 1967, 253.

A kritikai kiadás jegyzetei szerint „A Jókai-hagyatékban volt, már említett másolatgyűjteményben (OSzK Quart. Hung. 2041.) található egy hatsoros epigramma [...]. Ennek 3. sora: *Compono impono cocludo illudo* (lefordíthatatlan szójátékok).”²⁸

A gúnyversek, miket József császárra írtak a jezsuiták, *Josephus lutheringusnak* csúfolva őt, s a császár válasza rájuk: „*Aquila non captat muscas.*” (A sas nem kapkod legyek után.)

A 12. (X.) noteszbe Jókai Mór bejegyezte: „Országgyűlési gúnyversek”, „[Sopronyi] országgyűlés”.²⁹ A „*Josephus lutheringus*” nyilvánvaló szójáték, rájátszás a „*Josephus lotharingus*”-ra. Jókai Mór forrása itt is Keresztési József naplója volt, amely nyomtatásban 1868-ban jelent meg. A naplóban az 1783. évnél olvasható:

Ezen nevezetesebb árva reformatá ekklezsiák nyertek pedig ezen esztendőben szabadságot az isteni tiszteletre:

a) Bécsben a császári lakóvárosban, hol a kihajtott apácáknak klastromát a luheranusok és reformatusok 24 ezer forinton megvén, azt megosztották, melyért is ezen pasquillus függesztetett annak oldalára:

Hanc olim, Dei omnipotentis coetui
Piissimorum Austrie imperatorum sumtibus dicatam aedem,
Sacrarumque immaculati agni sponsarum habitaculum, raptis ecclesiae thesauris,
Dispersis per universum mundum scriis monialibus,
Eiectis e terrae visceribus defunctorum reliquiis,
Sacrilegi, Christi sponsarum seductoris et virginum corruptoris
Martini Lutheri asseclis,
Josephus lutheringus secundus,
Divinae misericordie, a qua ad thronum erectus,
Immemor

Legumque S. ecclesiae contemptor manifestus,
Cum auri esset cupidissimus,
Turpis lucri caussa fovit et promovit omnes sectas,
Ipse factus religionis nullius,
A seculis inaudito exemplo
Sub virtutis specie
Inflagitiorum palaestram sceleratissime venditam assignavit.

28 JÓKAI, *Eppur si muove...*, i. m., 538.

29 JÓKAI, *Följegyzések I*, i. m., 549.

[...] De a felséges József ezekkel nem gondolt, mert „Aquila non captat muscat.”³⁰

S később aztán a berlini gúnydal, melyben egy posta két tarisznyával jön elő, az egyikben viszi a császár kedvező rendeleteit, miket májusban kiadott, másikban ugyanazoknak júniusi visszavonását.

A sajtósági *tarifa*, melyet a török a legutóbbi háborúban a foglyok váltságdíjára megállapított: mely szerint egy német lovas katona 5 forint, egy magyar gyalog 3 forint, egy huszár 10 forint, egy havasalföldi nyolc garas.

Talán ismét Szirmay Antal, a *Hungaria in parabolis* szerzője van a háttérben. Amikor König György 1902-ben a *Quodlibet* anyagát közölte, jegyzetben közreadta ezt is:

1787. Eszt. Török háborúban a' Törökök a' Német gyalog katonákat *Csere-párinak* nevezték azért: hogy midőn a' Török katona rabokat fel-cserélnek az ell fogatott Császári katonákért, tehát egy Magyar katonát cseréltek egy Török katonájért; de midőn a' Német gyalog katonák vissza cseréltek, akkor két Német gyalog katonát adtak egy Török katonájért, mivel tehát *párossan cserélték* őket, *csere-párinak* nevezték. Szirmay Antal jegyzése.³¹

Mélyen titkolt politikai iratok: Martinovich *katekizmusa*, a *Manch-Hermæon*, – I. Napóleon *proklamációja* a magyarokhoz! – az Árpád-ivadék, *Crouy-család* dokumentumai; s az a végzetes színdarab, melyet XVI. Lajos lefejeztetéséről írtak, s melyet K ... ban elő is adtak a diákok: a XVI. Lajost személyesítőnek egy álfejét levágva guillotine-nal, amiből az lett, hogy majd az igazi fejét is utána vesztette; – s más ilyen szomorú emlékű iratok, miket a *szerzők sírjának porával porzóztak be!*

Az „Árpád-ivadék, Crouy-család dokumentumai” két vitára is utalhat: egyre az 1790-es évekből, és egy másikra az 1860-as évekből. A vita genealógia része arra vonatkozott, hogy a Crouy-Chanel család férfi tagjai valóban az Árpádok leszármazottai-e. A két vita teljes irodalmát közölte Thallóczy Lajos a Magyar Könyvszemle 1. évfolyamában.³² A vitát az váltotta ki, hogy a család Franciaországban dokumentumokat tett közzé a tárgyban, és ugyanott bírósági ítélet is született a leszármazás valóságát illetően. Nálunk a pozsonyi országgyűlésre időzítve jelent meg szerzőnév nélkül Koppi Károly *Ius*

30 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből, a XVIII. század végén: Keresztesi József naplója*, Pest, Ráth Mór, 1868, 35–36.

31 KÖNIG György, *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye* (1812): *Első közlemény*, ItK, 12(1902), 71.

32 THALLÓCZY Lajos, *A Crouy-irodalom*, MKsz, 1(1876)/4, 189–193.

electionis... című könyve, Bécsben, 1790-ben,³³ egy évvel később a „történelmi” cáfolat Schwartner Márton tollából.

Buonaparte Napoleon 1809. május 15.-én kelt kiáltványának kezdete szállóigévé vált: „Hongrois! le moment est venu de recouvrer votre indépendance. (Magyarok! Eljött az a’ szempillantás, melyben visszanyerhetitek függetlenségeteket.)”

Az irodalomtörténet dolga eldönteni: ki készítette a proklamáció magyar fordítását. Csakugyan BACSÁNYI JÁNOS-e (* 1736., † 1845.) mint, egész a legújabb időkig hittük, vagy más.³⁴

Aztán vallásos tartalmú ritkaságok. *Luther* aforizmái. *A jezsuita parancsok*.

A 12. (X.) sz. noteszben a vonatkozó följegyzés így szól: „A jezsuita Ratio”. Jókai Mór az 1888-ban megjelent *Jocus és Momus* adomagyűjteményében közölte a teljes szöveget *Egy régi latin vers magyarra fordítva, Ratio status Jesuitici in Effige. – A jezsuita rendszer észjárása képletekben* címmel.

A mi hatalmunknak örökös joga áll ím ezekben:
Csalni, hazudni sokat; – senki se tudja csupán.
Gazdagodásodról légy gondos, bármi úton is
Csalva, avagy lopást; – senki ne tudja csupán.
Lelkedben tagadón – esküdhettek Isteneidre.
Titkot rejtve takarj; – senki ne tudja csupán.
Nagyratörökvőket nyomd el, rángasd le erővel.
Nyögve heverjenek ott; – senki ne tudja csupán.
Szembe dicsérj, hízelegj, kit szíved utál, te magasztald,
S szidd le, ha távol van; senki ne tudja csupán.
Írott törvénytől magadat megkötve ne tartsd;
Csak ha neked szolgál; – senki ne tudja csupán.
Aki utadban áll, kora holtát el ne kerülje
Tör vagy nyelv által; – senki ne tudja csupán.
Kettő hogyha pöröl, mindkettőt ejtsd el egyenként,
S húzd le a bőreiket; senki ne tudja csupán.
Szűz légy s erkölcsös, – ha a nap süt – bünt kikerüljed;
Éjjel mind szabad az; senki ne tudja csupán.

33 [KOPPI Károly], *Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum, historia stirpis Arpadianae, Viennae, Typis Societatis Typographicae, 1790*. A könyvről és ennek politikai irányultságáról legutóbb: FORGÓ András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., SZIT, 2010, 134–136.

34 TÓTH, i. m., 75.

Csalni lehet jobban a barátság örve alatt is.
 Könnyebb ejtني szerét; – senki ne tudja csupán.
 Hogy költött színét a hazugság tartsa hívebben
 Add kétségesen; – senki ne tudja csupán.
 Egy napot el ne mulassz, valakin hogy csínyt ne kövess el,
 Mit keserüljön amaz; senki ne tudja csupán.
 Vallásod köntös, leveted, meg felveszed egyként,
 Lelkedet egy se köti; – senki ne tudja csupán.
 Hogyha van Isten, jó; de ha nincs, úgy félni se kell őt;
 Mind szabad, ami lehet; – senki ne tudja csupán.³⁵

A nagyszombati *veres barátok tragédiája*. A *Bafometh-bálvány*
 imádóiról szóló mondák.

Mivel Jókai Mór kedvelte a női meztelenség és szajhálkodás festését, az orgiasztikus csoportos szexualizálás ötvöztetését beavatási szertartással, nem egy alkalommal a Baphomet-bálvány imádásának rituáléját, ennek köszönhető, hogy az általa használt forrásokat pontosan ismerjük. Amikor Jókai Mór föltette a kérdést: „Ki az a Bafomet?”, és válaszolt rá, egyetlen fontos pontban nem követte forrását. Amikor azt írta, hogy „A Bafomet-bálvány egy macskafejű férfiú”, mert forrása a Bafomet egyszerre férfi-női karakteréről, vagyis kétnemű voltáról beszél. Jókai Mór válasza:

A Bafomet-bálvány az antikrisztus, aki a rosszat míveli a jó helyett s az emberek lelkeit a pokolnak kiszolgáltatja. A Bafomet-imádók tagadják az Istent, a Megváltót és a Szűz Máriát. Keresztjüknek csak két ága van, s azt ők „lignum vitae-nek” nevezik. A Bafomet-bálvány egy macskafejű férfiú, akinek a derekára és lábszáraira egy kígyó tekergőzik. Azokon az ünnepeken, melyeket a Bafomet-imádók titkos templomaikban tartanak: a Sion hegyén kiadott tízparancsolatok lábbal tapostatnak, s a zsoltárok melódiáira fertelmes gúnydalok énekeltetnek; minden szombat napon pedig megtartatik a „Méte” ünnep. A Méte egy pokolbeli csábító kecsekkkel felruházott asszonyi állat, akit a pogányhitűek azért emelnek az oltárra paradicsomi alakzatban, hogy rút példaadásával az embereket istentelen gonosz indulatokra ingerelje.³⁶

35 JÓKAI, *Jocus és Momus*, i. m., 68–69.

36 JÓKAI Mór, *Rákóczy fia* [1891], s. a. r. VÉGH Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (JMÖM: Regények, 57), 12.

Jókai Mór forrása Joseph von Hammer-Purgstall 1855-ben megjelent, alig fél-száz oldalas könyvecskéje volt,³⁷ amely leghosszabban a templomos lovagok XIV. századi perének irataira hivatkozik Jules Michelet kiadásában.³⁸ Mivel a fikció szerint Jacques de Molay és társai kivégzése után is tovább élő lovagrend tovább élő rítusai az imaginárius történelem tetszés szerinti időszakaiban működtethetők, nem csoda, hogy nemcsak az 1879-ben megjelent *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* című regényben olvashatók, hanem az ugyanekkor megjelent *Rab Rábyban* is. Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* 4. részének címe: *A vörös barátok*, akik a templomos lovagok utódai, mert „egy kis részük megmenekült, s Brandenburgba húzódva, ott mind a mai napig grasszál”.³⁹ A „veres barátok”, a templomosok és a Bafometh-bálvány imádása szorosan összetartozó három elem. A Tudományos Gyűjteményben 1837-ben Holéczy Mihály értekezett *Valami a veres barátokról* címmel. Egyrészt leszögezi, hogy a veres (vörös) barátok a Templaristák vitélő szerzetének tagjai, és „*Veres barátoknak* ugyan csak veres keresztjükről neveztethettek el”. Másrészt előadja az 1307-es per vádpontjait:

Vádoltattak tehát a' Templaristák, hogy a' keresztény vallástól elszakadtak, 's mindenekkel, kiket magok közé felvesznek, a' Krisztust megtagadtatják, és a' feszületet leköpetik. Vádoltattak, hogy egy fafejet tisztelnek, melyet emberbőrrel behuznak, 's annak szeme két tündöklő karbunkulus, hosszú szakálla pedig arany; ennek áldozatul holtakat égetnek meg hamuvá, sőt a' Templarista által szűzleánnyal nemzett gyermekeket lassú tűznél megsütik, 's a' kiolvadt nedvvel bálványjokat megkenik. Vádoltattak sodomiával is, és sok egyéb éktelen gonoszságokkal.

És Holéczy Mihály forrása is ugyanaz: Hammer cs. k. Tanácsos úr könyve, csak egy korai, 1818-ban megjelent műve, amelyben az orientalista keleti írásokat fejt meg, és leírja a *Mysterium Baphometist*: „talált olyan fajtalan képekre, melyeken Keresztes uraknak tudva lévő neveiket keleti betűkkel olvasta. Ő tehát ezeket Baphometi ördögös képeknek, a' Templaristák' titkokat jelentő 's undok bujaságot ábrázoló műveinek és pénzeinek ismeri.”⁴⁰ A veres barátokról Európában és a Kárpát-medencében egész mondakör terjengett.⁴¹ A *nagyszombati* veres barátokra nem találtam adatot.

37 Freiherrn Joseph VON HAMMER-PURGSTALL, *Die Schuld der Templer*, Wien, aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855.

38 Jules MICHELET, *Collection de documents inédits sur l'histoire de France, II, Procès des Templiers*, Paris, Imprimerie Nationale, 1851.

39 JÓKAI MÓR, *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 139.

40 HOLÉCZY MIHÁLY, *Valami a' veres barátokról*, TudGyűjt, 21(1837)/4, 98, 103 és 106.

41 EDELÉNYI ADÉL, *Templomos lovagok az európai néphagyományban*, Bp., Gondolat, 2004, rendkívül gazdag anyaggal és forrásismertetéssel.

Az őskori ördögidézési formulák. *Hatvani* debreceni tanár bűvészetének emlékeztető hagyománya: a végzetes „*cras*” fölirat (holnap) története, a megénekelte rémtörténettel együtt, mit e hagyományos vers örökít:

Infans, ut vervex, puerulus, nupta, maritus,
Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.

(Báránként csecsemő, kis gyermek és anyja és férj
Kés, láng és kötelen s fájdalom által esék.)

A rejtelmes epitaphium története az volt, hogy egy kisgyermek játékból csecsemő testvérét lekéselte; aztán féltében a kemencébe bújt, ott kenyérsütő anyja ráfűtött, az anyja kétségbeesetten felakasztotta magát, s a hazaérkező férj fájdalmában szörnyet halt. – Ez eseményről írandó epitaphiumra *Hatvani* jutalmat tűzött ki, s a legrosszabb diák írta.

Erről a látszólag igénytelen disztichonról és a szorosan hozzá kapcsolódó „rémtörténetről” már részletesen írtam a *Doromb* 3. kötetében.⁴² Egykor volt népszerűsége igen jól megmutatkozik már 1572-ben, Étienne Tabourot *Les Bigarrures* című könyvében. Az azonban idekíváncozik, hogy éppen akkor, amikor Jókai az *Eppur si muove* elején dolgozott, Gyulai Pál felkérte, hogy tartson előadást a Kisfaludy Társaság következő gyűlésén. 1871. január 3-án így jelölte meg az általa megválasztott tárgyat:

Kedves barátom Mit szólsz hozzá, ha a Kisfaludy t. gyűlésére felolvasandó tárgyalást ezt választom „a magyar Faust”. Hőse *Hatvani* debreczeni bűvész tanár; kiről *ujabban* ismét sok *eredeti és érdekes* írott adathoz jutottam. A tárgy, mint a magyar *mondakör* darabja, jogosult az irodalmi genre sorába felvételre. Az egész természetesen humoristice lenne tartva. Mindenesetre megírom pár nap alatt s akkor közleni fogom Veleddel. De ha netán kifogásod lenne *maga a genre* ellen, azt kérek tudasd velem azonnal, mert akkor más tárgy után kell sietnem.⁴³

1871. január 18-án Jókai levelet kapott Gyulai Páltól, melyből értesült, hogy Gyulai Pál, Arany János, Toldy Ferenc „s mindnyajan” áldásukat adták a tervre, így az előadás február 12-én elhangzott, szövege megjelent előbb az Üstökösben, majd a Kisfaludy Társaság Évlapjai 1871-es, 6. kötetében. A levelezés kritikái

42 SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 51–104, itt: 86–97.

43 JÓKAI Mór levelezése, i. m., 343.

kiadásának jegyzetei Jókai Mór forrását a XVIII. század végén írott *Ama nagy tudákos professzor Hatvaninak életéből némely töredékek* című szöveg alkotta. Imre Lajos *A magyar Faust* című tanulmányában – Jókai Mór bekapcsolásával – a szóban forgó disztichont szorosabban kötötte Hatvani István élettörténetéhez, másrészt viszont figyelmeztetett arra, hogy vándoranekdotáról van szó. A „rémtörténet” vagy alaptörténet igen régi. A 175 és 235 között élt Claudius Aelianusnál még nem kapcsolódott hozzá sem a disztichon, sem az ördögi segítség a diáknak.⁴⁴ Az „Aelianus” nyomtatásban először 1545-ben jelent meg, ez után társult hozzá az „ördögi” imbrikált kétsoros vers, valamint a diák szerződésének története az ördöggel, hogy idővel hozzákapcsolódhasson a debreceni Hatvani István alakjához.

Ott voltak a sejtelmes *prófeciák* messze századokból, a jelen időkre jóslók és nagy emberek emlékezetre méltó mondásai.

Közben tarkázva voltak a lapok nevezetes arcképekkel. Némely arckép olyan is volt, amelyhez nem volt *törzs*.

És rég elhangzott, eltiltott, a levegőből is kitépett dalok *hangjegyei*, miket egykor tárogatókon fűttak, táborban énekeltek, s miknek nem volt szabad hangzani többé. A csittvári krónika azokat is megőrizte. Szerzői mindenhez értettek: íráshoz, rajzoláshoz, zenéhez, a világ minden nyelveihez, és mindenütt jártak, mindent megtudtak, összeszedtek, megtakargattak.

Ilyenforma tartalma volt a csittvári krónikának.

Nagy vastag könyvre nőtt már az fel, s minden évben új meg új lapokat tettek hozzá, mik nem voltak egymáshoz fűzve, hanem közös tábla gyanánt egy nagy borjúbőr borítékkal voltak összefoglalva.

A krónikaírók mindig tizenketten voltak. Eskü és becsületszó kötelezte őket, soha, senkinek, semmi esetben el nem árulni a krónikaíró hollétét. Ha egy eltávozott a kollégiumból, helyette választottak újat, de annak mind a tizenegy tag szavazatát kellett bírnia. Voltak tanárok, kik diák korukban szintén részt vettek a krónikaírásban, akik aztán a hatalmi polcon ülve, ellene fordíták nézeteiket; de már azok hiába keresték a krónikát ott, ahol az ő idejükben volt, már akkor máshová volt az rejtve. Reverendissime A ... három esztendeig kutatta a krónikát inkvizitori buzgalommal, s azalatt mindennap rajta ült. Ott volt az a katedrája padozata alá rejtve. Ott persze nem kereste senki.

Jelenleg itt van az a Nagy uram pincéjében. De hogy annak melyik odújából került elő, azt Nagy uram maga sem tudja megmondani.

A krónikaírók minden vasárnap összegyűlnek a nagyerdői csárda pincéjében, s bemutatják, amit azóta szereztek. A többség határoz fölötte, hogy érde-

44 Az általam használt görög–latin nyelvű kiadás: Clavdii AELIANI sophistae *Varia historia et fragmenta*, Cvm integro commentario Iacobi PERIZONII, Lipsiae, 1780, Tomvs II, 209–212.

mes-e az a krónikába fölvetetésre. Azután, hogy szabad-e arról másolatot venni, vagy unikumnak marad a krónikában, és nem szabad elterjeszteni?

A költeményekről többnyire szabad volt másolatokat venni. Akkor ez volt az irodalompártolás. A kedvenc költő munkáit leírta ki-kí magának sajátkezűleg. Ott nem izgálgálkodhatott a cenzúra. Egymás közt pedig sohasem nevezték azt „Csittvári króniká”-nak, hanem „Koszorú”-nak, hogy a cím ne menjen szét a szelekbe.

Ez idő szerint Jenőy Kálmán volt a krónikások társulatának elnöke.

Midőn a kocsmáros rájuk csukta az ajtót, Jenőy megnyitá a gyűlést.

– Barátim. Ma egy hete, mint tudjátok, egy társunk adatát visszautasítottuk. Ez a „Dungó” dala. Igaz, hogy gúnyvers, minők vannak a krónikában; népszerű is, mert hiába doboltatta ki a tanács az utcaszegleteken, „hogy a Dungót ne danolják” – az volt rá a felelet, hogy „csak azért is Dungó!” –, hanem mindamellett nem érdemes, hogy a krónikában a helyet foglalja. Egyikünk sem hipokrita; nem prédikátoroskodunk, feljegyeztük a legkegyetlenebb ítéleteit a közvéleménynek a legnagyobbak fölött is. S ha egy igazi költő langesze trivialitásokba téved, annak is helyet adunk az olympon; Apollo kihágásai isteni skandalumok, s méltók márványba vésetésre; de ha Marsyas trágárkodik, meg kell nyúzni! Ez a „dungó” egy olyan sárban járó, s amellet oly ostoba nóta; szövege undorító, dallama sületlen; csupa kicsiny nagyságok szidalma, még kisebb nép által, hogy a jelenkor szégyenleni fogja azt, s a jövő kor átugrik rajta. Azért nem vettük fel azt a „Koszorú”-ba. Most az a társunk, ki ezt ajánlotta, s ki azt, mint tudjuk, maga szerzette, e visszautasításért ránk megneheztelt, s íme ma már meg sem jelene közöttünk. – „Genus irritabile vatum.” (A költők ingerlékeny nép!) Tartok tőle, hogy még gonoszabbra is képes. Azért azt indítványozom előttetek, hogy a mai összegyűlésünk legyen e helyen az utolsó, s jövőre más helyet keressünk.

Jókai Mór Erdélyi Jánosnál találhatott rá, ahol a 3. kötetben a *Gunydalok* között szerepel. Erdélyi ekkor már, vagyis ebben és csak ebben a kötetben megadta a földrajzi helyet is, ahonnan a szöveg érkezett, s ez itt: *Szabolcs*. De a tanárcsúfoló a szövegének az elején rögzíti debreceni eredetét, ami miatt esélye volt arra, hogy fölvegyék a *csittvári krónikába*. Megjegyzendő, hogy a gúnyének refrénjében elhangzó „dongó”-ból Jókainál „Dungó” lett.

Debreczen ám híres város,
Professor ott a csapláros.
Csiri biri dongó, rittalárom.

Délig az istent dicséri,
Déután a vad bort méri.
Csiri stb.

A mellett egy kutyát lopott,
S abból csináltatott dobót.
Csiri stb.

A deákok észrevették,
S mindenütt dobra ütötték,
..... a bort méri,
Csiri stb.

Pedig még kutyát is lopott,
Abból csináltatott dobót.
Csiri stb.

Ezt mint meghallotta,
Azonnal kidoboltatta:
Csiri stb.

Hogy ki a dongót danolja,
Tizenöt forint a díja.
Csiri stb.

De azért nem hallgattatik,
S a dongó most is mondatik:
S csak azért is dongó, rittalárom,
Diri dongó!⁴⁵

Jókainál a történet nem ér véget a gúnydal megvitatásával:

Mindenki helyeslé az indítványt. Az elnök megbíztatik más helyet keresni. A mentségtelenül kimaradt társ pedig még egyszer felszólíttatik, mielőtt helyébe más választatnék.

– És most térjünk át a rendre. Biróczy Sándor barátom van feljegyezve első előadásra.

A kis sánta ember felállt, s elővonta bekecse zsebéből az avatag iratokat, s elkezdé recsegő, ráspolyhangú szóval:

– Ismét jutottam többrendbeli szatirikus költeményekhez, amik eddigelé még unikumok.

– Kérjük felolvastatni.

– Az első Kovács József verse a „kopott nemesekhez”.

45 ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 3, Pest, Beimel József, 1848, 108–109.

Rettenetes egy gondolat! E század első felében egy ilyen blasphemiát versbe szedni merni!

Földiek! Lehettek nemesek, meddő tők –
Fejjel is, ha egyszer van kutyaőrötök.
Lehettek, ha függnek gunyhótokban ősi
Atyátoknak rozsdás fegyveri, köntössi.
Mind nemes az, aki megmohosult neve
Elébe egy fakó görcsös „N”-et teve.
Lám, a régiség is nektek az efféle
Csúffá lett rangot már eb-bőrre festé le.
Óh idők, erkölcsök! már ma a nemesi
Rang az agarak közt csak a nyulat lesi.
Ah nem! nem ily színnel kell azt az isteni,
Szívben lakó nemes rangot lefesteni:
Mert ráillik árva, keseredett Dózsa
Katonájára is a koszorús rózsza,
Ha megsértett szíve a felfegyverkezett
Nemes elszántsággal azért fogott kezét,
Hogy az elalélt Just a lármás had nesze
Által orvosolván, ismét felébressze.
Azok érdemlik meg azt a nevet, akik
Közt a halhatatlan drága Virtus lakik;
Nem az, aki a holt ősöknek penésszel
Bévont érdemik közt szunyókálván vész el.

Én Nemes vagyok; de nem tudom a nagy Nem
Fényétől elvakult Apám az-e vagy nem?

No, hiszen jó szerencse, hogy akkori időkben az ilyen verseket nyomdai festék nem sokszorozhatta, mert szerzőjükkal az a hármás fátum történt volna, hogy először is a publikum beveri a fejét, másodsor a hatóság lehúzza a bőrét, és harmadszor a bőrből kiugratott lelke egyenesen a pokolra esik.

Kováts József költeményét (*A kopottabb nemesekhez*) Jókai Mór hosszan idézte a *csittvári krónikából*. A regényben olvasható szöveg nem az, amelyet Julow Viktor a debreceni diákirodalom anyagából kiadott, vagyis nem a *Violaszín gyűjtemény 1-ső darab. Debrecenben. Vass Benjamíné, 1809* gyűjteményből való, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Különb-különbféle, még ki nem nyomtatódott versek és versezetek, melyeket Csokonai Vitéz Mihály, Kovács József – és más nevezetesebb versírók írtak, de sajtó alá nem bocsátódtak, özsveszedve Losonci Farkas Károly által... Debrecenbe, 1814. kétkötetes kézira-*

tából.⁴⁶ A regényíró művelődéstörténeti hevülettől indítva idézte nem teljesen, de igen hosszan a költeményt, mert ez így jutott először nyomdafestékhez.

A tíz bíró egyhangúlag méltónak ítélte a verset a krónikába beíratásra, s engedelmet adott lemásolására is.

A kis santa diadalizzadtan törle meg serteborostás homlokát, s szatírnak illő szemöldeivel hunyorítva mondá, hogy van még egy másik is.

Ennek pedig a címe: „A két forintos Tallér, a Vén Krajcár és Kajla Márjás együtt való beszélgetése.”

Ez pedig egy politiko-financiális gúnyköltemény, melyben a feketebankós gazdálkodás van kegyetlenül ostorozva.

Egyhangúlag felvételre a krónikába.

Jókai Mór a 12. (X.) noteszbe följegyezte: „A két forintos tallér és máriás”.⁴⁷ A feltűnően sok kéziratos lejegyzésben ránk maradt költeményről a XVIII. századi közköltészet kutatói így írtak: „Az egyik legismertebb pénz tematikájú gúnyvers, a *Bankó, a tallér és a kajla márjás [beszélgetése]* típuscímen gyakran felbukkanó darabot csak azért nem közöljük, mivel ismertté vált a szerzője. Sebestyén Gábor maga írta rá autográf kéziratára, hogy 1812-ben Pozsonyban írta barátai mulattatására. Más források viszont Bányai József szerzeményének tartják, s ha ez valós adat, akkor Sebestyén csupán lejegyzője volt.”⁴⁸ VADERNA GÁBOR részletes elemzése az előbbi megoldás hitelességét bizonyítja.⁴⁹ A verset Jókai a *Helikoni virágok* című gyűjteményből ismerte az apai hagyatékából.

A két bemutatott költemény a krónika nagyságához mért papírra volt írva, hogy egyenesen beilleszthessék.

– Most következik Barkó Pál barátunk.

Ez a hosszú, csontos alak nagy buzgalommal tanulmányozza a keleti nyelveket, minden üres idejét a könyvtárban tölti, abban görbült úgy előre a nyaka; a vakáció idején pedig gyalog elvándorol messzi utakra, s kutat ősrégiségeket. Szavát ritkán hallani, pedig tízféle nyelven tudna felelni akárkinek. Van tőle már egy érdekes ismertetés Juliánról, ki IV. Béla idejében harmadmagával elindult az ősmagyarokat felkeresni; visszajött és tudósítá a királyt, hogy a Volgán túl még

46 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korából*, Bp., Akadémiai, 1964, 95–97, valamint a jegyzetek: 245.

47 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 549.

48 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 374.

49 VADERNA GÁBOR, *Pénz beszél: Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar it-narrative*, lásd jelen kötetben!

van egy nagy magyar nép, mely ősvallását tartja, saját betűket használ. – Hanem aztán jött a mongol csorda s végigsepert egész Európán. Az ősmagyar népet ki tudja hová terelte el?

Barkó Pálnak azóta mindig az zúg az agyában, hogy milyen derék volna ezeket az ősrokonokat valahol felkeresni a világ pusztaságaiban.

Most éppen az ősmagyar betűket mutatja be társainak. Még a tizenkettedik században a papok is ezekkel írtak; egyszerű vonalakból vannak azok összetéve, miket könnyű volt késsel egy négyszögű pálca négy oldalára vágni, úgy olvasták a sort felülről lefelé. A magyar hitrege, a régi pogány dalok ily botokra voltak felróva. A keresztyén hitbuzgalom elégette azokat, ahol találta. A székelyföldön maradt meg egy templomon még ilyen írás.

A fiatal krónikások nagy figyelemmel hallgatták az ifjú archeolog értekezését, s azt is átvették a krónikába.

Harmadik előadó volt Jenő.

Szent István koronájáról beszélt. Olyan dolgokat mondott el, amiket ma is sutogva lesz jó továbbadni: hogy az a korona mindenestül, gyöngyöstül, drágakövestül nem ér többet tízezer tallérnál, sőt egy bécsi ötvös ajánlkozott, hogy ezer tallérból kiállítja mását, mégis hetvenezer aranyat adott érte első Mátyás idejében az ország, hogy visszakapja, pedig ahogy a rajta lévő képek és nevek bizonyítják, ez a korona nem is volt soha szent Istvánnak a fején. Az angelus, aki azt hozta, nem valami angyal; hanem αγγελος, ami görögül »küldönc«-öt jelent. Dukas Mihálynak valami embere.

A hallgatóknak hidegen borsózott végig a hátuk. Az ilyen felfedezések megpróbálják még a legerősebb szíveket is. Éppen, mint mikor azt kell hallani, hogy ezt a világot nem teremthette hat nap alatt az Isten, mert íme itt vannak a geológia bizonyítványai ellene. – Az ember nem szereti, ha az illúzióit háborgatják.

Ez az értekezés is felvétel lett a krónikába, de utána lőn jegyezve, hogy ezt soha le ne írja, tovább ne adja senki.

(Biz azt ki is nyomtatták már azóta.)

Az értekezést eredetileg 1790-ben tartotta Budán Keresztesi József, miután alaposan szemügyre vette a koronát. Naplója, amelyben beszámolt a vizsgálat eredményeiről, 1868-ban jelent meg nyomtatásban, ez volt Jókai Mór forrása. A teljes szövegrészt, Keresztesi József teljes előadását idézem, melynek a regényíró csak az előadásvázlatát adta. Keresztesi József írja:

Az úgynevezett szent koronát is a hozzá tartozó clenodiumokkal volt szerencsém nem csak egyszer látni és vizsgálni, melyek is ezen renddel következnek:

1. Az úgynevezett Sz. István pallosa, a markolatja kereszthez hasonlít, veres bársony a hüvely s szíj helyett is veres bársony kötője vagyon.

2. A királyi pálcza, másfél arasz buzgán forma, a feje mint egy alma olyan, kristály, rostélyosan aranyba van foglalva, róla rövid arany lánczokon egy-egy borsónyi arany pilulák függenek, melyeket midőn megráztam, szépen csengettek.

3. Tompa széles orrú, fontos talpú, fejér damasz k selyem egy pár topánka, felül van a befűzője; ismét egy pár sárga selyem török forma papucs, és egy pár megavult kesztyű.

4. Sima aranyalma, rajta jó magas kettős kereszt, czimer 3 volt rajta, de kettő lehullott, egy pedig épen van, melyen láttatik egy négy részre osztott paizs, ebbe liliumok, melyek azt mutatják, hogy az Andegavensis házból való valamelyik király Carolus vagy Lajos idejében készítettet.

5. Veres és kék selyemből való rongyos, arannyal varrt, s gyönggyel rakott palást vagy misemondó püspöki pluviale.

6. A korona sima aranyból van, régi bárdolatlan görög munka. Az alsó abroncsa két ujnyi sima pléh, melynek mindkét széle meg van rakva egymást érő kis borsónyi gyöngyökkel. Az első részén vannak három szegeletű és kerekded tornyocskák, ezeken festett képek és világos veres s kék színű kövek. Az abroncsán is nagy safirok és rubintok mint fél dió és mogyoró. Oldalfélen és hátul a karimáján arany gombostűkben nagy gyöngyök állanak felfelé; beborítja két semicirculus, mely hasonlóképen ujnyi sima arany pléh és a széleibe összeviszsa apróbb safir és rubintok foglaltatnak; ezeknek tetején sima kereszt, melynek három vége gombos és görbén áll. A két hemisphaerium alatt aranyos sárga selyem matéria vagyon, melyet Mária Terézia tétetett belé, és e miatt úgy tetszik mintha egészen beborított volna arannyal a korona. A két fül mellett 4–4 arany lánczocska függ, hátul pedig egy, melynek végein három szegletes rubintok és safirok vannak. Ez az egész korona igen rudis, és épen nem angyalokhoz illő munka; kérdeztem a koronaőrző gróf Keglevich urtól: „quantus esse potest internus valor?” azt felelte: „non valet ultra decem mille thaleros; nec lapides sunt preciosi.” A bécsi ötvösök pedig csúfolták és fogadták, hogy ezer tallérért különbet készítenek. Én ezt minthogy gondosan vizsgáltam és kezemmel fogdostam, látom azoknak megcsalattatásokat, a kik róla propter pretium adfectionis nagyokat álmodoznak; mert ebben aranyon, gyöngyön, safiron és rubinton kívül semmi nincsen. S mégis mire vitte a superstitio a magyarokat, hogy mind boldog mind boldogtalan sorsát ez országnak ettől függeszték fel és csak Mátyás király idejében 60,000 aranyat adjanak váltságáért.

Régen és sokat disputálnak ennek eredetéről, s attól nagy dolgokat függesztenek fel. Ezt a rajta levő görög írásokból lehet megtudni, s probabiliter határozni. Ezeket pedig én hosszasan megvizsgálhattam, s betűnként leirhattam [...]. Szűz Mária képe pedig sehol sincs rajta, a mint némelyek hitték.

A koronának mostani tokja veres bársonnyal bélelt aranyos fekete bőr, rajta aranyos betűkkel ezen írás: Ferdinandus III. 1638; a ládaja vasas.

Ezeknek leírása meglevén, hozzám jöttek a koronaőrző grófok és báró Orczy László ő excellentiája s kérdék: „mit ítélek a koronáról?” én mondtam diákul: „Excellentissimi Domini – vereor sententiam meam promere, procul enim absum a recepta vulgari opinione”; mond báró Orczy: „Nihil interest, audiemus”; én akkor bátorkodtam így beszélgetni: „Nekem úgy tetszik, hogy ez sohasem lehetett a Sz. István király fején, ugyanis az egész clavis a hátulsó 2 képen s írásban vagyon, u. m.: Michael Ducasban és Geobitzban; ez a Michael Ducas Constantinus Ducasnak a fia, görög császár lett 1071 tájban és így Sz. István után sokkal élt, ha tehát Sz. Istvánnak küldetett volna a korona, még pedig az akkori II. Silvester római pápa által, hogy irhatták s festhették volna ide azt, a ki még a világon sem volt akkor; t.i. Michael Ducast. Azt vélem tehát, hogy ezen koronát csináltatta az a legelsőbb helyen rajta levő Michael Ducas és küldötte azt I. Geobitz vagy Geiza királynak, a kinek felesége görög császár leánya s Michael Ducas atyafia Sinadené vala s ekkor tájban lett magyar királylyá, minekutánna itt a szomszéd Czinkotánál sz. Lászlóval együtt meggyőzték Salamon királyt. Ez volt elsőben despotes, azután krales Turkiás, még pedig *πιστος* = elsőben dux, azután keresztyén magyar király, mert a görög scriptorok a magyarokat hívták ekkor turkusoknak, a keresztyének közt pedig ez volt első Geiza király, nem a sz. István atyja. És ennek a Turóczi krónikájában is látjuk valami nyomát, t.i.: Parte II. Caput 52. azt írja, hogy sz. László világos nappal oly látást látott, hogy az angyal egy arany koronát hozott az égből és azt bátyjának Geizának a fejére tette: »Ecce – inquit – Angelus Domini descendit de coelo, portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo, unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salamon exul fugiet debellatus etc. Ez nem képzelt látás volt, hanem valóság; ekkor küldetett per Angelum i.e. legatum imperatoris, qui *Αγγελος* significat latinis legatum s talán épen innen neveztetett angyali koronának, mert másképp magok látják excellentiátok, hogy ez nem igen angyali munka, sőt igen csekély koronának.”⁵⁰

Jócaihoz visszatérve:

Most következett Borcsay.

A himlőhelyes ifjú sokat tartott szavalási tehetsége felől; neki nem volt elég az asztal mellett ülvé felolvasni a maga részét; ő szavalni szokta azt könyv nélkül és kiállva a középre, hogy a két kezével szabadon hadonázhasson.

Egy felfordított szűrőkád volt a rostrum, onnan mennydörgött alá.

Szavالاتának tárgya Csokonai Vitéz Mihálynak egyik titokban tartott verse volt e címmel: „Vallás.”

Hajmeresztő poéma.

50 *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztési József egykorú eredeti naplója*, SZAKÁCS József 1821–1822-ben készített másolatából s. a. r. S. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868, 268–272.

A 12. (X.) sz. noteszbe a lehetséges *csittvári krónika* anyagának az összeállítása-kor Jókai Mór bejegyezte: „Konstantinápoly. Csokonai / A vallás”.⁵¹ A regény-írás megkezdésekor Jókai rövid és tudakozó levéllel fordult ahhoz a Toldy Ferenchez, akihez az *Eppur si muove* ajánlása és egy bevezető levél szól, még 1870-es datálással. E rövid levelet a címzett vagy ez év december 10-én, vagy 19-én kapta meg, valószínűleg postás közvetítése nélkül, kézről kézbe adva. „Ismerős é Nsgod előtt Csokonainak ily czimű költeménye: »a Vallás«. Igen szép költői mű, korán túlhaladt philosophia, eddig kiadhatlannak látszott.”⁵² Azon értékelés, amely szerint e Csokonai-mű „korán túlhaladt philosophia”, a regényben pontosan ezt az értékelést kapja „egy vén teológustól”. Ám a kritikai kiadásban a levélhez fűzött jegyzetből az is kiderül, hogy miért érdekes ez ügyben Toldy Ferenc személye. És egyben rálehetünk a *csittvári krónika* egész invenciójának egy igen személyes, családi motivációjára:

*Csokonainak ily czimű költeménye: „a Vallás” – a Konstancinápoly c. vers második feléről van szó. Csokonai életében a Konstancinápoly nem jelent meg nyomtatásban. Jókai édesapjának, Jókay Józsefnek Helikoni Virágok c. kéziratos versgyűjteményéből (jelenleg az OSzK-ban, Oct. Hung. 695. sz. alatt) ismerte, amelynek legelső lapjain a ma Konstancinápoly címmel ismert vers két részre bontva, Konstantzinápoly és a Vallás címek alatt olvasható. Ez utóbbi rész nagyobb hányada a Konstancinápolynak abból a szövegéből is hiányzik, amelyet Csokonai verseinek addigi legteljesebb, Toldy Ferenc gondozásában megjelent kiadása (Csokonai Mihály Minden Munkái. Kiadta Schedel Ferenc, Pest, 1844.) tett közzé. [...] Toldy (vagy esetleg valaki más) utóbb nyilvánvalóan felhívta az író figyelmét arra, hogy az általa önálló versnek tartott a Vallás tulajdonképpen a Konstancinápoly egyik része. A szellem meghamisítása c., 1870. dec. 28-án tartott előadásában ui. már a következőképpen nyilatkozott a (teljes szövegében idézett) versről: „Erős világot vet Csokonai egyéniségére a 'Konstancinápoly' című költemény, mely atyám írott gyűjteményében két részre szakítva fordul elő; az utóbbinak czíme 'A vallás’”.*⁵³

Igen érdekes felvilágosítással szolgál Szilágyi Ferenc a Csokonai-versek kritikai kiadásában a *Konstancinápoly* (és benne a *Vallás*) szövegtörténetéről. Kiderül, hogy a szervesen kompozíciójú költeménynek *A' Vallás* címmel meg bővített szövegét, vagyis a *toldalékot* mindössze két másolat őrizte meg: Jókay József

51 JÓKAI, *Feljegyzések I, i. m.*, 549. A noteszek szövegének sajtó alá rendezői ehhez a következő jegyzetet csatolták: „Életemből. *A szellem meghamisítása* I. k. 203–205. Csokonai Konstancinápolya. »A vallás« c. rész cenzúra nélküli, hamisítatlan szövege”. *Uo.*, 867.

52 JÓKAI Mór *levelezése, i. m.*, 335.

53 *Uo.*, 779–780.

Helikoni virágok című gyűjteményében van meg, és erről készült 1811-ben a komáromi Kaszás Sándor másolata. „A toldalék teljes szövegét először Jókai Mór adta közre, utalva Toldy kihagyásaira és önkényes szövegváltoztatásaira”. A szövegközlés a Kisfaludy Társaság Évlapjainak 1870/1871-es kötetében jelent meg.⁵⁴

Megtámadja magát a pozitív vallást, gúnnyal és komolyan, emberszeretetből, istenismeretből. Nem a pápista vallást; valamennyit; mindenféle dogmát, religiót, legyen annak papja érsek, dervis, bonc, rabbi vagy superintendens! Megtámadja a tornyokat, templomokat, s azt meri mondani, hogy egy cifra toronynak az árából száz szenvedő embernek lehetne menházat építeni.

A *Konstancinápoly* szövegének kritikai kiadásában az olvasható, hogy „[...] a vers e részletét prózai átírásban Jókai is közölte az *Eppur si muove* I. kötetében [...]. A kiadás jegyzeteiben, Margócsy József, Margócsy Józsefné és Oberländer Erzsébet [!] munkájában ezt olvassuk: „A papi tisztségek felsorolásánál elragadja Jókait túlzó, halmozó szenvedélye. Ezekről a felekezetekről, papfélekről így nincs szó a versben – a *Helikoni virágok*-ban sem.”⁵⁵ Nem, ellenkezőleg. Jókai Mór az adott esetben éppenséggel túrtőztette, erősen korlátozta magát. Amikor már hivatkozott noteszében a *csittvári krónika* anyagát tervezgette, jegyezte be ezt a szósort: „– Antitrinitáriusok, gazarenus, novatiánok, perfecti, credentes, galileok, adamiták”.⁵⁶ A szósorozat a noteszek kritikai kiadásában nem is kapott magyarázó jegyzetet.

E rettenetes költemény egy sötét, félig világított földalatti odúban elszavalva egy hosszú, fekete ruhás papforma alaktól, más nyolc fekete ruhás papforma alak előtt, a legborzalmasabb konspiráció képét mutatta fel, amit valaha föld alatt forraltak.

Az egy szál gyertya úgy lobogott az asztalon, a körülülő arcokat reszkető világításba hozva.

A szavalónak a tekintete pedig egészen fel volt magasztosulva. Elfeledteté, hogy nem szép, hogy ragyái vannak: a lélek ült rajta, csillagfény volt körölte. – Azt mondják az ilyenre az igazhívők, hogy „az ördög is szereti a magáét!”

Négy társa tapsolt neki és vivátot kiáltott; hatan hallgattak.

Egy vén teológus azt a megjegyzést tevő rá, hogy ez a költemény igen szép; de egy századdal korán született, és ránk nézve még akkor is nagyon korán.

A többiek hallgattak.

54 CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények* 3: 1794–1796, s. a. r., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1992 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 365.

55 *Uo.*, 385.

56 JÓKAI, *Följegyzések I, i. m.*, 551.

Jenőy föltevé a kérdést, hogy beírássék-e e költemény a krónikába?

Titkosan szavaztak. Az volt a módja, hogy bezárt öklét mindenki egy lefordított kalpag alá bedugta, s egy fehér vagy fekete cédulát hagyott alatta.

Jenőy felemelte a kalpagot. Csak hat szavazattal öt ellen lett eldöntve, hogy Csokonai ismeretlen verse befogadtassék a krónikába.

Következett a második kérdés: „szabad legyen-e e költeményről másolatot venni?”

Jenőy feltette magában, hogy „nem”-re fog szavazni. Ha e költemény kimegy innen, veszélyt fog hozni az egész társulatra. Maradjon ez a késő kornak.

Aztán mikor másodszor fölemelte a kalapot, hét fehér és csak négy fekete cédula volt alatta. Egyik a feketék közül a sajátja.

Tehát „kettőnek” az először „nem”-et szavazók közül kellett másodszor „igen”-re szavazni.

Jenőy sűgva monda a mellette ülő sántának:

– Nem tetszik nekem az, hogy először *hat*, aztán *hét*. Vigyáznunk kell egymásra...

A költeményt aztán mindannyian leírták, Borcsay diktandója után.

Azzal mindenki kiverte a pennáját, becsavarta a kalamárisa födelét, s elrejté azt a tóga zsebébe hátul. Az írásnak e napra vége van.

De még valami van hátra.

Csuka Feri felleghajtójának hármass gallérja közül előkerült egy sajátos instrumentum. Olyan mint a klarinét, de rokon a trombitával: fa a fuvolája, a tölcse réz; a fúvója hosszú és vékony, mint a tollszár.

Ez a „tárogató”.

1857. november 27-én a Nemzeti Múzeumban Jókai Mór maga is megcsodált egy tárogatót és meghallgatta Suck András tárogató-hangversenyét. A tárogató „Egyesíti magában a harsona (trombita) recsegő sivitását, a klarinét lágy sirásával, néhol hasonlít a phisharmonica énekszerű hangjaihoz, mély hangjaiban az oboával azonos.”⁵⁷

Tiltott, üldözött hangszer. Kiáltó emlék azokból az időkből, amikor még rebellis kurucok hordták zászlóikat egész Német-Újvárig, s harsogtatták a szabadságdalokat.

Össze kellett törni minden tárogatót. Nehogy még valaki belefújjon ez ördögös hangszerbe, s arra ismét előrepüljenek annak üregéből mindazok az alvó démonok, amik egykor a repkedő zászlókon szerettek lovagolni, nyerítő paripák, csattogó szabályák hangjával véres menyegzőben párosodni. Rég kiveszett már az ivadékuk is e harcbüvölő hangoknak. Megégték a tárogató forgácsaiban.

57 Kakas Márton levelei [1859. nov. 27.] = JÓKAI, *Cikkek és beszédek*, i. m., 310.

Utolsó riadójuk az volt, mikor a kemencében pattogott a fájuk. A nótákat is elfeledte mindenki.

Utoljára fűjták e nótákat a budai országgyűlésen a felgyúlt nemesi bandériumok előtt, mikor a koronát Bécsből hazahozták; akkor hallatta még egyszer a tárogató a „Héj Rákóczi, Bercsényi!” indulót – s aztán azt a másikat: „Őszi harmat után.”⁵⁸ Volt is nagy riadal Budán. Mintha a félvilágot akarta volna vállára venni a magyar! – Hanem már tizennyolc év múlva a nemesi felkelő bandériumokat ezzel a marssal vitték a táborba: „Hol lakik kend, komámasszony? Keresztúrban!” De úgy is vették hasznát.

Jókai Mór már egyszer kedvesen elröhíncsél azon, hogy Thaly Kálmán szerint a *Sárga csizmás Miska*... inszurgens dal volt 1809-ben. Itt is a regényíró humoráról van szó, mert miként képzelhetők el hadba induló csapatok e szexuális férfidicsekvéssel az ajkukon:

Hegyallyai ének.

Hol lakik kend hugom asszony?

Keresztúrba.

Ki lyánya kend Hugom asszony

Keresztúrba?

A Birójé vagyok én,

Sárga csizmát hordok én,

Keresztúrba.

Hol lakik kend húgom asszony?

Keresztúrba.

Ki lyánya kend hugom asszony

Keresztúrba?

Talán nem esmér kend,

Hiszen velem hált kend

Keresztúrba.⁵⁹

58 E szövegrész szintén Keresztesi József naplóján alapul. A tárogatóval-töröksípval kapcsolatos történeti és kultikus adatokat bővebben lásd: SUDÁR Balázs, CSÖRSZ Rumen István, *„Trombita, rézdob, tárogató”: A török hadizene és Magyarország*, Enying, Tinódi Lantos Sebestyén Református Zeneiskola, 1996, 82–111.

59 KÖNIG, i. m., 71–72. A szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 25. sz.

Mert a másik nóta nagy hamar az lett, hogy „Retirálj, retirálj! Komáromig meg se állj.”

Erről az énekről Gulyás József megjegyezte: „Az insurrectio gúnydala ez volt”, majd rögzítette, hogy megvan a *Névtelen várban* is.⁶⁰

A csittvári krónika ez eltemetett dalok hangjegyeit is őrzi.

Csak tárogató kell hozzá, mely azokat kiadja; meg ember, aki a tárogatót tudja fújni. Mert mesterséges eszköz az. Nehéz kitalálni a fúvásmódját; aki nem ért hozzá, egy sikoltó hangnál egyebet nem tud belőle kihozni, aki pedig tudja nyitját, annak annyiféle hangot ad, ahányat kíván tőle; sír, buzdít, harsog, kesereg, feljajdul, a levegőt hasítja, s megint panaszra fordul, egész a szellősuttagásig.

Maga a szóbeli értelme a Rákóczi nótáinak nem valami különös.

Annak a nótának a szövege, amit az őrtüzek mellett panaszolt el a tárogató, így szól:

Hejh, a sasnak körme között,
Körme között,
Hervad mint a lép,
Szegény magyar nép.
Lám a német mily kövér,
Bőribe se fér.
Mégis mindig többet kér.
Szegény magyar vér!

Biz ez együgyű versecske; hanem mikor az a tárogató magyarázni kezdi a fiatal diák kezében, mennyi emlékezet van abban! Aki hallja, azt képzei, hogy élt már akkor, mikor ennek a versnek a történetét játszották, maga is részt vett benne, aztán meghalt, megint újra született, a két élet között elfeledte az elébb történeteket; hanem ezeknek a láthatlan lényeknek az érintésére, ezekre a hangokra megint megzendült a lelkében a megelőző élet minden emléke.

Még kevesebb jelentőségű a harci riadója:

Hejh! Rákóczi, Bercsényi!
Vitéz magyarok vezéri:
Hová lettél Bezerédy?
Nemzetünknek fényes csillagai!
Ocskay?⁶¹

60 GULYÁS József, *Jókai és a népdalok*, Népélet (az „Ethnographia” harmadik folyama), 1925 (III. [XXXVI.] évfolyam), 2. szám, 138.

61 A *Rákóczi-nóta* változatainak eddigi legteljesebb kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 10. sz.

De ennek a nótája már a kétségbeesés rivallása. Az utolsó erőfeszítés halott-
ébredtő felhívása. Tűz van a hideg fában!

Lám, azok a fiatal diákok, hogy hevülnek, hogy ég az arcuk a kürtriadóra.

Pedig hát mit nekik Rákóczi? Bercsényi? Bezerédy?

Ki volt az az Ocskay?

Tanítja azt valaki? Tudja azt valaki?

A harmadik nótának a verse pedig éppen igénytelen. Pedig az volt legjobban
eltiltva, megüldözve; sok ember megheverte miatta a börtönök reves szalmáját!

Pedig hát mi van azon, hogy

Őszi harmat után
Fújdogál a téli szél,
Fújdogál a téli szél.
Zöld erdő árnyékát,
Piros csizmám nyomát
Hóval födi el a tél,
Hóval födi el a tél.⁶²

Hanem ez volt az a dal, amellyel a kiűzött fejedelem utolsó csapatjai búcsút vet-
tek a hazai hegyektől.

Az ő piros csizmáik nyomát fődte el hóval a tél! S olyan jól elfödte, hogy soha
nem is tértek e nyomok többé vissza.

És még most sem tudja senki, aki e búsongó búcsúdalt hallja, hogy mi van
abban, amitől a könny a szemeket eltölti, s a keblet elnyomja valami nehézség.

Egyik lehajtá fejét az asztalra, úgy sírt rajta, a másik félrefordult; az orienta-
lista hátraszegte fejét, mintha távolba nézne; magának a tárogatót fúvónak is két
kővér csepp víz gördült végig duzzadó orcáján.

A sötét tógás alakok csendesesen zengték a tárogató után:

Zöld erdő árnyékát,
Piros csizmám nyomát
Hóval födi el a tél,
Hóval födi el a tél.

... Perduellio volt e dalt énekelni!

Ez utóbbi ének XVIII. századi lejegyzéseiből még Stoll Béla kritikai kiadása után
is került elő eddig nem ismert szövegvariáns. Katona Imre adott közre egyet

62 A szövegcsalád kritikai kiadása: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp.,
Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3), 276. sz.

például az 1751 és 1829 között lejegyzett *Török Sámuel és Mihály énekeskönyvé-*ből. A kéziratos énekeskönyv unitárius környezetben keletkezett.⁶³

Egyszerre a pincegádorból, mint a behemót kiáltása, hangzik Nagy uram jelszava:
„Ad cantum!” (Fel dalra!)

A diákok egyszerre fellökik az asztalon lobogó gyertyát, s a következő percben a sötétben felzendül a leglármásabb bordal:

Hejh, hajh! Igyunk rája!
Úgyis elnyel a sír szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csendes hazája.
– Ez a bortól undorodik; –
– Ez, mint szapu, sajtár iszik: –
Ez nem iszik; – ez nem józan; –
Itt is, ott is, nagy hiba van.
Ejh hajh! igyunk rája!

Pázmándi Horváth Endre bordala 1832-ben jelent meg *Kisebb Költemények* című verseskötetében. Az ének idővel folklorizálódott. Népköltészeti alkotás-ként adta ki Sebestyén Gyula 1906-ban. A Borszörcsökről (Veszprém vm.) való teljes szöveg a következő:

Ez a jó bor innya való,
Nem czipellő kennyi való.
Ej haj, igyunk rája,
Ugy is elnyel a sír szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csöndes hazája.

Ez a bortul undorodik,
Az mint szapusajtár iszik;
Ez nem okos, az nem józan,
Itt is, ott is nagy hiba van.
Ej haj, igyunk rája stb.

63 KATONA Imre, *Őszi harmat után...: Újonnan előkerült legteljesebb változat Török Sámuel és Mihály kéziratos énekeskönyvéből* = K. I., *Szépen szóló madárka: Népdalaink szöveges üzenete*, Bp., Masszi, 2002, 18–26.

Tartson isten téged, minket,
Tartsa meg szép vendéginket,
Tartsa meg az országunkat,
Benne lévő magyarokat.
Ej haj, ígyünk rája,
Ugy is elnyel a sir szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csendes hazája.⁶⁴

A debreceni diákok jelenete így zárul:

Mire a világosság kívülről megjelent a pincében, a csittvári krónikának híre sem volt sehol; kalamáris, íróeszköz eltűnt az asztalról, helyette ott állt a tíziccés órros az asztalon, s minden diák kezében magasra volt emelve a bádogpohár.

A *Csittvári krónika* regénybeli megmutatása világosan tagolódik három részre. Az első egység a krónika anyagának leírása, amiként ez 1665-től a regény fikatív idejéig (hozzávetőlegesen 1820-ig) összeállt. A második egységben azokról a művekről van szó, amelyeket 1820-ban illesztettek (és nem illesztettek) a mindig növekvő anyaghoz. Végül a harmadik egység a szabadkőműves vakolásra emlékeztető szellemi multság, az éneklés a tárogató hangjára: a *csittvári krónika* továbbírói ekkor „posztkuruc” énekeket énekelnek. Miért rendelődik ez a mégis csak különálló három egység egymás mellé? Másként kérdezve: megalapozható-e az 1790-es országgyűlési paszkvillus-irodalom és a „posztkuruc” énekek juxtapozíciója a *csittvári krónika*n kívül és időben korábban? Erre a kérdésre már negyven évvel ezelőtt született egy válaszkísérlet, Róbert Zsófia tollából. Ő *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához* című tanulmányában, miután jellemezte az 1790-es paszkvillusok főbb témaköreit, külön fejezetet szentelt a kuruc költészettel való kapcsolatnak. Állítása a következő: „Az 1790-es nemesi pasquillusok és a népi kuruc hagyományok összetalálkozásával szűnik meg a költészet szatmári béke utáni kettészakadása.”⁶⁵ Mi tanúsítja ezt az összetalálkozást a kitűnő tanulmány szerint? 1) A kuruc (és tegyük hozzá: posztkuruc) költészet folyamatos továbbélése az énekeskönyvekben, olykor nyomtatásban is (1790-ben megjelent a *Porció ének az Öt szép multságos világi énekek között*), „A *Rákóczi nótát* Csokonai tanítja csurgói diákjainak, Kazinczy másolja ma-

64 SEBESTYÉN Gyula, *Dunántúli gyűjtés*, Bp., 1906 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Uj folyam), 331.

65 RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 808, valamint 807–814.

gának. Az ekkor írt kézíratos gyűjtemények kuruc dalokat is tartalmaznak.” 2) A diétával adatolhatóan kapcsolatba hozható költemények (*Jer magyar sírj velem..., Hol vagy te most nyalka kuruc...*⁶⁶). 3) A legfontosabb érv és hivatkozás Keresztesi János naplója, pontosabban a napló 1868-ban megjelent kiadása. És ez a közös pont az 1790-es paszkvillus-irodalom és a (poszt)kuruc énekhagyomány összetalálkozására Jókai Mórnál is, a *csittvári krónika* esetében.

Összefoglalva: a *Csittvári krónika* nem létezik. De nemlétezésének vannak előképei, elsősorban Szirmay Antal híradása a Barkóczy család levéltárában őrzött krónikáról, amely csupa hazugságokat tartalmazott; másodsorban Jókai Mór apjának *Helikoni virágok* című gyűjteménye. A nem létező *Csittvári krónika* anyaga azonban – erre tettem kísérletet – összeállítható, mégpedig létező, adatolható szövegekből. Ez a nem létező krónika vegyes anyagot tartalmazott, éneket és prózát, politikai röpiratot és leveleket: vagyis *miscellanea*. Vajon miért? Azért, mert ez az imagináriusan létező krónika nem pusztán és kizárólag a magyar költészet antológiája, hanem a történelem vezérelte *krónika*. S mivel a nem létező krónika tárgya nem a költészet története, hanem a mi történelmünk, az anyagának a jellemzését Jókai Mór időrendben adta elő. A *Csittvári krónika* kötetet vagy gyűjteményt komponáló alapelve a kronológia. A rendkívül és zavarba ejtően vegyes anyagnak egyetlen közös elemét látom, és ez a fiktív krónika viszonya a hatalomhoz a XVII. század elejétől a XIX. század első harmadáig. Valamennyi szöveg *klandesztinus*. Klandesztinus szövegek mindig is léteztek, csak a polc háta mögé rejtve, vagy szűk körben énekelve. A *Varju-nemzetség* című igen különös „történelmi tárgyú” regényében, amely szintén krónika-szerűen adja elő anyagát, Kós Károly használt egy érdekes szintagmát: „dugott nóta”. Vagyis a klandesztinus szöveganyagok nem titkosak, csak rejtettek.

A *Csittvári krónika* tehát létezik. Anyaga ma is egyre gyűl, s nekünk el kell rejtenünk a perzekútorok tekintete elől.

66 E szövegcsalád történetéről lásd SZIGETI Csaba, *A nyalka kurucz Szombathelyen: Képzettörténeti tanulmány*, Vasi Szemle, 68(2014)/1, 584–602. Kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 7. sz.

A Guberniálni sbírka (1819) és a magyar népdalgyűjtés kezdeteinek lehetséges mintái

Leopold Schmidt/Schmidt Lipót (1912–1981) udvari tanácsos emlékére

Számtalan köztudott, hogy a csakugyan annak tekinthető magyar folklorisztikai (leginkább népköltészeti) érdeklődés a XIX. század elejétől indul meg, és a század közepére válik a társadalom által széltében (el)ismert jelenséggé. A kutatástörténeti áttekintésekben rendre megemlítik a Révai Miklós, Rát Mátyás, majd Kultsár István nevéhez fűződő „népdal-gyűjtési és -közlési felhívásokat”,¹ majd a Kölcsey Ferenc, Edvi Illés Pál és Erdélyi János és mások által nemzeti művelődési programmá tett (mai szóval) magyar népköltészet-értelmezést. Ezt a több mint félévszázados fejlődési ívet már Gyulai Pál így fogta és tárta fel, majd Sebestyén Gyula és Solymossy Sándor némi adatokban bővítette. A mindmáig ható kanonizálás Horváth János irodalomtörténeti tárgyú könyve (*A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, 1927) lett, amely Ortutay Gyula és tanítványai átvételében a közelmúltig (!) a magyar folkloristák és néprajzkutatók közvéleményévé vált.² A kiindulópont azonos: a Magyar Hírmondó 1782. Bóldog-Afzfzony havának [január]16dik napján megjelent „5dik levelén” (33–35) *1. Tudománybéli dolgok* címmel a szerkesztő a következőket írja:

- * A szerző az ELTE BTK Néprajz Tanszékének nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanára.
- 1 Noha sokszor említik ezeket, teljes szövegeiket összegyűjtve mégsem publikálták. Lásd: UJVÁRY Zoltán, *A magyar folklórkutatás kezdetei: Gyűjtési felhívások*, Debrecen, 2005. Itt jegyzem meg, hogy az említett és idézett személyek nevének helyesírása igazán változatos. Magam egyszerű és kompromisszumos megoldást követtem – a helyesírási különbségek ellenére a személyek egyszerűen azonosíthatók. Ez a megjegyzés vonatkozik német, osztrák és morva népdalkutatókra is.
 - 2 Minthogy köztudott véleményekre hivatkozom, és sok-sok publikációt említhetnék, ezeket itt egyenként nem sorolom fel – csupán dolgozatom újszerűnek tekinthető részeit próbálom dokumentálni. Hivatkozásaim gyakran a legutóbbi publikációkat említik, amelyekben megtalálható a régebbi szakirodalom. E korszak néprajzi tudománytörténetéhez általában lásd (a legutóbbi változatban): KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001, 40–41. Ortutay felfogását és adatait – éppen a népdal(szövegek) középpontba állításával – lásd legutóbb és legteljesebb formájában: ORTUTAY Gyula, KATONA Imre, *Magyar népdalok*, Bp., Szépirodalmi, 1975. Bevezető = *uo.*, I, 7–69, témánkhoz: 5–17. A 647–650. lapokon olvasható „útmutató a szakirodalomhoz” bibliográfiát nem Ortutay Gyula állította össze (de akceptálta).

Tudva vagyon, minémű nagy fzorgalmatosfággal gyűjtögetik az Anglusok és a Francziák nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekeiket; hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olafzoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esmérletes. Hát a Németeket avagy fzükfég-é elő hoznom? [...] Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek fzájában forogni fzikott régi verfekenn, mellyeknek *Volkslieder* a nevezetek?³

Ez a megszövegezés angol és francia mintára, a távoli népek dalainak megjelenítésére hivatkozik. Rát Mátyás, a szerkesztő, említi az olaszokat (feltételezem, az olaszok énekelte mindenféle népdalokra gondolva), ám nyilvánvalóan a német minta a fontos, és ezt részletezi is: kiváltképpen a Herder nevéhez fűződő népdalfelfogást. A közvetlen eszmehatás iránya annál nyilvánvalóbb, mivel az evangélikus Rát Mátyás 1773 és 1777 között éppen a göttingai egyetemen tanult (többek között – bármily meglepő! – újságírást is). A lutheránus Herder pedig többéves előkészület után éppen ekkoriban, 1778-ban és 1779-ben adta ki a *Volkslieder* két kötetét. (Ennek későbbi és világméretében más jellegű, 1807-es kiadása a nevezetes *Stimmen der Völker in Liedern*.)

Az 1782-es magyar szövegben a magyar *népdal* megnevezés még csak körülírásban szerepel, csak évtizedekkel később vált teljesen automatikussá a máig egyértelmű magyar megnevezésként. Ugyanakkor a *versek* és az *énekek* megkülönböztetése akár a dallam nélküli szövegek és a dallamok különbségét is sejteti.

Sokat írtak ugyan a magyar népzene kutatás történetéről, ám ennek kezdetit és inspirációit igazán röviden és nem kutatási problémaként mutatták be. Rajeczky Benjamin ilyen jellegű munkásságát – amelyet jórészt még népzene-kutatóink sem használtak – Tari Lujza áttekintése mutatja be.⁴

Először Vargyas Lajos egy kifejezetten kutatástörténeti tanulmány sorozat, *A magyar népkutatás kézikönyve* számára készített dolgozatában – Kodály nyomán – csak az 1830-as évektől (Mindszenty Dániel és Udvardy János munkáitól, az Akadémia körében összegeződő dalgyűjteményektől) kezdve sorolja fel az ide vonható adatokat,⁵ és egyáltalán fel sem veti a kérdést: milyen (esetleg külföldi) minták nyomán fejlődött ki ez a tevékenység? Negyven évvel később Paksa Katalin népzenei antológiája bevezetésében⁶ ugyanezt a hallgatást képviseli. Leg-

3 Hasonmás kiadása: *Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság*, s. a. r., bev., jegyz. KÓKAY György, Bp., Gondolat, 1981, 363–364.

4 TARI Lujza, *Magyar vonatkozású darabok a Sonleithner-gyűjtemény morva anyagában: Melléklet Voigt Vilmos tanulmányához* – lásd kötetünkben a következő tanulmányt.

5 VARGYAS Lajos, *A magyar népzene kutatás*, Bp., Kelet-Európai Tudományos Intézet, 1949 (A magyar népkutatás kézikönyve, 2, 25).

6 PAKSA Katalin, *Magyar népzene kutatás a 19. században*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 9); Uő, *Magyar népzene történet*, Bp., Balassi, 1999, 11–114.

újabb kézikönyveink (például a *Magyar néprajz nyolc kötetben*) sem tárgyalják e kérdést. Pontosabban a magyar néprajzi akadémiai kézikönyv már az egész vállalkozás lezárásaként, legutóbb megjelent I.1. kötetében vannak kutatás-történeti szemlék. Itt *A magyar folklorisztika tudománytörténete* részben az 1782 és 1848 közti időszakasz éppen a fenti korszakhatárra utal. E részfejezetet szöveg-folklorista készítette.⁷ Adatgazdagon vette figyelembe az utóbbi évtizedek publikációit, főként magyar irodalomtörténészekét, ám a terjedelmi korlátok miatt nem eléggé didaktikusan tér ki a népköltészeti kutatás külföldi párhuzamaira, esetleges mintáira.

Csak mintegy zárójelben említem, hogy a magyar néptánc kutatás is igen fontosnak tekintette a történeti adatok számbavételét: legkivált Pesovár Ernő műveiben. Ha kézbe vesszük a legutóbbi antológiát,⁸ rögtön a *Bevezető* első lapján azt olvassuk, hogy hazánkban a *verbunk* fénykora 1790 és 1830 között, a *csárdásé* pedig 1830 és 1880 között volt. Azaz: legalábbis az első a magyar népdal és népzene „felfedezésekor” is figyelembe veendő. Ám maga az antológia csak Czuczor Gergely 1843-as, *A magyar táncról* szóló tanulmányával kezdődik. Vagyis egyszer érdemes volna áttekinteni újból a magyar táncok iránti egykorú érdeklődés kéziratossá válásának nemzetközi összefüggéseit is: mind a gyűjtéseket, mind a kéziratossá válás gyűjteményeket, mind a nyomtatásban megjelent műveket illetően.⁹ Ugyanis jól érthető, hogy már egy népdalszöveg közlése sem egyszerű, és még összetettebb a feladat, ha a dallamokat is le kell kottázni. Főként egy hangszeres zenei kottás kézirat elolvasása, értelmezése, közreadása nemcsak két évszázaddal ezelőtt, hanem mindmáig ritka szakmai felkészültséget igényel.

Minthogy az utóbbi évtizedekben több ízben is foglalkoztak a XIX. század első felére datálható magyar népköltési szövegekkel, legyen szabad most csak röviden összegezni felismeréseimet. Meg kell említenem, hogy kiváló irodalomtörténészeink (és mára tanítványaik legalább egy további generációja) igazán alapos és újszerű módon foglalkozott népköltészetünk – legkivált népdalaink – poétikai, esztétikai, ideológiai jellemzésével. E precíz és fontos dolgozatokra most mégsem utalok, mivel az alább említendő népdalgyűjtési távolatokkal és

7 GULYÁS Judit, *A magyar folklorisztika előzményei = Táj, nép, történelem*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2011 (*Magyar néprajz nyolc kötetben*, 1), 127–142.

8 *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény I*, szerk. KARÁCSONY Zoltán, Bp., Gondolat-Európai Folklór Intézet, 2004.

9 Pesovár Ernő művelődéstörténeti szempontból kiemelkedő „hivatkozás-gyűjtése” gondosan utal arra, milyen táncokra is vonatkoztathatók a régi, olykor igazán rövid és általánosságban mozgó szövegek. Mivel azonban nemcsak tánc-kéziratokkal foglalkozott, ezek textológiai kérdéseit nem tárgyalta külön. Domokos Pál Péter, Bónis Ferenc és mások közléseiről csak néhány ilyen textológiai megjegyzése van, és a kéziratok mintáival a közlők külön nem is foglalkoztak.

közvetlen szakkérdésekkel ők eddig nem foglalkoztak. És ezek a jelenségek nem is elsősorban költészettörténeti jellegűek.

Zenetörténet-írásunkban a XIX. század második felétől kezdve Szabolcsi Bencéig az ilyen „társasági zenének” méltó figyelmet szenteltek. Azóta sok új adat került elő, amelyek értelmezésének összegezése azonban eddig nem történt meg. Ezért külön nem térek ki erre a témakörre sem.

Természetesen minden jelentős irodalmi vagy tudományos irány elválaszthatatlan a kor ideológiai és társadalmi helyzetétől. A pesti 1848. március 15. nem jöhetett volna úgy létre, ha nem foglalkozott volna a magyar társadalom ekkorra már a népköltéssel is mint a saját nemzeti hagyomány közismert jelenségével. E közvetlen politikai kapcsolatra nyilvánvalóan rámutat Erdélyi János, aki tudatosan választja a *Népdalok és mondák* harmadik kötetének datálására a „március 1848. 15-e” szignót. Nemcsak Czuczor Gergely és Petőfi, hanem Arany János is népdalokat írt a magyar honvédek buzdítására.

Ugyanakkor különös módon is összefügghet a néphagyomány-gyűjtés és a politika. Az osztrák történész Josef Freiherr von Hormayr (1781–1848) 1813-ban a bécsi udvar nyolc hónapra bebörtönzi (!), Mailáth János a bécsi titkosrendőrségnek ír jelentéseket, elszegényedése és öngyilkossága sem könnyen megmagyarázható – a Burg urai arra voltak kíváncsiak, vajon nem egy bajor orientáció, vagy éppen tiroli szeparatizmus áll-e a népmondák és nemzeti hagyományok iránti érdeklődés árca mögött?

E nagy társadalmi áramlatok mellett az egyes kisebb témáknak is van társadalmi és nemzetközi érvényessége. A magyar népdal (mind szövegének, mind dallamának) felfedezése is nemzetközi távlatban következett be. És ez nem egyszerű jelenség. 1782 és 1831 (sőt a későbbi évekből) több olyan magyar gyűjtési felhívást ismerünk, amelyek követik ugyan egymást, mégis eltérnek. Ezekben több ízben hivatkoznak angol, francia, német, olasz népdalgyűjteményekre: de csak általában, egyetlen konkrét mű vagy szerző megemlítése nélkül. Ám még ez is jelzi, ezekben az évtizedekben „a levegőben volt” e téma. Persze társadalmi különbségeket mindig érdemes észrevenni. Herder és a francia forradalom, majd a bécsi kongresszus és a „Szent Szövetség”, a preromantika, majd a romantika kora más és más ideológiai háttérben foglalkozik a népdallal. És hogy a kezdeti érdeklődés milyen lassan válik hatékonyá, és hogyan járult hozzá a társadalmi reformok igénylésének egy részéhez, és hogyan is szűnik meg végül is a metternichi reakció – Jókai olyan találóan nevezi e kort regénycímében: *Eppur si muove*.¹⁰ Sajnos, e kérdést nálunk eddig külön nem vizsgálták. Szerencsére az utóbbi időkben számos olyan alapos tanulmány jelent meg (legkivált éppen a *Doromb* köteteiben), amelyekben Pálóczi Horváth Ádám, Rumi Károly

10 Feltűnő, hogy Jókai regényének egyik főhőse a Kisfaludy Károlyról mintázott író, ám a regényíró nem mutatja be kapcsolatát a „Hormayr-kör” törekvéseivel.

György, Toldy Ferenc, Kulcsár István és mások népdalok iránti érdeklődésének akár nemzetközi távlatairól is szó esik. Minthogy az utóbbi években zenefolkloristák és szövegfilológusok (mint pl. Küllös Imola, Tari Lujza, Csörsz Rumen István) több ilyen XIX. század eleji dalkézirattal foglalkoztak, azt már jól értékeljük, milyen dallamvilágot is tükröznek az e korból ránk maradt kéziratos dal- és dallamgyűjtemények.

Érdemes azt is megfigyelni, hogy a kéziratok külleme is nyilvánvalóan a nemzetközi zenei gyűjtemények mintáit követi. Noha Lissznyay Julianna 1800–1808 közé datálható, 92 darabot tartalmazó kéziratában (amely két kéziratforrásból került egybe) csak egy-egy szám megnevezése „verbunk”, ám több olyan dallam fordul elő, amelyeket akkoriban szélesebb körben is ismertek Magyarországon. Az 1808-as kézirat francia ajánlása („Hongroise Nouveaux Composées & Dediées A Mademoiselle Juliane par Mr Antonin Czermak”) is erre, az „európai” zenei kották ajándékozásának hagyományára utal.¹¹ Két, 1825 előtti (és nemrég mintaszerű pontossággal kiadott) magyarországi kottagyűjteményből készített válogatás¹² ugyanezt a képet tükrözi. A *Külömbb féle Magyar Notákat Clavira alkalmaztatta L. F.* (amelyhez alcímként egykor azt is odaírták: *Költött Külömbbféle Autoroktul*) 1818–1820 közötti évszámokat tüntet fel. A másik gyűjteményben nincs ilyen évszámadat, a tulajdonos a különféle módon írott nevű Csányi Mária volt. A vélhető kéziratmintákra nézve tanulságos néhány címezés: *Poloneso [...]* *Menuetto für das forte piano pour Mlle M. de Csany* – *Deutsche für das fortepiano pour Mlle de Csany* – *Magyar für das fortepiano v(on) Csermak, pour Mlle de Csany* – *Friss Magyar für das fortepiano, pour Mlle de Czany* – *Variations für das fortepiano pour Mlle de Csany*. Magukon a kéziratlapokon azonban az egyszerűbb és magyar megnevezés is olvasható: „Mári, Csányi Mári”. A közzétéví 39 „magyar dallamot” publikált, és ezek után a *Polonaise, Krakoviánka, Mazur, Ecouse, Landlerisch, Deutsch, Frijs Német Nota, Landler, Galoppe, Fiacker Galopp* megjegyzéssel olvasható 21 további számot. Igen jellemzőnek tartjuk, hogy egy tudatosan „nemzetközi” repertoár került lejegyzésre, nyilván előadásra és szórakoztatásra is. A „magyar” dallamok csak egy csoportját adják a kottáknak, és érthető módon a „környékről” is vannak példák, azaz a magyar és német dalok mellett megjelennek például a lengyel dallamok. Egyébként kutatóink főként a „népies” műveket keresték, és csak alkalomadtán említik meg, hogy másféle zene is megtalálható e lapokon, sőt például operaáriákat is beírtak a gyűjteménybe, vagy ismertnek tekinthető zeneszerzők (nálunk legtöbbször Csermák Antal) műveit is lemásolták. Maguk

11 Tari Lujza, *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye*, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1990 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 12), 9.

12 Tari Lujza, *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről – Allerlei ungarische Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts*, Bp., Balassi, 1998, a proveniencia-adatok: 8–9.

a gyűjtemények „külömbféle”, illetve „allerley” megjelöléssel arra utalnak, hogy mindenféle alkalomhoz kapcsolható zeneantológiát képviselnek, amely viszontükrözi a kéziratírók és -használók zenei műveltségének irányát és határait. Nem a dalok eredete, hanem felhasználhatósága volt a gyűjtemény megalkotásának célja. A kották szinte nem is fordítanak figyelmet az ezekhez kapcsolható szövegekre, noha vannak feltüntetett szövegpéldáink is.

A közlétevő találó zenetörténeti megjegyzései szerint a kották billentyűs hangszerre írók át a kor ismert és divatos tánczenéjét. Ez lehetővé teszi, hogy önmagában, koncertszerűen vagy táncmulatságok keretében is felhangozzanak. A bemásolt „magyar” repertoár idővel egyre gazdagabb lesz. És azt sem felejtethük el, hogy a XIX. század középső harmada éppenséggel a fortepiano és klavír világszerte elterjedésének, a zongoravirtuózok (a többi szólózenészekhez képest) egyre inkább rivaldafénybe kerülésének ideje volt.

Tari Lujza rendkívül pontosan írja le a dalkultúra különbségét a korábbi „népdalkereső” felhívások anyagától. A kötetben közzétett zene a XIX. század elején keletkezett hangszeres gyűjteményeket képviseli, amely előzményei a korábbi időkből (akár a múlt századokból) maradtak fenn, és „számos vonásban különböznek azoktól a gyűjteményektől, amelyek a különböző népdalgyűjtési felhívásokra készültek”.¹³ Azt is tudjuk, hogy az 1830-as évektől kezdődően nemcsak Magyarországon, hanem még Bécsben is uralkodóvá válik a verbunk. A kottás zeneanyag pedig nyilván felülről terjed: Bécs közvetítésével. Azok a vélemények, miszerint a kismemesi vagy értelmiségi otthonokban honosodtak meg – alighanem megfelelnek az igazságnak.

Ami a Magyarországon a XIX. század első felében a népdalok felé forduló figyelmet illeti, ennek legalább két fázisát különböztethetjük meg. A hosszú ideig nálunk sikertelen maradó „herderi” *Volkslieder*-gyűjtés főként a szövegekre támaszkodott. Igazában nem is tudjuk, miért voltak az ilyen elszigetelt törekvések sokáig hatástalanok. Ehhez képest egy második korszak jelentkezik az 1820-as és 1830-as évektől. Ennek van nemzetközi távlata, amit elsősorban John Bowring, Rummy Károly György, Döbrentei Gábor és Toldy Ferenc népdalközlései testesítettek meg. E korban még használatban vannak a kéziratos dallamgyűjtemények, amelyeket már a népdalokkal is kiegészít, kiterjeszt Mátray Gábor, majd Bartalus István munkássága. Sajnos az ő tevékenységük külföldi mintáit sem tárta fel eddig a kutatás.

A magyar kottás kéziratok nemzetközi távlatait is Tari Lujza foglalta össze a *Wiora-Festschrift*-ben, érthető módon német népzenei áttekintésekre hivatkozva.¹⁴ Közli a magyar kéziratokban „német” minősítéssel ellátott dallamokat,

13 Uo., 9.

14 Lujza TARI, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts* = *Festschrift Walter*

azonban nem érinti azt a kérdést: ismerhettek-e a magyar gyűjtemények tulajdonosai hasonló osztrák vagy német gyűjteményeket?

Legújabbán Mátray (Rothkrepf) Gábor (1797–1875) munkásságának áttekintésében részletezte az 1820-as évek legvégének magyar népzene-felfogását.¹⁵ Mátray munkássága igazán tanulságos. Magyarországi német származású, vidéki ember volt, apja pedig kántortanító. Nevelősködött, majd jogot végzett, ügyvéd lett – de igazában „kultúrmunkás”. Rendkívül sokrétű tevékenységet folytatott régészeti ásatástól könyvtárosságig. A pesti hangászegylet megteremtője. A magyar sajtótörténet is őrzi emlékét, az általa alapított „családi”, magazinszerű újságok, a *Regelő* és a *Honművész* szerkesztője (1833–1841), amelyben a zenei hírek is rendszeresek. Adatokból¹⁶ tudjuk, hogy már az 1820-as évek végén, az alig húszéves Mátray figyelemmel kísérte a magyar tánc és magyar zene megjelenését. 1828–1829-ben saját „gyűjtéséből” egy 44 darabot tartalmazó kottás kéziratot állít össze, amelynek meglétéről régóta tudunk, de csak most van viszonylag teljes képünk a dalanyagról. Egyetlen szóval: dal-felfogása olyan, mint a már korábban áttekintett gyűjteményeké. Azonban a legfontosabb különbség abban áll, hogy jól ismerjük a zenész különböző rétegekből összeálló műveltségét, hazai és külföldi kapcsolatait. Mint ismeretes, gyűjteményét később is használta népzenei publikációiban. Béccsel (főként később) jó kapcsolatban állt, kottás kiadványai ott jelentek meg. Már csak emiatt is látnia kellett a korabeli osztrák „népdal”-publikációkat, és biztosan látott sok, kottás és képes ponyvanyomtatványt is. Egy másik ilyen, adandó alkalommal példaként szolgálható kiadvány, az osztrák népdalok egyik első kiadása – Franz TSCHISCHKA (Ziska), Julius Max SCHOTTKY, *Österreichische Volkslieder mit ihren Singweisen, Gesammelt und herausgegeben durch F. Tschischka und J. M. Schottky*, 1819 – pedig éppen Pesten lett kinyomtatva. (Ugyanitt jelent meg második kiadása is, 1843-ban.) A máig nagyra becsült és gazdag anyagot pontosan közreadó mű, noha nem közvetlenül, mégis egy nagyszabású tervhez kapcsolódott, amelyről még lesz szó.

Az eddigi kutatás azonban mégsem foglalkozott a vélhető ilyen „mintákkal”. Legfeljebb azt ismételhetjük, a kor bécsi zenei élete „fentről lentig” mintája volt a magyarországi zenei életnek. E korban egy különös és nagyvonalú munkát éppen az ausztriai népdalokra (is) vonatkozott.

Wiora zum 90. Geburtstag (30. Dezember 1996), hrsg. Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERRTS, Tutzing, Hans Schneider, 1997, 492–536.

15 TARI Lujza, *Mátray Gábor, a népzene-kutató*, Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014 (2016), 385–437.

16 Az utóbbi időben életműve jobban áttekinthető, mivel 1984-ben megjelent egy válogatás zenetörténeti írásaiból: *A muzsikának közönséges története* (Bp., Magvető). Ebben újraközölték Várnai Péter úttörő tanulmányát is: *Egy magyar muzsikuskor a reformkorban*, amely már egyértelműen bemutatta Mátray dalgyűjtéseit is.

1803-ban jelent meg hivatalos kiadványként a stájerországi Neuberg „statistikai leírása” („topographisch-statistische Skizze”), amelyben gazdag népdalanyagot is közzétettek. A sorozat második kötete: *Sammler für Geschichte und Statistik von Tirol* (Innsbruck, 1807), amelynek szerkesztője éppen Joseph Hormayr báró volt.¹⁷ A további ilyen és hasonló kutatások és közlések koordinálására egy állami kérdőívet állítottak össze: *Fragentwürfen an sämtliche steiermärkische Werbbezirke zum Behufe einer physikalischen Statistik dieses Landes [...]*, amelyben egy külön rész volt a következő leírást követendő: *Beschreibung vorzüglicher Lieblingsunterhaltungen und Vergnügungen, ländlicher Spiele und dergleichen des Volkes, mit Mittheilungen der gewöhnlichsten oder jedem Orte eigenen Volksgesänge, Nationalmelodien, womöglich mit beigefügter Musik, die Tänze u.a.m. Angabe der üblichsten musikalischen Instrumente*. Ez a kérdőív közismert az osztrák és német népzene-történetben, eredeti kezdeményezője János tirolai főherceg (1782–1859), célja pedig nemcsak folklorisztikai–néprajzi, hanem országismereti tájékoztatás volt. Ezt a célkitűzést követte J. F. Knaffl *Versuch einer Statistik vom kameralischen Bezirk Fohnsdorf im Judenburger Kreise* (1813) című könyvében, amelyben a dalokat a népzeneszek előadásmódját igen pontosan rögzítő partitúrában adta közre. Ezekben az években számos helyen készültek népzenei feljegyzések, olyannyira, hogy ezeket koordinálni is kellett. Ezt a feladatot vállalta 1809-ben Joseph von Sonnleithner (1766–1835), a „Gesellschaft der Musikfreunde in Wien” első titkára. A bécsi zenebarátok társaságának elnöke, Joachim Egon von Fürstenberg tartománygróf (1749–1828), 1819-ben egy új, pontosabban a nép zenei kultúrájára tekintő kérdőívet készíttetett, és ezt eljuttatta az Osztrák Birodalom körzeti vezetőinek Tirol, Illíria, Karintia és Krajna, Dalmácia, Stájerország, Felső-Ausztria, Alsó-Ausztria, Csehország, Morvaország és Szilézia tartományokba.¹⁸ Vagyis csak az osztrák örökös tartományokba, de például Magyarországra nem.

Az adatgyűjtésben öt szempontot kellett figyelembe venni:¹⁹

1. Profane Volksgesänge bloß für die Singstimme gesetzt. – 2. Die dazu gehörigen Texte so vollständig als möglich vorzüglich die ältere mit der Bemerkung, in

17 Munkásságával mind magyar irodalomtörténészek, mind folklórkutatók többször foglalkoztak, mivel hatása a magyar történelem és magyar mondák német nyelven népszerűsítésében alapvető fontosságú volt.

18 Leopold Schmidt, Wolfgang Suppan és mások korábbi áttekintéseit tömören összegezte: Walter DEUTSCH, Gerlinde HAID, Herbert ZEMAN, *Das Volkslied in Österreich: Ein Gattungsgeschichtliches Handbuch*, Wien, Holzhausen, 1993, 8–10. Köztük Suppan kiváló módon dolgozott fel dallammal ellátott kéziratok gyűjteményeket – ezek azonban leginkább az egyházi népének kategóriájába sorolhatók.

19 Lásd modern közlésüket: G. JAROSCH, *Die frühesten Volksliedersammlungen des Kuhländchens*, *Jahrbuch für Volksliedforschung*, 6(1939), 193–205.

welcher Gegend sie meist gesungen werden. – 3. Die Melodien der Nationaltänze, vorzüglich solcher die bey besonderen Festlichkeiten, Hochzeiten, Leichenfeyer aufgeführt werden. 4. Die Kirchenlieder, welche sich seit vielen Jahren erhalten haben. – 5. Die namentliche Kenntniß der vorzüglichen Beförderer, um mit ihnen in unmittelbare Korrespondenz treten zu können.

A ránk maradt iratokból tudjuk, hogy helyenként más, további utasításokat vagy gyűjtési tanácsokat is írásba fektettek.

Egyébként a „népdalbizottság” körülbelül 1840-ig működött. Az ez idő alatt összegyűjtött, gazdag és rendkívül bonyolult szövegfilológiájú szövegekből csak jóval később készült el nyomtatott katalógus.²⁰

Elképzelhetetlen, hogy Magyarországon senki sem tudott volna e negyven éven át a szomszédban folyó, hivatalosan szervezett gyűjtésről – amely azonban nyomtatott formában csakúgy nem jelent meg, mint (1846-ig) a korabeli magyar népdalgyűjtések összesítése.

Ján Kollár nagyszabású kiadványa²¹ jelzi, hogy ő biztosan tudott az 1819-es gyűjtő tevékenységről, noha magukat a dalszövegeket nem láthatta.

Csak távirati stílusban utalok arra, hogy a XIX. század első felére vonatkozó folklorisztika-történetünk össze szokta mosni a korszakokat, műfajokat – és a külföldi távlatokat is. A népdalkeresésben Csokonai elveszett (?) népdalgyűjteménye, Pálóczi Horváth dal- és közmondásgyűjteménye, az evangélikus szuperintendens (!), Székács József szerbből készített fordításai (*Szerb népdalok és hősregék*, Pest, 1836), vagy megvalósulatlan nagy terve egy szláv népköltési antológiáról – mintha ugyanannak a táncnak a lépései lennének. Pedig már a fenti kottás gyűjtemények esetében is jól láthatjuk, hogy céljuk más, és más korszakból valók, mint a „népdal-felhívások” vagy a külföldnek szánt fordítások. A műfaji különbségek nyilvánvalóak, mégis érdemes ezt külön is hangsúlyozni.

Sokszor és tüzetesen leírták a magyar népmese gyűjtések és -közlések kezdeteit. Amint közismert, ennek igazi kezdeményezője Georg von Gaal volt, első eredménye pedig a *Märchen der Magyaren* (Bécs, 1822). Természetesen ez a munka is a Grimm testvérek német népmese kiadásának példáját követi, ám mára tudjuk, hogy nem maguk a német mesék hatottak rá, hanem főként a bécsi kongresszus idején Jakob Grimm által kiadott felszólítás, a *Wiener Rundbrief* (*Wiener Cirkularbrief*)²² – vagyis a bécsi környezet (ahol egyébként „mesebará-

20 Walter DEUTSCH, Gerlinde HOFER, *Die Volksmusiksammlung der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien (Sonnleithner-Sammlung)*, 1. Teil, Wien, 1969 (Schriften zur Volksmusik, 2).

21 Ján KOLLÁR, *Národné zpievanky čili písně světské Slováků v Uhrách jak pospolitého lidu tak i vyšších stavů, sebrané od mnohých*, I–II, Budín, 1834–1835.

22 Több idevágó írásom mondanivalóját lásd: VOIGT Vilmos, *A magyar mese- és mondakutatás bécsi triász = V. V., Meseszó: Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*, Bp., MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2007–2009, 98–102.

tok társasága” is működött) és a Grimm-mesék együttesen. Gaal műve ismert volt Magyarországon, ám magyar népmesekötetek kiadása csak 1848 után kezdődött.

Ugyancsak Gaal a tudományos magyar szóláskutatás, a parömiológia megteremtője. *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* kötete (Wien, 1830) kéziratos, mintegy négyezer példát tartalmazó gyűjteményéből csak a kezdő kötet, az „első ezer” proverbiumot bemutató könyv jelent meg, amely a német példákhoz ad párhuzamokat 1–4 nyelven. Évtizedeken át, talán praktikus érdeklődését követve összegezte jegyzeteit. Azonban itt közvetlenül nem volt minta Gaal előtt. A többnyelvű szótárak és „bölcs mondás”-gyűjtemények ugyan mindmáig a parömiológia kedves gyermekei,²³ ám Gaal nem említett ilyen többnyelvű összeállítást. Valószínűleg nem is látott ilyent. E munkának más a háttere és ideológiája, mint a mesekiadásé: Gaal hasonló, gigantikus méretű kéziratos gyűjtései (pl. „idézetlexikon”, „rimlexikon”) jól társíthatók ehhez.

Gaalt rokoni kapcsolatok is összefűzik a „bécsi triász” másik két tagjával (Mednyánszky Alajos [Aloys] és Mailáth János [Johann]). 1808-ban Mailáth Gaal iskolatársa. 1817-ben Pozsonyban ismerik meg személyesen Josef Hormayr bárót, aki két hatalmas kiadványsorozatot szerkeszt *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1809-től), majd az ezt a tematikát népszerűbb formában képviselő *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* címmel (1811-től). Ebben történeti adatokat és történeti tárgyú szépirodalmat egyaránt közlétesz. A szerkesztés munkájában is döntő részük volt. Mednyánszky és Mailáth a meséket és a mondákat gyakran szabad előadásban közli, ki is találhatnak ilyeneket. Kisfaludy Sándor romantikus regéi is eljutnak e kiadványokba. Később Kisfaludy Károly is ismeri e kiadványokat.²⁴ Ily módon a „várromok romantikája” innen terjed tova. Még Vörösmarty műveiből is kimutathatjuk a „hormayri” előképeket. Már a két sorozat címe is azt jelzi, hogy a fentebb említett „történeti–statisztikai” ismertetések melléktermékeként jöttek létre, és bennük a „magyar” (leginkább felvidéki) tematika csak egy a sok közül. Ezeknél korábban hasonló regényes történetek láttak nyomdafestéket tirolai, majd morva, végül felvidéki mondaként. Ezek néha utánozzák is egymást. A XIX. század második felében magyarul közzétett történeti mondák között is megvan a németből fordítás. Benedek Elek ugyanúgy használt ilyen „történeti elbeszéléseket”, mint iskolai tankönyveink az utóbbi másfél évszázadban – sokszorosan

23 Lásd áttekintésemet: VOIGT Vilmos, *Georg von Gaal, Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1830): *A kéziratos hagyaték konkordancialistája = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 341–361, 437–438.

24 Többször is foglalkoztam e témával, megfelelő nemzetközi kitekintéssel is, lásd: VOIGT Vilmos, *Reformkori mondák Magyarországon = V. V., A folklórtól a folklorizmusig: Történeti folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2001, 133–145.

ismételve.²⁵ E „monda”-közlés nyilvánvalóan nemzetközi keretben érvényesül, ám ez megint más, mint az előbbieket esetében: eredetileg a külföld számára romantizálta Magyarországot.

Noha mind időben, mind célkitűzésben hasonlítanak a különböző magyar „népköltési műfaji” kutatások: ezek mégsem azonos jelenségek. „Reformkori” folklorisztikánk nem monolit, hanem sokrétű, egyes válfajait nem egybemossni, hanem éppen különbségükben is feltárni kellene.²⁶ Ami pedig a nemzetközi kapcsolatokat illeti, ez már Magyarország közjogi és földrajzi helyzetét tükrözi: ez nyilván osztrák és német volt, és még a francia, sőt olasz minták is a „bécsi kapun” át érkeztek hozzánk.

És éppen ezzel kapcsolatban még egy további megjegyzést is tennék. Az ilyen „néprajzi” témakörökben kölcsönösnek kellene lenni a figyelemnek. Nemcsak nekünk kellene kutatni például a német táncok, hangszerek nálunk elterjedését, hanem a határ túloldalán is. Ugyanígy a verbunkos, a csárdás meg a cimbalom története nemcsak hogy minket kell hogy érdekeljen, hanem az egész európai zene- és tánc történetet. Kiváló és nyitott kutatók munkáinak ellenére ez még mindig sokszor csak vágyálom.

Hogy ez mégis lehetséges, könnyű volt kipróbálnom. (Szomorú eredménnyel.)

A XX. századi osztrák néprajz legkiválóbb egyénisége, az univerzális tudású Leopold Schmidt (a bécsi egyetem néprajzprofesszora, az Osztrák Néprajzi Múzeum igazgatója) már egy fél évszázada közzétett egy számunkra igazán fontos könyvet *Burgenland felfedezése a Biedermeier korában* címmel.²⁷ A szerző abból indul ki, hogy az akkor még Nyugat-Magyarországhoz tartozó terület a bécsi kongresszus után afféle „Vadnyugat”-nak számított (nemcsak Bécsben, de főként ott), és több „utazó” egzotikus kíváncsiságtól vezetve merészkedett ide, az akkor még várfalakkal védett Burg biztonságot ígérő árnyékából. Köztük volt például a német „Volkskunde” atyja, Wilhelm Henrich Riehl is, aki itt látta „elevenben” az általa posztulált „Három S (*Sitte, Sippe, Sprache*)” keretében élő parasztokat. Másrészt a bánáti német költő, Lenau itt is megtalálta a számára oly ismeretes „pusztát”. Egyesek a „vad és durva” parasztok, mások a biedermeier „érzelmes és természetes élet” megnyilvánulásait fedezték fel (az akkor még nem is így nevezett) Burgenlandban.

25 Gaál, Mailáth, Mednyánszky munkásságával foglalkozott Ujváry Zoltán, jó szemelvényekkel. Lásd a második kiadást: UJVÁRY Zoltán, *Magyar folklórtörténet I*, Debrecen, 2007 (Magyar néprajzi könyvtár), 75–122, illusztrációkkal.

26 KÓSA László és GULYÁS Judit már említett áttekintései általános képet adnak, nem térnek ki a különbségekre.

27 Leopold SCHMIDT, *Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier: Studien zur Geistesgeschichte und Volkskunde Ostösterreichs im 19. Jahrhundert*, Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum–Institut für wissenschaftliche und wirtschaftliche Erforschung des Neusiedler Sees, 1959 [1960] (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 25).

Természetesen megkíséreltem közismertté tenni Magyarországon Schmidt könyvének ezer adatát és kristálytiszta érvelését. Még németül is.²⁸ Semmi visszhangja nem volt. Sem magyar, sem osztrák kollégáim nem fedezték fel, hogy itt elsőrangú és önálló szemléletű leírásokat kapunk egy akkori magyarországi tájról. Azt nem is említem, hogy a „tények” ismeretlenek maradtak az egyébként igazán szorgos, közvetlenül nyugat-magyarországi kollégáim előtt.

És a biedermeier? Csakugyan így kell-e nevezni e szemléletet? Vagy csak a korszak praktikus, Bécsben használható neve ez, ami felcserélhető lenne, mondjuk „Metternich-korszak” vagy „Vormärz” megnevezésre? Alkalmam volt erről eszmét cserélni magával Leopold Schmidttel. Azt mondta: „Weder – noch. Aber wenn du pfeifst ein Volkslied – es treibt zuckerndes Biedermeier.”

Eddig többször is azt kellett leírunk: „nincs rá adatunk”. Szerencsére azonban olyan források is léteznek, amelyek kiegészíthetik a hiányokat. A már említett Sonnleithner-gyűjtemény „morvaországi” anyaga ugyanis máig fennmaradt, és hosszú évtizedek textológiai munkája után végre nyomtatásban is hozzáférhető.²⁹ Modern, és a régi anyagnak pontosan megfelelő kiadvány.

A majd 500 lapos könyv³⁰ munkálatait a brünni muzikológus professzor, Karel Vetterl (1898–1979) kezdte meg. Ő 1948-ban másolta le a Bécsben őrzött, idetartozó kéziratokat. Egyébként is a cseh és morva népdalok elsősorban zenei rendszerezésével foglalkozott. Több tízezer, gondosan csoportosított „morva népdal” jelent meg az utóbbi bő másfél évszázad során. A morva és sziléziai népdalok forráskiadványaival Vetterl többször is foglalkozott, egyik ilyen áttekintése lett a mostani kötet előszava. Befejezetlenül maradt írását a brünni folklórkutató, Olga Hrabalová egészítette ki, és a szövegkiadást ő hozta végső formába. A dalokhoz gondos filológiai kommentárt szerkesztettek. Az ehhez használt szakirodalom (majd 200 kiadvány) kitér a cseh, morva és szlovák párhuzamokra, s egészen a közelmúltig megjelent dal- és balladakiadványokat is idézi. Voltaképpen nincs a kötetben az osztrák vagy német dalpárhuzamokra vonatkozó rendszeres utalás, ám sokszor találó és érdekes párhuzamokat említenek. Magukat az egyes dalokat három nagy csoportra osztják, a cseh folklorisztikában megszokott társadalmi kategóriák szerint: *népi* és *népivé vált* – *félnépi* és *művészi* – *obszcén* dalok (*písň lidové a zlidovělé* – *písň pololidové a umělé* – *písň obscénní*). Ezen belül a ma szokásos műfaji elnevezéseket követik. Pl. szerelmi dal, táncdal és -zene, történe-

28 Lásd az újraközlést legutóbb: VOIGT Vilmos, *Burgenland felfedezése* = V. V., *Magyar, magyarországi és nemzetközi: Történeti folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2004, 169–176.

29 Karel VETTERL, *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819 – k tisku připravila Olga Hrabalová*, Strážnice, Ústav lidové kultury, 1994.

30 A cseh és szlovák kutatók szóhasználatában a *písň* egyformán jelenti a szöveges és a dallamos „dalokat”. A következőkben a *dal* szót mi is ilyen tág értelemben használjuk.

ti és társadalmi témájú dalok stb. E fejezeteken belül tematikus, a kötet szerkesztők által kialakított (és a modern morva népdalkiadványok közzététele során kikristályosodott) beosztást találunk. A nagy kéziratanyagból összesen 331 dalt közölnek; a variánsokkal együtt ezek száma némileg több. Mindegyiknél jelölik (ha tudják) a gyűjtés helyét és idejét, az eredeti kézirat jelzetét. A szövegeket pontos, ám a ma megszokott formában és helyesírással adják. Az első versszak fölé írták a modernizált kottát. Körülbelül azt a strofikus szedéstükröt használják, ami a magyar folklorisztikában is általános. A kötetben néhány hasonlóan mutatja, hogy a rondírással díszes kottáktól az olvashatatlan, macskakaparáshoz hasonló feljegyzésekig milyen sokrétű a szöveganyag. A helyesírás hol osztrák, hol cseh, hol lengyeles sziléziai. A dalokhoz magyarázatot adnak, felhívják a figyelmet a hasonló változatokra, mégpedig a modern kiadványokat is átnézve. Noha az ilyen utalás sosem lehet teljes, azt bizonyítja, hogy mindmáig hol és milyen gyakorisággal maradt meg az egykori dal. Egy-egy dalhoz általános értékelést is adhatnak. Megtartották az egykori előadásra vonatkozó feliratokat (*adagio, moderato, lamentosa* stb.). Ha a dal jellegét tartalmazzák a források (pl. tus a bor ivásakor, a menyasszony felköszöntésekor, jókívánságok, a menyasszony kiadása, átvitele stb.), e megjelölések a dal szövege fölött találhatók. A táncdaloknak rendszerint van tartalmi vagy formai megnevezése: *Švihák, Sedlák, Kalamajka, Hanáčka, Kozácký, Ländler, Polská, a kolóhoz való, a tanchoz való* stb.). Minthogy a dalok leírását két helyen (Bécsben és Brünnben) őrizték, nem egy, hanem két „helységmutató” következik a kötet végén. A brünni jegyzékben 138 helység neve fordul elő (minden rendszer nélkül sorolva ezeket fel: milyen dalokat gyűjtöttek ott). A bécsi jegyzékben 45 + 8 + 7 helységet soroltak fel, hasonló módon. Mindkét jegyzékből egyszerűen kereshetjük vissza az illető dalt a mostani publikációban. Külön jegyzék tartalmazza a máig ismert gyűjtők neveit. Ezután a gyűjteményben levő mintegy 40 német nyelvű dal szövegkezdét közlik; ezeket nem adták ki a mostani kötetben. Hasonló megoldást követtek, mint a cseh dalok esetében. Külön kis jegyzék adja a táncok és hangszeres dalok ilyen megnevezéseit. (Köztük három ’magyar’: „Ungrisch”, „Ungerisch” egy meg „verbunk”). A cseh dalkezdetek jegyzéke fejezi be a kötetet. Tanulságos, hogy a cigány vagy zsidó népköltészet elkerülte a figyelmet. (Magyarországon viszont a népzene, népdal, sőt a cigányokkal kapcsolatos ilyen alkotások úri körökben, akár egyenesen külföldön bemutatása ekkorra már megszokott, esetenként a magyarokénál korábban is.) Néhány hangulatkeltő képet is közöltek: Brünn egykori főteréről, díszes kéziratcímlapról, utcai képmutogatóról és tífőnyi hallgatóságról, a kéziratok jellemző részéről.

A jelzetekkel és adatokkal zsúfolt, többszörös mutatókban visszakereshető dalanyag ebben a kötetben sem minden egyes kéziratot vagy variánst tartalmazza, és az eredeti kéziratokra vonatozik. Az utóbbi jegyzékekből jól érthetjük, miért nem a „teljes” dalanyagot kívánták kiadni.

A modern zenei folklorisztika csúcsteljesítménye e kiadás. Szakmailag-filológiaiilag ugyanazokkal a problémákkal találkoztak a mostani sajtó alá rendezők, mint magyar kollégáik: kéziratolvasás, átírás, a versszakok dallamainak és szövegeinek közlés módja, a jegyzetekben a párhuzamok alapos feltüntetése. Számunkra azért is fontos, mivel nem a végeláthatatlanul gazdag német dalkincs tüköri, hanem egy más nyelvű, kis etnikumú, és a morva-sziléziai anyag elég jól körülhatárolható területi és társadalmi közeget képvisel. Noha nyilvánvaló tény, mégis igazolva látjuk a kiadványból, milyen gazdag és eleven volt e korban a morva népzene és „félnépi” zene. Cseh és morva muzsikások ezrei működhetek az évszázadok során – és ennek egyik következménye volt, hogy igen magas a kottaértő közreműködők száma. (Nyilvánvaló, hogy több egyházi tisztségviselő örömmel vett részt a gyűjtésben. Az a benyomásom, hogy a morva vagy osztrák beamterek körében is több volt a zeneértő, mint nálunk.)

Noha szinte teljesen „egyforma” a mostani brünni kiadvány és a mai magyar kiadványok közlés módja – mégis „tanulhatunk” egymástól: ugyanarra a pontosságra és teljességre kell törekedni: nyilvánvaló, hogy ez a könyv joggal nevezhető „kritikai kiadásnak”. A brünni kötet anyaga csaknem fél évszázaddal korábbi, mint a mi hasonló kiadványainké. Az említett társadalomtörténeti szempont szerint ez a morva dalkincs nem a magyar „reformkor” dalvilágának felel meg, hanem a napóleoni háborúk utáni évtized aktuális zenéjének.

Most mégsem arra törekszem, hogy az egyes dallamoknak vagy szövegeknek a magyar folklórban fellelhető „rokonait” keressük. Inkább az egész dalanyagot kell áttekintenünk.³¹ Szerencsére az előszó tüzetesen elbeszéli a ránk maradt kéziratgyűjtemények történetét, így módon egyedülálló adatokat találunk nemcsak a népdalok élete, hanem gyűjtése egykori mikéntjéről.

Amint már bemutattuk, 1819-ben készül el a pontosított kérdőív, amelyhez a gyűjtőmunkát a (Bécsi) Zenebarátok Társasága szervezte. Az így összegyűlt anyagot ezért nevezik Bécsben *Sonnleithner-Sammlung*nak, Morvaországban viszont „Kormányzósági gyűjteménynek”: *Guberniální sbírka*. Az egyes osztrák tartományokban igazán különböző módon ment végbe (ha volt, vagy maradt ránk ilyen!) gyűjtés. Ezeket egyenként nem is tudjuk bemutatni. Érdekes tény, hogy a Ján Rittersberg által kiadott *České národní písně* (Prága, 1825) nem tesz említést a kérdőívről, noha alighanem ismerte ezt. Ezzel szemben a XIX. század végén megjelent nagyszabású morva népdalkiadványok rendre említik – noha nem ezt az anyagot adták ki. Wilhelm Schramm 1890-ben készítette az első jegyzéket a kéziratokról. A mindmáig legnagyobb morva népdalkutató, František Bartoš az 1819-es gyűjtés Brünnben meglevő anyagát 1895-ben a

31 Minthogy adatainkat a kötetből vesszük, a továbbiakban nem adunk egyenként hivatkozásokat és lábjegyzeteket.

brünni Museum Franciscumban tekintette át.³² A stájerországi, osztrák, illetve alsó-ausztriai stb. későbbi népdal-publikációk is hivatkoznak az „1819-es” gyűjteményekre. A XX. század elején az osztrák állam egy hatalmas, *A népdal Ausztriában* című kiadványt tervezett. Ennek volt egy morva „szervezőbizottsága”, amelyet a világhírű zeneszerzőként ismert Leoš Janáček vezetett, aki ekkor átnézte a Bécsben levő „1819-es morvaország” anyagot. Beszámolójából tudjuk, hogy szinte kaotikusan sokféle dalanyag volt összegyűjtve: közte szlovák, illír, sőt olasz dalok is. Minthogy a „morva” kötet végre nyomtatásban kiadásának évtizedekig tartó munkálatai a szakemberek körében közismertek voltak, az 1960-as évek legvégén Jaroslav Markl röviden bemutatta a hasonló cseh népdalanyagot, illetve annak elágazásait. Ugyanekkor hívta fel a figyelmet Leopold Schmidt az osztrák anyagra.³³ (Talán felesleges megemlíteni, hogy hasonló szlovák gyűjtésről nem tudunk, mivel az akkori Magyarországra nem juttatták el a kérdőíveket.) A mostani kiadás készítői sem találtak valódi szlovák népdalokat a kéziratok között. Viszont az egyes dalok párhuzamainak felsorolásakor használták a szlovák folkloristák fontos munkáit.

A cseh gyűjtést, a cseh tartományban Kolovrat kormányzó már 1819 elején megindította. Kora tavasszal A. B. Mitrovský morvaországi kormányzó cselekedett hasonlóképpen. Minthogy a cseh kormányzat J. G. Meinert professzorhoz fordult, aki már korábban kiadott csehországi német dialektusban ismert népdalokat (*Alte deutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchens*, Bécs, 1817 – értékes és régies dalanyag, ám a dallamok közlése nélkül), a morva gyűjtés szervezői is felvették vele a kapcsolatot. Főként a dalok kiválasztása, majd „letisztázása” volt a hivatalnokok számára nem mindennapi feladat. A Brünni hivatali szervezés komolyságát bizonyítja, hogy az első válaszok áprilistól számítva két héten belül (!) beérkeztek, és néhány hónapon belül, 1819 nyarára tekintélyes mennyiségű dalanyag gyűlt össze; novemberben gyakorlatilag befejeződött a munka. Ily módon időben „homogén” anyaggal számolhatunk. A beküldők megjegyzéseiből vagy a hivatalos mellékletekből akár életképeket is nyerhetünk.

Egy beküldő panasolja, hogy náluk az ötven évnél régebbi, hagyományos temetési énekek mindegyike megvan egy írott, *Slavíček* nevű „kancionálban”,

32 František BARTOŠ, *Zpráva o rukopisných sbírkách národních písni moravských z. r. 1819, chovaných ve Františkově museu v Brně*, Museum Franciscum Annales, 1895 (1896), 67–90.

33 Leopold SCHMIDT, 1819: *Zur Entstehungsgeschichte der Volksliedsammlung der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien*, Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes, 18(1969), 1–9; LS, *Zur Bedeutung der österreichischen Volksliedsammlung von 1819* = Walter DEUTSCH, Gelinde HOFER, *Die Volksmusiksammlung der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien*, Wien, 1969 (Schriften zur Volksmusik, 2), 11–21. Megemlíthetjük, hogy egy számunkra is érdekes újrakiadáshoz Schmidt egy külön kis füzetet is csatolt. Franz ZISKA, Julius Max SCHOTTY, *Österreichische Volkslieder mit ihren Singweisen*, Pesth, 1819 (Neudruck: Wien, 1969).

ami azonban neki nincs birtokában. Ezért csak a Mária Terézia császárnő emlékére készült énekeket tudja mellékelten beküldeni.³⁴ A feljegyzett dalokért nem szabad fizetni, ám a közreműködők később jutalmat kaphatnak. A tanítók ne a kocsákban gyűjtsenek, ám a kormányzóság különleges kegyéből a dalokat szolgáltató fiataloknak egyévi iskolapénzét elengedhetik.

Az egyes dalok művészi és társadalmi sajátosságait nem egyformán ítélték meg. Noha bizonyos különbségeket már a felhívás feltüntetett, a beérkezett anyag ennél is vegyesebb volt. Több községből is azt jelentették: náluk nincsenek népdalok. Esetleg csak a templomokban énekelt közismert dalokat említették. Másutt betlehemes és karácsonyi dalokat, temetési szólóénekeket és egyéb társasági zenét írtak le. Gyakran „kijavították” a dalokat.

Amikor elég dal összegyűlt, megkezdték ezek rendezését. Két példányban készítettek tisztázatot, az egyiket a bécsi Gesellschaft számára, a másikat az akkor nemrég alapított brünni Museum Franciscum számára. Egy ilyen, a szó szoros értelmében ezernyi dal-adatot tartalmazó gyűjtemény esetében nem csoda, hogy van olyan szöveg, amely csak Bécsben, vagy csak Brünnben maradt fenn. Olykor mindkét példányt csak Brünnben őrizték meg. Templomokban és egyéb helyen is maradtak fenn ilyen dalok, még a brünni állami levéltárban is. Régebbi kéziratokat is átküldtek, például egy 30 dalt tartalmazó, még 1804-ben elkészített přerovi gyűjteményt. Néhány helyen közvetlenül a bécsi Gesellschafttal álltak a javasolt levelezésben. (Ami többek között azt is jelzi, hogy a bécsi társaság ismeretségi köre nemcsak a császárvárosra korlátozódott.)

1819. tél kezdetéig mintegy ezer (!) morvaországi dalt írtak össze. (Ma 1174 dal adatait ismerjük.) Érdemes megemlíteni, hogy a hasonló cseh gyűjteményben 400, legfeljebb 700 adat lehetett, az alsó-ausztriai gyűjteményben pedig 440 darab. Természetesen azt, hogy mi számított „egy” dálnak, közismerten nehéz eldönteni. Van, ahol 12 különböző szöveg is kapcsolódhat egyazon dallamhoz, és ezeket különböző hangszereken (köztük a dudán) adhatták elő. Egyrészt a variánsok hol igen közeliak, hol távoliak voltak, másrészt ugyanahhoz a dalhoz egészen különböző strófákat is kapcsolhattak. Szerencsés módon a területenkénti adateloszlás meglehetősen egyenletes: Nyugat-Morvaországból 42%, a hanák területről 49% és Morva-Sziléziából 9% a küldemények aránya. 27 morva és 12 sziléziai gyűjtőt név szerint tudunk azonosítani. Több esetben kiderül, hogy (a kérdőív szellemében) főként a régebbi dalokat írtak össze. Ha – olykor – erre pontosabb hivatkozást találunk, az 1770-es évekig tekinthetünk vissza. Ám jóval régebbi forrásokat is ismertek, mint amilyen Jakub Kunvald 1576-os kancionáléja, amely természetesen egészen más zenét tartalmaz: a cseh testvérek egyházi zenéjét. Az utókor az olyan különleges adatoknak igazán örül,

34 Érdemes volna megtudni, hogy ezek az emlékdalok csak ott léteztek-e, vagy hivatalos ünnephez csatolva Magyarországon is felhangozhattak?

mint a népdalok között F. V. Tuček tenorénekese és kórusvezető (1755–1820) *Az iszákos férj* című cseh „operájából” vett *Dobře se mám, nic nedělam* (Jól megy sorom, semmi bajom) basszusária, amely falusi énekként 1775 körülre datálható, amikor is Szent Cecília tiszteletére (!) énekelték a dallamot. (A dal és dallam tanulságos története a mostani kiadás 316. darabjához írott jegyzetekben olvasható.) Ebben a korban bontakozik ki a nálunk bécsi változatában ismert „daltjáték” (*Singspiel*), amelybe közkedvelt dalokat illesztettek – másrészt az itteni „slágerek” hamar felbukkantak a népies dalok között. Néhány összeíró a kérdőív értelmében felsorolja a megfelelő tánc-alkalmakat is. Külön is fontos tény, hogy éppen néhány gazdagabb gyűjtemény egymással szinte szomszédos falvakból való. (Mint Jan Augustin Čzok küldeménye Telčtől nyugatra, Mrákotínból, Jan Fryček küldeménye Telčtől délre, Nová Říše községből.) Így lehetővé válik a repertoárok arányainak bizonyos mikroanalízise is. Egyébként kimeríthetetlen és sokrétű ez a dalrepertoár. A telči káplán például leírta a latin nyelvű *Rythmi patriotici* cseh verses fordítását. Személyes ismerőse volt az említett Čzok, aki például „szerelmeslevelet” is közzétett a dalok között: *Dej známost, syneču, jak se máš* (Tudassad, fiacskám, hogy megy sorod?). Tanulságos megemlíteni, hogy később a világhírű zeneszerző, Leoš Janáček közli e dalt a maga „szerelmes népdal”-antológiájában (*Moravské písně milostné*. Praha, 1930–1936). Az *Ave Maria* több gyűjtő anyagában is megtalálható. A beküldött anyagban megtaláljuk a magasabb tánczene példáit is (pl. *Menuet de Anno 1749*), ami azt jelzi – akárcsak a korabeli magyar gyűjteményekben –, hogy e társadalmilag meglevő különbségek a dalkéziratokban csak bizonyos fókig érvényesültek. A XIX. század első évtizedeiben mind morva, mind magyar földön igazán egymás mellett éltek a régies és újabb népdalok, a sokféle zenéjű vallásos népénekek, a sokféle tánchoz való dallamok. A „népivé vált” (folklorizálódott) „félnépi” és hasonló szövegek egymástól megkülönböztetése inkább az utókor folklórkutatóinak, mint az ilyen dalokat is előadó „nép” számára voltak fontosak. Néhány, eredetileg operett-részletet is összegyűjtöttek, mégpedig egyszerűsített formában és *hanák* dialektusban. Világi és vallási paródiák, szatirikus dalok, asszonycsúfólók is előkerültek, mind a szöveget, mind a dallamot tekintve. Balladák, regrutta- és katonadalok is találhatók. Szerencsés módon a beküldött dalok között voltak szabadszájúak és erotikusak is. A mostani kiadás harmadik fejezetébe ezek közül 12 darabot tudtak felvenni, a 319–331. számokon. Legtöbbjük egyszerű, sőt suta. Közülük a 323. számú címe *Ungrisch*, de a szöveg cigányokat említ. Különös a záró darab (331. számon). Tíz versszakban a kórus és a szóló változtatják egymást, mint egy doboló felvonulásban. A kezdet ezért „Bumm, bumm, bumm” (pontosabban: *Pum, pum, pum*). Egy erotikusnak nevezhető pársoros strófa előbb cseh, majd német, horvát, cigány, zsidó, latin, olasz, francia, morva és hanák nyelvű verziókban követi egymást – ezek nem valódi szövegek, inkább csak a nyelveket utánozzák. A gyűjtő (Anton Rossmann) megjegyzi, hogy ezt az

„ösrégi” dalt Brünn és Olmütz környékén szinte minden vidám összejöveten eléneklik.

Mára úgy tudjuk, összesen 1174 dalt gyűjtöttek, közülük 555 világi dal, 87 művészi és hangszeres, 323 vallásos dal volt. A most ki nem adott német dalok között ugyanitt 58 világi, 106 vallásos ének, 45 hangszeres dallam volt. 206 cseh dalt gyűjtöttek (186 világi, 5 vallásos dalt). Nem gyűjtöttek szlovák, cigány, zsidó dalokat, noha ezek meglétéről a gyűjtők is tudhattak. Felsorolásokban elő is került a „cigány” vagy „zsidó” megnevezés. Az „Ungrisch” a táncra vonatkozik. A morva népdalok maguk is említik a más csoportokat, mint a cigányokat és zsidókat. Morva nyelvű a 74. számon kiadott népszerű táncdal: *Šla židovka vedle kramu / koupila si marcipánu* (Boltba ment a zsidó lány, / vett magának marcipányt). A csúfondáros háromstrófás versikéhez a gyűjtő azt írja: „rég zsidó dal”.

Ezek a számadatok sokféle módon értelmezhetők. Mivel bürokratikus, állami feladatot hajtottak végre, a mintegy száz helyről „átlagban” 10–12 dalt írtak le. Ez is tartalmazhat fontos és jellemző dalokat, ám egy-egy község repertoárjára ebből aligha következethetünk. Szerencsére több esetben is körülbelül 40 dalt küldtek be. Rendszerint ugyanaz az érdeklődő válaszó írt össze viszonylag több dalt. Természetesen ez sem ad teljes repertoárt, ám ilyen esetben a sorrendjük és a műfajok rangsora már tanulságos lehet, és az egyes dalok különböző kedveltségére következethetünk. Sajnos a Bécsben őrzött dalok közül 50 esetben nincs feltüntetve a gyűjtés helyszíne.

A mostani kiadás „szélességében” mutatta be a dalkincset. „Mélységben” nem a mostani kiadás – végül is antológia –, hanem maguk a régi kéziratok szolgálhatnak forrásul. Maguk az egyes dallamok és szövegek egyébként is érdekelhetik a párhuzamkereső magyar népzene kutatókat; ennek szempontjairól Tari Lujza ad számot következő írásában. Most azonban más szempontból hívtuk fel rájuk a figyelmet.

A mostani kiadás előszava azt is bemutatja, mit tudott az utókor e gyűjteményről és hogyan értékelte azt. Volt aki teljesen haszontalannak és használatatlannak tartotta. Mások a sokrétűségtől riadtak vissza, vagy éppenséggel ezt dicsérték. Többen gondoltak kiadására. Ezek közül a legkomolyabb kísérlet 1913-ban történt, végül is eredménytelenül. Több későbbi morva népdalkiadás merített e gyűjteményből: összesen mintegy 201 világi és 44 egyházi dalt. A mostani kiadás gyakorlatilag csak a világi dalok közül válogatott. Így is csak örülhetünk annak, hogy az „1819-es morvaországi” dalanyag fele most már hozzáférhető.

Szinte minden dalcsoporthoz lenne hozzáfűzhető megjegyzésünk: miben egyezik, miben különbözik ez az egykorú magyar „népdaloktól”?

Például a katona- és regrutadalok, (betyár)balladák esetében ez a társadalmi-történeti különbségek miatt nyilvánvaló. A „történeti ellenség” itt a porosz, aki el akarja ragadni Ausztriától Sziléziát. Több ilyen dal ponyvai eredetű. Különös

változatok is előfordulnak, mint például a mostani kiadás 280. dala. A 15 strófás költemény *Recitativo* jelöléssel latin betétes morva nyelvű strófa, s a katonának állt fiatalembert mutatja be. Ezután 15 versszak *Aria* címmel a különböző európai népek katonáinak jellemvonásait sorolja fel. A hanák vidék is mindenek felett áll, helyégeit pedig ótestamentumi városokkal írja le, az eljövő messiási béke reményében.

Noha tudjuk, hogy milyen gazdag a cseh és morva világi és vallásos ponyvairodalom – igen kevés ilyen dalt közöltek. Ezt a kiadók sem taglalják.

A felhívásban szereplő „nemzeti himnusz” sem közöltek. A XIX. század elején minden német állam(ocská)nak megvolt a maga „királyhimnusza” és „néphimnusza”. Hogy morva földön volt-e ilyen és milyen nyelven, csak találgathatjuk.

Mindezek után arra a kérdésre is válaszolnunk kell, mennyiben „hiteles” ez a morva dalanyag? Biztosan nem hamisítvány, bár az is valószínű, hogy emlékezetből írták le, ami az egyszerűsítést, a variánsokban a változtatást is lehetővé tette. A dallamok leírása akkor sem volt egyszerű, általában hangszeres előadásra transzponálták az ismert melódiákat. A tematikus és műfaji sokrétűség jól megfigyelhető, megfelel a kor dalhasználatának. Minthogy a mostani kiadás a ránk maradt iratok alapján készült válogatás, a kiválóan felkészült zenefolkloristák nyilván a „legjobb” darabokat válogatták ki. Hogy mennyiben tükrözheti ez a korabeli „repertoárt”, illetve a társadalom különböző rétegeihez vagy csoportjaihoz kapcsolódást, már említettük. Általában azt ismételhettük, hogy nem egy-egy dal vizsgálata, hanem *az egész anyag áttekintése* fontos a magyar kutatás számára is. Ebből a korból már vannak magyar dalfeljegyzések (még kottákkal is). Hogy köztük mennyi volt már korábban „népdal”, mikor terjedt el a „nép” körében, megjelenik-e majd a későbbi, mindenki által „népdalnak” minősített gyűjteményekben és kiadványokban, külön vizsgálat révén lehet megállapítani. Azonban ezekből is nemcsak az egyes dalok, hanem a gyűjtemények egésze kínál lehetőséget a morva–magyar összevetésre – sőt akár e korszakban más (pl. osztrák) párhuzamok felismerésére.

A könyvet lapozva otthon is érezzük magunkat, meg nem is. Egy csodálatos *Guckkästchen* segítségével bepillantunk ezer dal világába, abból a korból, amikor nálunk éppen hogy megindult a népdalok gyűjtése. Egy kicsit irigykedünk: miért nem volt nálunk is hasonló gyűjtés, mondjuk a nádor irányításával? És noha minden nép dalkincse egyformán fontos, azért az az ember benyomása, ebben az időben a morva falvakban többen énekelhettek, többen ismerhették a kottát, mint nálunk.

Magyar vonatkozású darabok a Sonnleithner-gyűjtemény morva anyagában

Nagy köszönettel tartozunk Voigt Vilmosnak, amiért felhívta a figyelmet a *Guberniální sbírka* című, népzene-tudományi szempontból is jelentős, korai kottás morva gyűjteményre.¹ Nem utasíthattam vissza megtisztelő felkérését, hogy tekintsem át a gyűjteményt zenei szempontból, ám ennek részletes bemutatására most nem vállalkozhattam. Az általános zenei vonások ismertetésén túl a gyűjteményben főleg a magyarként megnevezett, illetve magyar változatokkal rendelkező dallamokat emelem ki.

Előbb azonban következzen néhány kiegészítés a gyűjtemény – pontosabban a Sonnleithner-Sammlung – keletkezéstörténetéhez. A Sonnleithner-gyűjteményt a hazai szakirodalomban először Rajeczky Benjamin említette 1986-ban,² mindez ideig egyedülként kiemelve benne a cseh-morva anyagot:

A 19. században már egy-egy ország kormányzata is foglalkozott a népdalgyűjtés kérdésével; így az osztrák birodalom országaiban is elrendelték a dalok összeírását Sonnleitnernek, a Zenebarátok Társasága titkárának kezdeményezésére. Kiadásra azonban éppen a tudományos feldolgozás feltételeinek hiányában nem került sor; az 1770-es évekig visszanyúló gyűjtemény ma is a Társaság (Gesellschaft der Musikfreunde) bécsi központjában van Sonnleitner-Sammlung néven. Az egyes akkori tagországok, mint például Cseh-Morvaország anyaga sincs még közzétéve, bár a hallás utáni helyszíni feljegyzések a mai felvételi technikák fölénye ellenére is két évszázados történeti előnnyel dicsekedhetnek.³

* A szerző az MTA BTK Zenetudományi Intézetének főmunkatársa.

1 Karel VETTERL, Olga HRABALOVÁ, *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*, Strážnice, Ústav lidové kultury, 1994.

2 Rajeczky tudományos munkásságáról legutóbb: TARI Lujza, *Rajeczky Benjamin az egyetemes népzene-tudomány képviselője*, *Ethnographia*, 126(2015), 283–298; Riskó Kata, *Táguló horizont: A népzene történeti szemléletének változásai Rajeczky Benjamin írásaiban*, *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014* (2016), 438–451.

3 RAJECZKY Benjamin, *A népzene kutatás története*, Bp., OKK Módszertani Intézet, 1986 (Népzenei Füzetek), 9.

Rajeczky a népzénéről és kutatásának történetéről írt további összefoglalóiban mindig hivatkozott Franz Žiska és Julius Max Schottky 1819-ben Pesten kiadott gyűjteményére is.⁴ E népdalgyűjteményt mint az egyik első, dallamokkal megjelentet, az osztrák népzene tudomány számon tartotta,⁵ de az 1969-es újranyomás dacára⁶ lényegében az Österreichisches Volksliedwerk megalakulásának centenáriumaig (2004) kellett várni ahhoz, hogy tartalmánál fogva is figyelmet kapjon a XX. századi kutatók részéről.⁷ Pedig Wolfgang Suppan már 1977-ben sürgette a régi, még külső beavatkozás és zenei kíséretes átdolgozás nélküli kottás kéziratok tudományos feldolgozását.⁸ Ma már jól ismertek mind a Žiska és Schottky, mind a Johann Nepomuk Georg Strolz-féle 1807-es, továbbá a J. G. Meinert által 1817-ben kiadott népdalgyűjtemény létrejöttének körülményei.⁹ Számos kérdés tisztázásra került a Sonnleithner-Sammlunggal kapcsolatban is.

A neves muzsikusz, író, előadóművész osztrák család első ismert alakja Christoph Sonnleithner (1734–1786) Szegeden született. Kétéves korában Bécsbe vitték, ahol később kóruskarnagy nagybátyja tanította a zenére. Jogot végzett, s ügyvédként Esterházy herceg szolgálatába került Eszterházára. Komponált is; egyházi művei és 1790 körül írt E-dúr szimfóniája kéziratban maradtak, *Trois quators pour deux violons, alto et violoncello* (op. Posth. 1.) pedig 1802-ben jelent meg Bécsben.¹⁰ Az ő egyik fia volt a zenében, iroda-

- 4 Lásd pl. az első említést: RAJECZKY Benjamin, *Német népzene = Zenei Lexikon*, II, főszerk. BARTHA Dénes, szerk. TÓTH Margit, Bp., Zeneműkiadó, 1965, 700–701.
- 5 Hivatkoznak rá a lexikonokban: *Volkslied* címszó, *Riemann Musiklexikon: Sachteil*, Mainz, B. Schott's Söhne, 1967, 1052–1054, itt: 1054; Wolfgang SUPPAN, *Austria, II, Folk and Traditional Music = The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2, ed. Stanley SADIE, John TYRELL, London, Macmillan, 2001, 236–241, itt: 236.
- 6 *Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singweisen gesammelt und herausgegeben durch F. Tschischka und J. M. Schottky*, Pesth, 1819. Žiska bevezetőjével szintén Pesten jelent meg második kiadása: *Zweite verbesserte und vermehrte Auflage besorgt von Franz Tschischka*, Pesth, Verlag von Hartleben, 1844.
- 7 Megismertetésében sokat köszönhetünk Walter Deutschnak, aki általában is ráirányította az osztrák népzene kutatás figyelmét a történeti gyűjtemények jelentőségére. A magyar mintára általa elindított Osztrák Népzene Társaság alsó-ausztriai gyerekdalokat bemutató kötetéhez írt bevezetőjében pl. kiemeli, hogy az első gyereklórkór-gyűjtések *Lieder für Kinder* alcímmel Žiska–Schottky gyűjteményében találhatók. Walter DEUTSCH, *Zum vorliegenden Band: Volksmusik in Niederösterreich* = Anton HOFER, *Sprüche, Spiele und Lieder der Kinder*, redigiert und ergänzt von Walter DEUTSCH, Eva Maria HOIS, Wien, Böhlau, 2004 (*Corpus Musicae Popularis Austriacae: Gesamtausgabe der Volksmusik in Österreich in repräsentativen Auswahl*, 16), 9.
- 8 Wolfgang SUPPAN, *Volksmusik nach 1800 = Musikgeschichte Österreichs*, II, *Vom Barock zur Gegenwart*, Hg. Rudolf FLOTZINGER, Gernot GRUBER, Graz, Styria Verlag, 1977, 281–309.
- 9 Gerlinde HAID, *Zur forschungsgeschichtlichen Stellung des Österreichischen Volksliedwerkes*, *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes*, 53–54 (2004/2005), 12–25, itt: 13.
- 10 Ewan WEST, *Sonnleithner [Sonnleitner] 1) Christoph, 2) Joseph, 3) Ignaz (von) 4) Leopold von Sonnleithner = The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 23, ed. Stanley SADIE, John TYRELL, London, Macmillan, 2001, 725.

lomban művelt Joseph Sonnleithner (testvére az amatőr énekesként is sikeres Ignaznak és nagybátyja a Schubert köréhez tartozó zenész Leopoldnak és Franz Grillparzernek), aki II. József császár udvarában állami hivatalnokként és a kultúra különböző területein dolgozott. 1804-től például ő volt a Theater an der Wien művészeti igazgatója. Színházi működése alatt librettókat is írt. Számos muzsikussal személyes ismeretségbe került, így a Podmaniczky Károllyal baráti viszonyban lévő, de több más, Bécsben élő vagy oda látogató magyar mágnással is kapcsolatban álló Carl Maria von Weberrel.¹¹ 1811-ben Joseph Sonnleithner volt Bécsben az egyik alapítója és 1813-tól haláláig tiszteletbeli titkára a Gesellschaft der Musikfreundenak.¹² (Megjegyzendő, hogy a társaság első elnöke 1813–1817 közt gróf Apponyi Antal György volt, akivel Joseph Haydn és Weber is kapcsolatban állt.)¹³

Joseph Sonnleithner felkarolta a már korábban megkezdett népszokás- és népdalgyűjtéseket, melyek eleinte a francia mintára, katonai célból végzett topográfiai-statisztikai felmérés részét képezték, vagyis nem kimondottan Herder hatására indultak meg.¹⁴ A gyűjtést az Ausztriához tartozó minden országra és nem német nyelvű lakosaira tervezték,¹⁵ de az ott működő lelkes osztrák hivatalnokoknak (postamesterektől konzulokig) köszönhetően túlsúlyba kerültek a német anyanyelvűek körében gyűjtők és anyagot beküldők.¹⁶ Ilyen J. G. Meinert fentebb említett, morva területen német lakosok közt gyűjtött, német népdalokat tartalmazó gyűjteménye.¹⁷ (Az osztrák birodalom országaiban élő hivatalnokok a XIX. század során később is gyűjtöttek, részben akadémiai megbízással – pl. Itáliában, az 1860-as években.)¹⁸

11 Weber szakmai kéréseket tartalmazó leveleit 1816-ból és 1822-ből lásd <http://www.weber-gesamtausgabe.de/de/A001845.html#correspondence> (letöltve 2016. dec. 15).

12 SUPPAN, *Austria...*, i. m., 2001, 236; WEST, i. m., 725.

13 HARASZTI Emil, *Bihari a bécsi kongresszuson és a Rákóczi induló Bécsben*, A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 5(1935), 192–242, itt: 197; TARI Lujza, *Magyar zene Carl Maria von Weber műveiben: Podmaniczky Károly, mint közvetítő? = A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában* c. konferencián elhangzott előadás (Aszód, 2015. június 5.), megjelenés előtt.

14 Suppan megjegyzi, hogy ez J. Sonnleithner és Erzherzog Johann esetében sem bizonyítható; legalábbis nem a Herder eszméje szerint morálisan-etikusan értékesnek tartott népdalokat gyűjtötték, hanem a népszokásokhoz, a nép életéhez kapcsolódó különböző anyagot. W. SUPPAN, *Volksmusik...*, i. m., 283; G. HAID, i. m., 12–13; Walter DEUTSCH, Gerlinde HOFER, *Die Volksmusiksammlung der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien: Sonnleithner-Sammlung*, 1, Wien, 1969 (Schriften zur Volksmusik, 2); Walter DEUTSCH, Gerlinde HAID, Herbert ZEMAN, *Das Volkslied in Österreich*, Wien, 1993, 10.

15 Felsorolásukat lásd SUPPAN, *Austria...*, i. m., 282.

16 HAID, i. m., 12, 15.

17 J. G. MEINERT, *Fylgie: Alte deutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchens*, Wien–Hamburg, 1817.

18 HAID, i. m., 13. Az 1860-as években magyarországi német gyűjtemények is megjelentek Bécsben, lásd SUPPAN, *Austria...*, i. m., 1977, 285.

A Sonnleithner-féle gyűjtőakció volt 1819-ben a népzene első felhivatalos felmérése a Gesellschaft der Musikfreunde irányításával, mely egyben a monarchia népeinek statisztikai felmérését is célozta.¹⁹ A gyűjteményt főleg egy-egy adott területen működő tanítók, papok, sekrestyések, tisztviselők, esetenként mesteremberek gyarapították, s általában kevés volt a zenész mesterségű gyűjtő – közülük főleg egy-egy orgonista akadt.²⁰

Franz Žiska (1786–1855),²¹ a népmeséket is gyűjtő, publikáló²² bécsi tanácsos, illetve a dialektusok iránt is érdeklődő porosz nyelvész Julius Max(imilian) Schottky (1797–1849)²³ Bécs környékén gyűjtött népdalokat, a Schneeberg határáig, „und auf der Fläche, die weit ausläuft gegen Ungarn”.²⁴ Mint az előszóban tájékoztatnak, másfél éven át folytatták a gyűjtőmunkát, és 1818 májusában zárták le a kötetet.²⁵ Az állam eleinte eltúrta a kortársaknak ezt az aktivitását, de hamarosan nem nézte jó szemmel a szabadságeszménnyel, nemzeti érzéssel átítatott hazafias mozgalmat, mely a gyűjtések nyomán tirolai, karintiai, alpesi vagy bécsi népdalokat éneklő, hangszereken játszó csoportok létrejöttét eredményezte, melyek megalakulásukat követően nyilvánosan is szerepeltek, versenyeket rendeztek.²⁶ Nem kis mértékben ekkor alakultak ki a „Tirolische”, „Steierische”, „Kärntnerische”, „Wienerische” klisék, melyek pl. zenében az egységes tradícióval szemben, a szülőföld szimbólumaként létrejött *Tirolerlied* és *Wienerlied* kiala-

- 19 Ausztria újból majd csak 1904-ben kezdeményezte a monarchia területén élő népek zenéjének összegyűjtését és megjelentetését. Az eredetileg 60 kötetre tervezett *Das Volkslied in Österreich*ből az I. világháború közbejötté miatt egy kötet jelent meg 1918-ban. Lásd *Das Volkslied in Österreich*, von Walter DEUTSCH, Eva Maria HOIS bearbeiteter und kommentierter Nachdruck des Jahres 1918, Wien, Böhlau, 2004 (Corpus Musicae Popularis Austriacae: Sonderband).
- 20 Ilyen volt pl. Franz Xaver Gruber, a *Stille Nacht* alkotója. HAID, i. m., 15; TARI Lujza, *A pastoral egy fajtája = Ünneplő: Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*, szerk. BÁRTH Dániel, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Folkloristica: Publicationes Instituti Folcloris Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, 9) 443–453, itt: 448.
- 21 Az irodalomban így is: *Žiška, Ziska*. Nevét 1832-től ebben a formában írta: Franz Tschischka. Felix CZEIKE, *Historisches Lexikon Wien*, 5, Wien, Kremayr & Scheriau, 2004, 484.
- 22 *Oesterreichische Volksmärchen* von Franz ZISKA, Wien, 1822. „Vorliegende Volksmärchen wurden von dem Herausgeberin der schönen österreichischen Gebirgsette gesammelt” – olvasható a bevezetőben, III. Tizenhárom mesét közöl dialektusban, melyekhez külön szótárt, jegyzeteket ad. A mesék életvidámságát jellemezve némi összehasonlítást tesz két szomszéd néppel: a cseheket nemeslelkűeknek, a magyarokat elveikhez konokul ragaszkodóknak mondja. Uo., IV.
- 23 http://www.biographien.ac.at/oeb/oebl_S/Schottky_Julius-Max_1797_1849.xml (letöltve: 2016. okt.).
- 24 ŽISKA–SCHOTTKY, i. m., V–VI.
- 25 Uo., XII.
- 26 Az ilyen csoportok hazai és első amerikai turnéi is ekkor indultak meg. SUPPAN, *Austria...*, i. m., 284.

kulásáig vezettek.²⁷ I. Ferenc osztrák császár, magyar és cseh király kancellárja, Metternich, 1819-ben cenzúrát vezetett be, mely e gazdag anyag kiadására is kiterjedt. Így a Sonnleithner-gyűjtemény a Gesellschaft der Musikfreunde archívumában sok-sok évtizedes Csipkerózsika-álomba merült. Gerlinde Haid véleménye szerint Žiska–Schottky gyűjteménye is a cenzúra miatt nem jelenhetett meg Bécsben, ezért adták ki Pesten.²⁸ Ugyanakkor már a maga korában jelentős műnek tartották, Beethoven és Brahms is érdeklődött iránta.²⁹

Az ilyen könyveket nem a „nép”-nek szánták, a nép eleinte jóformán nem is tudott róluk. Az 1840-es évekig azonban a cenzúra ellenére sok változás történt a gyűjtés, megőrzés, terjesztés és a magasabb társadalmi rétegek általános műveltségének a népzeneismeret irányába történő kiszélesítése terén. Az utóbbi egyik lelkes megvalósítója az 1811-től népdalgyűjtőként is aktív, népzenei bemutatónkat szervező János főherceg (Erzherzog Johann) volt.³⁰

Ma már sajnos számos gyűjtő személyét homály fedi, különösen a nem Ausztria területén működőket. Ez érvényes az 1819-ben Morvaországban és Sziléziában készült *Guberniální Sbírka* dallamgyűjteményre is.³¹ Mivel ennek tartalmáról Voigt Vilmos pontos áttekintést adott, itt általánosságban annyit mondhatunk, hogy a 331 dallamból álló kottás gyűjtemény minden szempontból nagyon változatos. Ez egyaránt érvényes a dallamok szerkezetére, ritmusára, hangsorára, feltehető eredetére, kapcsolatára és a lejegyző hangnemválasztására. Vokális daloknál tipikus a g’ vagy g” alapra lejegyzés, jellemző még a c’ vagy c”, valamint d’ és f’ alapra lekottázott dallam. Kiemelhetjük a hangszeres lejegyzéseket a magas regiszterben, tipikusan D-dúrban (pl. 35, 37, 60, 66–74. és 207. sz.), illetve A-dúrban (pl. 46. és 83. sz.) mozgó dallamaikkal, melyek jellegzetes hegedőlejegyzések. A C-dúrban leírt dallamok jól visszaadják pl. az indulók rézfúvós hangszereinek hanghatásait (pl. *Staré marš*, 36. sz.), de ez a hangnem a billentyűs hangszerek használatára (clavir, fortepiano) is utalhat. A feltehetően ilyen hangszerekre szánt, azok alapján lekottázott dallamok legtöbbször G-dúrban és F-dúrban rögzítették (205–206. és 209. sz.; hangszerre utalás egy dallamnál sincs a gyűjteményben).

Nézzük a kiválasztott dallamokat!

27 Uo.

28 HAID, *i. m.*, 15. Ennek ellentmond az, hogy Bécsben 1822–1825 között különböző mese-gyűjtések megjelenhettek (Žiska, Gaál György, Majláth János). Magyar részről felmerül, hogy a kiadás helyének megválasztásában ok lehetett az olcsóbb nyomda.

29 G. Haid idézi egykori professzorának, Franz Eibnernek a megjegyzését, aki azt nyilatkozta a kötetről, hogy „ha felüti az ember, érzi belőle Brahms szivarfüstjét”. *I. m.*, 15.

30 SUPPAN, *Austria...*, *i. m.*, 283–284; HAID, *i. m.*, 15–16.

31 Bővebb ismeret a XIX. századi kezdetekről van. Lubomír TYLLNER, „Das Volkslied in Österreich” und die Anfänge der organisierten Sammeltätigkeit in Böhmen, Mähren und Schlesien, *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes*, 53–54; HAID, *i. m.*, 2005, 120–133.

Nincs magyar kapcsolata, tágabb északi szláv hagyományt képvisel a 32. népdal (*Naš Janošek*), de elsőként említjük, mert dallamát Kodály és Bartók is gyűjtötte szlovákok körében hangszeres formában, illetve más szöveggel, sőt Bartók Béla fel is dolgozta.³²

A régmúlt korok dallamosságát idézik a premodalitást mutató, szokatlan helyeken kromatikus hangokat alkalmazó dallamok (44. és 148. sz.), melyeket a szakirodalom többek közt a morva népzene sajátosságaként tart számon.³³

A Tátrától Máramarosig nyúló északi peremterületi sávban több nép körében használatos volt a 48. számú, *Kalamajka* című, Allegro tempójelzésű, D-dúrban, $\frac{2}{4}$ -ben leírt dallam. A kis ambitusú stílusréteg újabb stílusú, szórakoztató zenei csoportjába tartozó népdalnak nálunk csak vokális változatait sikerült rögzíteni.³⁴ A morva változathoz egy négyütemes (ismételt 2 negyedből álló) utótag is kapcsolódik. Egyben a hangszeres előadást kifejező, súlytalan felütéssel indul, az egyes sorok végén pedig két nyolcad helyett negyed hang áll. (1. kotta) A hangszeres-vokális zenei előadás különbségét jelzi, hogy a gyűjteményben meglévő vokális változat (108. sz., *Kalamajka* kezdetű szöveggel), szintén négysoros.

Allegro

1. kotta

3/8-os ritmusán kívül AA b+b A formájával tűnik ki a 8. darab, míg az előtte álló 3/4-es ritmusú dal morva szövege ellenére a bécsi klasszikus zenei stílust idézi az alaphang alatti kvintről fellendülő szextmotívumával és az A Av A Ba formával. Magyar megfelelőit a korszakon belül az *Ó, nagy egek, rátok apellálok* típusú daloknál találjuk.³⁵

32 Lásd TARI Lujza, Kodály Zoltán, *a hangszeres népzene kutatója*, Bp., Balassi, 2001, 82–83. kotta.

33 Riemann *Lexikon Volkslied*, i. m., 1054.

34 DOBSZAY László, SZENDREI Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve*, I, Bp., MTA ZTI, IV(B) / 46 (17.1612.0/0), 580.

35 TARI Lujza, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts = Festschrift Walter Wiora*, hrsg. von Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider Verlag, 1997, 492–536, itt: 501, 515–516.

Számos népdal mutatja azokat a formai, szerkesztésbeli, dallamformálási előzményeket, melyek a magyar szájhagyományos zenei anyagba is bekerültek. Bartók megfogalmazásában többek közt azok tartoznak ide, „amelyek nyilván tót és morva közvetítéssel kerültek az elnémetesedett cseh anyagból hozzánk”.³⁶ (Ilyen példák többek közt: 19, 43b, 51, 74c, 110, 111, 119, 129. sz. – e példában a *Ne menj, kislány, a tarlóra* előképére ismerünk –, 136–137, 166. és 237. sz.)

Fölfelé kvintváltó, A A⁵ A^{5v} A szerkezetű, dúr hangsorú népdalra is van adat (9. és 27. sz.).³⁷

A későbbi *Édesanyám, a kendőm / Kéreti a szeretőm* magyar nóta 3–4. sora (*Eredj lányom, add oda...*) tűnik föl a magyar terület közelségében lejegyzett 10. számú dalban.

Nézzük a közelebbi magyar dallamadatokat!

Az 54. szám alatti, szintén D-dúr, Adagio tempójú *Intrády* (zenei belépő) dallamát nálunk 1798–1832 között több gyűjteménybe feljegyezték, illetve kiadták. Énekelték többek közt Csokonai Vitéz Mihály *Két szerető dalja* (*Énekeljünk Cipriának, drága kincs*) versére.³⁸ A német eredetű dallamnak a Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében található feljegyzéséhez Bartha Dénes megjegyezte az Erk-Böhme által közölt változatokhoz: „Érdekes, hogy Böhme szövegére 1810-nél [...], dallamára 1839-nél régibb német forrást nem említ, pedig nyilván kellett lennie, hiszen különben a magyar források megelőznék a német eredetét.”³⁹ A morva feljegyzés időben a jelzett évszámok közé esik.

A 79. szám *Uherská*, azaz ’magyar’ dallam, D-dúrban, tempójelzés nélkül. A hegedűjátékra utaló kotta az *Amott megy egy kisleány* dallama, melyet számos hivatkozásból ismerünk mind a történeti források alapján (*Égő lángban forog szívem*; elsőként 1670 táján a *Vietoris-kéziratban*),⁴⁰ mind pedig a vokális és bőséges hangszeres népi változatok alapján. Történeti adatot Kovács Ferenc 1777-es kéziratából (*Prussióának királya méltán haragszik*) és a fentebbi népdalt

36 BARTÓK Béla, *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje*, szerk. MOLNÁR Antal, Bp., 1934 (Népszerű Zenefüzetek, 3), 9. A magyar és cseh-morva anyag összehasonlító vizsgálatát lásd SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben*, Ethnographia, 92(1981), 27–58.

37 Rokon dallamai a korábban szlovák hatásúként bemutatott hangszeres dallamoknak. Lásd TARI Lujza, *Recens szlovák népzenei hatás és a líd kvart használata a Mezőség hangszeres zenéjében*, Ethnographia, 96(1985), 93–105.

38 Lásd TARI Lujza, *Lissznyay Julianna gyűjteménye*, Bp., MTA ZTI, 1990 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 13), 2. sz. Az ottani jegyzetben (13) nincs külön említve a Tóth István kottás gyűjteményében szereplő két variáns: 30. sz. (17), 28. sz. (112). Lásd *Kis Kún Filepszállási Orgonista Kántor Tóth István által le kótázott Áriák és Dallok verseikkel 1832–[1843]*, MTAKK RUI 8r. 63.

39 *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 111. sz., jegyzet: 564.

40 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002, 107. sz., 2; 1046. sz., 62a.

Uherská

Brno-Tuřany (A 20/4)

2. kotta

„Verbunk“

Z kraje přerovského (M 27/35)

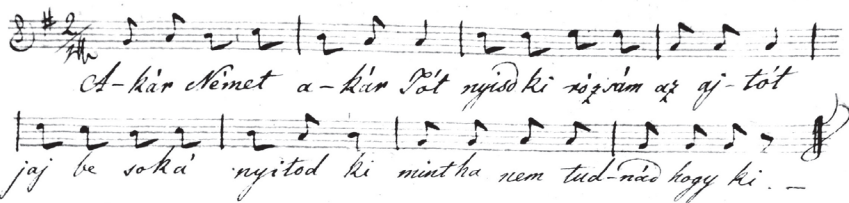
1. Juž som prišiel, daj že mi,
juž su kvitky na zemi,
ked sem prišels, tu ju maš,
rikaj za ňu očenaš.
2. Očenašek meno tve,
moje nožky mezi tve,
tu mě bolí, tu mě pchá,
strč mně něco do břucha.

3. kotta

Akár Nemet, akár Tót.

Ad in Xpistū hī Babam.

Mértékkel.

2. Jaj be soka' nyitod ki
Majd meg fogyok ide ki
Sűr van rajtam, nem bűdös,
Júdos rózsám nem diuha.

4. kotta

Uherská

Velký Valštejn (Hynčice - A 91/4)

5. kotta

Bartók 1918-as alföldi gyűjtéséből először Kodály állított egymás mellé 1931-ben, majd 1937-ben.⁴¹ A morva változat 3. sorában az oktávra felugrás előtt jellegzetes 7. fokú előkék vannak, melyek jól megfelelnek a korszak jellemző magyar hangszeres előadásának. (2. kotta)

A 115. számú *Husarská* énekelt táncdallam (*Aj, husár sem, husár budem*), melyben a Carl Maria von Weber op. 35-ös *Andante e rondo ungarese* című versenymű rondó tételének főtémájára ismerünk. Ezzel némileg közelebb kerülünk a forrás Bécsen kívüli, cseh-morva területi lehetséges kiindulópontjához is, hiszen Weber 1813-tól Prágában működött.⁴²

A 330. számú, G-dúrban, 2/4-ben leírt vokális dallamnak *Verbunk* a címe. (3. kotta) A 7 szótagos, ún. fél-kanásztánc ritmusú dallam nem mutat jellegzetes verbunkos nyomokat, ugyanakkor van egy magyar szövegű változata. E dallam az 1. darab Mátray Gábor kéziratosszerű gyűjteményében⁴³ *Akár német, akár tót* szöveggel. (4. kotta)

A 208. számú *Uherská* az eddigi, főleg dúr dallamokkal ellentétben moll hangsorú és magyar zenei jegyek jellemzik. Jellegzetes kanásztáncritmusú sorainak indítása. A dallam dúrba kitérése a korszak táncdallamait idézi, melyek a gyűjtemény keletkezése idején még népszerűek voltak Bécsben, illetve annak kulturális vonzaskörzetében. (5. kotta)

Röviden ennyiben egészíthettem ki Voigt Vilmos részletes bemutatását, remélve, hogy Bartók és Szomjas-Schiffert György nyomában akad majd, aki a gyűjtemény többi dallamának, zenei kapcsolatának és a nem kevésbé érdekes, tisztábban német zenéneknek is figyelmet szentel.

41 TARI, Kodály Zoltán..., i. m., 52–53. Újabb adatokkal kiegészítve Uő, *Notated melodies in the folk memory – Melodijski zapisi u narodnom sjećanju*, Muzika [ed. Lana PAČUKA, Academy of Music, University of Sarajevo], 2016, megjelenés előtt. További kiegészítésként megemlíthetők a Bécsben és Pozsonyban magyar zeneként kiadott tánczenei gyűjtemények egyes darabjai: *Hungarian Dances 1784–1810*, ed. PAPP Géza, Bp., MTA ZTI 1986 (*Musicalia Danubiana*, 7), 8. sz. (129), 22. sz. (200), 13. sz. (243), 16. sz. (281).

42 Lásd TARI Lujza, *A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber Magyar Rondójától R. Willmers Főti daláig*, Zenetudományi Dolgozatok, 2000, 51–69; Uő, *Unterhaltungsmusik als Quelle für das „Ungarische“ im „Andante e Rondo Ungarese“ op. 35. von Carl Maria von Weber = Kulturelle Identität durch Musik?: Das Burgenland und seine Nachbarn*, Hg. Klaus ARINGER, Ulrike ARINGER-GRAU, Bernhard HABLA, Wien, Johann Kliment KG, 2009 (*Musica Pannonica*, 5), 83–93.

43 Az 1828–29 körüli gyűjteményről TARI Lujza, *Mátray Gábor, a népzene kutató*, Zenetudományi Dolgozatok, 2013–2014 (Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából, 2016), 385–437.

Népdalciklus és szerkesztett verseskötet az 1840-es években

„poems, apparently miscellaneous, may with propriety be arranged”
(William Wordsworth: *Preface to Poems*, 1815)

A szerző által ellenőrzött, több egyedi műalkotást magukba foglaló kiadások – legyenek azok önálló kötetek vagy folyóiratközlések – óhatatlanul felvetik a szerkesztettség, vagyis a válogatás és elrendezés szempontjainak kérdését. Ha ugyanis az egyes alkotások sorrendjében nem valamely készen kapott, külsődleges vagy transzcendens elv (pl. betűrend, keletkezési időrend) érvényesül, akkor a *szövegek közötti viszonyban*¹ joggal többletjelentést feltételezhetünk, ez pedig szükségszerűen fölveti a műalkotás tulajdonképpeni határainak kérdését.² A „Hol kezdődik és hol ér véget egy vers?” kérdése az 1840-es évek irodalmában is számos változatban fölmerült: az alábbiakban ennek néhány példáját igyekszem körüljárni.

A régi és klasszikus magyar irodalom filológiája részletesen foglalkozik olyan nagyszabású kompozíciókkal, mint Balassi kötetterve,³ Zrínyi *Az adriai tengernek Syrenaia*⁴ vagy a XIX. század elején Csokonai *Lillája*⁵ és Kisfaludy Sándor

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója. A tanulmány a Nagykaposon és Sárospatakon megrendezett Erdélyi János-émlékkonferencián hangzott el előadásként 2016. szeptember 30-án.

1 Nehezen szorítható be a szerkesztett verseskötet egyes szövegei közötti viszony Gérard Genette közkeletű kategóriáinak valamelyikébe, talán az intertextualitás (esetleg a paratextualitás) speciális eseteként lehetne definiálni. Vö. Gérard GENETTE, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, ford. Channa NEWMAN, Claude DOUBINSKY, Lincoln–London, University of Nebraska Press, 1997, 1–7.

2 A témával az elbeszélő próza vonatkozásában alapos hazai kutatások foglalkoztak: HAJDU Péter, *Az elbeszélésciklusok elmélete*, *Literatura*, 29(2003)/2, 163–184; BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélésciklus poétikája*, *Literatura*, 29(2003)/2, 185–198. A líraciklusok kérdésével pl. Neil FRAISTAT, *Poems in Their Place: Intertextuality and Order of Poetic Collections*, Chapel Hill–London, University of North Carolina Press, 1986.

3 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, 103(1999), 635–646; KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphióon*, Bp., Balassi, 2014, 258–313.

4 SZÖRÉNYI László, *A szerkesztett verseskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe = A magyar irodalom története*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 467–486.

5 ZENTAI Mária, „Érzékeny dalok” vagy „poétai román”? Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25(1988), 91–108.

két *Himfy*-kötete.⁶ A modern filológia ugyanakkor a klasszikus modern költészet kibontakozásában tulajdonít kitüntetett szerepet a szerkesztett verseskötet poétikai formációjának: Ady, Babits, Kosztolányi kultikus köteteinek.⁷ A Kisfaludy és Ady között eltelt évszázad versesköteteivel azonban a kötetkompozíció szempontjából csupán kis számú, ám annál értékesebb tanulmány foglalkozik. Holott a kötetkompozíció – vagy ahogyan Tverdota György nevezi: kötetépítkezés⁸ – funkcióváltásának megértéséhez a klasszikus példaktól a modern kompozíciós eljárások felé a XIX. századi fejlemények ismerete nélkülözhetetlen volna.

Az alábbiakban ennek a mindeddig kevésbé kutatott témának csak egy szelével, az 1840-es évek megkomponált versesköteteivel foglalkozom Erdélyi János első kötete, az 1844-es *Költeményei* kapcsán, de folyamatosan kitekintve az év másik jelentős első lírakötetére, Petőfi Sándor *Versek 1842–44* című könyvére. Utóbbinak szerkesztével újabban Ratzky Rita és Thimár Attila egy-egy tanulmánya foglalkozott. Ratzky a kötet több verscsoportjának kohézióját is kimutatta,⁹ Thimár pedig a költőszerep és a korabeli nyilvánosság viszonyában vizsgálta a kötetszerkezet alakulását.¹⁰ Feltevésem szerint e két markánsan szerkesztett (a keletkezési sorrendet nem, illetve részben érvényesítő), ám mindeddig megfejtetlen vagy csak részlegesen megfejtett kompozíciójú verseskötet új fejezetet jelent az antik kötetkompozíciós elvektől a modern ciklusépítés irányában, és ebben az átmenetben fontos szerepet játszottak a korszak népköltési gyűjteményei, műnépdal-ciklusai és kéziratos énekeskönyvei is.

A két lírakötet közül itt csupán Erdélyi *Költeményei* kompozíciójának elemzésére vállalkozom, hiszen a kérdés Petőfi esetében ennél nagyobb lélegzetű munkát igényel. Elég csak arra emlékeztetnem, hogy Petőfinak, bár életművének lírai önéletrajzként való olvasásmódját már Illyés Gyula kőbe véste,¹¹ minden életében megjelent lírakötete szerkesztett verseskötet, amelyben az egyes darabok távolról sem kronologikusan követik egymást. Nemcsak a *Felhőkig* tartó korszak öt kötetére igaz ez, hanem az 1847-es *Összes költeményekre* is, amelyben ugyan megjelölte a költő a versek keletkezési helyét (ezzel megkönnyítve egy

6 HERMANN Zoltán, „A kietlen magánosság Elíziom lelkeinek...”: az életrajzi kontextus mint poétai román = *A magyar irodalom története*, II, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 29–39.

7 Vö. *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 771–774, 779–780.

8 TVERDOTA György, *Ciklusépítkezés a modern költészetben*, ItK, 104(2000), 623.

9 RATZKY Rita, *Petőfi kötetszerkesztési elvei az első megjelent gyűjteményes kötetében: Versek (1842–1844) = „Szirt a habok közt”: Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 150–157.

10 THIMÁR Attila, *Arcképrajzolás a hírverés jegyében: Gondolatok Petőfi első kötetének szerkesztési elveiről*, Iris, 2015/2, 62–65.

11 ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*, Bp., Szépirodalmi, 1967; vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Illyés Gyula Petőfije*, Nyugat, 30(1937)/1 (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00612/19404.htm#jegyz1>; 2017. jan. 17).

keletkezési sorrend utólagos fölállítását), de a költeményeket az eredeti szerkesztett kötetek rendjét megőrizve közölte.

Népköltési gyűjtemény és műnépdal-ciklus: a *naiv* költészet meghódításának kísérlete

A kései olvasó számára legfeljebb sejthető annak a hatalmas munkának a jellege, időt fölemésztő volta, amely az 1844 legelején megjelent gyűjtési felhívástól az első magyar népköltési gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* három kötetének megjelenéséig tartott. Maga Erdélyi férfiasan vet számot az elvégzett feladattal a harmadik kötet előszavában.

Részemről, mint e vállalat sürgetője, vagy tán létesítője is, örömmel fordíték reájok minden időt és figyelmet, könnyű szívvel mondván le ama kétes dicsről, mi talán eredeti dolgozatok után jutott volna irodalmi pályámnak, mert használnom kelle az időt, a közönség fogékonyságát, s tömegben adni elé, amit lehetett, hogy kielégíttessék vágyakodása. Tudom, mit s miért tevék.¹²

Persze Erdélyinek nemigen volt szégyellnivalója a kérdéses időszakban tőle megjelent „eredeti dolgozatok” terén sem, elég, ha csak *Civilisatióink* és *Rút legény* című verseire vagy *Egyéni és eszményi* című tanulmányára emlékeztetünk. (A kérdéses időszakban szerkeszti az első nagy igényű kritikai lapot, a Szépirodalmi Szemlét is.)

Erdélyi 1844 januárjában több lapban megjelent gyűjtési felhívása „felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák, mesék és hagyományok a népek ajkiról eltanulva értésére estek, sziveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, ’puszta meztelenségben’, – mert csak így lehetnek a nép szelleme, s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai – a Kisfaludy Társaság titoknokához beküldeni”.¹³

A felhívás idézett szakaszából jelen tanulmány szempontjából nem a népköltészet herderi értelmezése érdemel figyelmet, amelyet Erdélyi máshol részletesebben is kifejtett már.¹⁴ Fontosabb, hogy a gyűjtés módszerére vonatkozó meghagyásával („úgy mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül”) egy új tudomány, a folklorisztika kérdésirányát előlegezi. Egyúttal mintegy előrevetíti azt a dilemmát, amellyel később mint az anyag rendszerező-

12 ERDÉLYI JÁNOS, *Előszó [Népdalok és mondák, III]* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, SZATHMÁRI István, Bp., Akadémiai, 1991 (A magyar irodalomtörténet forrásai, 13), 248.

13 ERDÉLYI JÁNOS, *[Felszólítás gyűjtésre]* = *Uo.*, 220.

14 Pl. ERDÉLYI JÁNOS, *Népköltészetéről* = *Uo.*, 101–109.

je kell szembesülni, s amely miatt e korszerű szempont feladására kényszerül majd: vagyis azt, hogy *hol kezdődik és meddig tart egy népdal?* Ez utóbbi részlet tehát szintén elvezet a népdalfogalom, a népköltészet létezőmódjának általa és mások által is fölismert kérdéséhez.

A népköltészet lejegyzésének (szóbeli és írásbeli hagyomány eltérő szövegfogalmának) problémáját nem Erdélyi tapasztalja és fogalmazza meg először a korszakban. Mindszenty Dániel *Nemzeti Dalgyűjteménye* (1832) előszavában még rosszállóan hivatkozik a paraszti szóbeliségben élő népdalok képlékeny, lezáratlan voltára. „Ezeknek gyűjtögetése valóban terhes; mert a ’nép’ dalosai valamint rögtön alkotnak rímet, vagy dalt, úgy el is felejtik, vagy máskor egészen megváltoztatják, vagy csak némely kitételeit.”¹⁵

Erdélyi egy bő évtizeddel később ugyanebben a fogatékosságban már értéket lát. A gyűjtési felhívásban egyértelműen fogalmaz: a népköltészet akkor és csak akkor válhat a herderi módon értelmezett nemzeti eredetiség médiumává, ha „csinosítás vagy nemesítés nélkül, pusztá meztelenségben” vagyunk képesek elsajátítani. Erdélyi mintha már itt megjegyzné, hogy a folklór szövegek potenciális lezáratlansága, vagyis hagyományozódási módja nem csupán egy leküzdendő tudományos akadály, hanem lényegi része magának az üzenetnek, amelyet a romantikusok a népköltészetből szeretnének kiolvasni. Ezt igazolja a *Népdalok és mondák* első kötetének jól ismert passzusa is. Ekkorra a szerkesztő már túl van nemcsak a népdalok osztályozásának dilemmáin, de a különféle szövegváltozatok egymásba szövődésének, a szöveghatárok elmosódásának tapasztalatán is. Tehát azon a belátáson, hogy a népköltészetet, melynek illékony lényegét részben éppen hagyományozódási módja jelenti, az írásbeli kodifikáció csak részlegesen képes megőrizni.

Szerkesztésre nézve ennyit jegyzek föl: sok dal lesz itt, melyet senki nem halott úgy, mint általam közöltetnek, mert némelyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez más – nem is lehet. Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal ur írja „az ilyen dalokat egyik elkezd, és a hány danolja, mind bővíti ujjakkal” miből természetesen következik, hogy a különféle beküldést szabad-is, lehet is összeolvasztani.¹⁶

A szerkesztői eljárás *leírásából* kiderül, hogy, amint arra többen rámutattak,¹⁷ Erdélyi a (részben) modern folklorisztikai elvek szerint begyűjtött anyagot a

15 Idézi: Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 617.

16 ERDÉLYI JÁNOS, *Előszó [Népdalok és mondák, I. kötet]* = E. J., *Nyelvészeti...*, i. m., 231.

17 GÁBORJÁK ÁDÁM, *Nyomatás, tér lezárás?: Paratextualitás és medializáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán* = *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás történetéből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006 (klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok, 2), 286–298; Csörsz, i. m., 622–628.

közköltészet szövegkezelési módján önti végleges formába – kvázi úgy, mintha ő volna a sorban utolsó adatközlő.¹⁸

Az eljárás *indoklásából* azonban szerintem az is kiderül, hogy Erdélyi mind-
ezt nem öntudatlanul teszi:

Némellyek szerint maga Homér, de mult században Ossian énekei, legujabban pedig a finn hősköltemény: Kalervala, 32 énekben, szinte illy változó előadás, a nép ajka után iraték le, s adatott ki. Bár több volna efféle és ekkép szerkeszteni valónk nekünk magyaroknak is!¹⁹

Vagyis Erdélyi nem reflektálatlanul gyakorolja a közköltészet alkotásmódját, hanem egy olyan nagyszabású kísérletet tesz, amelynek célja a schilleri értelem-
ben *naiv* költészet visszahódítása.²⁰ Hatalmas vállalkozása, a *Népdalok és mon-
dák* három kötete tehát szándékában párhuzamos Arany János hasonlóképpen
életre szóló vállalásával a naiv eposz megteremtésére.²¹

Ismeretes, hogy Schiller híres esszéjében (*A naiv és szentimentális költé-
setről*, 1795) az új – romantikus – természetérzésből, az emberi kultúra és a
természet megváltozott viszonyából vezeti le a naiv és szentimentális költészet
különbségét. A költőkről mint a természet médiumairól szólnak a következő
híres mondatai:

A költők mindenütt, már fogalmuk szerint, a természet *megőrzői*. Ahol már nem
lehetnek teljesen azok s már önmagukban tapasztalják önkényes és mesterkelt
formák bomlasztó hatását, vagy legalábbis harcolniok kellett ezzel a befolyással,
ott mint a természet *tanúi* és *megbocszulói* lépnek majd fel. Vagy *lesznek* termé-
szet, vagy *keresik* majd az elveszett természetet. Ebből a költészetnek két egészen
különböző módja származik, amely kimeríti és felméri a költészet egész birodal-

18 Csörsz pontosabb megfogalmazásában: „Erdélyi módszerei – az intézményi háttérén, a minden eddiginél bővebb válogatás lehetőségén és a szerkesztő esztétikai ismeretein túl – nem sokban különböznek a korábbi évtizedek vagy akár évszázadok magyar közköltészeti forrásait gondozó szöveggyűjtéstől.” *I. m.*, 624.

19 ERDÉLYI, Előszó [*Népdalok és mondák, I.*] = E. J., *Nyelvészeti...*, *i. m.*, 231.

20 Csörsz Rumen István magyarázata szerint Erdélyi célja inkább a begyűjtők indítékával rokonítható: „A »tulajdonlott szöveghez«, a nyílt szöveghez mindig dinamikus és inter-
aktív viszonyul a közönség. Egy ilyen alkotás valóban a népé, amelyhez a közreadó és az olvasó is hozzásorolja magát.” *I. m.*, 624.

21 Vö. ARANY János, *Naiv eposzunk = Prózai művek 1, Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek [1841–1860]*, kiad. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János összes művei, 10), 264–274; Arany János levele Szilágyi Istvánnak, Nagy-Körös, 1854. márc. 9. = A. J., *Levelezés 2: Levelezése 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést kiad. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést kiad. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János összes művei, 16), 396–397.

mát. Minden költő, ha valóban az, vagy a *naiv*, vagy a *szenzimentális* költőkhöz tartozik majd aszerint, hogy milyen az az idő, amelyben virágkorát éli [...].²²

Erdélyi ebben a schilleri értelemben egy szóbeli hagyománytörténés lezárója és lejegyzőjeként a naiv költészet nagyszabású, bizonyos értelemben Homéroszé és Ossziáné mellé kívánczozó gyűjteményét, alkotását akarja létrehozni a *Népdalok és mondákban*.²³

Hogy ez a párhuzam mennyire benne volt a korszak levegőjében (mégsem légből kapott!), annak igazolására elegendő Kulcsár István gyűjtési felhívását idézni a Hazai és Külföldi Tudósítások 1811. augusztus 7-én megjelent számából – eltekintve most a népiesség elméleti irodalmától Kazinczytól Kölcsény át Erdélyiig. Ebben Kulcsár a homéroszi szóbeliséggel állítja párhuzamba a magyar régiség még alig ismert, de bizonyára meglévő szóbeli hagyományát, amelynek gyűjtésére felszólít.

Ezt már elkezdette a' Vácson készült Énekes Gyűjtemény: de ennek is tsak két Tsomója jött ki; Angliában és Német Országban a' Köznép Énekei pompás kiadásban láttak világosságot. Ezt nálunk annál helyesebben lehetne tennünk, mivel tudjuk, hogy valamint Homerus a' Görögöknél alkalmatosságra készült Verseket a' Nép előtt maga elénekelt, úgy nálunk is mind a' régiek, mind Tinódi Sebestyén a' Nemzetnek történeteiről Énekes Verseket készítettek, 's el is dalolták.²⁴

Tinódi példája sántít – amint arra Csörsz rámutatott²⁵ –, a Homérosz-párhuzam viszont egybevág Erdélyiével, és azt mutatja, hogy a korszakban élt egy olyan elképzelés, amely a magyar szóbeliség dalait az antik hősepikával hasonló létmódúnak, azok összegyűjtését és -szerkesztését pedig Homéroszéhoz (vagy a népköltészeti anyagát értelmes egészé szerkesztő Lönnrotéhoz) hasonló cselekedetként tudta elgondolni. Nem véletlen az sem, hogy Erdélyi halmozza a névmásokat: „Bár több volna *efféle* és *ekkép* szerkeszteni valónk nekünk magyaroknak is!” – tudatában van módszere, vagyis az írásbeli kodifikáció problémájának, amely az egyes és egyszeri szóbeli szövegváltozatokból óhatatlanul egy szerkesztett egészet alkot.

22 Friedrich SCHILLER, *A naiv és szenzimentális költészetéről*, ford. SZEMERE Samu = F. Sch. *Válogatott esztétikai írásai*, Bp., s. a. r. VAJDA György Mihály, Bp., Magyar Helikon, 1960, 301 (kiemelések az eredetiben).

23 A Homérosz-párhuzam fölvetette problémára kitér GÁBORJÁK is, és Lyotard „nagy elbeszélés”-fogalmával látja leírhatónak. *I. m.*, 310–311.

24 Idézi: Csörsz Rumen István, *Kulcsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 148.

25 *Uo.*, 154.

A népköltészet mint természeti költészet potenciális lezárhatatlansága (vagy romantikusabban: végtelensége) az a pont, ahol a *Hol kezdődik és hol ér véget a népdal?* kérdése találkozik a *Hol kezdődik és hol ér véget a vers?* kérdésével, vagyis a versciklus, a szerkesztett verseskötetek problémájával.

Az 1840-es évek olyan jelentős első köteteiben, mint Erdélyi és Petőfié, a népdalciklusok kiemelt helyet elfoglalva hirdetik a naiv költészet meghódításának kísérletét. De nem csupán a cím nélkül sorakozó „népdalokban”, hanem a teljes kötet megszerkesztésében is eltávolodnak a klasszikus kötetkompozíciós elvektől, és kísérletezni kezdenek a lírai személyiség új, az egyes verseknél nagyobb szerkezetben való megjelenítésével.

A kötetkompozícióról: klasszikus és újabb példák

Mindenekelőtt általánosságban érdemes tisztázni, hogy az egyedi versnél nagyobb értelemegységekben, a versciklusban-verseskötetben milyen szerkesztési elvek, vagy a másik oldalról nézve milyen szövegközi kapcsolatok biztosíthatják a kohéziót.

Az alexandriai költő, Kallimakhosz már prológust és epilógust írt költeményei egy tematikusan is összefüggő csoportjához, az augustusi kor költői és olvasói számára pedig már magától értetődő lehetett a költemények, szekvenciák ellentétes vagy éppen analogikus elrendezésének gyakorlata és élvezete.²⁶

Zemplényi Ferenc a szerkesztett verskötet európai megjelenéséről írott alapvető tanulmányában három szerkesztő eljárást különböztet meg a római költészetben: a *varietas* elvét (azonos témájú vagy metrumú, esetleg azonos címzett-hez szóló versek ne kerüljenek egymás mellé), az ezzel éppen ellentétes elvet (hasonlóság alapján egymás mellé rendezett versek), valamint a gyűrűs szerkezetet (szimmetrián alapuló kötetkompozíció).²⁷ Ez utóbbi szerkesztésmódot például Horatius carmenjeiben is kimutatta a klasszika-filológia.²⁸ A középkori Európában, a kései trubadúrlírában azután – mint Zemplényi rámutat – megjelenik egy új és markánsan elkülönülő típus, a fiktív önéletrajzot imitáló, illetve személyes élettörténetet bemutató verseskötet típusa, amelynek két híres példája Petrarca *Daloskönyve* (*Il Canzoniere*, 1374) és Villon *Testamentuma* (1461).²⁹ Dante *La Vita Nuova*-ja is trubadúr hagyományt követ: versek és prózai versmagyarázatok (razók) egymásutánja formálja szerelmi életrajzzá a szöveget.³⁰

26 FRAISTAT, *i. m.*, 10.

27 ZEMPLÉNYI Ferenc, *A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban*, ItK, 103(1999), 626.

28 A kérdés újabb összefoglalása: Matthew S. SANTIROCCO, *Unity and Design in Horace's Odes*, Chapel Hill–London, The University of North Carolina Press, 1986.

29 ZEMPLÉNYI, *i. m.*, 627–628.

30 *Uo.*, 631.

Tverdota György ciklusépítkezéséről írott problémafelvető tanulmányában az ilyen versközi kötelmek három nagy típusát különbözteti meg: „a versek *témáját*, a *versformát* és ezzel összefüggésben esetlegesen egy *műfaji változatot*, valamint a *beszédhelyzetet*”.³¹

Tarjányi Eszter a XIX. század közepének három szerkesztett lírakötetét Aranyét, Lévay Józsefét és Madáchét az irodalmi modernség felől vizsgálja.³² Hiánypótló elemzéseiből a kötetkompozíció egy új, átmeneti típusa körvonalazódik, amelyben ugyan a lírai szubjektum az összetartó erő, de már nem a személyes élettörténet narratív szerkezete által, hanem a költői szerepek közötti metaforikus szóródásában. „Az elkülönült lehetőségek számbavétele a létösszegzés sajátos, verseskötetként rendezett megjelenítésének is tartható, amelyet már nem a szerelmi költészet címzetre irányuló tendenciája tart össze, hanem a költői szerepek átható jelenléte.”³³

Mindez nem mond ellent Hász-Fehér Katalin fontos megállapításának sem, aki Arany 1856-os kötetében az emlékversekből, allúziókból és közvetlen idézetekből egy Petőfi alakja köré szerveződő jelentésszintet lát kirajzolódni.³⁴ Nem mond ellent, mert a költői szerepek, a mesterségbeli önreflexió és a Petőfi-emlékezet szorosan összefüggött Arany szabadságharc utáni lírájában, amint erre Kiczenko Juditnak *A lantos*-ról szóló elemzése is emlékeztet.³⁵

Horváth Kornélia a versnél nagyobb szerkezeteket a líra narrativizálódásaként vizsgálja a modern és kortárs magyar költészetben, és Tarjányi elemzésével sokban hasonló eredményre jut.³⁶ A modern versciklus, verskötet Horváth szerint olyan narratív értelmező keret, amely nem áll össze valódi történetté, csupán a lírai beszélőnek egy lehetséges történet egyes pontjaira való reflexióiként olvasható.³⁷

A kötetkompozíciós lehetőségek ilyen futólagos áttekintése után a jelen téma szempontjából azt érdemes tisztázni, hogy milyen előképek, milyen bevett gyakorlatok lehettek ismertek az első kötetüket az 1840-es években összeállító szerzők számára.

Ismert, sőt kultikus példa volt mindenekelőtt három, a petrarcai szerelmi dalciklus narratív kompozíciós elvét megvalósító kötet: Csokonai *Lillája* és Kis-

31 TVERDOTA, *i. m.*, 621 (kiemelések az eredetiben).

32 TARJÁNYI Eszter, *Három megkomponált verseskötet a 19. század közepéről: Arany János, Lévay József és Madách Imre*, Iris, 2015/2, 9–28.

33 *Uo.*, 27–28.

34 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege*, Tanulmányok 2010, Újvidék, Újvidéki Egyetem BTK, 2010 (43. sz.), 54–61.

35 KICZENKO Judit, *Arany János: A lantos = „...friss szellő eleven virágból...”*: Versértelmezések Sípó Lajos tiszteletére, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok), 50–64.

36 HORVÁTH Kornélia, *Gondolatok a versciklus és verskötet elméleti, történeti és műfajpoétikai jelentőségéről*, Iris, 2015/4, 5–15.

37 *Uo.*, 15.

faludy Sándor két *Himfyje*. Utóbbinak a korszakban megbecsült voltára hadd idézzek Erdélyi egyik kritikájából: „E nemes bűnbánat [mármint a magyar helyett külföldi irodalom pártolása miatti bűnbánat] felében hatá már meg nemzetünket, de az egyik fél, a csábító és csábítható szépnem, idegenen függé még folyvást, míg végre hozzájuk is beszólt az üdv igéje, midőn egy harcfiból lett költő *Himfy szerelmeit* [...] adta kezébe.”³⁸ Ezek a Petrarca és Balassi kompozíciós hagyományát a szentimentális regiszterben megvalósító kötetek azonban éppen a hagyományban és a kánonban addigra megszilárduló szerepük miatt nem jelenthettek igazodási pontokat az 1840-es években induló nemzedék számára. „A kor, melyben Csokonay élt, és a jelen, különböznek egymástól. Azóta a szakácsok is találtak új étkeket: hát még mennyit kelle nyelvünknek művelődnie, az izlésnek csinosbulnia [...]”³⁹ – írja például Csengery Imre Erdélyi Jánosnak 1840-ben. (Petőfi privát Csokonai-kultusza nem ettől az általános horizonttól függetlenül, hanem éppen ennek ellenében szölongatta újra a debreceni poéta egyes „szalonna ízű” megszólalásmódjait.)

Berzsenyi versei első kiadásának sajtó alá rendezésekor Kazinczy a sorrendbe is erősen beleavatkozott. Berzsenyi eredeti, leginkább a *varietas* antik elvét érvényesítő kompozícióját háromrészes struktúrába rendezi, mert – mint indokolja: „a’ versek ennyi felé oszlanak dem Tone nach...”⁴⁰ A módszer valójában a műfaji és tematikus elrendezésnek egyfajta kombinációját jelentette. A Kazinczy-féle sorrendi javaslatot – amint azt Merényi Oszkár a költemények kritikai kiadásában bemutatja – Berzsenyi végül mintegy alapanyagként használva alakította ki a végleges kötetkompozíciót, amely tovább finomítja a háromrészes tematikus-műfaji elrendezést, valamint kezdő és záró versek elhelyezésével nyomtatékosítja ezeket, míg a kötet végére a horatiusi *Exegi monumentum*mal rokon beszédhelyzetű *Barátimhoz* (*Már, már félreteszem...*) kerül.⁴¹

A műfaji rendezőelv érvényesülésének példájaként meg kell említeni Kazinczy *Tövisék és virágok* című epigrammagyűjteményét. Batsányi *Kufsteini elégiái* pedig – amint arra Tarjányi rámutat⁴² – arra jelent érdekes példát, amikor az életrajzi narratíva sem mindig a szerelmi tematika köré fonódik. Szintén a műfaji rendezőelv érvényesül Vörösmarty *Verseinek* saját kezűleg elrendezett,

38 ERDÉLYI János, *Kisfaludy Károly minden munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 14), 112.

39 Csengery Imre – Erdélyi Jánoshoz, Nagyvárad, 1840. jan. 21. = ERDÉLYI János *Levelezése*, I, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, 96–97.

40 Kazinczy Ferenc – Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. dec. 23. = BERZSENYI Dániel *Levelezése*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2014, 22. Idézi: MERÉNYI Oszkár, *Az első kiadás sorrendje* = BERZSENYI Dániel *Összes művei*, I, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 198.

41 Vö. MERÉNYI, *i. m.*, 184–202.

42 TARJÁNYI, *i. m.*, 16.

1833-as kiadásában, ahol a *Dalok, Epigrammai költemények, Vegyesek és Balladák* műfaji alcímekhez ötödikként a *Népi költemények* járul tizenhét, önálló címmel is ellátott költeménnyel.⁴³

Azok az antik, illetve reneszánsz gyökerű kompozíciós elvek, amelyek e felsorolt XIX. századi példákban érvényesültek, az 1840-es évek író értelmiségének körében közös tudást képeztek már csak a korabeli oktatási rendszerből (poeta classis) adódóan is. Éppen ezért érvényesülésükkel számolni kell a közvetlen hatás feltételezése nélkül is.

Erdélyi és Petőfi első köteteit vizsgálva azonban nem sok segítséget nyújtanak a régiségben gyökerező kompozíciós gyakorlatok. Első kötetekben ugyanis sem a keletkezési sorrend nem érvényesül maradéktalanul, sem más klasszikus rendező elv nem körvonalaazható. A korszak szakirodalma, különösen a Petőfilológia természetesen föltárt néhány szerkesztő elvet a költő első kötetében, többnyire kisebb belső ciklusokkal kapcsolatban, ám egy átfogó kompozíciós elv mindeddig nem körvonalaazódott.⁴⁴

Minthogy azonban első kötetének, kötetének pusztán véletlenszerű elrendezése egyik szerzőről sem tehető fel, nézetem szerint két lehetőség marad. Vagy azt kell feltételeznünk, hogy a lírai személyiség színrevitelének korábban nem ismert alakzataival van dolgunk, vagy azt, hogy az egyes versek kötetbe rendezésének egy, a klasszikustól eltérő hagyománya érvényesül bennük. (Az igazság talán most is a kettő között van.)

A klasszikustól eltérő kötetkompozíciós mintaként az európai romantika néhány nagy hatású versciklusát, a közköltészet nyomtatott és kéziratos gyűjteményeit, valamint a műnépdal-ciklus Kisfaludy Károly megteremtette műfaját kell számba vennünk.

Wordsworth és Coleridge híres *Lírai balladák* (*Lyrical Ballads*, 1798) kötetének (az előbbtől származó) előszavát gyakran idézi a szakirodalom mint a romantikus líra poétikai törekvéseinek fontos dokumentumát. Kevesebb szó esik arról, hogy Wordsworthnek nemcsak ez, hanem az 1815-ös *Poems* című kötet is szerkesztett verseskötet. A *Poems* zseniálisan újszerű, az antik mintákat teljességgel felülíró kötetkompozíciójának háttérében álló művészetfilozófiai belátásait maga a költő részletesen kifejti *Előszavában*. Költeményei eszerint – cizellált rendszerének itt csupán egy szeletét kiragadva – három elv szerint rendeződnek ciklusokká: „vagy az elme képességei szerint, amelyek létrejöttükben főszerepet játszottak, vagy az öntőforma szerint, amelyben alakjukat elnyerték, vagy a

43 VÖRÖSMARTY Mihál' *Munkái*, I, *Versek*, Pest, Trattner-Károlyi' tulajdona, 1833.

44 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei* (1844. január–augusztus), szerk. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Bp., Akadémiai, 1983 (Petőfi Sándor összes művei, 2; a továbbiakban: PSÖM 2), 124–125; RATZKY, i. m.

tárgyuk szerint”.⁴⁵ Ezekhez negyedik rendező elvként, mintegy az előbbieknél keretet adva az emberélet szakaszainak egymásutánja csatlakozik. Így a *Poems* két kötete egyaránt tartalmaz az életkorok témájához rendeződő ciklusokat (pl. *Poems Referring to the Period of Old Age*), a tárgy és/vagy a forma szerint összetartozó ciklusokat (pl. *Sonnets Dedicated to Liberty*) és az elme képességeihez rendelt ciklusokat (pl. *Poems Proceeding from Sentiment and Reflection*).⁴⁶ A *Poems* példája arra hívhatja fel a figyelmet, hogy az önálló költeménynél nagyobb lírai formákban való gondolkodás és a személyiség nyelvi-költői megjelenítésének törekvése a romantika korában újult erővel kapcsolódik össze, és ez önmagában is új fejezetet nyit a verseskötet poétikai formációjának alakulástörténetében.

A kortárs európai példák közül Heine *Buch der Lieder* (1827) emelkedik ki, amely a pálya első évtizedének termését egymást kronologikusan követő, néhány évet felölelő ciklusokba rendezi. Az egyes műfaji vagy tematikus ciklusokon belül azonban felborul a keletkezés időrendje. A ciklusok nyitó és záró versei – amint arra Maria-Christina Boerner rámutat – gyakran a közrezárt darabok beszédhelyzetétől, hangnemétől való ironikus távolságtartást jelzik, miközben az egész köteten átszövődik a Don Quijote-szereppel való játék hol explicit, hol utalásos módon.⁴⁷ Ez az eljárás ugyan nem idegen az önreflexív, illetve *ars poetica*-versek kiemelésének Horatius óta ismert gyakorlatától, mégis más minőségű, többértű intertextuális kapcsolatot jelent a keretversek és a közrezárt szövegek között. A *Lyrisches Intermezzo* Proológusában a szerelmes lírai hős Don Quijote-i figuraként álmodozik a szerelemről, és öleli a pusztá levegőt a nyomorúságos poétaszobában, míg a ciklus LXV. (záró) verse (*Die alten, bösen Lieder...*) koporsóként („großen Sarg”) zárul a szerelem történetét végigjáró kompozíció „rég, rossz dalaira”. (A következő a *Heimkehr* című ciklus, melyből Petőfi már Pápan lefordított egy darabot tanára, Tarczy Lajos felkérésére. Ennek keretversei szintén többszölamú párbeszédet folytatnak egymással és a közrezárt szövegekkel egyaránt.) A heinei kötetkompozíció jelentőségét megnöveli, hogy Petőfi esetében legkésőbb a pápai tanévtől számolhatunk a *Buch der Lieder* ismeretével.⁴⁸

45 „[...] either with reference to the powers of mind *predominant* in the production of them; or to the mould in which they are cast; or, lastly, to the subjects to which they relate.” William WORDSWORTH, *Preface to Poems (1815)* = W. W., *Selected Poems*, ed. John O. HAYDEN, London, Penguin Books, 1994, 463.

46 Vö. William WORDSWORTH, *Poems*, I–II, London, 1815 = <https://archive.org/details/poemsbywilliamwo02word> (letöltve: 2017. jan. 17).

47 Maria-Christina BOERNER, *Der «Meister der Anordnung»: Gedichtzyklen bei Heinrich Heine. Vom Buch der Lieder zum Romanzero = Die Architektur der Wolken: Zyklisierung in der europäischen Lyrik des 19. Jahrhunderts*, Hg. Rolf FIEGUTH, Alessandro MARTINI, Bern, Peter Lang, 2005, 162–167.

48 Vö. PETŐFI Sándor *Összes költeményei, 1838–1843*, kiad. KISS József, MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1973 (Petőfi Sándor összes művei, 1), 313–316.

Külön vizsgálatot érdemelne a kötetkompozíció szempontjából Pierre-Jean de Béranger 1839-es *Összes műveinek (Oeuvres complètes)* három kötete, amely Petőfinék Horváth János szerint megvolt, és amelyből több verset le is fordított.⁴⁹

A műnépdalok és a közköltészeti hagyomány „kompozíciós” mintái

Ha a klasszikustól eltérő kompozíciós gyakorlatokat vizsgáljuk meg, ilyen lehetett a korban azon lazán szerkesztett és többnyire álneves irodalmi népdalciklusok divatja, amelyet Kisfaludy Károly 1829-es Aurora-beli népdalciklusa kezdett meg. Ez utóbbiban azonban a *varietas* elvén kívüli (formai, esetleg tematikus) szerkesztési elvet nem lehet észrevenni. Petőfi folyóiratbeli műnépdal-ciklusaira már csak azért is volna hiábavaló ráfogni valamiféle szerkesztettséget, mert ezek sorrendjét a kötetbeli ciklusokban sem tartotta tiszteltben.⁵⁰

Hátravannak még a közköltészet kéziratos dalgyűjteményei, amelyeket, valószínűleg alkotóikat is, Erdélyi és Petőfi egyaránt jól ismert. Szerencsénk van, mert a közköltészet hagyományának jelenlétét az irodalmi népiességben már Horváth János tudatosította, és specifikusan Petőfinél azóta részleteiben is feltárta az irodalomtörténet-írás.⁵¹

Kerényi Ferenc Petőfi-monográfiájában a közköltészeti hagyomány és a Petőfi-líra kapcsolatának kétirányú voltára is több helyütt rávilágít: „Petőfinék, mint azt többször láthattuk, a közköltészet természetes közege volt. Ő maga is merített belőle, művelőivel személyes kapcsolatokat ápolt. Cserében ez a közeg lett költészetének legfőbb terjesztője.”⁵²

Csörsz Rumen István egy nemrég megjelent, hiánypótló tanulmányában bemutatja a költő „közköltészeti környezetrajzát”⁵³ is. Ennek során egyrészt számba veszi a lehetséges találkozási pontokat a kiskunsági mezővárosok eleven közköltészeti hagyományától, a kollégiumi diákköltészen át a színésztársaságok (népszínművekben is elhangzó) repertoárjáig. Másrészt stílusrétegek szerint szétválogatja a főbb közköltészeti hatásokat a költő korai életművében. Az első kötetének kézirátát összeállító Petőfi szempontjából a hatalmas szövegkorpuszt mozgó hatástörténeti elemzéseknél most az ezekből kirajzolódó összkép a fontosabb. A gyors tollú költőé, aki az intézményes irodalommal való időszakos

49 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922, 70. Vö. PSÖM 2, 299–301.

50 Vö. pl. *Ez a világ a millyen nagy...* kezdetű népdalának jegyzeteivel! Uo., 350–352.

51 HORVÁTH J., *A magyar irodalmi népiesség...*, i. m.; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris monográfiák), 153–155; Csörsz Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226.

52 KERÉNYI, i. m., 154.

53 CSÖRSZ, *Pönögei Kis Pál...*, i. m.

találkozásai közben könnyen arat alkalmi sikereket bor- és népdalaival, néprománcaival a közköltészet közegében,⁵⁴ verseinek örökké magával hordott kéziratcsomóját pedig talán az aktuális sikerektől sem függetlenül rendezi újabb és újabb kötettervvé. Erdélyi, a berzétei „instruktor”, majd jurátus és patvarista életközege ugyan különbözött Petőfiétől,⁵⁵ első kéziratos kötetterveire, tiszázataira azonban pontosan illik az előbbi leírás.⁵⁶

A közköltészeti alkotásmód hatása tehát kimutatható mind Erdélyi, mind Petőfi pályakezdésében. Jelen dolgozat kérdésfeltevése szempontjából érdemes azt is megvizsgálni, hogy a XIX. század első felének kevés nyomtatott és számos kéziratos énekes gyűjteménye kínált-e bármiféle mintát első kötetterveik anyagának elrendezésében is.

Első magyar nyomtatott antológiánk a váci *Énekes Gyűjtemény*, amelyet Csörsz Rumen István éppen a *Doromb* első kötetében kimerítő alapossággal elemzett.⁵⁷ A gyűjtemény második, feltehetően 1801-ben megjelent darabjának 95 versében Csörsz meggyőzően mutat ki „megkomponált, tematikus csoportokat”.⁵⁸ (Az 1799-es első kötet egyébként betűrendben közli az énekeket, ami nem szokatlan a műfajban, és még Erdélyi János első kötetében is látni fogjuk e praktikus szempont érvényesülését.) A második kötet szerkezete Csörsz elemzésében néhány darabból álló, tematikus mikrociklusokat mutat, amelyek témái (szerelem, bor, barátság, remény, álom stb.) többször is visszatérnek – ez inkább a szerkesztés asszociatív folyamatszerűségére enged következtetni. Átfogó komponáló gondolatra utal azonban a kötet invokációja (*Ösztön a' barátságos mulatságra*: egy – talán saját kezű – Csokonai-átirat), és záró ciklusa.⁵⁹ A váci *Énekes Gyűjtemény* hatása egészen a sárospataki *Érzékeny és víg dalokig* (1826, 1834), sőt a beküldött kolligátumokon keresztül egészen Erdélyi János *Népdalok és mondák I–III.* (1846–1848) című népköltési gyűjteményéig kimutatható.⁶⁰

Hasonló, néhány darabos kisciklusokból lazán szerkesztett kompozíciót mutat a XIX. század első felének számos kéziratos dalgyűjteménye is.⁶¹ Ebbe a típusba tartozik a Pápán, „A' Reformátusok' Fő Iskolájokban Tanuló” Már-

54 Uo., 210–214.

55 T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok emlékezete), 48–50.

56 Az alább még említendő kéziratos kötetek lelőhelye: Erdélyi Tár (a továbbiakban: ET), 25. kötet; ET 38. kötet; ET 39. kötet.

57 Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok I*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012.

58 Uo., 145.

59 Uo., 157–159.

60 Uo., 141.

61 A Petőfi szempontjából releváns gyűjteményeket áttekinti: Csörsz, *Pönögei Kis Pál...*, i. m.

kus István részben kottás *Dalos-könyve*,⁶² valamint Szálas B. szintén pápai énekeskönyve,⁶³ utolsó lapján Erdélyi János 1839-es *Juhász a hegy oldalán* kezdetű műnépdalával (amely azonban a költő első kötetében jelent meg először 1843 legvégén).⁶⁴ A kolligátum így 1844 utánra datálható, vagyis elképzelhető, hogy Szálas B. Petőfi fiatalabb kollégiumi társa volt. Ebbe az asszociatív szerkesztett típusba tartozik Petőfi aszódi, majd selmeci iskolatársa és (egészen 1845-ig) jó barátja, Neumann Károly *Canticája*, amely vegyesen tartalmazza a biedermeier német nyelvű sikerdarabjait, szlovák nyelvű (egykorú kéztől törölt) énekeket és magyar műdalokat, majd önálló *Népdalok* című ciklussal zárul.⁶⁵

Markáns kötetkompozíciója miatt érdemel figyelmet L. J. *énekeskönyve*.⁶⁶ A saját kezű lapszámozás hiánya és főként a félbemaradt versszakok arra utalnak, hogy a lapok később és hiányosan lettek egybefűzve. Éppen ez tette lehetővé a folyamatszerű, asszociatív szerkesztés túlszárnyalását. Egyazon szerzők verseit csokorban közli, jól körvonalazott tematikus ciklusok alkotják (a barátságról, az örömről, a szerelmi sóvárgásról, a magyar történelmi sorscsapásokról), műfaji ciklusként különül el a „Magyar Köznép Dallai” hat darabjával. Valószínűleg az sem véletlen, hogy Virág Benedek dalaival nyit, és Kisfaludy Károly dalaival zárul, hanem a XIX. század eleji közköltészeti repertoár élén és végén álló klasszikusok előtt tiszteleg ezzel az elrendezéssel. Szerző megjelölése nélkül szerepel Kisfaludy Károly *Karácsonyék* című, 1929-es balladája, aminek alapján az énekeskönyv keletkezése az 1830-as évekre tehető.

A sárospataki nyomtatott daloskönyvek,⁶⁷ Tompa Mihály kottás *Dalfűzérkéje*,⁶⁸ valamint Kecskeméthy Csapó Dániel négykötetes *Dalfűzérkéje*⁶⁹ sem módosítják lényegesen azt a képet, amely XIX. század eleji közköltészeti tradíció kötetkompozíciós gyakorlatáról a fenti példákból kirajzolódott. Ez pedig összefoglalva: fűzerszerűen összekapcsolt tematikus kisciklusok egymásutánja, benne a népdalok műfaj szerint elkülönülő csoportjával. A gyűjtemények több mint felét kitevő szerelmi témájú költemények mellett a barátság és a hazaszeretet,

62 OSZK, Zeneműtár, Ms. Mus. 2300.

63 OSZK, Kézirattár, Oct. Hung. 1616.

64 Vö. ERDÉLYI JÁNOS *Összes költeményei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin, VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007 (Kötelező ritkaságok, 7), 523.

65 Kiss József, IRÁNYI István, *Petőfi aszódi és selmeci iskolatársának daloskönyve*, ItK, 77(1973), 99–108.

66 OSZK, Kézirattár, Oct. Hung. 1697.

67 *Régibb és újabb, részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*, Sárospatak, 1826; *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye*, Sárospatak, 1834.

68 *Dalfűzér 1844: Tompa Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye*, kiad., tan. POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1988.

69 KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból fűzve*, I–IV, Pest, Emich Gusztáv, 1844–1846.

valamint az ezekkel összefüggő hűség és emlékezet témái (és ciklusai) szerepelnek nagy súllyal. (Erdélyi és Petőfi első kötetének is fontos és hasonló arányban megjelenő témái!)

A közköltészeti alkotásmód gyakorlatának és poétikájának ismerete mellett (részben azzal szemben) azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy mind Erdélyi, mind Petőfi esztétikailag rendkívül tudatos és persze iskolázott alkotók. Nemcsak tudatában vannak egyszeri és megismételhetetlen műveik értékének, de azok utóéletét is árgus szemmel követik – amint erre Margócsy István nagyhatású Petőfi-tanulmánya fölhívta a figyelmet.⁷⁰

A kötetkompozíció funkcióváltása: Erdélyi János *Költeményei*⁷¹

Erdélyi János három versének 1836-os Aurora-beli közlése óta ismert és divatos költőnek számított, 1837-es *Pórfúja* pedig – mint arra T. Erdélyi Ilona figyelmeztet – egyenesen „viharos visszhangot vert” az ifjúság körében: „Ötször közölték gyors egymásutánban, németre Max Falck, azaz Falk Miksa fordította, illetve szelídítette.”⁷² Nem csoda, hogy az évtized végére összegyűlt, folyóiratokban és évkönyvekben jórészt publikált versanyag önálló kötetben való megjelenítését a költő korábban három ízben is megkísérelte.⁷³ Az író kéziratos hagyatéka (Erdélyi Tár) három ilyen, a szerző által összeállított, lap- és sorszámozott kötettervet tartalmaz: *Versek I.*, *Versek II.* és *Dalok* címen, Erdélyi Pál, a költő tudós fia által rendszerezett kötetekben.⁷⁴ A *Versek I–II.* kötete, ahogyan Erdélyi Pál jegyzete és a verskéziratok számos javítása is utal rá, talán nem készült impúrumnak. Inkább a versanyag köteté rendezésének kétféle kísérlete látható bennük. A költő által adott *Versek* cím⁷⁵ feltehetően egy több ciklusra terjedő kötet főcíme lett volna. Erre utal, hogy az alatta szereplő, Kölcséytől származó mottót („A’ dalköltőn fekszik átok”) saját kezűleg áthúzta, ám hat lappal később, a számozatlan lapon álló „Dalok” (al)cím alatt újra szerepel.⁷⁶ A két címlap között az *Ajánlás* című vers áll, amely soha nem jelent meg nyomtatásban. A *Dalok*

70 MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet* = M. I., *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 48–74.

71 Az alábbi fejezetben a verscímek és idézetek mind az eredeti kötetből származnak: ERDÉLYI János *Költeményei*, Budán, 1844. A keletkezési idejünkben és egyéb filológiai kérdésekben összes verseinek modern szövegkiadását használom: ERDÉLYI Összes *költeményei*, i. m.

72 T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János költészete [Utószó]* = ERDÉLYI Összes *költeményei*..., i. m., 479.

73 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János*, i. m., 102.

74 Ezúton is köszönöm T. Erdélyi Ilona nélkülözhetetlen szakmai tanácsait és a kéziratos anyagba való bepillantás lehetőségét!

75 ET 38. kötet, 1.

76 ET 38. kötet, 7.

ebben az összeállításban a *Dalforrás* című ars poeticával kezdődik, amely a *Költeményei* kötetben a 36. lapon szerepel, mert ott – mint látni fogjuk – egy kiforrottabb „programvers” veszi át a helyét. A *Versek I.* még egy belső címlapot tartalmaz a számozatlan 157. lapon *Népdalok* felirattal, utána néhány műnépdal, majd ismét más műfajú versek következnek. A *Versek II.*-t Erdélyi Pál jegyzete szerint kisebb fogásokból sikerült utólag összeilleszteni. A töredékekből összeálló kézirat eredeti lapszámozásai és műfajjelölő alcímei mégis egy egységes kötetterv körvonalait adják ki, amelyben ezúttal a műfaj szerinti csoportosítás elvét követte a költő,⁷⁷ hasonlóan ahhoz, ahogyan Vörösmarty 1833-as kötetében látható volt. Mindkét kéziratot kötet versei 1835 és 1839 között keletkeztek.

A *Dalok* címet viselő kéziratot kötetterv már valóban nyomdai tisztázattal lehetett. Amint azt Erdélyi Pál bevezető jegyzete is közli, a 143 lapot tartalmazó kéziratkötet a költő 118 darab, 1835–1839 között keletkezett versét gyűjti össze, amelyek közül 86-ot majd a *Költeményeibe* is fölvesz. Erdélyi Pál szerint erre a kötettervre céloz az a saját kezű, majd saját kéz által törölt, de kibetűzhető rájegyzés, amely a *Vegyes költemények I.* 176b levelén olvasható: „Ezen könyvbe zárt dalokat [...] akarám kiadni 1840-ben, de pénzem nem volt, elmaradt.” Érdekes megfigyelni, hogy a két *Dalok* címet viselő kézirat (*Versek I.* és *Dalok*) és a *Költeményei* között a nyitó versek összetétele alig változott: a *Versek I.* első hat darabjából öt megtalálható a *Dalok* első nyolc verse között, ez a nyolc pedig (az egy *Dalforrás* kivételével, amelyet az eredetibb *Hárfáhozra* cserélt) szerepel a *Költeményei* első tizenhat szövege között. Az összevetésből a kötetkompozíciók elvek formálódására is következtetni lehet. Már a *Versek I.* nyitányában körvonalaódik ugyanis egyfajta vándor-önmetafora, amelyet a fölvelt újabb költemények csak tovább erősítenek, így az *Alkonyi dal* beépítése a *Dalok* negyedik helyére, majd a *Honvág*, *A' bujdosó* és a *Csónakos* beszúrása a *Költeményei* első tíz verse közé. A két kézirat közötti legfőbb változás a *Könyörgés* című vers beillesztése a *Dalok* élére, a nyomtatott kötetben pedig a *Könyörgés* elé kerülő ars poetica, a *Hárfához*. (Ezek szerepéről a nyomtatott kötet kapcsán lesz szó.)

Erdélyi János már elismert költő és tudós, a Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság tagja volt, amikor 1843 karácsonyán első verseskötete (1844-es dátummal) végre kijött a sajtó alól – szinte egy időben a *Népdalok és mondák* első gyűjtési felhívásának megjelenésével. Miután Erdélyi 1842-ben a Kisfaludy Társaságban megtartotta híres székfoglaló előadását (*Népköltészetről*), Székács József „Népünk költője!” megszólítással kezdte üdvözlő beszédét.⁷⁸ Ez a cím népdalai jogán illette meg, melyek nagy részét e korai pályaszakaszban írta, 1844-es kötetében pedig már huszonegy darabos önálló ciklusként szerepeltek: cím helyett csupán sorszámmal ellátva a *Népdalok* gyűjteményes cím alatt. Ez a szerkesztői

77 ET 39. kötet.

78 T. ERDÉLYI Ilona, Szakál Lajos – a „népköltő”, ItK, 77(1973)/2–3, 215.

eljárás, amely a műnépdalok fiktív szóbeli eredetének paratextuális jelzésként értelmezhető, Kisfaludy Károly óta bevett gyakorlat a – gyakran álneves – folyóiratközlésekben, ám önálló szerzői verseskötetben talán Erdélyi alkalmazza először. (Jelenleg nincs módom ellenőrizni ezt a sejtésemet, tény, hogy Vörösmarty fent említett kötetében az inkább stílus-, mint műfajjelölő *Népies dalok* alcím alatt önálló címekkel szerepelnek az egyébként különféle műfajú versek,⁷⁹ Czuczor Gergely *Poetai Munkái*nak első kötete pedig jórészt népdalait hozza, de külön címek alatt, és sehogyan nem utalva „népdal” voltukra.)⁸⁰ A kötetét összeállító Erdélyi döntése egyaránt értelmezhető a közköltészeti gyűjtemények „Köznépi Dalok”-ciklusainak folytatásaként, illetve a naivat is megszólaltatni képes romantikus költő gesztusaként – aki „műköltészetet és természeti költészetet hol összevegyíteni, hol egyéolvasztani”⁸¹ törekszik. Erdélyi *Költeményei* nem csupán a *Népdalok* ciklussal, hanem az egész kötetet átfogó, rétegzett kompozícióval a *Himfy* óta először ad határozottan új választ a „Hol kezdődik és hol ér véget a vers?” kérdésre – már a Schlegelek *Universalpoesie*-jének értelmében. Az alábbiakban kísérletet teszek az egyes verseknél nagyobb jelentésszerkezetek, vagyis Erdélyi kötetkompozíciójának fölfejtésére, folyamatosan ügyelve a kötetépítés eddigiekben vázolt korabeli kontextusára.

A versszövegeket körülvevő szövegeken kezdve különösen a kötet cím és a tartalomjegyzék érdemel figyelmet. A semleges *Költeményei* cím ugyanis látszólag nem utal átfogó szerkesztési elvre: címzettre, témára, narratívára, esetleg műfajra. A tartalomjegyzék ráadásul egyrészt a betűrendbe szedés közköltészeti gyűjteményekből (pl. váci *Énekes Gyűjtemény*ből, [1799]) ismert megoldását alkalmazza, amely a kedvenc darabok könnyebb kikereshetőségével a versek elszigetelt olvasását, a kötet antológiaszerű használatát irányozza elő, másrészt lehetővé teszi a szövegek és a szerzői-költői életút egymásra olvasását a keletkezési helyek és évszámok feltüntetésével. Mindezek a paratextusok tehát már meglévő, a versszövegek felől nézve *transzcendens* rendező elvek hírnökei, amelyek inkább elterelik a figyelmet az általuk közrezárt szövegkorpusz *immanens* rendjéről.

A kötetet két ars poetica keretezi. A *Hárfához* (1840) a költői mesterség eszközét invokálja, a metonímiát feloldva tehát a költészetben ismeri fel a személyes élet kulturális emlékezetbeni meghosszabbításának eszközét, akárcsak Horatius a *Carmina* utolsó versében, az *Exegi monumentum*ban. Másrészt szintén Tibur dalnokát követve a költészetet „A’ nagy gyülekezet” fölé emelő tevékenységnek

79 VÖRÖSMARTY, i. m.

80 CZUCZOR Gergely *Poetai Munkái*, Buda, 1836.

81 August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Athenäum töredékek*, ford. TANDORI Dezső = A. W. SCH., F. SCH., *Válogatott esztétikai írások*, s. a. r. ZOLTAI Dénes, Bp., Gondolat, 1980, 280.

láttatja, amelynek élvezete csak a beavatottaké: „Az ál hivek, rabelmék, // 'S a szeretetlenek” ki vannak zárva ebből a szent cselekményből. Ellentétben azonban a *Carmina* III. könyvének kezdőversével (*Odi profanum volgus...*) nem a műzsai tudományok/művészetek szempontjából avatatlan (profanum) tömeget utasítja el, hanem egyrészt a „rabelméket”, vagyis azokat, akik nem tudnak különbséget tenni „a dolgokban létező tulajdonok és a mi fejünk fogalmainak tulajdonai között”,⁸² más szóval időtlennek hitt esztétikai előítélettel közelítenek a műalkotásokhoz; másrészt a „szeretetleneket”, vagyis azokat, akik nem képesek a „lelket, magát a belső embert hallani, s költői szóban, hogy az magát mondja és tárja fel előttünk szíve legtitkosabb redőii”.⁸³ A feltűnő hasonlóság Horatius *Odi profanum*ának, valamint Babits szintén kötetkezdő *In Horatium*ának beszédhelyzetével tehát inkább felszíni, Erdélyi költészetfelfogása nem szellemi arisztokratizmussal jellemezhető, éppen ellenkezőleg, olyan lírai érzelmességgel, amely leginkább a rousseau-i, herderi antropológiai fordulat felől érthető meg.

A kötet két évvel később keletkezett, *Búvigasz* című záró verse szerint a költészet vigasztalás az élet elveszett boldogságáért, mely felfogás már inkább a későromantikus, a művészetet ellenvalóságként értelmező esztétikákkal rokonítható. Másrészt a műalkotás ára, feltétele éppen a szenvedés: „[é]n szívemet búval vigasztalom”. A két *ars poetica* keletkezését mindössze két év választja el egymástól, míg a kötet 1835–1843 közötti verseket foglal magába, a keretversekben megfogalmazott *ars poetica*k lényeges különbsége miatt a közrezárt szövegek mégis a két művészetfelfogás között megtett útként értelmezhetők.

A kötet második darabja (*Könyörgés*) egyfajta *Hymnus*-parafrázis, amely a polgárosodás konkrét erkölcsi programadásával folytatja Kölcsey gondolatmenetét. Kiemelt helyén nyilván e költészet nemzet iránti elkötelezettségét, közösségi karakterét hivatott demonstrálni, összhangban az évtized szellemével. A könyv utolsó előtti darabja (*Választó-gyűlés. 1458.*) pedig szintén nemzeti-történelmi témájával tűnik ki a környezetét alkotó versek közül, így a két vers újabb, belső keretet hoz létre, amely nemcsak jelentésével, de térbeli kódolásával is *leszűkíti*, a történelmi időben aktualizálja a személyiség esztétikai közvetítésének a külső keretben megszólaló romantikus-szентimentális felfogását.

A kötet harmadik versétől kezdődő sorozatban (*Alkonyi dal, Az ős, Honvágy, A bujdosó*) az „élet – úton levés – vándorlás” teljes romantikus toposzrendszere kibontakozik, ami felkínálja, hogy a versek térbeli egymásutánját egy tágan értelmezett narratívaként olvassuk. Ezáltal Erdélyi keletkezésük kronológiáját teljesen figyelmen kívül hagyva egy, a valóságos életrajztól eloldott folyamatot rajzolhat ki a költeményekből. Ezt a hatást erősítik a kompozíció olyan eljárásai, amelyek egy fiktív életrajz időviszonyába fordítják át a versek térbeli

82 ERDÉLYI János *Válogatott művei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986, 755.

83 *Uo.*, 756.

viszonyát. Így került például a *Késő bú* című, az anya haláláról (szintén a vándor helyzetében) szóló, 1838-as panaszdal nyolc verssel előbbre a rá visszautaló („Nem telt ki még a’ gyászolás / Anyám után”) 1837-es *Könnyeimnél*. (Az életrajzi szerző édesanyja 1841-ben hunyt el.)⁸⁴ Az így megteremtett fiktív vándornarratíva egységét mutatja, hogy a motívumot térben és időben is kibontja az egyes költeményekben. Az előbbi (magától értetődőbb) dimenzió jelenik meg például a *Révben* és a *Vándordal* címűben, utóbbira az *Eszmélet*, a *Barátomhoz* és *Az ősz* című vers példája sorolható. A kötet vándordalai, vagy legalább „vándor” önmetaforizációt alkalmazó költeményei szinte kivétel nélkül itt, a kötet első huszonnégy darabja között szerepelnek. Ezzel a statisztikai adattal érdekesen vág egybe, hogy első kötete két évét-ciklusát Petőfi is vándordallal, vándormetaforikával indítja (*Hazámban*, *Távolból*), sőt ezek felől olvasva a harmadik (1844-es) ciklus- és kötetzáró *Az alföld* is vándorversnek tekinthető – a szülőföldre való (végső) visszatérés motívumával. Ratzky az előbbi kettőt, valamint a *Katona barátomhoz* és *A Dunán* címűeket a „korábbi élethelyzetet” összefoglaló, bevezető szövegekként értelmezi.⁸⁵

A domináns vándormetaforika mellett az első negyedszáz vers a korszak költészetének kedvelt témáit és motívumait vonultatja föl, mintegy e líra sokhangú voltát demonstrálva: hűség, barátság, szerelem, Endymion-motívum, és persze hazaszeretet, de Petőfihez hasonlóan a szülőföld általi meghatározottsággá egyénítve. Az egyes darabok elrendezéséből motívumháló keletkezik (csak néhány példán érzékeltetve): a *Honvág* című verset *A bujdosó* követi, *Az ősz* első sorával („Vándorélet’ véghatárán”) kapaszkodik az előtte álló *Alkonyi dal* záró szituációjába („Az élet’ estvelén?”). A sorban 22. helyen álló *Ósdiakhoz*, amely a múltba révedő nemesi büszkeséget Petőfit idéző iróniával ítéli el, párbeszédet folytat a sorban 30. *Zrínyi, a költővel*, amely a nemzeti költészet megújítását éppen ez előbbi gondolatmenetét folytatva képzei el. A két 1838-as vers korábbiakat zár közre, amelyek közül az *Álom* és a *Családelet* szorosabban összefüggő kisciklust alkotnak. Hasonlót a *Patak táján* és az utána következő (két évvel korábbi) *Sírkertben* kettősehez, amelyek a régi barátok tematikát elégikus hangon szólaltatják meg. Négy év különböző címeken már részben megjelent négy költeményéből áll össze a *Tavaszdalok* című ciklus, amelyre 33 lappal később a szintén négydarabos *Őszi dalok* válaszol. Érdekesebb ezeknél négy egymás mellé helyezett 1837-es és 1839-es költemény, amelyek így egy gondolatmenet ívét rajzolják ki a lengyel nemzet rabságától (*Éjszakra*), a jogfosztott társadalmi rétegek rabságán át (*Pórfiú*) a XIX. század szörnyű jelképévé emelt bitófáig (*Egy bitóra*), majd a természetes egyenlőség visszanyerésének és a társadalmi szerződés újrakötésének rousseau-i gondolatáig (*Május elsőjén*).

84 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János, i. m.*, 89.

85 RATZKY, *i. m.*, 153.

Műfaji-formai ciklust alkot tizenegy, 1838–1843 között keletkezett szonett, tematikusan pedig a korábbiakban is tapasztalt nemzeti – személyes, szerelmi – nemzeti ritmust követnek a *Kinizsi kardjától A kor átka* címűig. A terjedelmében is legjelentősebb ciklust természetesen a *Népdalok* jelentik, amelyekről Horváth János joggal írhatta, hogy egyik-másikkal „a nemzeti műdal küszöbén állunk”.⁸⁶ Erdélyi – ahogyan az egyébként Petőfi első lírákötetében is megfigyelhető – keretet is komponál a verscsoportnak, azaz a ciklust határoló két költeményt sem véletlenszerűen helyezi oda. A *Népdalok* előtt a *Pásztoróra* a címében is ígért szerelmi beteljesülést szókimondóan, nyelvileg is játékosan jeleníti meg – mintegy előrevetítve, de még az irodalmias, biedermeier nyelvi regiszterben a jórészt szerelmi témájú népdalok természetesebb, a társadalmi illemről keveset tudó szerelemfelfogását.

Szép volt az óra, – kár a' voltért!
Kebel kebelhez olly közel fért,
Együttakart és összeérezett,
Éldelt, örült, cserélt, adott, vett.
Reményi elcsillapodának,
Emléki mind elhallgatának.
Mult a' jövővel egyetemben
Ölelkezett a' dus jelenben.
Értünk a' kéj' lángzó fokára,
Melly minden földi jó' határa,
Mellyen tul a' roppant világban
Nincs semmi üdv a' pusztaságban,
Csak káröröm, széttört remények
'S fájdalomi emberek' szívének.

A 21 versből álló ciklust a *Csárdás* című, a népdalok közeget és hőseit epikus-leíró műfajban megjelenítő életkép követi.

Az itt nem említett kisciklusok mellett a versnél nagyobb jelentésszerkezetek külön fajtáját jelenti az a bibliai utalásháló, amely a *Reményhez*, az *Uj Mózes* és a *Zarándok* című darabokat összefogja. Az elsőben még zöld ágat és reményt óhajtván von Noéval párhuzamot, az *Uj Mózes*ben már népének törvényt kérő és azt közvetítő szerepben (!) fohászkodik a tíz parancs helyett egyért a két hazának, majd a remény és hit után a *Zarándok* lírai beszélője az elhagyatott vándor archetipikus léthelyzetében ismeri föl a szeretetet hirdető Krisztussal való osztozás lehetőségét. (A Megváltóra egyébként csak egy körülírással utal: „Puszták' dicső zarándoka”.) A vershármás a megtalált és bibliai utalásrendszerrel birtokba vett közösségi költőszerep dokumentuma.

86 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség...*, 316.

A *Képecskék* és a *Búdalok* gyűjteményes cím alatt 6–6 (többnyire különböző években keletkezett) verset összefogó ciklusát egy 34 darabos epigramma-füzér követi, majd valamivel hátrébb a kötet egyik legjelentősebb verscsoportja, tragikusan és fiatalon elhunyt felesége emlékére írott gyászversek sora zárja a kötetet. Ide tartoznak a *Cornélia' emlékezete*, *Életemből*, *Tűnődés*, *Egy mátkának*, *Látogatás*, de a következő *Erdély' földén* címűben is érezhető még a gyász hangja. T. Erdélyi Ilona így ír e versek egykorú fogadtatásáról: „A halál költészete korábban sem volt idegen számára, de ekkor Erdélyi olyan személyességgel, oly mélyről jövő fájdalommal, végtelen szomorúsággal szólalt meg, amellyel addig nem találkoztak.”⁸⁷ A szerkesztő szándék mindazonáltal ebben a ciklusban is nyilvánvaló nemcsak azért, mert a versfüzér öt darabja között keletkezett, más tárgyú költeményeket kiostálta, hanem főként azért, mert a hitet is megrendítő kétségbeeséstől az elmélyült és elcsendesült gyászig az érzelmek egész ívét bejárja. Tudatosságot gyaníthatunk abban is, ahogy öt más tárgyú vers után az elcsitíthatatlan fájdalom újra visszatér előbb egy szelíd humorral-fájdalommal önjellemző zsánerképben, a *Czifra nyomorúságban* („Özvegyszer' házának / Isten a' gazdája” kezdettel), majd a halott hitvest megszólító a *Szerelem utóhangja* című darabban. A kötet súlypontjait átrendezte ez a zárt tömbként fölvetett gyászciklus, és a többi szöveggel nem elegyedő, eltérő beszédhelyzetben megszólaló gyászversek nyomot hagytak Erdélyi költészetfelfogásán is, amelyet véleményem szerint a záró vers kiválasztása is jelez.

A kisebb szövegcsoporthoz kötetbeli elrendezésében érvényesülő különféle (műfaji, tematikus, motivikus és oksági) szerkesztési elveken túl a kötet globális kohéziójában tehát mintha két, egymást nem feltétlenül erősítő elgondolás érvényesülne. Az egyik a kötet első 24 verséből kirajzolódó fiktív vándor-narratíva, amely az egyes versek beszélőiből egy, a szövegekben és a szövegek között úton levőként bemutatott „lírai hőst” teremti. A másik a kötet végén elhelyezett gyászciklus, amely olyan darabjaival, mint a *Cornelia emlékezete* felülírja ezt a fiktív vándor-narratívát. És nem csupán a valós életrajz megjelenése miatt, hanem főként azért, mert a bennük megszólaló lírai én „világképi” attribútumaival is áthágja az eddigiekben megteremtett egyezményes vallásos-teleologikus világértelmezést:

Ugy vége mindennek, nincs mit remélni,
 'S a' hit, fönségében, hazug tündérrege.
 És nem fog a' siréj után derengeni
 A' nagy nap, a' dicső feltámadás' rege.
 Ugy mint fa, mint a' kő, alszol te, kedvesem,
 'S a' mennyben képedet hiába keresem.

87 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János költészete [Utószó]*, i. m., 485.

Nem csoda, hogy innen nézve a fiktív narratíva tetőpontján meglelt vallásos-közösségi költőszerep is felülíródik, és a kötetzáró *Búvigaszban* a költészet az életből való menekülésként kap új értelmezést:

Az életben nagy kedvem nem telik;
Te állsz nekem még ösmerős vidék,
Hol szenvedőkért van borútlan ég,
Hol lelkemet dalhangok ihletik.

Esettanulmányomban Erdélyi János első verseskötetének kompozíciós elveit vizsgálva igyekeztem felvázolni a kérdés poétikai és költészettörténeti kontextusát is. Azokat a lehetséges mintákat és azt a nézetrendszert tehát, amelyek szerint az 1830–1840-es években fellépő költőnemzedék az egyes versnél nagyobb jelentésszerkezetekben gondolkodott. Úgy látszik, hogy a felélénkülő népköltési gyűjtésekben, a divatossá váló műnépdal-ciklusokban és a közköltészeti gyűjtemények „köznépi dalaiban” felismert, az irodalométól eltérő szövegfogalom is szerepet játszott abban, hogy újragondolják a vers határainak kérdését. A népköltészet „végtelenebb” szövegfogalmához vezet a schilleri naiv költészeteszmény is, valamint a személyiség lírai megjelenítésének olyan szövegek közötti és feletti struktúrái, mint Wordsworth vagy Heine szerkesztett kötetei. Mindezek hatásával számolni lehet Erdélyi (és Petőfi) első kötete kapcsán, de csak annyiban, amennyiben fellazították, feloldották a klasszikus kompozíciós elvek érvényét, hogy helyüket egy másfajta kísérletezés vegye át. Erdélyi kötetterveinek és kötetének részletes elemzéséből egy lazán szőtt fiktív narratíva bontakozik ki, amely a keretversekben megfogalmazott költészetfelfogások között megtett útként is értelmezhető. A kötet nyitányának metaforahálójával megteremtett lírai hős: a vándor, aki talán itt is, mint Petőfinél „a teljes távlatú embert jelenti, akinek a megszokás nem homályosította be a szemét, nem csorbította el ítélőképességét”.⁸⁸

88 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus Petőfi költészetében*, ItK, 77(1973)/4, 445.

A szerkezet mint olvasati lehetőség a *Népdalok és mondák I.* (1846) *Történeti és nemzeti dalok* című fejezetében

T. S. Eliot szerint „nincs költő; nincs egyáltalában semmiféle művész, akinek műve elszigetelt magányosságában értelmezhető”.¹ A műveiket tudatosan kötetbe rendező szerzőink szerkesztői eljárásai, kötetrendezési elvei számos kérdést vetnek fel az irodalmárok számára. A kötetkompozíciós eljárások vizsgálata mellett az is kérdés lehet, hogy milyen kanonikus kötetminták álltak a vizsgált kötet szerzőjének rendelkezésére. A magyar műköltészetben hagyományosan Ady Endre *Új versek* kötetétől számítjuk a tudatos kötetkompozíciót, pedig az ő munkásságát megelőzően is bőven találhatunk példát az elszigetelt műnél nagyobb egységben gondolkodó alkotókra. Már a régi magyar irodalomban is jelen van a tudatosság, hiszen ismert, hogy például Balassi

verseinek céljává Juliáját tette meg. [...] összes világi versét az általa Juliának elnevezett Losonczy Anna iránti szerelmének rendelte alá. Így jött létre az az epikus keretbe foglalt versciklus, amelynek kétszer 33 éneke valóban e szerelem történetéhez fűződik. A Balassiéhoz hasonló döntésre a magyar irodalom történetében két évszázaddal később is sor került. Csokonai Vitéz Mihály az általa Lillának elnevezett Vajda Juliánnába szerelmesen hozta létre a Lilla-versek gyűjteményét: *Lilla. Érzékeny dalok III könyvben* (Nagyvárad, 1805).²

A saját műveiket tudatosan kötetbe rendező szerzők kötetkompozíciója mellett az irodalomtudomány tágabb vizsgálati területébe szükségszerűen bele kellene tartoznia a népköltészeti és közköltészeti kiadványok szerkezeti vizsgálatának is. Az ilyen kiadványok kapcsán az olvasóban felvetődik az a kérdés, hogy csupán a szövegek közreadásáról van-e szó, avagy sokkal inkább a szerkesztőként feltüntetett személy egyedi értéktulajdonítását megmutató, ezáltal pedig az önállósult művészi alkotásokkal rokonítható tevékenységről. Az utóbbi perspektíva esetében a szerkesztőként feltüntetett személyről rendhagyóan alkotó-

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 T. S. ELIOT, *Hagyomány és egyéniség* = T. S. E., *Káosz a rendben*, Bp., Gondolat, 1981, 63.

2 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, 103(1999), 635.

ként, szerzőként is beszélhetünk. Ennek a specifikus alkotónak, noha az egyes munkák nem a sajátjai, az azokban rejlő, egymást kioltó vagy erősítő gondolat megmutatási szándéka mindenképpen saját tevékenysége. Az eredetileg ismeretlen szerzőjű művek azáltal, hogy kapcsolatba lépnek egymással, több értelmi összefüggést hordozhatnak, és ennek a kifejezésre juttatása már egy új szerzői szándékot feltételez.

Tanulmányomban Erdélyi János *Népdalok és mondák* című munkájának egyik fejezetében vizsgálom meg, hogy az ott közölt alkotások közreadásuk során hogyan alakulnak át. Az elszigetelten „csupán” történelmi témájú versekből miként lesz történelmi szerep- és hivatástudat közvetítésére szolgáló csokor, melyben szembetűnő Erdélyi Jánosnak alkotóként értelmezett szándéka, a példaállítás, a nemzettudat-erősítés és a buzdítás. Az egyes művek pozíciójának kijelölése azt a szerzői szándékot sugallja, hogy a hajdani magyarság a középkori vitézi erények birtokában élt, a kereszténység védelmezője volt, és az erre való emlékezés a XIX. században a nemzeti önérték-tulajdonításhoz feltétlenül szükséges. Azt a megfontolást, mely szerint Erdélyi János kötete kapcsán a közreadásnál többet kell feltételeznünk, maga Erdélyi is alátámasztja. A *Népdalok és mondák* három kötetéről (1846–1848) csupán az az információ került be a köztudatba, hogy reprezentálta a hazai énekes és prózai néphagyomány tekintélyes részét, és részben hiteles gyűjtéseken alapult. Az viszont kevésbé ismert, hogy Erdélyi az első kötethez fűzött előszavában arról is vallott, hogy esetenként összeszerkesztette a megjelentetésre váró szövegeket. Az első kötet előszavában azt írja:

Szerkesztésre nézve ennyit jegyzek föl: sok dal lesz itt, melyet senki nem hallott úgy, mint általam közölni, mert némelyik három, sőt négyből is van összerakva; a különböző beküldések szerint. Ez más nem is lehet. Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal úr írja „az ilyen dalokat egyik elkezd, és ahány danolja, mind bővíti újakkal” miből természetesen következik, hogy a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani.³

Az új szövegvariánsok létrehozásának megvallása mellett monográfiájában T. Erdélyi Ilona⁴ arról is ír, hogy Erdélyi elsődleges célja a gyűjtési felhívás közreadásakor és a kötet megjelentetésekor a nép pszichéjének megismerése volt. A kötetkiadás során sok munkája akadt a szövegekkel, de a legtöbb feladatot az adta, hogy kidolgozza a kötetek tervét, kialakítsa a tematikus alapú rendszerezés elvét. Ez a tematikus elrendezés és szövegkezelés áll a tanulmány középpontjában is. Azonban a VIII. fejezet történelmi tárgyú dalai és az azok között szerep-

3 ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, Első kötet, Pest, 1846 (Magyar népköltési gyűjtemény), 12.

4 T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok emlékezete), 215.

lő, az ősök erkölcsét, kiválóságát kiemelő szövegek önmagukban, elszigetelten csupán a történelmi tematikát felismerve talán nem is lennének különösebben érdekesek, ám ha funkciót tulajdonítunk Erdélyi János elrendezésének, bőven bírnak többlettartalommal. Izgalmas indítás a fejezet olvasásához, ha Erdélyi más műveiben, tanulmányaiban megfogalmazott gondolatainak játékterében gondolkodunk.

Két, ide kapcsolódó tanulmányt érdemes figyelembe venni. Az első, melyben Szilágyi Márton Erdélyi János folklórszemléletéről értekezett, 2014-ben jelent meg az Irodalomtörténeti Közlemények tematikus számában. Ebben megállapította, hogy Erdélyinél feltételezhető egy újszerű történetiség-felfogás, amely nem a szerepeltetett személyek korának meghatározásában látja a szövegek keletkezési idejét, hanem főnntartja a műfaji átalakulás és a drámai jelenetezés lehetőségét is: azt, hogy a szövegek használatuk során átalakulhatnak egymásba. Ez a felfogás, „azért nyithat új távlatokat, mert nem egyszerűen a konzerválásban látja a népdalok funkcióját, hanem érzékenynek mutatkozik az eltérő használati módokban megragadható átértelmezésre is”.⁵ S. Varga Pál ugyanitt publikált tanulmányában Erdélyi romanticizmusa kapcsán állapítja meg, hogy Erdélyi szerint a kereszténység beleolvad a magyar nép kultúrájába, s ezért a magyar paraszt saját világára ismerhet benne.⁶ Ha ezeknek a megfontolásoknak az előterében olvassuk, a VIII. fejezetben szerepeltetett keresztény uralkodókat, erős morállal bíró vitézeket megidéző szövegeket és a fohász, ima műfajához közelítő verseket, észrevehetjük, hogy egyaránt megfelelnek a népszerűsítés szerkesztői elvének és a didaktikusabb, nemzeti szólamú alkotói szándéknak. A tematikus alapon összeállított fejezetet négy alcsoportban érdemes vizsgálni, hiszen az egymást követő versek tartalmuk és hangvételük alapján jól elkülöníthető alcsoportokat képeznek.

Az első alcsoportba három uralkodókról és népvezérekről szóló szöveg tartozik. A fejezet kezdő pozíciójába emelt, Szent Lászlót megéneklő szöveg Toldy Ferenc 1828-as *Handbuch*-jából való.⁷ Történelmünknek és irodalomtörténetünknek az egyik leginkább feldolgozott szereplője Szent László. Élete példázatként rögzült a köztudatban, amely rámutat a nemzeti életben érvényesülő vallásosságra. Prohászka Ottokár szavaival olyan király, aki „küzd, harcol és győz a kereszténységért. [...] Az ősi dicsőség pogány egén ott ragyogtak a hősök, a magyar kard, a bátor szív, amelytől egy világ reszketett, nem szűnt meg lelkesíteni a népet.”⁸ Számos történelmi tette közül az emlékezet a keresztény lo-

5 SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 525.

6 S. VARGA Pál, *Erdélyi János romantika-fogalmáról*, ItK, 118(2014), 486.

7 ERDÉLYI, i. m., 477.

8 *Szent László emlékezete: Szentté avatása hétszázados évfordulójának váradi ünneplése alkalmával*, szerk. BUNYITAY Vincze, Bp., Franklin ny., 1892.

vagkirály alakjához kötődőket őrzi leginkább, a lányrabló kun felett aratott győzelmet, a váci Szűz Mária-monostor alapítását vagy a Váradra menő halottaskocsi csodáját. Szent László igazi katona, akinek az élete hadakozásokkal telik, a lelki nagyság mellett rendkívüli testi erővel is bír. Erdélyi János szövegközlése és a szöveg kiemelése a fejezet élére didaktikus célzatot sejtet. Egy erős, harcra kész, de kereszténységben egybeolvadó magyar nép létére emlékeztet. Társul a mondanivalóhoz a szöveg patetikus nyelvezete is. A felütésben megidézi az 1192-ben, a szentté avatáskor keletkezett zsolozsmát, amelyben a főhős testi erejével és érzékeny lelkével egyaránt felette áll a hétköznapi embereknek, így eszményivé válik:

Idvez légy, kegyelmes szent László király,
Magyarországnak édes oltalma
Szent királyok közt drágalatos gyöngy,
Csillagok között fényességes csillag! [...]

Testedben tiszta, lelkedben fényes,
Szüvedben bátor, miként vad oroszlán;
Azért neveztek bátor Lászlónak
Mikoron méglen ifjudad voltál.⁹

A középkori legendákban és verses szövegekben az eszményi uralkodó ábrázolása, a vallásos erények, a kegyesség által lesznek példaértékűek, s kiemelik a testi erő mellett a lelki nagyságot, a keresztény erkölcsöt és az igazságosságot, amelyeket különböző példákkal támasztanak alá. A Szent László-hagyományba Erdélyi János közlése, a középkori szövegekhez hasonlóan¹⁰ a kegyes, hithű király képével illeszkedik. Szent László az a keresztény király, aki a hit által emelte birodalmi rangra a magyar nemzetet, a kereszténységben egyesülő népnek tehát legfőbb uralkodója. A szöveg kötetbeli elhelyezése, a ciklus kezdő pozíciójába emelése is ezt sugallja. A középkori legendák történeti elemeit többen felhasználták a XIX. században saját, Szent Lászlóról szóló művükhöz. Garay János és Vörösmarty Mihály egyaránt alkalmazza az eszményítés eszközét, csakhogy ezekben a szövegekben a harcosság, a testi erőben megmutatkozó hazafiasság

9 ERDÉLYI, *i. m.*, 317.

10 A középkori szövegekben Szent László király eszményítésének egyik példája a következő részlet a XII. századból: „[...] üdv, királyok gyöngye néked – / László, mennyek lakosa! / Kísérted az ég királyát; / Bár védelmünk most is állnád, / országunk hős harcosa! / Üdv, magyarok üdvös hőse, / angyalok társörököse, / égi kegyel telt edény! / Kit öröktől kijelöltek, / hírneves kiváló hősnek / az igazság mezején.” *Szent László király emléke költészetünkben* = TÓTH István, *Értékek és mértékek: Tanulmányok, esszék az irodalom területéről*, Nagyvárad, Litherator, 1998, 60.

felé tolódik el az alakrajz. Garay elbeszélő költeményében ez már a bevezetőben szembeötlő.

A dicső hőst, kit magasztal énekem,
Rég dicsőnek, szentnek tartja nemzetem;
Nyolczszáz éve, hogy László a nagy király,
A magyar nép hírkönyvébe írva áll.

Származásra nem volt nála nemesebb,
Lelki, testi ékességre senki szebb;
Hős apától, szép anyának gyermeke,
Nagynak, szépnak rá volt ütve bélyege.

Mint az erdő fái közt a czédrus áll,
Termetesb és szebb vala több társinál.¹¹

Garayhoz hasonlóan Vörösmarty is a félelmetes, ijesztő „hadi férfit” ábrázolja a *Cserhalomban*:

Ég áldása gyanánt, bölcs Géza, s szekercecsapással
Rettenetes László, Bélának gyermeki, jártak.
Akkor együtt az erő, bátorság s józan okosság [...]
Jött az erős László, jött Géza, boszúsan eredtek
A rohanó seregek pusztult szélére Biharnak. [...]
Csak maga a fejedelmi vitéz, a baltacsapással
Rettenetes László, seregekkel mérkezik és győz.¹²

Valamivel később Arany János a *Szent László* című románcában szintén meg-
rajzolja a maga uralkodói alakját. Nyilasy Balázs *A 19. századi modern ma-
gyar románc* című tanulmánykötetben megállapította, hogy ebben az esetben
a hangnem hoz a korábbi ábrázolásokhoz képest újdonságot. A mű jellegadó
hangneme ugyanis nem a hagyományosan alkalmazott patetizmus. Feltűnő a
pátosz helyett a tárgyiasság, amit a pontos időmeghatározások, az irány és távol-
sággjelzések kapcsán is megfigyelhetünk. A realizmus és a pátoszmentesség al-
kotó újjáteremtést szolgál a románcban. Arany János a népies-történeti kisepika
konfigurációit úgy veszi át, hogy a formákat a létlehetőségek sokoldalú megje-
lenítésére, ebben az esetben a harmonikus világvízió megrajzolására használ-

11 GARAY János, *Szent László: Történeti költemény*, I, Eger, Érseki Főtanoda, 1851, 5.

12 VÖRÖSMARTY Mihály, *Nagyobb epikai művek 2*, kiad. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András,
Bp., Akadémiai, 1967 (Vörösmarty Mihály összes művei, 5), 7, 20.

ja. A történet így a régi hősök általános értékének, mindenki számára hasznos voltának felismertetésévé változtatja a hagyományban korábban minden esetben magasztosan ábrázolt királyi alakot. A harmónia utáni vágy az irónia és a tárgyiasság eszközével jelentkezik. Nem lefokozza, hanem felemeli, hőssé teszi az alakot azzal, hogy a mesei harmonikus világképbe illeszti. A testi és lelki erő szükségességét a pátosz helyett érthetőbb módon megfogalmazva tudatosítja.¹³ Ezzel lép túl a korábbi Szent Lászlót felmagasztaló szövegeken, de a gondolatiság ugyanaz, ami Erdélyi szövegközlését és a szövegvezető szerepbe illesztését motiválhatta. Tudatosítani, emlékeztetni arra, hogy egykor nemes lelkű, hősies uralkodók kormányozták a nemzet hajóját.

A Szent Lászlót példaértékű hősként bemutató nyitó szöveg után Erdélyi János egy ima formájú zárlatú „történelmi dalt”, egy rövid töredéket tett közzé Mátyás királyról. A 338. számú versike *Töredék* címen szerepel, az alcímszerű megjegyzésben a következő áll: „Énekeltetett utcán a pesti ifjak által Mátyás király választásakor 1458.”¹⁴ Az alcím a hajdani közismertséget, sőt közkedveltiséget sugallja. A töredék így szól:

Mátyást mostan választotta
Mindez ország királyságra,
Mert ezt adta isten nekünk
Mennyszágbul oltalmunkra.

Azért mi is választottuk,
Mint istennek ajándékát;
Kiből isten dicsértessék.
És örökre mondjuk: Ámen¹⁵

A Székely István világkrónikájából (1559) ismert átvett töredék érdekessége, hogy Mátyásra csupán egyetlen sor, sőt szó, a név utal. A szöveg önmagában inkább általános dicsőítő versikének tűnik, mintsem Mátyás felmagasztalásának. A keresztény köszöntésre és a fohászra egyaránt rájátszó zárlaton ironikus reflexiót is feltételezhetnénk. A szintén a *Handbuch*ból¹⁶ átvett első dal, ráadásul vidám, pergő ritmikájával és az ország választásának, döntésének hangsúlyozásával, illetve a szimbólummentességével egyaránt háttérbe szorítja, általánosítja a valódi uralkodó, Corvin Mátyás alakját. Az uralkodót ugyanakkor más szinten mégiscsak megidézi. A *Mátyás király* szókapcsolatnak ugyanis a magyar emberek és a nép-

13 NYILASY Balázs, *A 19. századi modern magyar románc*, Bp., Argumentum, 2011, 95–97.

14 ERDÉLYI, *i. m.*, 319.

15 *Uo.*

16 *Uo.*, 477.

költészet világában megvan a töredékből is sugárzó derűje. A népmesei Mátyás király éppen huncutságával, alakváltoztatásaival, magasztos királyi szerepéből való kilépésével hagyományozódik tovább a népmesék segítségével a közgondolkodásba, és éppen e tulajdonságai által válik közkedvelté. Azzal, hogy Erdélyi János a töredéket éppen a Szent László-történet és a Magyarország megvételéről szóló szövegek közé helyezte, hangsúlyozhatja a példaértékű királyok emléktörzsének fontosságát, a pátoszmentes, humoros szövegkörnyezetben is. Az értéktelített műltra nemcsak a patetikusan megrajzolt hősállítással, hanem – ahogyan pl. azt Nyilasy Balázs a Szent László-történet kapcsán kimutatta – az emlékmegőrzés mint értékes cselekedet hangsúlyozásával is figyelmeztetni lehet az olvasót.

A harmadik szöveg a fehér ló-mondát és a honfoglalást énekli meg; *Magyarország megvételéről*¹⁷ címmel került be a kötetbe. Hubert Ildikó¹⁸ 1995-ben arra a megállapításra jutott, hogy a közismert *Pannóniai ének*¹⁹ szövege valószínűleg a XIV. század végén vagy a XV. század elején keletkezhetett. Ezt támasztja alá Szathmáry István²⁰ nyelvészeti kutatása is, aki a keletkezést a helyesírás és a nyelvváltozat vizsgálata felől közelítette meg. A kutatásokból az is kitűnik, hogy a záró három versszak, a kolofon egy másik históriás énekből kerülhetett át ebbe a szövegbe. Tehát a mohácsi vészt említő szakaszt eredetileg nem tartalmazta a ritmikus prózai szöveg. Erdélyi János szövegközlésében, amelyet Toldy Ferenc-től vett át²¹ viszont éppen a keletkezésében sokat vitatott kolofon indokolhatja a VIII. fejezeten belüli pozíciót. Éppen a kolofon magyarázza mind időrendben, mind logikailag az előző két szövegnél „hátrébb kerülést”. Hiszen időrendben egyértelmű, hogy Szent László és Mátyás uralkodása után kell következnie annak az időnek (a mohácsi csatának), amit Csáti Demeter megjelöl, „Mikor nagy bú vala Magyarországon”.²² Logikailag is indokolt a szöveghelyzet, mivel a mohácsi vészt felelevenítő, a magát Csáti Demeternek nevező énekes szomorúságát is közvetítő versszakok a XIX. században sajátos célzatúak lehettek (vö. Kölcsey *Hymnusát*). A korábbi Mátyás-töredékhez hasonlóan a visszaemlékezés szükségességét tudatosíthatták, csakhogy a „balsors” időszakára emlékeztetnek. Példázatos figyelmeztetésként értelmezhető így a szöveg, ami a Habsburg Birodalomban létezés korrelációjában indokoltnak is látszik. Ráadásul a mű visszakanyarodik a nyitó, Szent Lászlóra emlékező vershez is, hiszen magában

17 Uo., 320.

18 Vö. HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannónia énekéről*, ItK, 99(1995), 95–97.

19 Erdélyi János 339. szövegére (*Magyarország megvételéről*) a *Pannóniai ének* szövegvariánsaként tekintek.

20 Vö. SZATHMÁRY István, *Miről árulkodik a Pannóniai ének nyelve és helyesírása?*, Nyőr, 134(2010), 54–61.

21 ERDÉLYI, i. m., 477.

22 Uo., 326.

hordozza a keresztény közösségben egyesülő nemzet gondolatot. A honfoglaló magyar vezérek tetteit ugyanis végig az Isten vezérli:

Emlékezzünk régiekről,
A Szittyiából kijöttekről,
Magyaroknak eleikről,
És azoknak vitézségekről.

Szittyiából kiindulának,
Hogy e földre kijövének
Istentől kísértetének
Erdélységben letelepedének. [...]

Istent ők ott imádnak,
Háromszor Deust kiáltanak,
Arról nevezték ott a várost,
Szamos mentében, a nemes Deusnek.

Tőlök maradott nekünk a szokásunk,
Hogy ha mikoron árút mi szakasztunk:
Deus, Deus ott kiáltunk,
Bizonyosságunk, hogy megárultunk.²³

A dicső uralkodókat megéneklő versek után újabb egymásra rájátszó, egymáshoz képest is olvasható szövegcsoporthoz következik. A VIII. fejezet legterjedelmesebb alcsoportjában olyan történeteket ismerhetünk meg, amelyek a magyar nép nagy eseményeit és vitéz tetteikről nevezetes személyeit mutatják be. Ebben a csoportban az első Szilágyi és Hajmási mondája, amely a közköltészetben a XVI. századtól kezdve adatolható. Szélesebb körű ismertségét Toldy Ferencnek köszönheti, aki a *Csoma-kódex*beli szöveget az 1820-as években adta közre a *Magyar költői régiségekről* című könyvében; ezt vette át Erdélyi János is.²⁴ A közreadást követően Vörösmarty romantikus képzeletét is megragadta a monda, ahogyan Gyulai Pál is megírta a század végén a saját változatát. Gyulai, bár az 1571-es *Szendrei névtelen*-féle változatot követte, felhasználta a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményében megjelent változatokat és más népdaltörvédeket is.²⁵ Kardos Albert²⁶ a XIX. század végén összefoglalta a Szilágyi és

23 Uo., 320, 323.

24 Uo., 477.

25 GYULAI Pál, *Szilágyi és Hajmási: Költői beszély*, Bp., Franklin, 1881.

26 KARDOS Albert, *Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben*, Bp., 1885, 3–34.

Hajmási-monda megjelenését, elterjedését, variálódását a magyar költészetben. A keletkezés kapcsán valószínűsítette, hogy egy latin poéta foglalta versbe a cselekményt, a török ellen vívott harcok idején, amely korábban vándortémaként haladt végig az európai irodalomban a germán, lengyel, délszláv, cigány, székely, moldvai csángó, erdélyi szász, erdélyi román népköltészetben.²⁷ A történetben szereplő személyek, események és színhelyek a századok szerint más-más külső kereteket kaphattak, mígnem a török harcok idején már felvette a ma ismert formáját Szilágyi Mihály és Hajmási László fogságáról, valamint a török császárlányhoz fűződő szerelmi viszáljáról. A századok során kialakult cselekmény a XIX. században a példaértékű helytállás, a régi dicsőség ösztönző hatású történeteként újulhatott meg. Főként egy olyan szövegkörnyezetben, ahol az előtte és utána szereplő történetek is megerősítik ezt a gondolatot. Az Erdélyi által közölt variánsban ráadásul heroikus alakokként mutatkoznak meg a vitézek. A *Népdalok és mondák*ban közölt verzió és más ismert szövegváltozatok összevetése kapcsán a zárlat tűnik leginkább továbbgondolásra alkalmasnak. Székelyföldön és a moldvai csángó területeken megismert variánsokban,²⁸ illetve a *Szendrei névtelennél* a befejezés tragikus, halállal végződő, míg más szövegváltozatokban békés, sőt nemritkán a bűnbánó Hajmási képével zárul. Érdekes, hogy a két vitéz közti összezsapást ezekben a békés változatokban is előkészíti a császárlány könyörgése vagy a párbajra felszólítás.

Gyulai Pál 1881-es változatában, habár a *Szendrei névtelent* vette alapul, a nép ajkáról való szövegváltozatokkal is összevetve olyan művet alkotott, amelyben a lélekrajz, az egyéni jellemzés, a nemes jellem megmutatási szándéka végig uralkodó sajátosság, és ez a tragikus zárlatban koncentráltan is jelen van. Szilágyi higgadt természetét, erkölcsösségét tettben és szóban túlhangsúlyozza a Gyulai-mű. A magyar föld elérésekor például Szilágyi leborulva hálaimát mond, míg Hajmási csupán nézi őt. A császárlányért epedő társát pedig emlékezteti az erkölcsös hős, hogy hitvese és gyermeke várja otthon. A figyelmeztetésre nem hallgató Hajmásival nem is akar megvívni mindaddig, amíg az gyávának nem nevezi őt. A harc hevében a lankadó Hajmási láttán is Szilágyi lesz az, aki meghátrál, és a tragédiát megpróbálja elkerülni. „Nyugodjunk egy percig”²⁹ – mondja. Hajmási azonban utolsó erejét összeszedve bőszytlen ráront, és csak ekkor, tulajdonképpen önvédelemből öli meg őt Szilágyi. A monda a haldokló

27 Vö. A vándortéma európai családfája = VÖRÖSMARTY Mihály, *Válogatott versek 1820–1855*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Műszaki, 2001 (Matúra), 42.

28 A variánsokról részletes összevetést készített HONTI János, *A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete*, ItK, 40(1930), 304–321. A témakörrel legújabban: DROSZTMÉR Ágnes, *Szilágyi Mihály fogsága és a hercegnő szerelme: Egy magyar és egy oszmán-török széphistória párhuzamai = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., Balassi, 2012, 311–323.

29 GYULAI, i. m., 28.

Hajmási bűnbánatával és temetésével zárul, akinek bűnös szerelmét, szomorú vesztét a hű barát titokban tartja a világ előtt, ezzel még bajtársiasságát is bizonyítja.

Bár az Erdélyi János által közölt XVI. századi szövegben a példázatosság nem ennyire patetikus, mégis érezhető a hősiesség kiemelésének szándéka. A párbaj során Szilágyi „a csapkodásban / Vitéz Hajmásinak kezét bokában / elcsapkodta vala”.³⁰ A harcnak a sérült Hajmási vet véget, és arra figyelmezteti Szilágyit, hogy a bűnbánó bűnösnek jár a megbocsájtás, ráadásul két fia és felesége várja otthon, ezért is meg kell kímélnie az életét. Jogos isteni büntetése, hogy csonkán, betegen tér haza. Gyulai változatával ellentétben Erdélyi szöveggközléséből hiányzik a jellemkontraszt, a két alak egyformán megítélhető, egyaránt bűnösök és büntelen vitézek. Egyikük sincs erkölcsileg szélsőségesen jónak ábrázolva. Egyformán könyörögnek, harcolnak, és megbocsátanak egymásnak. Egyik fél iránt sincs felmagasztalás, sőt a zárlatban a továbbélés, az előre tekintés és a felesleges öldöklés elkerülésének szükségessége fogalmazódik meg.

A két urfiu szép bucsuzással válnak el egymástól.
Szilágyi Mihály, ketten a leánnyal, mihelyt beérének,
Ketten, Szilágyi császár leányával ott megesküvének.³¹

A bizakodó, jövőbe tekintő zárlaton túl a többi szöveg között elfoglalt helyzet is figyelmet érdemel. Erdélyi a Mohácsról szóló gyászos ének előtt adja közre Szilágyi és Hajmási kalandos, buzdító utószavú történetét. A két alkotás összeolvasható, és biztatásként fogható fel, hiszen Szilágyi és Hajmási története felerősíti a Mohács-émlékdal zárlatát:

Látja isten, és irgalmasan szánja,
A fényes nap bizon sajnálja;
Napsugárban magyarok nagy asszonya,
Látjuk, holdat lábaival nyomja.
S ő általa holdodat,
Kettős kereszt szarvadat,
Lesz olly idő, leveri,
Elmének ezt jövendőli.³²

30 ERDÉLYI, *i. m.*, 332.

31 *Uo.*

32 *Uo.*, 335. A szöveg kritikai kiadása: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi magyar költők tára: XVIII. század, 14), 1. sz.

A két szövegzárlat egymásba játszása azt a már-már váteszi gondolatot engedi meg, hogy nemcsak emlékezni kell a hősökre, hanem az ő példájukból okulva reménykedni kell a jobb jövő eljövételében, a szomorú események elhalványulásában is. Az 1840-es évek lázas közéleti időszakában érthető költői feladatvállalás is egy ilyen retorikus párhuzam lenne. Az emlékörzésre felszólító magatartás ennek ellenére végig következetesen megmarad a fejezetben fő szólamként. Ezt bizonyítja az alcsoport utolsó két történelmi múltba helyezett szövege is. Egy apró töredékben megelevenedik a kuruc–labanc harcok ideje. A töredék Szuhay Mátyás és Zákány Tamás nevét említi meg, illetve Szuhay történetét is felvillantja az utolsó két sor: „Kopasz fejének, / Nagy pipájú, kevés dohányú / Magyar nemzetnek!”³³ A töredék, habár a megvillantott történettel rájátszik a közös nemzeti ismeret szükségességére – a két kuruc vezérhez fűződő eseményt részletesen nem mutatja be, tehát annak ismeretét feltételezi –, valójában a korszak és az alakok emlékörzésére szolgál. A közölt szövegváltozattal ellentétben a XIX. században például Tompa Mihálytól hosszú elbeszélő költeményben is olvashatjuk a két alak életének, tréfáinak, virtusának leírását, műve nyomán daljáték, sőt mese is készült (feltehetőleg ugyanazt a közköltési szöveget aknázva ki). Ezekben az alkotásokban nem a történelmi kor megidézése, hanem maguk az események állnak a középpontban.

Erdélyi János szerkesztésében azonban nem az egyéni életút, hanem a történelmi emlékörzés áll a kötetszerkezet középpontjában, így a közölt szövegváltozatban is elegendő a kuruc idők megidézése, ahhoz, hogy a nemzeti összefogás szükségességére asszociáljon általa az olvasó. Szerzői tudatosságra vall, hogy e *Töredék* után a 343. számú *Nádasdy-dal* (Faludi Ferenc verse) is arra a mondanivalóra fut ki, hogy össze kell fognunk, és a múlt nagy tetteinek emlékörzéséből erőt merítve előre kell tekintenünk a jövő felé. Utolsó két versszaka szerint:

Most immár nyugszom,
Békén aluszom;
Hallod-e bujdosó,
Te jámbor utazó,
Állj meg, ki vagy?

Nem szerzek háborút,
Hozz lauruskoszorút,
Becsüld meg tetteimet;
Nádasdy fekszik itt,
Elballaghatsz.³⁴

A hősöket és csatákat bemutató alcsoport utolsó darabja a *Kádár Istvánról* szóló hosszú költemény. Az önfeláldozó hős, aki a tatár ellenséggel megküzdve életét adja a hazáért ismert történet az Alföldön, egy XVII. századi alapszöveg pony-

33 ERDÉLYI, i. m., 335.

34 Uo., 336.

vakiadásaira megy vissza.³⁵ Megzenésített változata is van, sőt még a legutóbbi időkben is született a történetéből regény.³⁶ A népi hőssé emelt alak története az ismertség, elterjedtség miatt is keretet képez ebben az alcsoportban a Szilágyi és Hajmási kalandjaival. A társaitól búcsúzó főhős a hazáért harcoló vitézi élet felmagasztalásán túl ennek az értékrendnek a példaértékűségét, az erre való emlékezés szükségességét is hirdeti. A vers kezdetén a XVII. századi szerző bibliai párhuzamokkal mutatja be a hős Kádár István nagyságát, és a magyar nép oltalmazójaként említi őt. A záró versszakokban a lovag Nádasdyhoz hasonlóan szólal meg:

Nem nyújtom már többet hozzátok szavamat,
Látjátok, holtomig tartom regulámat;
Kövessétek, kérlek, az én nyomdokimat,
Ha akartok mennyből venni koronát.³⁷

A történet egy ima formájú versszakkal igazán emelkedett hangvétellűvé válik.

A fejezet következő három (345–347.) versét a harmadik alcsoportba soroltam. A hős uralkodók, az emlékezetben megőrzött történelmi események és alakok bemutatásai után két rövidebb vers következik, amelyek egymással párbeszédbe lépő versekként olvashatók. A 345. vers ritmusában és szerkesztésmódjában a falusi életben ismert, karácsony tájékán szokásban lévő regölőkre, leginkább azok jókívánságokat soroló részére emlékeztet. A *Legyen úgy mint régen volt* kezdetű, sokféle egyéb változatban is élő szöveg a hozzá társuló dallammal³⁸ népszerű nóta a közköltészetben. A kéziratos énekeskönyvekből előkerült szöveget többen átvették, és átírva, „megnemesítve” beemelték a műköltészetbe.³⁹ Erdélyi közlése mindösszesen három versszak. Az elsőben a múltba vágódás fogalmazódik meg, amikor még nem volt „a magyarnak

35 Bővebben: *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 9), 161. sz.

36 KOCIS Csaba, *Kádár vitéz útja*, Bp., Magyar Napló, 2013.

37 ERDÉLYI, i. m., 342.

38 A népzenei adattár az újszerű, kis ambitusú, 7 szótagos dalok közé sorolja. Vö. *Magyar népdaltípusok példatára*, szerk. PÁVAI István, RICHTER Pál, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010. <http://www.nepzeneipeldatar.hu> (2016. 10. 13).

39 Vö. Mátyási József versei: „Ilyen általa átírt, megnemesített mulattató nóta az oly sok kéziratos énekeskönyvben megtalálható *Köznépi Dall* (Legyen úgy, mint régen volt...)”. NAGY Krisztina, *Mátyási József ismeretlen kéziratai Ferenczy István hagyatékában = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 65. Ennek mintájára Jókai Mór is megírja a maga hét versszakos műdalát 1860-ban *Legyen úgy, mint régen volt!* címmel. Vö. VÁSÁRHELYI Boldizsár, *Hozzászólás Pataki Ferenc Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika című cikkéhez*, Magyar Tudomány, 2010/9, 9; PATAKI Ferenc, *Válasz Dr. Vásárhelyi István professzornak*, Magyar Tudomány, 2010/9, 10.

/ Sem nadrágján, sem csizmáján semmi folt”.⁴⁰ A másodikban már nemcsak egy büszkébb kor képe jelenik meg, hanem a nemzeti önérzet egy erőteljesebb, sokoldalúbb motívummal, a „süvegelés”-sel mutatkozik meg: „Süvegelje meg a magyart, / Mind a lengyel, mind a német, mind a tót.”⁴¹ Végül a harmadik versszak jókívánságot fogalmaz meg: „Tele legyen a magyarnak, / Mind az itze, mint a pince, mind a bolt.”⁴² A rövid versike összefoglalja az fejezet korábbi műveiben szétszórta megjelenő mondanivalót, a nemzeti öntudat és az emlékezés fontosságát, illetve a jövőbe bizakodóan tekintő magatartás szükségességét. A tudatosságot bizonyítja, hogy a következő 346. vers az előző válaszként is felfogható. A *Nem úgy van most mint volt régen*⁴³ felütéssel az előzőnél valamivel hosszabb, hét versszakos mű a romantikának azt a retorikáját is szemlélteti, amely Kölcsey Ferenc *Hymnusának* vagy Vörösmarty Mihály *Szózatának* időszembesítésében teljesedik ki. A jelen értékhiányát a „Nem úgy van most...” kezdet után azzal fejezi ki Terhes Sámuel verse, hogy kétszínű, hajbókoló, széthúzó nemzetté lettünk, és csak annak van becsülete, aki idegen nyelven, németül szól. Senki nem áldoz a haza, a közjó érdekében, és ezzel a régi, dicső ősöknek is fájdalmat, keserűséget okoz a jelen magyarsága. A záró két sorban megmarad az erőteljes retorika: „El kell veszni a világnak, / Vagy győzni kell az igazságnak”.⁴⁴

Az alcsoportot a 347. számú töredékes vers zárja, ami nemcsak a tartalma, de az emelt retorikája miatt is ide illik. Egymás után olvasva a szövegeket az lehet az benyomásunk, hogy a két korábbi vers egybeolvadt figyelemztetését fogalmazza meg ez a záró szöveg. A *Bécs várostól*⁴⁵ egyszerre teszi mérlegre az ősi dicsőséget, és a hitvány jelent, miközben már a bevezető versszakban nyíltan bírálja Bécs városát, „akiért” „annyi „magyar vér omla ki”. A továbbiakban a Duna-t is megszemélyesítő, annak fájdalmát, sóhaját a magyarok véres küzdelmei miatt megéneklő versszakok nemcsak a harmadik, de az előző három alcsoport lezárásának is tekinthetők. A Duna a 90 évvel később keletkezett József Attila-sorokhoz hasonlóan itt is az idők tanúja, sőt, a magyar nemzet egységének szimbóluma, a hazának „szív-ere”. A folyam Erdélyi jelenkorában⁴⁶ nemcsak vérrel, de keserűséggel, könnyel is megtelt.

40 ERDÉLYI, i. m., 342.

41 Uo., 343.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo., 344.

45 Uo.

46 A kifejezés itt a szerkezetben megmutatkozó szerzői szándékra vonatkozik, és nem az alkotás eredeti keletkezési dátumára. A szöveg keletkezését illetően megállapítható, hogy a kéziratos énekeskönyvekben, illetve népdalkiadványokban egyaránt megtalálható a XVII–XIX. században. Vö. SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai: Tanulmányok, XVIII–XIX. század*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1961, 290.

Az utolsó két szöveget különálló egységnek, epilógusnak tekinthetem. A *Történeti, nemzeti dalok* című fejezet emelkedett hangvételét abszolút mértékig fokozott utószóként olvasható versekben a magyar rendkívüli erkölcsössége és isteni kiváltságossága mellett megismétlődik a korábban olyan sokféleképpen megfogalmazott buzdító szándék is. A *Magyar sziv, váltig hiv*⁴⁷ kezdetű vers a magyarságot dicsőíti. Csokorba gyűjti a magyar nép erkölcsi nagyságának elemeit, azokat, amelyekről korábban egy-egy nagy király vagy hős vitéz példáján keresztül már olvashattunk. Kiemeli például a harcolni kész magatartást, a vendégszeretetet, a baráti hűséget, a szent hazát oltalmazó tettekrekésztséget, az állhatatosságot, a szabadságért lángoló lelkületet. Ezt a pátosztól nem mentes felmagasztalást pedig egy émeszthetőbb, vidámabb, de a gondolatot megismétlő áldáskérés követi a 349. számú alkotásban:

Isten áldja meg a magyart,
Tartson neve míg a föld tart
Paradicsom hazájában
Éljen, mint hal a Dunában.⁴⁸

A nyitó versszak hangulatában is vidámabb szemléletet, pozitív képet sugall. A magyar szellem megerősödésének záloga a keresztény nemzeti múltra való emlékezés és a békés jövő, vagyis az, hogy a magyar „Töltse békével napjait, / Egyezve lássa fiait”. A népdalszöveggént is ismert vers a fejezetbe beemelése és pozíciójának kijelölése miatt ráolvasásként, gyógyító szómagiával bíró ritmikus prózaként értelmezhető, amelyben az országban élő minden ember egyéni élére vonatkozó jókívánságok mellett (pl. „Csűrök, pajták, buzás vermek / Csordultig tömve legyenek”) az ország egészét érintő bőség és jólét kívánsága is megfogalmazódik. (Pl. „Tisza, Duna minden habja / Ízes halát bőven adja. / Erdeinkben őz, dámvadak / Seregenként tanyázzanak.” Vagy: „Gulya, ménes, nyárban, őszben / Térdig járjon a jó fűben.”)⁴⁹ A jókívánságok sorával pedig a VIII. fejezetben felrajzolt múltbeli hősökre, dicső történelmi időkre, és általában az emlékezés fontosságára ösztönző gondolati ív jól követhetően fut ki a jövő felé.

Erdélyi János *Népdalok és mondák* címen kiadott három kötetről az irodalomtörténet korábban is sokféleképpen szólt. A köteteket és Erdélyi munkásságát is gyakran méltatták az elmúlt közel kétszáz évben. Jelen tanulmány ezekhez a méltatásokhoz kíván csatlakozni egy új nézőpont kijelölésével. Remélve, hogy így növelheti a reformkor gazdag és változatos irodalmi életére irányuló vizsgálatok még gazdagabb tárházát. Tanulmányomban egy olyan megközelítésmódot

47 ERDÉLYI, i. m., 345.

48 Uo., 346.

49 Uo., 347.

jelöltem ki a szövegek olvasásakor, amelyben Erdélyi gondolatai, figyelmeztetése, didaktikus nemzettudata a tudatos kötetszerkesztésben mutatkozik meg. A reformkor időszakában a nemzettudatot erősítő szándékkal megírt műalkotásokhoz csatlakozik így a *Népdalok és mondák* első kötetének *Történeti és nemzeti dalok* című fejezete. Az ebben közreadott gyűjtésekből származó művek nem csupán közreadva, hanem átszerkesztve, sőt – kissé csúnyán, de találóan kifejezve – „beszerkesztve” kerültek kiadásra. Ez nem csupán egy kötet időrendi vagy tematikus elrendezését jelenti, hanem önálló mondanivalóval rendelkező sajátos műalkotás létrehozását is. Az elszigetelt szövegnél ugyanis nagyobb egységben vizsgálódva a fejezet magában hordozza Erdélyi János tanulmányaiban is megfogalmazott gondolatait a magyarságról és a magyar nép reformkori életéről, életlehetőségeiről.

TARI LUJZA

A szülőföld hangja

Felső-magyarországi gyűjtők és gyűjtések a *Népdalok és mondákban*

A magyar nyelvterület népzenei dialektushatárait 1924-ben megjelent könyvében Bartók Béla jelölte ki máig ható érvénnyel, a XIX. századi kezdeményeket (Erdélyi János, Mátray Gábor, Színi Károly, Ábrányi Kornél) követően.¹ Bartók a négy részre osztott nyelvterület II-nak megnevezett nagytáját „Felső-magyarországi, a Dunától és Tiszától északra eső” zenei dialektusterületnek nevezte.² E terület nyugati széle a volt Pozsony megye Ausztriával határos részénél, keleti széle pedig a mai Ukrajna területére eső régi Ung megyénél húzható meg, így Zemplén, Abaúj, Torna és Ung megye jelenti az al-dialektusterület legkeletibb szélét. Bartók felosztása kiegészült az V. területtel (Moldva), az egyes területek pedig aldialektusok szempontjából finomodtak. Nagykapos, Erdélyi János szülőhelye a 3. aldialektus-területre esik, mely a Hernádtól a Felső-Tisza-vidékig terjedő, önálló zenei jegyekkel rendelkező területet foglalja magában. Szintén ezen a területen található Sárospatak, Erdélyi János életének másik meghatározó települése. Erdélyi elsősorban Nagykaposon szívta magába a népdalokat, majd minden bizonnyal megerősödött népdalszeretete a patoki kollégiumban, népdalismerete pedig Zemplén megyei és Gömör megyei házitanítóskodása alatt.

Lukácsy Sándor, valamint T. Erdélyi Ilona egy-egy tanulmányban számol be Erdélyi Jánosnak a népzenehez való viszonyáról, a magyar zenével kapcsolatos vélekedéséről.³ Mindketten kiemelik, hogy Erdélyi mindig szöveg és dallam szoros egységét hangoztatta. T. Erdélyi Ilona adta közre Erdélyi János levelezéséből a Szemere Miklóshoz 1840. február 11-én írt levelet, melyben a kiadást már tervező Erdélyi a népdal versének és dallamának összetartozására utal: „Erős szándékom a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni: azokat,

* A szerző az MTA BTK Zenetudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Bővebben TARI Lujza, *Szlovákiai magyar népzene: Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*, 2 CD-vel, Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010 (Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 49), 21–22.

2 BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., 1924, VIII.

3 LUKÁCSY Sándor, *Erdélyi János és a népzene*, Muzsika, 4(1961)/8, 28–31; T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János a magyar zenéről*, Muzsika, 16(1973)/9, 33–37.

melyek szerző, és idő s hely nélkül vadvízként buzognak föl a népköltészeti szelleméből, mégpedig hangjegyekkel együtt.”⁴

Kodály Zoltán írásaiban, feljegyzéseiben többször utalt arra, mennyit vesztettünk azzal, hogy a népdalgyűjtők hosszú időn át nem törődtek a dallammal: „Gyűjtés története. Jól indult, az első összefog[alást] Erdélyi már dallamokkal akarta. Komárom megye. De körülbelül 1000 dallama elkallódott, mai napig sem derült ki, hova lettek. A Kisfaludy Társaság népdalkiadvány[ai] már visszaesés, egyoldalú irodalmi érdeklődés terméke, az a Kriza Vadrózsák is” – olvashatjuk egyik év nélkül hátrahagyott, utalásokat tartalmazó jegyzetében.⁵ „Elég legyen a dallam-nélküli kiadványokból is. Kriza és Erdélyi sőt Arany–Gyulai első két kötetének kiadása is más: ezek gyűjtésünknek első, mintegy alapvető oszlopai, már történeti becsük van”⁶ – írta máshol.

1943 után ezt jegyezte föl: „Ha Erdélyi legalább három kötetével párhuzamosan adott volna ki – akart is nem 12, hanem 120 dallamot, nem zongorakísérettel [...]. Mindhez nem is volt dallam, de legalább azt adta volna ki, amihez volt jó: Kiss Dénes 122, Mindszenty 88, Udvardy 246? Dessewffy? ötven évvel előbbre volna ma magyar műzene. [...] Hová lett Erdélyi kótaanyaga?”⁷ 1951-ben Erdélyi Jánost újból külön megemlítette: „Forrásait, azokhoz való viszonyát még nem vizsgálta meg senki, pedig ez sürgős és rendkívüli tanulságokat ígérő teendője lenne az irodalomtudománynak [...]. Erdélyi előszavában, az akadémiai kéziratok felsorolásában ezernél több dallamról ad számot. Mi lett a többi dallam sorsa?”⁸ Más helyen feladatként rögzítette: „A népdalkutatás legközelebbi feladatai A) szöveg bibliográfiája. Szövegkatalógus. Kezdősorok, összes előfordulási helyekkel, strófaszerkezetek külön-külön. 1. Erdélyi János-anyag legépelés 3 példányban. a) eredeti rendben b) variánsok szerint (tartalom) feltűnésük időrendjében, c) meglevő (véltető – forma szerinti) dallamok szerint...”

4 T. ERDÉLYI Ilona, *Nemzeti romantika és európai identitás: Tanulmányok a romantikáról*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 1999 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 8), 129–143, idézet: 138.

5 KODÁLY Zoltán, *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers: Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*, II, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1993, 233.

6 Uo. Minden bizonnyal az Arany László és Gyulai Pál által szerkesztett *Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteire utalt (Bp., 1872).

7 Uo., 273. A nevek melletti kérdőjel a dalok számára vonatkozik. Dessewffy Virginia népdalgyűjteményét (1844–46, MTAKK RUI 8r. 206/54) *Kéziratok kottás gyűjtemények a XIX. század első felében* c. kandidátusi értekezésemben ismertettem (kézirat, 1993).

8 KODÁLY Zoltán, *Előszó = Gyermekjátékok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., 1951 (A Magyar Népzene Tára, 1), VII–XVIII, IX. Kodály idevonatkozó további megjegyzéseit lásd TARI Lujza, *Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a Népdalok és Mondákban: A 200 éve született Erdélyi János emlékére = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 385–420, 395–397.

Számos más részlet után felsorolja még: „Sárospataki” [már ismert, illetve feldolgozott gyűjtemények] Kiegészítve.”⁹ A legrégebb népdalföljegyzésekkel kapcsolatos másik jegyzetében szintén feladatként jelöli ki: „Erdélyi János: kéziratok összevetve a belőlük kiadottakkal.”¹⁰

Kodály sokat foglalkozott a *Népdalok és mondákkal*,¹¹ s a népzenei gyűjtemény kottalapjain is mindig hivatkozott Erdélyi szövegközléseire.

Példája nyomán nézzük meg néhány Erdélyi által kiadott szöveg feltehető dallamkapcsolatát a felső-magyarországi területre vonatkozóan. Előbb azonban lássuk a gyűjtések helyét és a gyűjtőket!

Felső-Magyarországról a következő megyékből küldtek dalszövegeket: Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Abaúj, Torna, Zemplén, Borsod és Ung megyékből. Találunk megnevezéseket így is: „Mátra és Zagyva vidéki, Bodrogköz, Sajóvölgy, Sárospatak, Léva” (pl. I. 377. sz.), Berencs, illetve „Berencs Nyitrában” (pl. I. 40. sz.), Baracska, Ebed, Muzsla (pl. II. 8. sz.), Pozsony, „Nagy Töre Barsban” (I. 114. sz.), Monostor, Ipolyság. A három kötetben a következő 24. szövegeket beküldő személy neve szerepel területünkre vonatkozóan (a római számok a *Népdalok és mondák* köteteinek számát jelentik):

1. I.	Berzsényi Pongrácz	Pozsony „hangjegyekkel”
2. I.	Benőfy Soma ¹²	Sajó-völgy
3. II.	Bunyitay László	Tállya, Zemplén m.
4. III.	Domoszlai György (Bécsből)	nógrádi, gömöri, honti, borsodi dalok
5. I.	Eperjessy Ferencz	Pusztamonostor [Heves m.]
6. II., III.	Hegyesy Sándor	Karancsvidék (Nógrád m.)
7. I.	Ivánszky János	Nagytöre, Bars m.
8. I.	Kelecsényi József	Nyitra megye általában, Család, Kolon
	II. Kelecsényi József	Bars m.
9. I.	Kelecsényi Pál	Nyitra és Bars m.
	III. Kelecsényi Pál	Család [Heves m.]
10. I.	Kovács Károly	Erk [Heves m.]

9 KODÁLY, *Magyar zene...*, i. m., 297.

10 Uo., 262.

11 *Népdalok és mondák*, [1], a Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József, 1846; *Népdalok és Mondák*, [2], A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten Magyar Mihálynál, 1847 (Népköltési Gyűjtemény); *Népdalok és mondák: Harmadik kötet*, a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1848 (Magyar népköltési gyűjtemény).

12 1846-ig Brujmann Sámuel katolikus papról: SZINNYEY József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., MTA, 1891–1914 (reprint kiadás Bp., Akadémiai, 1980–1981), lásd CD-ROM, Arcanum; https://hu.wikipedia.org/wiki/Benofy_Soma.

11.	I.	Mayer István	Muzsla [Nyitra m.] =
	III.	= Májer István	kőhidgyarmati és csallóközi dalok ¹³
12.	III.	Martonffy [Mártonffy] Ignác	Domony (Galga-mente) ¹⁴
13.	I.	Nagy Iván	Mátra és Zagyva-vidék
14.	III.	Nagy László	Tállya
15.	II.	Oláh Dániel	Hegyalja [Tokaj-zempléni hegyvidék]
16.	I.	Pajor István	Hont és Nógrád m.
17.	I.	Piry Czirják prof.	Érsekújvár
18.	I.	Pongrácz Lajos	„hontmegyei ipolysági népdalok”
19.	I.	Szabó Dávid	Hegyalja [Tokaj-zempléni hegyvidék]
20.	II.	Szabó Richard	Nógrád m.
21.	I.	Szabóky Adolf	Berencs (Nyitra m.) ¹⁵
22.	I.	Szeberényi Andor	
23.	I.	Szeberényi Lajos	Vieszka
24.	II.	Szöke Zsigmond	Ung m. ¹⁶

Mint legutóbb Csörsz Rumen István írta, Erdélyi I. kötetének előszava, valamint K. Posonyi Erzsébet és Pogány Péter tanulmányai többször utalnak rá, hogy Erdélyi János felhívásának volt hivatalos előzménye, s „ekkor már rendelkezésre állt az Akadémián némi folklórszöveg-bázis”.¹⁷ Így az akadémiai gyűjteményben volt már a Gömörben született, kísérőlevelében magát „gömöri fi”-ként megnevező, Kassán tanult zempléni táblabírónak, Mindszenty Dánielnek szövegeket tartalmazó szöveges gyűjteménye: *Nemzeti Dalgyűjtemény. Ajándékol a' barátság' és szeretetnek 1832.*¹⁸ Ehhez kapcsolódott a nemzeti zene megteremtésére irányuló törekvések közé sorolható, bár „toldalékul” szánt, de előbb elkészült fortepiano-, illetve gitárkíséretes feldolgozása: 88 *Eredeti magyar Dal. Fortepiánóra 'S mellesleg Gitár-kísérettel elkészítve. Toldalékul A' nemzeti Dalgyűjteményhez Mindszenty*

13 Teológiai doktor, paptanár, lásd *uo.*, VIII, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Majer_István_\(pedagógus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Majer_István_(pedagógus)).

14 Mártonffy Ignác (Domony) Pest megyei szolgabíró, vö. MEZŐSI Károly, *Petőfi édesanyja: Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*, szerk. IKVAI Nándor, Szentendre, 1972 (Studia Comitatus, 1), 275–290, 289.

15 Bölcsészdoktor, pap, vö. SZINNYEY, *i. m.*, XIII, https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabóky_Adolf.

16 Szöke Zsigmond „járási rendes seborvos”, vö. SZEGHALMI Lőrincz, *Levelek az árnyékvilágból*, Bp., Magvető, 2012, I. levél, „Ungvár, september 30-án, 1839.”; <http://arnyekvilag.magveto.hu/levelek-az-arnyekvilagbol.pdf>, 7, 28–31. Lásd még: SZÖKE Zsigmond, *Béka-szülés*, Orvosi Tár, 1839. okt. 13., 233–238.

17 Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 612.

18 MTAKK RUI 8r. 206/56. Lásd még SZINNYEY *i. m.*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16362.htm>.

Dániel által.¹⁹ Nem ismerjük Mindszenty halálának évét, de Erdélyi a *Népdalok és mondák* I. kötetében már így jelezte nevét és munkáját a gyűjtők névsorában: „Néhai Mindszenty Dániel gyűjteménye u.m. egy bevezető értekezés...” Mindszenty tehát már nem érthette meg az általa küldött népdalok és feldolgozások levelében óhajtott kiadását, még az Erdélyi-kötetekbe beolvasztott formában sem. Szöveges gyűjteménye családi vagy baráti kapcsolatok révén a kassai Szidor Antal premontrei kanonokhoz, királyi akadémiai professzorhoz került, aki 1837-ben juttatta azt el az Akadémiára. A Kolozsváron megjelenő Erdélyi Híradó e tényt így jelentette: az akadémiai „kézirattárt Szidor Antal kassai királyi prof. néhai Mindszenti Dániel igen bő népdal-gyűjteményével nevelte”.²⁰

Mindszenty az Akadémiára küldött kísérlőlevelében írta, hogy „a népdalokat különb-féle vidékü lakosok közt szedegetém”. A legtöbb népdal mégis saját szélesebb pátriájából és annak környezetéből való. „Gömör, Torna, Abauj, Zemplín, Szabolcs, Bihar, Heves vármegyékben vala alkalmam hosszabb üdeig mulatni, ’s a’ népet különböző viszonzatokban láthatni; Pest, Veszprém’s néhány más Megyéből érdemes hazafiakkal öszvejövén a’ tájjokbeli danáikat lekótázás végett magamnak elénekelni kikértem” – írta.²¹

A Szinnyi József által hrabói születésű „Közbirtokos és régiségbúvár”-ként megnevezett Nyitra megyei Kelecsényi József Erdélyinek írt első levelében (1–2. kép) még lelkesen üdvözlöi „a’ Kisfaludy Társaságnak a’ Nemzetiség eszméje ’s a’ Népköltészet ereklýei megörzésére czélzó nagyszerű vállalatát...”²² Később azonban, mint Gönczy Monika és Csörsz Rumen István rámutatott,²³

19 MTAKK 4r. 324. Az egymást kiegészítő, de más-más célú gyűjteményről, Mindszenty tanulmányáról és az adatolásról: KOBÁLY Zoltán, *Magyar zenei folklór 110 év előtt Mindszenty Dániel és Udvardy János* [1943]; *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II, s. a. r., bibliogr. jegyz. BÓNIS Ferenc, Bp., Argumentum, 2007 (Magyar zenetudomány, 6), 155–183, 156. A nemzeti népdalgyűjtemény és nemzeti zene megteremtésére tett erőfeszítés példájaként a kotta címlapja közölve Lujza TARI, *Different social strata in musical collections of the 19th century and the way from the individual songbook to conserving collective treasures*, Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VIII. Performing Arts, Vol. 8 (57) No. 2 (2015), 105–122, 110, http://webbut.unitbv.ro/BU2015/Series%20VIII/BULETIN%20I/12_TARI.pdf.

20 „16. Erdélyi Híradó. Kolozsvártt. Szombaton augustus 26ik napján. 1837. Szerkeszti és saját betűivel kiadja Méhes Sámuel”, 122.

21 MTAK RUI 8r 206/56, 7b.

22 Kisérlőlevele a *Népdalok és Regedalog 1844* c. gyűjteményhez mellékelve: MTAKK RUI 8r 206/1. Kelecsényiről részletesen ír és Nyitrai népszokások c. munkáját közli: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, vál., szerk., életrajzok, bev. tanulmány PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Gondolat, 1985 (A magyar néprajz klasszikusai), 206–217.

23 GÖNCZY Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratoss gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetem–Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 468–480; Csörsz, i. m., 2014, 624.

Vessem Márc. 8. 1844.

I) Élőben. 1700. Család híjára vengyél

Tekintetes Titoknak ír!

Örömmel üdvözlemlen a Kisfaludy Társaságnak a Nemzetiség eszméje, és a Népköltészet ereklényi megőrzésére vállalt nagy szerű vállalatát: mert általa a felelősenység tengeribe vezet: hős elődeink harcias szellemi hősmenetei, amik Nemzeti érzelmek lehetők a felelősen - dalosaink dicső és hata érekei, melyekben amik természetesség, andalító képzelés, érzékenysége gyögyei - min meg amik Nemzetiségünk drága kövei talál, és a - Horai dalaival veselkedő, fájdalom: több feladatunk Nemzetünk kijavíthatlan és megterhelhetlen kára nem lehet! - Azért tehát ösztönözni válnak iparkodjunk Nemzetiségünk és népi életünk magyar értekezéseiben hiven a "homályban sínylődő" születte és a portára jött rokkant, ki a napfényre kíváncsi nagyományjainak jölet vereséit - harmoniai phoenixből hamvából föltámasztva igyérünk meg mi előző magyarok egyjélekre újra Nemzeti életre viradót fel - egy ollyan új életre melynek hűbikarású jövődönkre jölet pára minden valódi magyarnak jöndobogozója hazafiu kebelé. mely a Nemzetiség eszméi rigyeire felhevülék soká meg nem szünik.

A Kisfaludy Társaságnak ebbeli vállalatára hogy Népköltészetünk megőrzése érdekében amik a felelősen életre, lejjent csak örömmel üdvözölnünk lehet és eszméi magunk kebelében ápolva a Magyar Népköltészet nemcsak a felelősen - minden eszméjére nélkül kebelében akarunk - itt figyelmeztetvük értekezéseit. Tisztelettel

hogy mielőtt a Magyar Academia helyettes Titkárság-
 nál kelte használatra veszi több népdalokat és ismeretes be-
 küldeni szívesen vagyok. Adja a Magyarok irasztó tén-
 tője hogy a nagy gondolat létesítése, minél előbb hajoss-
 és érdemmel exaltójen; Vagyon nekem az én könyvtáram,
 ban egy Vácson 1855-ös évben kijött: Erőteljes Gyűjtemény
 emmü könyvtárral 1. Daxabja (az előszóban egy mély 1799-ben
 közzül Gyűjteményről szó tételre is emmel foglalkozás a in
 jövevény - foglalkozás a tovább min is tudomásomra) ha
 ezek ezen Gyűjtemény elő dazabja a Tékrisenes Társas-
 ság birtokában nem volt, vele, még kézzel írt leírás több
 igazi népdalokhoz ebbeli szűz és hasznos vállalkozás
 némileg előmozdítására - legkevésbé községgel hozzájárul-
 tunk - és Hírvirai könyvtáruknak által ki Beszélgetés
 terünetül jövevénykedvénél. - Többet közt van Gyűjtemény,
 ben: Rákóczy, Martinyovics, Lovag dala (de ezek sán nem
 ide soroltak) van egy aigi kéziratos aigi kezű: aigi
 napot aigi napot Erdély ország és más országok - egy mély
 aigi megértem az az időt hogy jövevény kapom előt: az aigi leír.
 ekkor volt az az óra, aki hozza ez nagy birtok szűz - Csak aigi
 ban kézzel írtam jövevényét nagy foglalkozás. - Kézzel írtam aigi
 kézzel írtam aigi leírás redőli kézzel írtam - Nem vagy a in sán
 aigi ember redőli aigi redőli szűz - Népdalokból kézzel írtam:
 ekkor szűz az aigi mikor előt van aigi végén a in csapásból jö-
 vő mélyet (hallom Daxabján aigi omgjit) kézzel írtam
 jövevény (Rákóczy Hírvirai omgjit) kézzel írtam
 Ezek közzel írtam, türelemmel vágyok
 Tékrisenes Titkárság irráb
 aláírtam jövevény
 Telecsényi József

1. Széles az asztal keskeny az abrosz
 Sovány a' vécse a' húscsú a' gaxda
 Netti réz a' napra Csaró' szép a' szonym.
 2. Nem alhasol én' nem nyugodol én'
 A szalmán a' szalmán
 A szalma kemény
 Csúke levél
 Raj' Ismeret nekem.
 3. Haxom csillag van az égen
 Haxom szerszö' van nekem
 Egyik szöke másik barna
 A harmadik piros alona
 4. Haxom csillag van az égen
 Mindig békis izzol a' Mezen
 Iszol is én' méz van nekem
 Csúsi léltem hozot nekem.
- + Bányó gaxda bányó
 Hogy lányodhoz járok
 De békis jöttek bányó
 Ha lányoddal halok
 Haxához sem járok
 Lányoddal sem halok
 Mégis a' gata von
 Pityéri rize csinállok
 Ism' terem annyi nár
 Kivel becsináljak
 Annak annyi, pindur
 Kivel kév' álmanak.
- Nem fűzet én' azoknál
 A' fűt uaknak
 Mert az úti csapoda
 Itt esik, máshoz jár.

3. kép

megsértődik Erdélyi kompilációs módszere miatt. Ő és Kelecsényi Pál (testvére, rokona?) így is számos Nyitra és Bars megyei népdalszöveg és népszokás közlésével járult hozzá a nemzeti gyűteményhez. Közbevetőleg érdemes itt is Kodályt idéznünk: „Hogy Zobor alatt magyar nép lakik, először Erdélyi János népdalgyűteményéből tudtam meg, tehát olyan műből, amit más mint magyar szaktudományt űző nem vesz a kezébe. Az se mind. Igen jó eredménnyel vizsgálható, aki

soha sem olvasta végig.”²⁴ Ehhez az ismeretkez a két Kelecsényi küldeményei is sokban hozzájárultak. Kelecsényi József küldte be azt a verset is, melynek változatát 1983-ban még tudták a tágabb földrajzi környezetben. (3. kép) Felsőszelín Kodály nyomában járva a Csallóközben jellemző, kis ambitushatárok közt mozgó dudanótaként gyűjtöttem.²⁵ (4. kép)

A Heves megyei Pusztamonostor evangélikus lelkészéhez, Eperjesy Ferenchez csak 1846-ban jutott el Erdélyi 1844-es felhívása, melyről a szerkesztőnek írt levele tájékoztat. A szerkesztő a következőt írja felsorolásában: „94. sz. Pusztamonostorról dalokat, hét mondát és rejtvényeket [küldött] Eperjesy Ferencz”.²⁶ Amennyit a meglévő népdalgyűjteményről a szövegek alapján megállapíthatunk, Eperjesy is saját vidékének népies dalait és népdalszövegeit rögzítette. Leveléből megtudjuk azt is, hogy a földmérő, népdalgyűjtő Udvardy Cserna János (1799–1890) a sógora. Eperjesy Ferenc Erdélyinek küldött levele:

♩ = 168

1.) Bá - nod gaz - da, bá - nod,

Hogy lá - nyod - hoz já - rok.

De még job - ban bá - nod,

Ső - vé - nyő - den já - rok,

Mert nincs any - nyi ná - dad,

Mi - vel be - csi - nál - jad.

T.f.

1.) 2. vs. végig h, 3. vs. mint 1. vs.

4. kép

- 24 KODÁLY Zoltán, *Közélet, vallomások, zeneélet: Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*, I, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1989, 32.
- 25 Megjelent: *Magyar népzenei antológia II: Észak*, szerk. TARI Lujza, VIKÁR László, Bp., Hungaroton, 1986, LPX 18124–128, 3.1e; TARI Lujza, *A bartóki II. dialektusterület = Magyar népzenei antológia: Digitális összkiadás*, szerk. RICHTER Pál, Bp., MTA BTK ZTI-Folk Európa, 2012, AP 12.989k; *Úő, Szlovákiai magyar népzene...*, i. m., 10. kotta. A hangfelvétel: <http://www.zti.hu/db.zti.hu>.
- 26 Eperjesy gyűjteménye – MTAKK RUI 8r 206/94 – csak dalokat tartalmaz; a mondákat és rejtvényeket tartalmazó gyűjteménynek nem találtuk nyomát. Erdélyi Jánoshoz írt levele a gyűjteményhez csatolva.

Mélyen Tisztelt Tekintetes Szerkesztő Úr!

Falusi helyzetem' szörnyű el szigeteltségében – hol ujságból is, másoktól sok keringés után kaphatván azt, akkor tudok meg valamit, mikor az már mindenhol óság, – csak későn jöven nyomára, a' Kisfaludy Társulat szép törekvésének, a' nép jellemét, 's életét tükröző, dalok; mesék; mondák' gyűjtésében; bár talán már időn kívül, – de még is hogy lelkemet, melly örökre szememre hányná hanyagságomat nyugtathattam –: sietek néhány szép dalt, mesét, versezetet környékem' nép költészetéből küldeni.' Hevesnek ama részéből valók ezek, mellyek a' Zagyva, és Tarnára dülve: a' Jászsággal – ez zárván mindenütt – mintegy öszevegyűl. Tömérdék variánsai vannak mindenütt ugyan egy dalnak; 's nem dalt találni nehéz: hanem a' legjellemzőbbet ki választani, miután alig van, mellyben egyes vonás, igen szép ne találatnék.

Én mint egy félve a' felelősségtől, 's nehogy valami jót el szalasszak, jót és silányt, a' mint itt, ott, hallottam vagy találtam: rendre írtam. Itt ott, némelly, költőinktől való daraboknak töredéke is mutatkozik; de ezeket sokszor mellőzni nem lehet, miután arra, – mint méh a' lép sejtire – rakta a' nép költészet saját munkáját. A' mesék, – ugyan egyek – szinte tömérdék variánsokban forognak. Az egészen külön válók, nem épen sűrűek. A' találós mesék bizonyos tekintetben szinte a' nép költészetébe vágnak, azt sok féle kép jellemzik: azért néhányat, – mint kukoricza fosztáskor, 's fonókban azok, az anyók; fürge leányok' 's pajzán suhancok' ajkiról folynak – szinte le írtam. Bár iratom tisztább 's rendesebb volna; de magányomban én is dolgoztatván egyen máson: el foglaltságom miatt le nem tisztázhatám; mit e' részben mulasztottam: pótolja tiszta törekvése lelkemnek.

Ez úttal el nem mulaszthatom figyelmeztetni Tkttes Szerkesztő Urat – miután leg bensőbb ohajtásom hogy nép költészetünknek minél egészségesebb, 'tökéletesebb példányát birhassuk, – miként sógorom, Udvardy János, még néhány évvel ez előtt igen sok nép dalt – 's jól emlékezem némellyeket áriájuk hang jegyeivel – küldött a' Tudós társasághoz. Ha nyomába lehetne jönni; nem kevés szolgálatot tehetne talán e' küldemény is.

Ezek után becses hajlamaiba ajánlott vagyok Mélyen
Tisztelt Szerkesztő Úrnak Pusztá Monostoron
18ik Febr. 1846.

leg kötelesebb szolgája
Eperjesy Ferencz
lelkész²⁷

27 Kiadása: ERDÉLYI János *levelezése*, I, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai-MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai [Fontes], 2), 262.

A szlovák anyanyelvű Szeberényi Lajos Selmezbányán tanult, ahonnan Vieszkára, Trencsén megyébe ment nevelőnek, s onnan küldött népdalokat Erdélynek. A Kisfaludy Társaságnak 1874-ben írt önéletrajzában ezt olvashatjuk:

Atyám 1830. [...] Selmecekre küldött Szeberényi János, nagybátyámhoz, hol 9 évig tanultam. De már két év mullva szélhűdés következtében atyámat elvesztém, s én 11 éves koromban ötödmagammal, mint legidősb árvaságra jutottam. Mint ilyennek sok nélkülözéssel kellett küzdenem [...].

A magyar irodalom iránti vonzalmamat zsenge koromban Szenvey József ébreszté föl bennem, ki olykor a szülői háznál megfordult. Petőfivel mint tanulóval Selmeceken léptem közelebbi viszonyba 1838., utobb benső barátságba. A pozsonyi lyceumba 1839. mentem át, midőn a theológiába léptem. De már 1835-ben kezdtem, még félig mint gyermek, [...] olykor a maglódi templomban tót nyelven szónokolni.

A theologiai tanulmányokat szorgalmasan űztem. A mellett az országgyűlési szónokok: Deák, Szechenyi, Klauzál, Beöthy s.t.b. nem kis hatással voltak lelkülem fejlődésére, míg tanáraim, Sevrly Mátyás, Sinkó Vilmos, Michnay Endre, és kivált Schröer Gottfried meglehetősen hidegen hagytak. Annál inkább megragadott az 1840-ben Pozsonyba jött élénk előadású Boleman István.²⁸ Befejezván a theologiai tanfolyamot, 1841-ben letettem a candidaticumi vizsgálatot, s ugyanazon évben Vieszkára mentem Trencsén vármegyébe Platty László házához növelőnek. Itt fölébredvén bennem a jog tanulmányozásának vágya, azért is mivel az egyetemre kellő összeget, mint egészen vagyontalan, soká bírtam volna összeszerezni, de azért is, mivel az erre való engedély még mindig nehézséggel járt, növendékemmel 1844. ősszel átmentem Pápára, s itt Stettner (később Zádor) kedves tanáromtól a jogot hallgattam.²⁹

A 24 éves Szeberényi Lajos Erdélyi Jánosnak 1844. június 22-én, Vieszkán keltezett levelében melegen üdvözli a gyűjtési akciót, majd a következőket írja: „nem is marad egyéb kíváncs, minthogy ide még a népszokások is soroztassanak, a dalok pedig, ha nem is mind, legalább egy részben hangjegyekkel elláttassanak”.³⁰ Erdélyi a *Népdalok és mondák* I. kötetének 129. (*Jaj be szennyes a kendője*), 254. (*Szegény legény vagyok én*) és 347. szövegénél (*Bécs várostul*), II. kötetének pedig többek közt 201. dalánál (*Mariskám, Mariskám*) hivatkozik a vieszkai gyűjtésre. A közölt szövegek a közel-kortársi kottás gyűjtemények dallamai alapján a tágabban értelmezett szájhagyományosan (is) élő népdalok közé tartoznak.

28 Boleman István (1795–1882) 1820-tól Selmeceken is tanított, majd 1840-től lett a pozsonyi líceum teológiatanára; https://hu.wikipedia.org/wiki/Boleman_István_tanár.

29 1844-ben küldött gyűjteménye: MTAKK RUI 8r 206/14 és melléklete.

30 MTAKK RUI 8r 206/14.

A Nyitra megyei születésű, Esztergomban paptanárként működő Majer István, a balassagyarmati Nagy Iván történész, a Hont megyei alispán és író Pongrácz Lajos, vagy az Ipolynyéken született, majd Nógrád megyében működött Pajor István földbirtokos egyaránt küldött adatokat szülőhelyéről és lakóhelyének környékéről. A Csalomjai néven költőként is megnyilatkozó Pajor a gyermekfolklorra is fogékony volt.³¹ A *Népdalok és mondák* I. kötetében 17. szám alatt jelzett „Hont és Nógrád megyei, Pajor István urtól 25. db.”³² egyike a *Körtéfa, körtéfa / Kőrösi kerepesi körtéfa* gyermekdal.³³ Bizonyára nem véletlen, hogy ez a palóc területen feljegyzett gyermekdal a Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményéből is Hont megye Ipoly-menti részéről került kiadásra a II. népzenei dialektusterületet bemutató hanglemezen.³⁴ A több mint száz évvel később rögzített változat szövege csak annyira tér el a közölt feljegyzéstől, amennyire két változat általában is különbözhet egymástól ugyanabban a térségben. Ugyanez érvényes az *Ég a gyertya* egy 1955-ös Heves megyei palóc változatára.³⁵

Térjünk rá a szöveg és dallam utólagos összepárosításának kérdésére! Ez kétségkívül nagy körütekintést igényel. Viszonylag sok zenei példát állíthatam Erdélyi szövegei mellé, melyek közül néhány jellemzőre térek ki, rámutatva arra, mik nehezítik a versek lehetséges dallamának megállapítását.

1) Az első nehézség a dallamok meghatározásában: sokszor azonos faluban, sőt egyazon előadó is különböző dallammal tudja a verset. Vagyis a népdalok verseihez többféle, más-más stílusba, stílusrétegbe, dallamtípusba tartozó melódia tartozhat és tartozik általában. Erre a jelenségre van a legtöbb példa az Erdélyi által közölt versek esetében is, mely szövegekre egyébként szintén jellemző, hogy egyes versszakok és versszak-egységek önállóan is megjelennek és más versekhez is kapcsolódnak az előadó variációs hajlamának és aktuális variáló igényének függvényeként.

Lássunk egy-egy példát az azonos vers és más-más dallam esetére! A *Népdalok és mondák* I. kötetének 318. verse: *Nincs boldogtalanabb a paraszt embernél / Mert nyomorusága nagyobb a tengernél*.³⁶ 1906-ban, hatvan évvel a *Népdalok*

31 „Kutatóink eddig nem ismerték fel a gyermekdal jelentőségét.” „Kölcsy. (Erdélyi) Kiss Áron ismerte fel nevelő értékét” – írta egyik fennmaradt jegyzetében KODÁLY, *Magyar zene...*, i. m., 222–223.

32 ERDÉLYI, i. m., 1846, VIII.

33 *Uo.*, 409. sz. 2. darabja.

34 Kiss Lajos 1965-ös ipolyviski gyűjtése: TARI-VIKÁR, i. m., 3, 4c; TARI, *A bartóki...*, i. m., AP 5308m). A hangfelvételt lásd még: <http://www.zti.hu/db.zti.hu>.

35 Pajor gyűjtéséből ERDÉLYI, i. m., 1846, a 409. sz. 7., záró darabjának 2. versszaka. Dallammal ugyanez a vers: TARI-VIKÁR, i. m., 8. 3.b; Tari Lujza 2012, i. m., AP 1123c).

36 A versről, annak 1800-as ponyvanyomtatvány előzményéről Bartók és Kodály feldolgozásai kapcsán, Erdélyi János *Válogatott népdalok*beli közlését (Pest, 1857) is idézve lásd V. Szűcs Imola: „Ének őrzi az időt.” *Ujra a Bartók-egyneműkarok szövegforrásainak nyomában*,

6 ~~1045 d~~ 27j. 5. 1. 4

M. f. 117c) utolsó

lehetőleg mel.

Kolon Nyitra
1956. 09. 02.

Szalai Zuzs 70-75

$\text{♩} = 100$ per. ml. sp. d.

Nincs boldogtalanebb a szegény embérné, mer nyomasztása nagyobb a fénygémé.

2. Mer idején rége ablakján az éjszán,
Kérte je csóklány, dőltöve szőlővén.

3. Bino jár a bójé mestér galgójáé,
Jól szót megvetél, a derost heveréd.

M. minden G-os
3. 3. utagján nyitja
reha elvira l. el.
v. kigyl. d. d.
v. ö. a geresztési vado.
a b. csar a jelté d. l. l. l.
dymagacsa, hogy kité h.
elt. kité magas.

5. kép

és mondák I. kötetének megjelenése után, Kodály Zoltán Nyitra megyében, a Kelecsényi gyűjtőhelyeként is ismert Kolonban gyűjtötte egy változatát a 70–75 év körülinek jelzett Szalai Zuzától. Hihetetlen belegondolnunk abba, hogy ha Szalai Zuzs 75 éves volt Kodály gyűjtése idején, akkor 1831-ben született, s mint régi falusi viszonylatban már felnőtt 15 éves lány, akár maga is lehetett Kolonban valamelyik Kelecsényi adatközlője... (5. kép)

Kodály egy másik változatot 1913-ban Alsófalun, Gömör megyében vett fonográfra, mely dallama szempontjából koldusének. Előadója a 70 éves Koleszár János volt, kinek neve mellé Kodály utólag odaírta: „(egymaga tudja)” (KF 161b, BR 11589).³⁷

E két változat versszakai jól kiegészítik egymást, és jól megfelelnek az Erdélyinél szereplő részeknek. Az Erdélyinél és a koloni változatban megegyező szövegrészek:

Magyar Zene, 2014, 2, 205–223. A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi magyar költők tára: XVIII. század, 14), 218. sz. Lásd még: MARGÓCSY István, *A szegénység a magyar irodalomban*, 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap, 2015, 11. lap, http://ketezer.hu/2016/09/margocsy_istvan (2016. nov).

37 Kodály ezt a dallamváltozatot használta fel a Czinka Panna Parasztkórusában. A dallamot közreadta V. Szűcs, i. m., 220.

1551 d. ~~utolsó~~ 1184 r. utóbb 3. 3 kor. X

F.: 1178 ~~b)~~ utolsó

Nagyraikos (Vas)
~~Székelykeresztúr (Kis)~~
Horvát Erdő (Vas) gyűjtés

szórakozás

Himn és meg-let-tém, Ró-ma-sz-fen ke-nem-kem, Székes-győr-község
meg-ján Hely-nál-ban-szín-let-kem.

A.D. utolsó székelykeresztúr
Kellendő leírás

Viktor Károly úr

6. kép

Erdélyi I. 318. sz. 3. vsz. részlet
(MH 1147c, BR 00071)

Kodály koloni gyűjtése, 2. vsz.

Már reggel jó korán ott terem az ispán
Kezében a csákány, robotra szólítván

Mer idejin rëgvê ablakján az ëspán
Kêzibê ja csákány, dëlôgrë szólítván

Erdélyi 6. vsz.

Kodály-gyűjtés, 2. vsz.

Bíró az adóért, pap, mester stólaért
Zsidó és kocsmáros pálinka áraért

Bíró jaz adójé mestër gabonájé
Ha szovát mëgvetëd, ä dërest heverëd.

a deres Erdélyinél szintén a 3. versszakban így:

Már reggel jó korán ott terem az ispán
Kezében a csákány, robotra szólítván
Ha szavát megveti,
Bezzeg megheveri,
A derest, jajgatván.

6, ~~1066~~ ~~1080~~ 175b. at. 1.63.1

F. 192 b. (Paris)
Barslédéc/1914.
97. Kéz

Farkas Mihályé Sté
Non rebrto $\text{♩} = 96-104$.

Nem a - nyá -tól let - tén Ró - zsa - fán der - mül - tén Ró - zsa - fán - kod - nyá -tól let - tén.

2. Ném adom a jó bot
A rom pölindás
A magyar megyesed
A cigány aranyos

a) Egyszeri vész.
1. 2. 3.
A nímno pontos! Ró - zsa - fán lea
belső egyforma $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$

7. kép

Hasonló példa Erdélyi I. kötetében a *Nem anyától lettél / Rózsafán termettél* (97. sz.), melyhez a korai fonográfus gyűjtések közt Vikár Béla két Vas megyei gyűjtése, illetve Kodály egy Bars és egy Nyitra megyei gyűjtése kínál más-más dallamot. Az Erdélyi által közölt második versszak egyikben sincs meg, az 1. versszakhoz képest pedig *Nem anyától lettém/szültém* a népzenei változatok szövegkezdete.³⁸ (6–7. kép)

Kodály összegyűjtötte és Arany János lejegyzése kapcsán felsorolta a dalam legkorábbi megjelenését (1834, *A falusi lakodalom* című népszínműben), valamint további XIX. századi kiadásait, változatait.³⁹ Ezek közül Erdélyi közlésének 2. versszaka is megvan Füredi Mihály 1851-es kiadásában, Bognár István által szerzett dallammal.⁴⁰ A régi stílus különböző rétegeit képviselő többi

38 A változatok (MTA BTK ZTI): Vikár Nagyrákos BR_03700, Pankasz BR_09491, Kodály, Menyhe BR_00801, Barslédéc BR_00459_01.

39 KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Arany János *népdalgyűjteménye*, Bp., Akadémiai, 1952 (a Kodály széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonló kiadása: Bp, Kodály Archivum–Argumentum, 2011), 15. sz., jegyzet: 54. Ugyanott Gyulai részletes ismertetést ad a szöveg előfordulásairól, változatairól: 112–114.

40 *100 magyar népdal*, gyűjtötte s Bognár Ignác zongorakíséretében kiadta FÜREDI Mihály, Pest, 1851, 70, 93. sz. Kodály lemásoltatta a dallamot gyűjteménye számára (KR 00351).

III (V) III

Frisson. *L'émotion secrète* *Bogner & Gnäd.* (f 2mg)

Ered. F. #2) (f)

Friedl I. 1851.
70. lap. 93. m.

II } 96. l.
IV } 99. n.

2) 2/4
3) 2mg. #

kissé lassaban. *f* <> <> <> <>

Ar-ai- id ró-zás-i oh, ha kö-rel vol-né-nak,
i-gó xi-rom mel lé tüz nem bot-re-tá-nak.

8. kép

dallammal ellentétben e feldolgozásból rögtön kitűnik a korszakra jellemző, a művességet láttatni kívánó dallamformálás, melyet a szerző feltehető elképzelése szerint újszerűvé (a mai kottaolvasó számára idegen ritmikájúvá) tesz a szinkópák erőteljes használata. A 2. versszak (kezdeté „Orcáid rózsái” helyett: „Arcáid”) itt nem önálló: a szerző a darabot végigkomponálta. Ezenkívül az eredeti 2. versszak második sorát megváltoztatta egy „oh” betoldásával, melyet a „ha közel volnának” szakasszal együtt lelassított és hangsúlyjelekkel látott el. Mindez lényegi eltérést eredményezett a népdal egyszerű előadásához képest és a vers izoszillabikus 6-os szótagszám-képletében. (8. kép)

2) Nehezíti a dallamok meghatározását, hogy az 1844-es gyűjtési akcióban népdalszövegeket és esetenként dallamokat beküldők általában megadták a feljegyzett dalok megyéinek vagy falvainak nevét, melyeket esetleg ők maguk valóban az adott megyében, faluban hallottak, jegyeztek fel, melyek azonban már az akkori többi gyűjtés alapján általánosan elterjedtek voltak, így az adott faluban történt leírás nem bizonyítja ottani származásukat. Ráadásul a gyakran még a korábban már kiadott, könyvekből megtanult és a szóbeli hagyomány részévé lett köznépi dalok esetében is megjelölték a helységet, területet. Az így beküldött dalok egy része a régebbi közköltészeti hagyományból való, vagy új keletű, a feljegyzés idején már általánosan elterjedt ismert vers (és dallam). Az ilyenek

11, 11, 8, 11,
1-8.

1 ① 4
5 ⑤ 8

Kiss Dénes kézir. Mus. Ms. Mus. 1097. sz.
Szöv. 1844-ből. T. Ak. Népkölt. 44. sz.
88. dal.

Bús az idő Bús vagyok én magam is
A - o - l -
Valamennyi nép leány van mind lánis
Kisvárosi lány
Kerekete nem állandó
mint az idő változandó ihajla. ihajla!

2. Erdély ország fővárosa Kolosvár
Volt szeretőm de elhagyott az is már
Volt szeretőm de elhagyott
Hűségtelen megtagadott ihajla.

3. Tiszta partján van egy város Beregszász Erd. I. 75. l.
Volt szeretőm néha ötven, néha száz
Volt szeretőm néha száz is
Jó volna most csak egypár is sat.

4. Ritka bús, ritka árpa, ritka rozs
Ritka asszony, ritka leány tukaros
Ritka leány ki meg állja
Szeretőjét meg ne csalja
Hogy a legényt meg ne csalja --

5. Fújdogál az északi szél sebesen
Vártalak rózsám az este szívesen
Ugyan rózsám heva lettél
Már két este el nem jöttél: ihajla.

6. Rózsá termő kis fámon áll egy madár
Ne hidd babám nem vagyok én csapodár
Míg bennem a vér meg nem hűl
Téged szeretlek egyedül ihajla.

3058 1415a

9. kép

részletes felsorolását és bemutatását mellőzöm, mert a kortársi kottás gyűjteményekben előforduló változataikkal és népzenei továbbélésükkel együtt lennének tanulságosak.⁴¹ A *Népdalok és mondák* I. kötetének két egymás melletti verse

41 Számos korábbi és későbbi gyűjteményben megvannak a következők, melyek Erdélyi I. kötetébe kerültek be: *Bodrog partján nevededett tulipán* (96. sz.), *Kerek az én subám alja, de drága* (160. sz.), *Szabad péntek, szabad szombat* (161. sz.), *Az ég alatt, a föld színén* (166. sz.), *Oszlik, bomlik a gond* (208. sz.), *Oh te zsíros Kánaán* (251. sz.), *Rongyos csárda, nincs teteje* (249. sz.), *Szegény legény vagyok én / Vásárookra járok én* (254. sz.), *Deres a fű, édes lovam, ne egyél* (258.), *Nincsen széna, nincsen abrak* (257. sz.), *Itthon van-e a kanász vagy a felesége?* (266. sz.), *Mikor szűrét nyakába vetve* (267. sz.), *Én vagyok a petri gulyás* (269. sz.), *Nem bánom, hogy paraszttá születtem* (270. sz.), *Ha valaki vígan él* (279. sz.), *Kalapom szememre vágom* (317. sz.), *Természetnek csudálatos mesterségét* (323. sz.), *Legyen úgy, mint*

kezdetét – *Bús az idő, bús vagyok én magam is* (113. sz.), *Tisza mellett van egy város, Beregszász* (114. sz.) – azért érdemes kiemelnünk, mert ez más változatokban egy vers két versszaka. Így van Tompa Mihály 1844-es, Sárospatakon és az Abaúj-Torna megyei Selyében készített kottás dalgyűjteményében is (*Túl a' Tiszán van egy város Beregszász*). Tompa változata mellé korábban Kiss Dénes (1844) és Színi Károly (1865) változatait illeszthettük.⁴² Kodály Kiss Dénes gyűjteményéből lemásoltatta a dalt, s a kottára saját jegyzetként rávezette az Erdélyi-közlés adatait. (9. kép)

3) Nem egyszerű a versek dallamát megállapítani azért sem, mert a mai földrajzi elterjedtség szövegek tekintetében egész biztosan nem adhat ehhez teljesen biztos fogódzókat. Mai ismereteink szerint a népdalszövegek jóval szélesebb földrajzi területen élnek, illetve éltek, mint amiről Erdélyi Jánosnak és kortársainak ismerete lehetett. Kiadásainak idején félévszázadnyira vagyunk még a szisztematikus népzene gyűjtésektől, Vikár Béla, Kodály Zoltán és Bartók Béla indulásától, a modern népzene tudomány létrejöttétől. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a régi Felső-Magyarország lényegében minden más kulturális színezetű nagytájjal érintkezik a Dunántúltól az Alföldön át egészen Erdélyig; lehetőség volt dallamok, szövegek cserélődésére.

Erdélyi köteteinek is éppen az az egyik nagy tanulsága, hogy a ma már csak egy szűk területen ismert verskészlet a XIX. század első felében még sokkal szélesebb földrajzi területen használatban volt. Jó példa erre az I. kötetben Dessewffy Virginia grófnő által Szabolcsból beküldött egyik népdalszöveg.

Dessewffy Virginiával kapcsolatban korábban kiemelhettük, hogy bár kottái elvesztek, gyűjteménye zenei szempontból is fontos. A grófnő több ízben csak dallamot adott meg, azon keresztül hivatkozott a szövegre. Nem minden vers dallamát kottázta le, de arányaiban több volt a „melódiával” jelzetű, mint a dallam nélküli. (A dallamokat, mint sokszor mások is, külön füzetbe írta le.) Gyakran utalt kottás kiadványokban már megjelent dallamváltozatokra is. Gyűjteménye első és második része 1844-ből való. (Erdélyi feljegyzése a kötetben: „Vettem april 15. 1844. E' dalok gyűjtő küldője Grof Dessewffy Virginia Kisaszszony”. A harmadik rész Erdélyi feljegyzése szerint „érkezett Sept 16. 1846.”). Az ő gyűjtéséből közli a szerkesztő a *Vajjon ki kiabál / Ama zöld erdőbe?* verset (I. 273. sz.), melynek egy másik változatát a III. kötetben a Karancs-vidékről adja ki: *Micsoda lárma ez / Abba zöld erdőbe?* (III. 104. sz.). E szövegnek már csak

régen volt (345. sz.), több bordal szövege (*Bort iszom én nem vizet*, 204. sz., *Igyunk, barátim, csendesesen*, 212. sz.).

42 *Dalfüzér 1844: Tompa Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye*, Hasonmás kiadásra előkész., tanulm. POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 9. sz., vö. 104–105; Kiss Dénes és Színi Károly változatainak kottája: 112.

a volt Szolnok-Doboka megyei Székről van változata a nagy énektudású Szabó Varga György (sz. 1907) kiváló memóriájának köszönhetően (*ej, Mi zörög, mi zörög a sűrű jerdőben?*).⁴³ Minimális a különbség a három különböző területről, időből való változat szövegében. Előadásmód szempontjából azonban lényeges különbség, hogy míg Erdélyinél 6 szótagos tagolást találunk, a széki énekes osztatlan 12 szótagos sorokat használ a recitatív elemekben bővelkedő, nagy ívű lá-pentaton dallamhoz.

Erdélyi 1.273. sz. <i>Szabolcs</i>	Erdélyi III. 104. sz. <i>Karancsvidék</i>	AP 6609e) <i>Szék (Szolnok-Doboka m.)</i>
Vajjon ki kiabál Ama zöld erdőbe? Talán a galambom Lovát hajtották be.	Micsoda lárma ez Abba zöld erdőbe? Talán a galambom Lovat lop belőle? Csörög a békója Tán be vagyon hajtva.	ej, Mi zörög, mi zörög a sűrű jerdőben? Tán a rózsám ökrét hajtsák a cserébe?
Ej hadd hajtsák, hadd hajtsák, Hadd fizessen érte, Mert a piros hajnal Tilalomban érte.	Kössétek, vigyétek, Hadd fizessen érte; Mert a piros hajnal Tilalomba érte. ... stb.	Hadd hajtsák, hadd hajtsák, had fizessén érte, Ha jaz a szép piros hajnal más lőánál érte.
	Tilalom, tilalom, Karancs-keszi malom, Nékem is tilalom, A kedves galambom, Meg nem csókolhatom, A mikor akarom.	Égyikhöz elményén, a másinál ott hál... stb.

A *Népdalok és mondák* I. kötetében a 94. szám alatt közölt *Hajtsd ki babám, az ökröket / Legeltesd meg szegényeket* népdalszöveget Erdélyi Berencsről valóként jelzi. Ez a vers is Széken maradt meg legtovább, ahol hangszeres táncdallamként is használták.⁴⁴

43 MTA BTK ZTI Népzenei Archívum AP 6609e). Gyűjtők: Kallós Zoltán, Martin György, Sztanó Pál, 1969. V. Lásd http://zti.hu/Adatbazisok/Publikalt_nepzenei_felvetelek.

44 Lajtha László 1941-es széki gyűjtésében: Gr 89A. Közölve: LAJTHA László, *Széki gyűjtés*, Bp., Zeneműkiadó, 1954 (Népzenei Monográfiák, 2), 61. sz.

A szorosabban vett népzeneét illetően Erdélyi köteteiben bőven találhatók valamely területről megnevezett, de valójában az egész nyelvterületen ismert népdalszövegek. Ilyen pl. az *Amerre én járok még a fák is sírnak* (I. 11. sz.), mely *Ahol én elménék / elmenyek* szövegváltozattal Moldvában a régi stílus változatos stílusrétegeihez, többek közt a diatonikus stílusréteghez kapcsolódik.⁴⁵ Az *Akkor szép az erdő, mikor zöld* mind régi, mind új stílusú dallammal máig él. Kelecsényi így jelezte küldeményében: „Köznépdallós. Baracskai népdal.” Egyik dallamváltozata a régi magyar népzene azon darabjainak egyike, mely a XIX. századi városi folklórban is életben maradt, s melyet a mélyebb népzeneét nem ismerő Liszt Ferenc is az élő hagyományból használt föl XIII. magyar rapszódiajában.⁴⁶

A *Hervad az a rózsa* (I. 36. sz.) kezdetű verset Erdélyi Szabolcsból jelzi. E szövegnek az MTA BTK Zenetudományi Intézete Népzenei gyűjteményében Pozsony megyétől Szolnok-Doboka megyén át Moldváig sok változata van (a legtöbb moldvai). *Hervadj, rózsám, hervadj* kezdetű 2. versszaka Bartók 1910-es nagymegyeri népdal- és hangszeres zenei gyűjtése, illetve a *15 magyar parasztdalban* történt feldolgozása révén dudanóta-dallamával vált az iskolákon keresztül általánosan ismertté.⁴⁷

Szintén sok területen ismert az *Úgy ég a tűz, ha lobog* (I. 260. sz.), többek közt Nyitrából és Szabolcsból jelzett szöveg, melynek egy változatát Bartók Béla 1907-ben Tolna megyében, 1912-ben pedig Bereg megyében gyűjtötte. Ungból jelzi Erdélyi a *Haragszik a gazda* kezdetű bordalt (III. 155. sz.), melyet a Zemplén megyei Nagyrozvágyon a régi bordalok egyikének dallamával tartott fenn a lakodalmas hagyomány.⁴⁸

A felső-magyarországi népzenei dialektusterület több olyan népdalt megőrzött, melyek a többi területen már nem élnek. Az Erdélyi-kötetekben szereplő *Elment a két lány virágot szedni, A fejét hagyta a tudósoknak, Á, bé, cé, dé* a középkori volta-dallamok szöveggéskészletéhez tartoznak, mely zenei szempontból főleg a Zoboralján maradt fenn.

Muzsla (Nyitra m. érsekújvári járás) van megadva a II. kötet 8. darabjánál, melynek 1. versszaka így szól:

45 DOMOKOS Pál Péter, RAJECZKY Benjamin, *Csángó népzene*, III, Bp., Editio Musica, 1991, 23. sz., 25. sz.

46 TARI Lujza, „Koltói csárdás” – *Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene = Zenei művelődésünk a változó régióban*, A VII. Hungarológiai Kongresszus Zenetudományi Szekciójának előadásai, szerk. ANGI István, CSÁKÁNY Csilla, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013, 96–121, 102.

47 A népdal közölve BARTÓK, i. m., 159. sz., a gyűjtés körülményeit lásd TARI Lujza, *Bartók Béla hangszeres magyar népzene gyűjtése*, Dunaszerdahely, Csemadok Művelődési Intézete, 2011 (Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 52), 92–95; a dudán játszott változat: 24. kotta. Bartók ilyen szövegű népdalt más dallammal 1907-ben Csíkjenőfalván is gyűjtött (BR_9440).

48 PAKSA Katalin, NÉMETH István, *Magyar népzenei antológia IV: Alföld*, Bp., MTA ZTI, 1994, 94.

Volt nekem szeretőm
 Falu végén kettő,
 Nem volt buzakenyér,
 Megholt mind a kettő.

Ezt a verset (*Vót nékem szeretőm*) 2002-ben Brath Margittól gyűjtöttem Gesztén, mely az általa énekelt dallammal tudomásom szerint az egyetlen a népzenei gyűjteményben.⁴⁹ Hitelességét nemcsak Margit néni nagyszerű énektudása, templomi előénekesi készsége bizonyítja, sokkal inkább a beszélgetéseink közbeni gyakori utalása arra, mit tanult nagy tudású anyjától, nagyanyjától és kiváló énekes öregapjától.⁵⁰ (10. kép)

Tempo giusto ♩ = 104

Vót nékem sere-tőm

Falu végén kettő.

Nem volt buzakenyér,

Megholt mind a kettő.

Ritmusváltozatok:

1) 1/2-3. || 2) 3/3. || 3) 3/3. ||

10. kép

Brath Margit és más zoborvidéki asszonyok (pl. Bédén Árpás Rózsi és Gál Píroska) régi dallammal tudták még a Kelecsényi József által Erdélyinek beküldött *Őszi harmat hideg eső-t*.⁵¹ A vers egykori szélesebb felső-magyarországi elterjedtségéről Tompa Mihály 1844-ben Abaúj megyében és Sárospatakon összeírt

49 Egy szövegváltozata is van a terc ingadozású, kis ambitusú, pentachord dallamú zoborvidéki lakodalmasok közt: lásd *Lakodalom*, szerk. Kiss Lajos, Bp., Akadémiai, 1955 (A Magyar Népzene Tára, 3/A), 205; a csoport: 174–205.

50 A dallam közölve TARI, *Szlovákiai magyar népzene, i. m.*, CD I. 49.

51 Kelecsényi MTAKK RUI 8r 206/63, 5.

Miért e népdal van, sokat dalolnak népdalaink körül. Kénegek, istek, emberek, és ~~de~~ zeneirok, mint Kovács János, ki maga is jól dalol, Lónyai J., Károlyi Kálmán, Keszthelyi János és másokkal népdalok meg, úgy megis lehet benne valami, hogy jól adódna ezekben népdalainkat. - Itt is, mint kell figyelni Griseum a népdalok előadásában.

A népdallam előadásának igen egyszerűnek kell lenni, minden csúszkálni, peregés, legegés, ^{és} pitepalacsos, nélkül. Hangról hangra átmenni, előre hangok ~~de~~ megérkezését várni, akár emel, kedik akár lefelé. Ezt a dallam. Er ad erős az előadásnak. A tömör és líris csúszkán.

Könni kell az egyszerű vagy egyhanguság. Er némiel elő, mint Kumpaly, és, ^{és} többi népdalainak. Ezen kezdet, ni az által, ha elváltunk a zenevártól úgy, mint az a Foga, és a Jöfvedor. Attól a chorambius (-vv-) láb változás, és a négy láb idején túl menne vagy innen maradna, és az érzékelten, hogy levelebből ülőből lélek egy népdali tétel. Ezt jegyezzük meg, mi Griseum a láb mindefféleképp változik. Néha kelljen, hogy az elő Foga, jelölve ebben: Magofan népdal is. a ma Griseum, igen rövid, de akkor a re Griseum jövevények ki

11. kép

Dalfüzére tanúskodik. Dallama azonban a korszak egyik legújabb, legdivatosabbja: a Ne menj rózsám a tallóra.⁵²

Mit jelent „Kapos” az I. kötet négy számánál? Nem jelenthet mást, mint Nagykapost, s hogy maga Erdélyi János az adatközlő. Ebből az egyik Nógrád és Nyitra megyei, illetve Zemplén megyei betlehemes. „Zemplény” az I. kötetben egyébként 29-szer szerepel, a teljes felső-magyarországi terület megyéi, falvai pedig 136-ot tesznek ki a kötet 476 darabjából.

A Zemplén megyéből megjelölt, a népköltészetről szóló tanulmányában külön is említett Lóra, csikós-változatok szép példái az északi peremvidék és az Észak-Alföld pásztorkultúrája egységének, műfajilag a pásztordal és a rabének (Amott van egy nagy ház / Törvényszék a neve) összekapcsolódásának. Ezeket nem kellett Erdélyinek több változattól összeilleszteni. Mind a mai napig önmagukban is igen sokrétűek, előadók ugyanis maguk is a kompilációs módszerrel élnek.

52 A bédi énekváltozat: TARI, Szlovákiai magyar népzene, i. m., 17. kotta, CD.

János. 17.

Mindig azon hitben valék, hogy a nemzeti életének legfelsőbb feladata: művészi emeltetni. Hogyan értem ezt, el fogtam volna mondani egy munkában, mely egyedül kiadó nemléte miatt maradt el Olaszországi utazásomban. A nemzetek kiállító erejét semmi úgy nem tükrözi vissza, mint a művészetek. Oda fejlődni a nemzetnek, hogy minden művén megtegyék a mesterség, végtelen nagy előhaladás, melyen túl semmi sincs.

A mai kor részint politikai. Ez sokat árthat a kedélynek. A kedély, nép nem igen politikai. Ha pedig igen, föltűnő óvatossá és körültekintőbb eljárással jár.

12. kép

Sokat elmond Erdélyi zenére érzékenységről, tudásáról 1850-es naplófeljegyzése a népdal helyes előadásmódjáról. A részletet évekkel ezelőtt T. Erdélyi Ilonától kaptam, amit e helyről is köszönök neki.

A népdal előadásának igen egyszerűnek kell lenni, minden czimbalmi petyegetés s hegedű pitypalatyzás nélkül. Hangról hangra átmenve középhangok érintését kerülni [vagyis a félhangokat, glissandot], akár emelkedik, akár lefelé száll a dallam. Ez ad erőt az előadásnak. A tremolo [erős vibrato] csak kivételesen szép.

T. Erdélyi Ilona a Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának történetéről szóló munkájában hangsúlyozza, hogy „Erdélyi mindvégig az irodalom, zene és a társadalom egészében gondolkozott, amikor a 'népi elem' kérdését szóba hozta, illetve a gyűjtemény javaslatát felvetette”.⁵³ (11. kép)

Gondolkodásmódjára nézve érdemes a napló egy másik, szintén T. Erdélyi Ilonától kapott részletét idézni (12. kép):

Mindig azon hitben valék, hogy a nemzetek életének legfelsőbb feladata: művészi emeltetni. Hogyan értem ezt, el fogtam volna mondani egy munkában, mely egyedül kiadó nemléte miatt maradt el Olaszországi utazásomban. A nemzetek kiállító erejét semmi úgy nem tükrözi vissza, mint a művészetek. Oda fejlődni a nemzetnek, hogy minden művén megtegyék a mesterség, végtelen nagy előhaladás, melyen túl semmi sincs.

53 A részletet közli T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok emlékezete), 265.

A mai kor kitűnőleg politicalai. Ez sokat ártott a kedélynek. A kedélyes nép nem igen politicus. Ha pedig ilyen, fölöttébb óvakodó és biztosabb haladásu.

T. Erdélyi Ilona *Erdélyi János és a Bartók–Kodály-koncepció* című tanulmányában írja:

Az út, amelyen Erdélyi, illetve Bartók és Kodály a népköltészethez, illetve a népzenehez eljutott, fordított volt, a cél azonban közös. Erdélyinél az „ösztönös” érdeklődést követte a „tudomány”, az elmélet, míg Bartókot és Kodályt az elmélet, a felismerés vitte a nép közé. A kaposi környezet adta indítás és az egyéni adottságok – „a jó dalos anya”, a kitűnő zenei hallás, az énekkészség, a pataki iskola – a „kor szellemével”, a társadalmi mozgással és a hozzákapcsolódó irodalmi divattal együtt vezették el Erdélyit olyan felismerésekhez és összefüggésekhez, amelyeket később és tudatosabban fogalmazhatott meg Bartók Béla és Kodály Zoltán.⁵⁴

Erdélyi János hatalmas munkájának köszönhetően nemcsak népdalszövegeket és népdalköltészetünkről szóló kitűnő tanulmányt nyertünk az általa kiadott kötetekkel. A szerkesztés során figyelt arra, hogy megnevezze gyűjtőit és kiadásában jelezze, mely területről küldték be a kor felfogása szerinti népdalokat, melyek nemegyszer mai megítélésünk szerint is népdalok. Számos versszöveg nem található már meg abban a megyében, amelyet lelőhelyként föltüntetett. A kiadott versek egy része viszont ma még él, vagy élt a közelmúlt folklórhagyományában, s visszagörgethető oda, ahonnan beküldője megjelölte, s ahonnan feltételelesen dallamot is kapcsolhatunk hozzájuk.

54 T. ERDÉLYI Ilona, *Népköltészet, népzene – népi társadalom: Erdélyi János és a Bartók–Kodály-koncepció*, It, 56(1974), 506–521, 508.

„Az árvák fohásza”

Többfunkciós marcali ponyvanyomtatványok

A ponyvanyomtatványok a magyarországi közköltészet egy, ma még jelentős részben feltáratlan forráscsoportja.¹ Az egyéb nyomdatermékekhez képest igénytelen kivitelezésű, általában rossz minőségű papírra készült, veszendő füzetes kiadványok közül a kutatás eddig elsősorban XVI–XVIII. századi kiadványokkal foglalkozott,² XIX. századi ponyvák módszeres bemutatására viszonylag ritkán került sor.³ Ugyanakkor közismert, hogy készültek ponyvanyomtatványok a XX. században is. Utóbbiak számbavételével a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia éppúgy adós, mint a kutatás.

Amikor az 1990-es évek elején egy dunántúli, kiskanizsai (1880-tól Nagykanizsa egyik városrésze) parasztasszony álomelbeszéléseivel foglalkoztunk,⁴ lehetőségünk nyílt az elbeszélések közvetett forrásaiból az asszony teljes olvas-

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója.

- 1 A magyarországi ponyvanyomtatványok egészét tudományos módszerekkel vizsgáló átfogó monográfia elkészítésére eddig még senki sem vállalkozott. Próbálkozások: BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Bp., Minerva, 1966; POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978.
- 2 Így például POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823*, I, *Vásári ponyvairatok*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek); TÜSKÉS Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből*, Bölcsészdoktori értekezés, Kézirat, Bp., ELTE, 1984; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből*, ItK, 89(1985), 415–436; UŐK, *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*, Néprajzi Értesítő, 75(1993), 143–162; CSÖRSZ Rumen István, *18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 347–362.
- 3 Így például, *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, szerk., utószó, jegyz. POGÁNY Péter, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó); TÜSKÉS Anna, *A Bagó Márton nyomdájában kiadott vallásos ponyvanyomtatványok = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 4, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2015, 433–545.
- 4 Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Traumerzählungen und Weltbild einer ungarischen Bäuerin*, *Fabula*, 35(1994)/1–2, 81–93; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy dunántúli parasztasszony álomelbeszélései az 1980-as években = Eksztázis, álom, látomás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp.–Pécs, Balassi–University Press, 1998, 366–379.

mány-anyagának megvizsgálására. A folyamatos használat nyomait őrző nem kéziratok füzetek egyik, jól elhatárolható csoportjának bizonyultak az elsősorban délnyugat-dunántúli nyomdákban 1840–1940 között készült ponyvakiadványok. A gondosan, témák szerint összerendezett, kézzel összevarrt kolligátum-ponyvafüzetek egyike szorosan kötődik nemcsak Szűz Mária napi tiszteletéhez, hanem a terület búcsújárásához is. E tematikán belül a segesdi Mária-kegyhelyhez⁵ kapcsolódó kiadványok két, Marcaliban működő nyomdában⁶ készültek, és a történeti ponyvakultúra korábbi évszázadainak „terméséhez” képest viszonylag ritkán megfigyelhető többfunkciós sajátosságokat hordoznak. Ezt a mindössze nyolc ponyvafüzetből álló „kollekciót” választottam a vizsgálat tárgyának, leírásuk a *Függelékben* található.

Mizsúr Ádám egy korábbi nyomdaiindítása (Baróth) után, rövid megszakításokkal (Barcs, Sásd, Szentlőrinc) 1900–1920 között működtetett tipográfiát Marcaliban; később Csepregre költözött, ahol szintén nyomdai vállalkozása, valamint könyvkereskedése⁷ volt 1950-ben bekövetkezett haláláig. Marcaliban, a már ekkor városi identitású faluban képeslapokat éppúgy kiadott, mint hetilapokat⁸ vagy ponyvákat. Jelenleg mindössze egyetlen nyomdatermékével foglal

- 5 Segesd a török uralom után a XVIII. század közepén települt újra. A felsősegesdi Szentkútnál (forrás) a legenda szerint már a török korban történtek csodás gyógyulások. A település kegyura, gróf Széchenyi Antal tábornok a forráshoz kápolnát építtetett, s ebben a sasvári Pietà egyik másolatát helyezte el, mely hamarosan csodatévő hírvé lett. A segesdi ferences kolostor által gondozott kegyhely jelentős kiterjedésű vonzaskörzetében Marcali előkelő helyet foglal el. A vonzaskör a II. világháború előtt Segesdtől északra a Balatonig terjedt. Egy, a segesdi kegyzoborról és kápolnáról az érkező zarándokcsoport ábrázolásával készült barokk festmény ma is megtalálható például a kéthelyi római katolikus templomban.
- 6 E nyomdákról ismereteim szerint nem készültek tudományos vizsgálatok. A Clavis Typographorum Regionis Carpathicae adatbázisban ugyan mindkettő szerepel, de hibás működési adatokkal. A dolgozatban vizsgált ponyvafüzeteket eddig még nem vették számba. Vö. pl. *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*, szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2010; ebben a Marcaliban készült ponyvákat – a nyomdahely-mutató szerint – lásd Nr. 616, 765, 767, 771, 1029, 1033, 1050, 1063, 1435.
- 7 A csepregi Mizsúr könyvüzlet Mizsúr Ádám özvegye vezetésével az 1960-as évek elejéig működött. Vö. SUDÁR Lászlóné T. MOLNÁR Zsuzsanna, *A nyomdászmaster* (Mizsúr [!] Ádám) [1992] = S. L. T. M. Zs., *Gyalogösvényeken: Arcok és életek*, netkötet az Irodalmi Rádió kiadásában, 2013, 29.
- 8 A Marczali című első hetilapnak 46 száma jelent meg 1900. dec. 16. és 1901. dec. 1. között. Eleinte Mizsúr szerkesztette a „helyi érdekű, társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági” lapot, majd ezt a feladatot átvette tőle Dr. Bernáth Béla ügyvéd, aki rövid időn belül a lap tulajdonosa lett. A második Marczali című hetilap 1906–1907 között jelent meg a Mizsúr nyomdában Néry Zoltán főszerkesztésében, Vajda Aladár felelős szerkesztésében. A harmadik Mizsúr Ádám nyomdájából kikerült hetilap címe „Balatonpart. Társadalmi, közgazdasági, szépirodalmi és tanügyi hetilap” volt és Dörner István szerkesztette „Somogy-Kéthely” megjelenési hellyel. Ismereteim szerint ma mindössze egyetlen töredékesen fennmaradt száma ismert: a 2. évfolyam (1907) 39. száma.

kozom (*Mennyei Istenes énekek*), melynek feltételezett szerzője a kelevízi⁹ Vadál Antal („Közl: Vadál Antal Keleviz”, leírását lásd *Függelék II/1*).

A másik nyomda vitéz Kovácsffy Arnold nyugalmazott katonatiszt tulajdonában volt, aki könyv- és papírkereskedést, valamint könyvkötészetet is fenntartott Marcaliban.¹⁰ Hét, minden valószínűség szerint 1930–1931-ben megjelent negyedréti alakú ponyváját vizsgálom (*Függelék I/1–7*), melyek közül „szerző”-je mindössze egynek (*Nagyasszony napi énekek*) feltételezhető a mesztegnyői Bakos János személyében („Kiadja Bakos János Mesztegnyő”).¹¹

Végigolvasva a nyolc kiadványt nyilvánvaló, hogy ezek a nyomdatermékek a következetes vallási címadás ellenére sem tekinthetők kizárólag úgynevezett vallásos ponyvanyomtatványoknak. A Szűz Máriához, illetve a segesdi fájdalmas Szűz Máriához címzett szövegeken kívül több ének és vers kapcsolódik Jézus Szívéhez, illetve a nap lezárásához („esti ének”; *Függelék I/2, II/1*), s ezek mellett feltűnik egy, a világi ponyvák, illetve világi közköltészet körébe sorolt téma, az árvaság is.¹² A kutatás utalt már a világi és vallásos ponyvák közötti „átjárhatóságra”, ugyanakkor eddig mindössze egyetlen olyan szöveget regisztrált, mely világi ponyván kívül vallási kiadványból is ismert, bár a szöveg az utóbbi kontextusban csupán a XIX. századból adatolható.¹³

Az általam vizsgált szövegek műfaji megoszlása a következő:

ének, verses imádság	ének dallamjelzéssel	fohász (könyörgés)	„historia” (ballada)
26	10	2	1

Az első pillantásra jól csoportosítható szövegek egy részéről nehezen dönthető el, hogy énekelték, imádkozták vagy olvasták-e őket. Ez a sajátosság jól illeszkedik a szövegek egymástól eltérő funkcióihoz is. Az „ének, verses imádság” huszonhat szövegének egy része szoros rokonságot mutat az úgynevezett archaikus apokrif imádságokkal.¹⁴ Ilyen például a *Kálvárián mondandó ének. Mária bucsuzása szent fiától*, melyben Szűz Mária keresi a felfeszített Jézust, miközben

9 A jelenleg 377 fő lakosú Kelevíz település Marcalitól délre a 68-as út mellett található.

10 A nyomdából 1898-tól ismertek kiadványok, 1944-ben még működött. Vitéz Kovácsffy Arnold könyv- és papírkereskedést feleségével együtt nyitotta, aki korábban a herceg Esterházy családnál volt nevelőnő.

11 Mesztegnyő ma közel 1400 fő lakosú település Somogy megyében, Marcalitól délre a 68-as út mellett. Bakos család jelenleg is él a faluban.

12 *Közköltészet 3/B: Közerkölc és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), II.C/3, *Magány és árvaság miatti panaszok*, 217–232.

13 Csörsz, i. m., 357, 61. jegyzet.

14 Vö. ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 2013.

Mária Magdolnának tesz fel kérdéseket (*Függelék I/1*, [2]), a „Ma kilencszáz éve született Máriát”-t tisztelő éneke (*Függelék I/1*, [6]) vagy a „Fehér rózsza Mária” „születésének éneke” (*Függelék I/2*, [3]). Hasonló szöveg a dallamjelzéses énekek között is található (*Szent ének a fájdalmas Szűzről*), mely a Jézust kereső Szűz Mária siralma (*Függelék I/3*, [2]). Valószínű, hogy ezek a szövegek egyaránt alkalmasak voltak közösségi (például búcsús társaság) és egyéni használatra, s éppúgy voltak énekelhetők, mint prózában imádkozhatók. A műfajjelzésként szolgáló „fohász” kifejezés egyedül a *Nagyasszony napi énekek* (*Függelék I/7*, [2], [3]) című kiadványban található meg, használata a mesztegnyői Bakos János „leleménye” lehetett, aki ezzel a szóval mindkét szöveg (*Máriához való fohász*, *Az árva fohásza*) fokozottan könyörgő hangvételére kívánta felhívni a figyelmet. A „história” (ballada), illetve általánosan a verses epika megjelölés egyetlen szövegre illik: a kelevízi Vadál Antal által közölt *Az éhen meghalt elhagyott özvegy 3 árvájáról* című, páros rímű versezetre. Ez a szöveg a „három árva” ballada (legendaballada)¹⁵ egyik kései, Gyulai Pál *Éji látogatás* (1866) című versét nem „ismerő”, folklorizálódott variánsainak egyike.

A kiadványok tartalmának tematikus és műfaji sokfélesége mellett szembevetendő, hogy a szövegek jelentős részében rövidebb-hosszabb „beépített” részek foglalkoznak az árvasággal.¹⁶ Ez a világi ponyvákban ismert gondolatkör két változatban jelenik meg: *gyermeki* és *özvegyi* árvaság. Ismeretes, hogy a közköltészeti árvapanaszokból sem hiányzik az esetenkénti vallásos motívum. Ugyanakkor egyáltalán nem magától értetődő a vallásos ponyvanyomtatványokba szerkesztett panasz az árvaságról, különös tekintettel arra, hogy olyan, XX. századi vallásos szövegekre különösen jellemző motívum, mint például a *Patrona Hungariae-gondolat*¹⁷ („Téged megyünk / jöttünk / voltunk köszönteni pátronánkat / [...] / Mert szent István országunkat reád bízta / Azt akarja és kívánta: légy oltalma / [...]” *Függelék I/3* [1])¹⁸ vagy Mária a világ királynője¹⁹ („[...] / Ma kilencszáz éve született Mária / Mennynek és a földnek királyné asszonya. [...]” *Függelék I/1* [6]) e ponyvákban mindössze egy-egy alkalommal bukkan fel.

A vallásos és világi szövegek ilyen mértékű összekapcsolása és együttes megjelenése úgy tűnik fel, nem vezethető vissza maradéktalanul a minél nagyobb

15 A legendaballadához lásd KRÍZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Bp., Akadémiai, 1982.

16 Ezeket a szövegrészeket, valamint az árvaságról szóló két teljes szöveget a függelékben közlöm.

17 Vö. Tüskés Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária Országá: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban*, ItK, 104(2000), 573–602.

18 Ez nem más, mint a *Mária, magyarok anyja* kezdetű XVIII. század eleji népének részlete (*Szoszna Demeter-ék.*, 1705–1714, 348–350), vö. *A kuruc küzdelmek költészete*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 215. sz.

19 Vö. KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai*, ItK, 119(2015), 289–335.

eladhatóságra törekvő nyomdai célkitűzésre sem. Minden valószínűség szerint e szövegek társadalmi „kereslete”, igénye megsokszorozódott az I. világháború után. Ma még nincs hivatalos nyilvántartás az 1914–1918 között elesett magyar katonákról, mert az adatokat megsemmisítették az 1950-es években. A 2018-ra ígért hivatalos adatbázis elkészültéig a becslések szerinti 660 ezer fős magyar veszteség azonban arra utal, hogy a két világháború között aligha lehetett olyan magyar család, melyet ne érintett volna érzékenyen az árvaság-téma. Ez a ponyván is feltűnő jelenség-együttes egyrészt megmagyarázza a többszörösen funkcionalizált populáris tartalmakat. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi igényt figyelembe vevő nyomtatványszerzők és -szerkesztők milyen mértékben, mennyire gyorsan érzékelték a befogadói igények változásait és megsokszorozódását. Az sem lehet véletlen, hogy a megvizsgált ponyvák közül éppen a két szerzői és/vagy szerkesztői névvel megjelent füzetben található egy-egy árvaság-versezet a kelevízi Vadál Antal (*Az éhen meghalt elhagyott özvegy 3 árvájáról, Függelék II/1 [2]*) és a mesztegnyői Bakos János (*Az árvák fohásza, Függelék I/7 [3]*) figyelme révén – annak ellenére, hogy a szövegekben nincs utalás az árvaság történeti-társadalmi okára. Összegezve e rövid XX. századi ponyva-mintavétel tanulságait, nyilvánvaló, hogy a nyomtatványok megközelítése aligha képzelhető el, ha figyelmen kívül hagyjuk a használati kontextust,²⁰ a történeti-társadalmi kihívásokat és a földrajzi mikrokörnyezet civilizációs kultúráját.

Függelék

I/1.

Énekek Szűz Máriáról. A veszprémi egyházmegyei hatóság a nyomtatáshoz az engedélyt 2478/1930. sz. a. megadta.

Marcali könyvnyomda [vitéz Kovácsffy-nyomda], (1930).

8 lap, címloldalon litográfia a segesdi kegyszoborról, 235 mm

[1] Énekek Szűz Máriáról. Dallama: Megszól [!] a mennyország gyönyörű harangja

„Ma hogy felvirradtunk ezen drága napra”

[2] Kálvárián mondandó ének. Mária bucsuzása szent fiától.

„Elment szűz Mária Jézus után”

„[...] Jertek özvegy árvák fölkeresni

20 Az összevarrt ponyva-kolligátumok szétfejtése lehetetlenné teszi az egykori használat rekonstruálását.

Szent fiam halálán keseregni [...]
Jertek hát bűnösök felkeresni
Elhagyatott árvák, velem sirni [...]"

[3] Lourdesi ének

„Üdvözlégy lurdesi [!] drága szűz Anya”

[4] Szombati ének

„Jertek köszöntsük meg a szombati napot”

[5] Mária ének

„Üdvözlégy, üdvözlégy egek asszonya”
„[...] Üdvözlégy, üdvözlégy szép arany oltár
Kinél a sok árva irgalmat talál [...]"

[6] Máriát tisztelők éneke

„Jöjj buzgó keresztény Máriát tisztelni”
„[...] Ma kilencszáz éve született Mária
Mennynek és a földnek királyné asszonya. [...]"

[7] Bucsuzó ének a szent helyről

„Isten veled kegyhely, már Isten veled”

I/2.

Igen szép énekek Kisasszony napjára. A veszprémi egyházmegyei hatóság a nyomtatáshoz az engedélyt 2478/1930. sz. a. megadta.

Marcali, vitéz Kovácsffy-nyomda, (1930).

8 lap, címdalton Mária-immaculata litográfia, 235 mm

[1] Kisasszony napjára

„Áldj meg minket anyánk, kik itt egybegyűltünk,”

[2] Ének Jézus szent szívéhez

„Jertek ide Úr Jézus szent szíve imádói”

„[...] Elfogad Ő nagy örömmel, szegényt úgy mint gazdagot.
Özvegy, árvát, bánatost és egy árva magzatot. [...]”

[3] Szűz Mária születésének éneke

„Szép örömnappal virradt ránk”

„[...] Fehér rózsza, Mária
Végy minket oltalmazba.
Arany oltár te szent szived drága szent Anna,
Mert szülted a szűz Máriát, Jézus nagyanyja.

Örülj föld árva fia
Megszületett Mária
Gyámola lett a szegénynek és szomorúnak [...]”

[4] Ének

„Dicsértessék Jézus neve,”

[5] Bucsuzó szent ének a segesdi kápolnában ékeskedő fájdalmas anyától és szent fiától.

„Aranyos szűz anyám ölében szent fia,”
„[...] Itt nyert vigaszt szegény özvegy, árvák szive. [...]”
Jertek szegény árvák, kesergő özvegyek,
Fájdalmas anyánktól mind bucsut vegyetek.
Rakjátok elébe szivetek fájdalmát,
Ő meghallgat bennünk, mert egy édes anyánk. [...]”

[6] Ének

„Szűz Mária szent fiát ölében tartja”

I/3.

Legújabb könyörgő énekek a Szűz Anyához. A veszprémi egyházmegyei hatóság a nyomtatáshoz az engedélyt 2478/1930. sz. a. megadta. Utánnymás tilos. Marcali, vitéz Kovácsffy, (1930).

[Nr.] 569

4 lap, 235 mm

[1] [cím nélkül]

„Istennek szent anyja könyörögj érettünk”
„[...] Téged megyünk / jöttünk / voltunk köszönteni pátronánkat [...]
Mert szent István országunkat reád bízta
Azt akarja és kívánta: légy oltalma. [...]”

[2] Szent ének a fájdalmas Szűzről. Dallama: Mária jó anyánk könyörögj.

„Felsóhajtok hozzád, fájdalmas szűz anyám”
„[...] Nincs mire lehajtnom [!] árva, bús fejemet. [...]
Oh de elhagyott édes anya vagyok, [ti. a fiát kereső Szűz Mária]
Mint a bús gerlice, olyan árva vagyok, [...]
Árvák és özvegyek, én velem sírjatok,
Ti is olajágak, vért virágoztatok. [...]”

[3] [...szöveghiány] áldott szűz anya ...

„[...]szöveghiány]²¹ szűz anya, mennyei szép rózsa.”

[4] Mária ének.

„Dicsértessél oh Mária!”

I/4.

Legújabb Mária énekek Kisasszonyra és Mária nevenapjára [!]. A veszprémi egyházmegyei hatóság a kinyomtatáshoz az engedélyt 2478/1930. sz. a. megadta. Utánnymás tilos.

Marcali, vitéz Kovácsffy, (1930).

[Nr.] 590

4 lap, címdoldalon Mária szíve litográfia, 235 mm

21 Valószínűleg: Ó, áldott.

[1] Kisasszonyra és Mária nevenapjára [!].

„Akik ide megérkeztünk Kisasszonynak napjára”

[2] Köszönteni jöttünk, oh Mária.

„Köszönteni jöttünk, oh Mária”

[3] Bucsurá induláskor

„Mária szűz anyánk, hozzád indulunk”
„[...] Nála letek vigaszt szegény özvegyek
Akik elhagyatva itt keseregtek. [...] Árvák, kiknek nincsen édes anyátok,
Jöjjetek el velünk, ott majd találtok. [...]”

I/5.

Legújabb könyörgő énekek a Szűz Anyához. „Nihil Obstat” Nr. 3276/1931.
„Imprimatur” Veszprémii, die 3-a Sept. 1931. Ferdinandus episcopus
Marcali, vitéz Kovácsffy, (1931).

4 lap, címlapon Mária, mennyek királynéja a gyermek Jézussal és hódoló an-
gyalokkal litográfia, 235 mm

[1] [cím nélkül]

„Mária szűzanyám kérlek téged,”
„[...] Imádd értem Jézust, szent fiadat,
Hogy ne hagyjon engem, bus árvádat [...]”

[2] Búcsúra induláskor. Dallama: Üdvözlégy Krisztusnak stb. szerint.

„Mária szűz anyánk hozzád indulunk”
„[...] Nála letek vigaszt, szegény özvegyek,
Akik elhagyatva itt keseregtek, [...] Árvák, kiknek nincsen édes anyátok,
Jöjjetek el velünk, ott majd találtok. [...]”

[3] Mária névnapjára.

„Jertek ide Máriának drága bucsus népei”
„[...] Elfogad ő nagy örömmel szegényt úgy mint gazdagot
Özvegy, árvát, bánatosat és egy árva magzatot. [...]”

I/6.

Legujabb Mária ének. Egyházilag jóváhagyva.

Marcali, vitéz Kovácsffy, é. n. [1898–1944].

[Nr.] 52

8 lap, címdoldalon kertben Mária immaculata szobor előtt térdelve imádkozó férfi, gyermek és nő litográfia, 235 mm

[1] Nagyasszonyi ének. Dallama: Örvendnek az egek.

„A szép szűz Anyához kik eljöttetek.”
„[...] Elfogad örömmel szegényt, mint gazdagot,
Özvegyet és árvát egy árva magzatot. [...]”

[2] Nagyboldogasszonyi ének. Dallama: A fényes nap...

„Megzendült az angyalok hárfája,”

[3] Mária menybemenetele, koronázása. Dallama: Atyaistennek leánya...

„Ma lettél megdicsőülve szép szűz Mária,”

[4] Énekek a Nagyasszony búcsura. Dallama: Üdvözlégy Mária, mondjuk az olvasót.

„Hatvanhárom évet betöltött Mária”

[5] Szűz Mária éneke.

„Dicsértessék a Jézus Mária szive,”
„[...] De sok özvegy és árva kisírja magát
Ha feltekint tereád szűz Anyánk. [...]”
Kitárja a szűz karját a szűz Mária,
A szegény özvegy-árvát itt elfogadja, [...]”
Mária, rózsaszál, oh illatozzál,
Segesdi kápolnában már kinyillottál. Amen.”

I/7.

Nagyasszony napi énekek. Kiadja Bakos János Mesztegnyő. Egyházmegyei jóváhagyással. Ára darabonként 20 fillér.

[Marcali, Vitéz Kovácsffy Arnold, é. n., 1898–1944].

8 lap, címloldalon a hajósi Szűz Mária kegyszobor, litográfia, 235 mm

[1] Ének a fájdalmas szűzmáriához [!].

„1. Üdvözlégy szűzmária,
Segesd község szép rózsája”
„[...] 5. Jöjjön ide aki árva
Kinek nincs már atyja anyja
A segesdi szűzmária
Lesz neki az édes anya

6. Szomorodot özvegy árva
Kikesereg [!] bánatában
Sóhajts fel a máriához [!]
Boldogságos szűz anyához [...]”

[2] Máriához való fohász

„1. Itt van már a szent hely itt az arany oltár”
„[...] 5. Jöjjön [!] ide minden elhagyatott árva
Itt az édes anya nincs szíve bezárva [...]”

[3] Az árvák fohásza.

1. Oh én szegény elmaradott árva
Kinek nincs már sem atya sem anya
Akár merre tekintek alá fel
Mindig, mindig nekem sirnom kell

2. Rózsa volnék jaj de elhervadtam
Mivel korán árván elmaradtam
Szüleimet megsem [!] ismerhedtem [!]
Majd leszakad az én árva szívem

3. O de boldogtalanak [!] születtem
Könyhulással [!] eszem kenyeremet
Istenem de jó azon gyermeknek
Akinak még a szülei élnek

4. Szomorúan süt még a nap is rám
Mintha mondaná hová megy kis árvám
Minden bokor minden azt kiáltja
Hogy a szegény elmaradott árva

5. Zokogok és hulkönyy [!] a szememből
Ha valamit halok szüleimről
Temetőbe kimegyek hozzájuk
Sirhalmukra sirva ráborulok

6. Dehasztalan [!] nem halom [!] szavukat
Mert aluszák [!] az örök álmukat
Itt hulasztok [!] bánatos könyeket [!]
Sirva küldöm kedves szüleimet [!]

7. Szánalommal kik felettem sirtok
Hogy én ilyen szegény árva vagyok
Az árváknak özvegyeknek anya [!]
Oh áldjon meg a szép szűzmária [!]

8. Teritet [!] asztaltok legyen nektek
Kik a szegény árvát segititek
Számotokra a szép menyországba
Legyen ékes virágzó korona

9. Vigasztalást énis [!] majd talállok
A keserves sirással fen [!] hagyok
Hisz él még az árvák édes anya [!]
A menyország ékes királynéja

10. Aldot [!] szent szűz így kiáltok hozzád
Nehagy [!] engem elhagyatot árvát
Édes anyám helyet [!] édes anyám
Légy ohnekem [!] kedves édes dajkám

11. Néked ajálom [!] életem mindenem
Neved áldóm [!] én minden léptemen
Ha majd eljön az utolsó órám
Szűz mária [!] akkor jöjj el hozzám.

[4] Szűz Mária eljegyzésére és mennybevitelére

„1. Örvendnek az egek, harsog a trombita”

[5] Esti ének

„Este van már, késő este, készülünk a pihenőre”

II/1.

Mennyei Istenes énekek. Közli: Vadál Antal Keleviz.

Marczaliban, Nyom. Mizsur Ádám gyorsajtóján, é.n. [1900–1920].

8 lap, címdalton Mária szíve litográfia, 170 mm

[1] Szent ének szűz Máriáról

„Nincs más reménységem egyedül Mária,”

[2] Az éhen meghalt elhagyott özvegy 3 árvájáról

Oh menyország szép fénylő tündöklő csillaga,
Hallgasd meg, mint könyörög az özvegy és árva.
Mert nincs aki szánja, hogy ha sir az árva,
Csak te, árvák és özvegyek legkegyesebb gyámja.

Elmaradtam árvákkal, szenvedő betegen,
Oh nem volt egy betevő falatka kenyerem,
Sir az árva gyermek, oh anyám mit tegyek?
Én az ágyban zokogok, szűz Anyám mit tegyek?

Eredj fiam, hisz vannak gazdag rokonaid,
Mondd el, aogy [!] mint éheznek kisebb testvéreid,
Hogy én beteg vagyok, arról is szóljatok,
Hát ha talán megesik a szive rajtatok.

Megy az árva reszketve, sohse tett még ilyet,
Hogyné [!] inditaná meg bármilyen köszivet,
Két kisebb testvére ott megyen mellette,
Mindháromnak tele van könnyel a két szeme.

De a gazdag rokonok meg sem hallgatják,
A három árvára a kutyaikat uszítják,
Megy a három árva, tovább megyen sirva,
Oh szűz Anyám, mi van a számunkra megirve [!].

Egy utca szegleténél a legkisebb gyermek,
Zokogva így kiált fel: én tovább nem megyek,
Nem megyek, nem tudok, már tovább nem bírok,
Jó emberek, egy falat kenyeret adjatok.

Nincsen aki meghallja az árva panaszát,
Igy érik el az árvák a szomoru tanyát,
A szomoru tanyát, a nagy beteg anyát,
Ki már meg sem értheti gyermeke panaszát.

Alkony borult a tájra, sötét lesz az éjjel,
A bus háznál nem lehet már látni nem széjjel [!].
Leborult az árva mind édes anyjára.
Nem sir egy se, csend borult az egész tájra.

Jön a hajnal aranyos, biboros köntösbe,
A szomoru kis házba világ sem özönlött be,
Oh jaj, mit látni ott? négy halvány halott,
Három árva anyjával egy ágyba nyugodott.

Milyen boldog mindegyik, mosolyog az ajkuk,
Mert a kegyes szüz Anya megkönyörült rajtuk,
A bus éjszakában hozzájuk leszáll,
S lelküket felvitte a fényes menyországba. Amen.

[3] Esti ének

„A fényes nap immár lenyugodott,”

[4] Jézus szentséges szent szívéhez. Dala Ki az egek felségében.

„Oh Jézusnak drágalátos szíve”
„[...] Vedd kedvesen buzgó imádságunk,
Fáradtságunk és bocsujárásunk, [...]”

[5] [Cím nélkül] Dala: Oh áldott szent Isten.

„Oh édes Jézusnak drágalátos szíve,”
„[...] Vigasztald meg a mi bánatos szívünket,
Velünk együtt a bus árva özvegyeket. [...]”

[6] [Cím nélkül] Dala: Tulajdon.

„Üdvözlégy oh szüz Mária szentséges szíve.”

KATONA CSABA

Bostoni balladák, avagy két kései paszkvillus egy egyesületi tisztújításról

A fenti cím azt sugallhatja az olvasóknak, hogy jelen sorok írója botor módon keveri a ballada és a paszkvillus fogalmát. Ez nem így van, részben az húzódik meg a címadás mögött, hogy az egyik, itt bemutatott verset szerzője balladának nevezte. Másfelől nem volt erőm ellenállni a kísértésnek, és éltem a lehetőséggel, hogy alliteráció ékesítse írásom címét. Azt azonban egyértelműen ki lehet jelenteni, hogy valójában paszkvillusokról van szó, amelyek meglehetősen sajátos körülmények között születtek. 1983-ban az 1964-ben alapított Massachusettsi – korábban Bostoni – Magyar Egyesület (Hungarian Society of Massachusetts; a továbbiakban: Egyesület) épp szűk két évtizedes történetének legsúlyosabb válságából lábalt kifelé. Sajátos epizódja ez történetének,¹ mert miközben a Masszi Lajos leköszönő elnök, illetve a megválasztott hivatali utódja, Bene Gabriella vezette felek közötti súlyos ellentét perbe torkollott, épp megkezdődtek az előkészületei legnagyobb szabású sikeres kezdeményezésüknek, a bostoni Liberty Square-en felállítandó 1956-os emlékszobornak. Az itt közölt és röviden bemutatott két gúnyvers, illetve paszkvillus eme egyesületi torzsalkodásoknak állít sajátos emléket. A szerencsének – vagy a gondos kezeknek – köszönhetően ezek ugyanis fennmaradtak az Egyesület irattárában. Ezt a több doboznyi hivatali, illetve részben magániratot, amely az évek során összegyűlt, 2013-ban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának két munkatársa, Kovács Eleonóra és Reisz T. Csaba szakszerűen, a levéltári rendnek megfelelően rendezte és jegyzékelt, jómagam pedig 2014 nyarán végeztem kutatásokat az iratanyagban. Így leltem meg a paszkvillusokat.

A verseket illetően fontos rögzíteni, mi állt ezek megírásának hátterében. Az Egyesület tagságát jelentős mértékben megosztó viszály azzal vette kezdetét, hogy a már hosszabb ideje (nevezetesen nyolc éve) regnáló Masszi Lajos

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének főmunkatársa.

1 Az Egyesület történetére nézve: KURUCZ Dániel, *Ottthontól az Újhazáig: A Massachusettsi Magyar Egyesület története/History of the Hungarian Society of Massachusetts, Inc., 1964–2014*, kézirat, 2012; KATONA Csaba, *Megőrizzük a hidakat: A Massachusettsi Magyar Egyesület története*, Boston, Massachusettsi Magyar Egyesület, 2016.

választott elnök 1983. március 25-én levélben hívta össze a vezetőségválasztó közgyűlést 1983. április 10-ére. Ezen a közgyűlésen az elnök a szabályok szerint lemondott, majd a megrendezett szavazás során – nagy meglepetésre – nem-hogy nem választották meg újra, de még az új elnökségben sem kapott helyet. Az eredmény ellen a helyszínen senki nem élt kifogással, így az új vezetőség Bene Gabriellával az élen megkezdte működését. Maga Masszi, a választás eredményétől függetlenül, minden további vezetőségi ülésre meghívót kapott mint előző évi leköszönő elnök (az Egyesület korábbi, bevett gyakorlatnak megfelelően). Azt azonban, hogy az átmenet nem lesz zökkenőmentes, megelőlegezte, hogy az új vezetőség az egyesületi adminisztrációt, a vagyontárgyakat, továbbá „tisztázatlan mennyiségű italkészlet”-et sikertelenül próbált átvenni az azt korábban kezelő Hidy Miklósnétól, Rozáliától, akit Masszi bizalmi embereként tartottak számon.²

Alig több mint két héttel a választás után, 1983. április 28-án Masszi Lajos mint elnök körlevelet intézett a tagsághoz és rendkívüli közgyűlést kezdeményezett vezetőség-választás céljából. 1983. május 22-én ezt a felhívást megismételte.³ Közben az új vezetés április 29-én, tehát egy nappal később, még köszönetét fejezte ki neki, aki „nyolc éven át fáradságos munkával, lelkesedéssel dolgozott a magyar ügyért”.⁴

E ponton érdemes megismerni az ominózus vitatott választás részleteit. 1983. április 10-én a bostoni International Institute, az egyesületi összefüggések egyik hagyományos helyszíne adott otthont ennek. Erről, mint már esett róla szó, Masszi értesítette a tagságot, kiemelve, hogy a vezetőség létszámát 15-re szándékoznak emelni, és több fiatal jelölt is van.⁵

Masszi mindezt hivatalból tette, nemcsak elnökként, hanem mint az 1983. január 23-ai vezetőségi ülésen felállított jelölőbizottság tagja. A választáson azonban, mint láttuk, Bene Gabriella nyerte el az elnöki tisztséget.⁶ Ezt az eredményt támadta meg Masszi utólag. Sőt, nemcsak nem fogadta el a vereséget, hanem bírósági úton akart érvényt szerezni igazának, emellett pedig továbbra is elnöknek tekintette magát.⁷

Az új vezetőség „határtalan megdöbbenéssel és igen nagy szomorúsággal” értesítette a tagságot arról, hogy Masszi Lajos, Hidy Rozália és Székely András bírósági eljárást indítottak az ő működésük letiltására. Az eljárás keretében a

2 A vezetőség körlevele a tagsághoz a tisztújítás eredményéről, 1983. április 29. A hivatkozott források a Massachusettsi Magyar Egyesület irattárában találhatók, így ezt a tényt külön nem jelölöm a jegyzetekben (KCs).

3 Közlemény Bene Gabriella elnök aláírásával, 1983. május 16.

4 A vezetőség körlevele a tagsághoz a tisztújítás eredményéről, 1983. április 29.

5 Masszi Lajos elnök körlevele az 1983. április 10-ei tisztújításról, dátum nélkül [1983 áprilisa].

6 Csóka Jenő közleménye a tagsághoz, 1983 októbertől.

7 A vezetőség körlevele a tagsághoz, 1983. május 24.

Suffolk Superior Courtra név szerint megidézték az új vezetőség tagjai közül Bene Gabriella elnököt, Galló Árpád alelnököt és Papp Miklós pénztárost. 1983. május 20-án került sor a kihallgatásukra, amelyet követően a bíróság Masszi Lajosék indítványát elutasította.⁸

Csóka Jenő, az Egyesület tekintélyes tagja, korábbi elnöke egy későbbi levelében a bírósághoz beterjesztett Masszi-féle vádpontok kapcsán jelezte, hogy vezetőség-választás valójában évek óta nem volt, legalábbis nem az alapszabályok szerinti. Ő úgy foglalt állást, hogy ha valóban történt szabálytalanság 1983. április 10-én, azt éppen Masszi követte el. Hiszen nem hívta össze a jelölőbizottságot, illetve olyan személyeket vett fel a jelöltlistára, akik akkor és ott léptek be az Egyesületbe. Masszi vádja, hogy nem volt meg a quorum (vagyis nem volt jelen elég szavazásra jogosult), Csóka szerint is megállja a helyét ugyan, de tartalmát tekintve mégis koholmánynak minősítette, mert ez szinte minden korábbi szavazásnál így volt, kifogások mégsem merültek fel. Ezzel együtt Masszi nem ellenőrizte, hogy ki jogosult szavazásra, mondván: „minden jelen lévő magyar szavazhat, ha arra várunk, hogy elegendő szavazó legyen, akkor sosem lesz itt választás”.

Masszi később ezekre hivatkozva javasolt új választást, amit az új vezetőség – Bene Gabriellával az élen – elutasított, mondván: az eredményt a helyszínen minden jelenlevő elfogadta és tudomásul vette (Masszi Lajos és Hidy Rozália is). Ezen felül érvként merült fel, hogy ha engednek a Masszi-féle kezdeményezésnek, az precedenst teremt, és fennállna a veszélye annak, hogy minden választást hasonlóan procedúra követ majd.⁹

Az új vezetőség ennek szellemében leszögezte, hogy a bírói döntés értelmében „minden választói vagy egyéb gyűlés, melyet nem a törvényes, április 10-én választott vezetőség hív össze, semmis és érvénytelen. Ugyancsak jogtalan az Egyesület hivatalos pecsétjének, levélpapírjának használata, valamint az »elnök«-i cím bitorlása.”¹⁰

Masszi viszont, mint fentebb láthattuk, 1983. április 28-án elnökként intézett körlevelet a tagsághoz. Ebben is jelezte, hogy álláspontjuk szerint az 1983. április 10-ei tisztújításnál az alapszabályokat figyelmen kívül hagyták. Így 17 tagtárs kérésére rendkívüli közgyűlést hívott össze, amelynek feladata a vezetőség megválasztása, immár az alapszabály követelményeinek megfelelően. A levél így zárult: „Itt írjuk meg, hogy a Választási Gyűlést egy remek magyar filmvígjáték vetítésével fogjuk befejezni”.¹¹ Ez utóbbi tényező azért érdekes, mert Masszival szemben az egyik legfőbb vádpont volt, hogy az egyesületi összejöveteleket érdemi tartalom nélküli, táncos és filmes mulatságból álló összejövetelekké silá-

8 Uo.

9 Csóka Jenő közleménye a tagsághoz, 1983 októbere.

10 A vezetőség körlevele a tagsághoz, 1983. május 24.

11 Masszi Lajos levele és Várnay Tibor titkár körlevele a tagsághoz, 1983. április 28.

nyította, tetemes mennyiségű étel és ital elfogyasztásával. Volt példa arra, hogy maga is sikerrel hívta fel a figyelmet ezek fontosságára:

Masszi Lajos (Boston, MA), mint a Massachusettsi Magyar Egyesület elnöke, gyakorlati példákat hoz fel arra, hogyan és mit lehet a magyar nyelv fennmaradása és a magyar könyv terjesztése érdekében szóval, kiállítások és vacsorák rendezésével tenni. Az említett példák mind kiváló munkásságról és meglepően szép eredményekről tanúskodtak.¹²

Masszi és hívei tehát megismételt választást akartak, és a randolphi Szent Bernadett-templom auditoriumába hirdették meg a tisztújítást május 22-ére. Az erről szóló levélben szóvá tették, hogy a 17 tag által kezdeményezett óvásra, noha három tag is elég lenne ehhez a szabályok szerint, nem reagált az 1983. április 10-én megválasztott, általuk el nem ismert vezetőség. Ezen felül nehezményezték, hogy a 140–150 tagból a választáson („szakadó esőben, parkolóhely problémával és külön műsor nélküli választáson”) csak 38-an voltak jelen, ezért sem tekintik azt érvényesnek.¹³ Az új választás kapcsán még arról értesítették a tagságot, hogy ez az első olyan tisztújítás, ahol minden szavazóképes tag (18 évesnél idősebb és nincsen fél évnél régebbi tagdíjhátraléka) jelölhető és bárkit jelölhet.¹⁴

A választást meg is tartották, ám a bíróság azt utólag szabálytalannak minősítette.¹⁵ Ezzel kapcsolatosan szögezte le Bene Gabriella, hogy a „szétküldött jelölőlista számos olyan személyt tartalmaz, akiket megkérdezésük nélkül, tiltakozásuk ellenére helyeztek a listára”.¹⁶ Mint elnök úgy összegzett, hogy a vezetőség „megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy Masszi Lajos 8 éves hűséges elnöki szolgálata után egységbontás célját szolgáló tevékenységben vesz részt”.¹⁷

Masszi 1983. június 1-jén újra körlevelet írt, és ebben tette közzé álláspontját. E szerint a „restraining order”-t csupán 1983. május 22-éig, azaz az általuk kiírt választás időpontjáig kérték a bíróságtól. A bíróság 1983. május 20-án beadványukat nem utasította el, hanem tárgyalást tűzött ki 1983. július 4-ére, amikor döntenie fog. Beszámolt az általuk 1983. május 22-ére szervezett választásról is, amelyről szerinte Bene Gabriella és köre „bujtogatásukra sokan eltávoztak, vagy tartózkodtak a szavazástól, nem tudva, mit tegyenek”. Itt a levél szerint összesen 88-an jelentek meg, ebből 59-en szavaztak is. Szembetűnő különbség, hogy míg

12 *A XX. Magyar Találkozó Krónikája*, szerk. NÁDAS János, SOMOGYI Ferenc, Cleveland, Árpád Könyvkiadó Vállalat, 1981, 100.

13 Meghívó a tisztújításra Masszi Lajos aláírásával, Boston, 1983. május 10.

14 *Uo.*

15 Csóka Jenő közleménye a tagsághoz, 1983 októbere.

16 Közlemény Bene Gabriella elnök aláírásával, 1983. május 16.

17 *Uo.*

az 1983. április 10-i szavazáson Masszi nem is került be a vezetőségbe szavazati úton, május 22-én a jelenlevők közül 56-an szavaztak rá.¹⁸

Masszi rámutatott arra is, hogy Bene Gabriellának nem akartak szavazni, ezen túl pedig Bene Gabriella a bírósághoz benyújtott *affidavit*-jában¹⁹ azt állította, hogy Masszi az elmúlt négy évben nem is tartott szavazást, és 1983. április 10-én is csak nyomásra ment bele a választásba. Ezzel szemben szerint 1979. március 18-án volt szavazás, ahogy 1981. augusztus 16-án is, utóbbi pedig két évre volt érvényes (1983. augusztus 20-ig).²⁰

Masszi végül családi összefonódásokkal vádolta meg az ellentábort, rámutatva, hogy a 13 tagú vezetőségből hat ember a „szoros barátságban lévő” Bene, Fülöp és Galló családok tagja, tehát plusz egy fő megnyerésével ezek érvényesíteni tudják akaratukat. A levelet így zárta: „Annak a 200 magyarnak a nevében, akiket Masszi Lajos tartott össze, kérjük Barátaink további támogatását az igazság jegyében”.²¹

A bíróság, amely 1983. május 20-án jelezte, hogy júliusban visszatér a beadványban foglaltakra, végül 1983. július 20-án foglalkozott az ügygel. A bíró ekkor részben helyt adott Massziék felvetésének, mert a quorum hiányára hivatkozva az 1983. április 10-ei választást érvénytelennek nyilvánította. Ám ugyanezt tette a Massziék által 1983. május 22-én levezényelt választással is, aminek megtartásáért súlyosan el is marasztalta őket. A bíróság mindezeket figyelembe véve visszaállította az 1983. április 10-e előtti állapotokat, vagyis Masszi Lajost illetően módon elnökként arra kötelezte, hogy hatvan napon belül hívja össze a vezetőségválasztó gyűlést.

Masszi Lajos és Hidy Rozália 1983. augusztus 3-ára összehívtak egy vezetőségi ülést, de itt a megjelentek szinte semmiben nem értettek egyet, így abban maradtak, hogy a következő héten ismét összegyűlnek. Erre azonban nem került sor, helyette Masszi 1983. augusztus 12-én ismét körlevelet intézett a tagsághoz az 1983. szeptember 18-ára kiírt vezetőség-választásáról.²² Csóka Jenő szerint ebben arra hivatkozott, hogy a kilenc tagú vezetésből öt főt (Bene Csilla, Csóka Jenő, Fülöp Károly, Galló Mária, Papp Miklós) nem szükséges meghívnia sem, mivel „az ő beadványukat a bíróság elutasította”. Csóka úgy foglalt állást ezzel kapcsolatosan, hogy ilyen beadvány nem is volt.²³

Masszi körlevelében optimistán közölte a tagsággal, hogy „Egyesületünk válsága a megoldáshoz közeledik”. Hangsúlyozta azt, amit Csóka Jenő is elismert, hogy a bíróság 1983. július 20-án a quorum hánya miatt érvénytelennek

18 Körlevél az egyesület tagságához Masszi Lajos aláírásával, 1983. június 1.

19 Eskü alatti írott nyilatkozat.

20 Uo.

21 Uo.

22 Masszi Lajos körlevele a tagsághoz, Boston, 1983. augusztus 12.

23 Csóka Jenő közleménye a tagsághoz, 1983. októbere.

MASSZIROZSI BALLADAJA

Massachusetts államában
Egy magyar klub a szétszortásban:

Masszi Lajos az elnöke,
Hidy Rozi a fő szereplője,
Székely Bandi a Szalámisuk,
Masszi Macó a Könyvtárúsk,
Hidy Miklós a jó jámbor társuk.

Igazgatók voltak többen,
Az ügyekbe beleszólni sohase mertek,
Mert Rozinak csak az tetszett,
Amit Lajossal elterveztek.

Elerkezett Áprilisknak tizedike,
Ez lett Masszinak a nagy veszte:

Lemondott az elnökségről,
Gondolva, hogy újra megválasszák őt.

De a választás felborított csapat s papot,
Mert Masszi Lajos zuhant nagyot.
- Jajj Istenem, adj egy csodát,
Hogy újra osztooghassam a chairman nevű kártyám!

Mi lesz a Rozik sok italával?
Es a kreimes tézsaival?
S a szalámis tárhaúnkkal?

Masszi Lajos dühöng sokat,
Hívja sorra a magyarokat:

- "Olyan vagyok mint megsebzett oroszlan,
Mert helyembe megválasztották Bene Gabriellát.

Csóka Jenő jóbarátom átpartolt a Gabikához.
Csóka, Csóka jó varjucska, gyere a galickamba vissza!"

- "Nem megyek én Ti hozzátok, mert megfogna a sok átok."

Galló Árpád ő lemondott, mert munkája szaporodott;
De amikor Gabi hívta, letett mindent s ugrott vissza.

Pénztárosunk a Papp Miklós volt,
Ő kapott a legtöbb szavazatot.
Elvesztettük kincsorzonket, gyere vissza értsünk egyet!

- "Nem megyek én Ti hozzátok,
Elég volt a zsarnokságotok.
Jobban érzem itt magamat,
Mint a Tí szárnyatok alatt.

minősítette az 1983. április 10-ei választást (arról azonban nem ejtett szót, hogy az 1983. május 22-eit is): „A bíróság ugyancsak az én vállamra helyezte a felelősséget, hogy véget vessünk ennek az állapotnak.” Masszi arról tájékoztatott mindenkit, hogy 1983. augusztus 3-án hiába próbálta meg az ellentábort bevonni az új választás előkészítésébe, annak képviselői nem működtek együtt vele, ráadásul helyszínek ismét az International Institute-ot javasolták a Szent Bernadett-templom helyett, ami „tagságunk többségének felszólalása szerint is se megfelelő hely, de főleg parkolási hely nem áll rendelkezésre”. Mivel a bíróság hatvan napon belülre írta ki a választást, Masszi azt 1983. szeptember 18-ára hirdette meg a

randolphi Szent Bernadett-templom auditoriumába.²⁴

1983. augusztus 27. után a Masszi-féle jelölőbizottság már arról adott számot, hogy 25 főt kértek fel vezetőségi tagjelöltnek, ezek közül 18-an tettek eleget a felkérésnek.²⁵ 1983. szeptember 18-án tehát a Szent Bernadett-templom adott volna otthont az újabb egyesületi összejövetelnek. Ennek két legfontosabb napirendi pontja a bírói ítélet felolvasása, illetve a választás lebonyolítása lett volna: „Egyesületünk életében létfontosságú lesz ez a választás, mert ha a bíróság rendeletét nem hajtjuk végre, a bíróságnak joga van feloszlatni egyesületünket.” Külön kérte a vezetőségválasztásról szóló körlevélben Masszi, hogy mindenki jöjjön el szavazni: aki 18 éves elmúlt és nincs hat hónapnál messzebb nyúló tagdíj-tartozása, az éljen ezzel a jogával. Műsort is ígért azoknak, akik ott lesznek,

24 Masszi Lajos körlevele a tagsághoz, Boston, 1983. augusztus 12.

25 A vezetőség körlevele a jelöltekről, 1983. augusztus 27. után.

hiszen a tervek szerint a szavazatszámolás idejére az „általunk közkedvelt és TV műsorokban szereplő” Bánrévi Henry Zsolt orgonajátéka szórakoztatta volna a jelenlévőket. Továbbá részben az ő, részben pedig Gilyán János és Miskolczy József „zenei berendezésével” magyar tánczene („rég, igaz gyöngyszemek”) is lettek volna a táncolni szeretők részére, valamint „magyar hentestől finom debreceni tormával, mustárral és friss zsemlyével, sör, bor és frissítő italok”.²⁶

Csak hogy időközben Bene Gabriella, Csóka Jenő és társaik szintén a bírósághoz fordultak, mégpedig azzal, hogy az 1983. szeptember 18-ai vezetőségválasztást a bíróság tekintse érvénytelennek és ne járuljon hozzá ahhoz, mivel azt alapszabály-ellenesen hirdették meg. A bíróság az 1983. szeptember 15-ei tárgyaláson, tehát három nappal korábban, a kérelemnek helyet adott, a kiírt választást nem engedélyezte, amivel kapcsolatosan Masszi Lajos és Hidy Rozália annyit tudattak a tagsággal, hogy az „technikai okok” miatt marad el. Az új választást 1983. október 23-ára, épp a forradalom évfordulójára írták ki.²⁷

Ezen a napon végül a zavaros időszak úgy ért véget, hogy Bene Gabriella újráválasztásának szabályos voltához immár nem férhetett semmilyen kétség. Ezzel az Egyesület történetének legsúlyosabb válsága lezárult, a helyzet rendeződni látszott. Beér János foglalta össze a tanulságokat:

Szerencsésen végződött és tulajdonképpen azt kell, mondjam, hogy egy ilyen súrlódás harminc év alatt azért belefér minden egy egyesület életébe. Különböző országokban különböző magyar társulásokban azt láttuk, hogy ha már hárman ülnék egy asztalnál, akkor minimum kétfelé húznak, de nem csak egyszer, ezer-szer! Ez az, ami azóta itt nincs! Ha voltak is súrlódások, a józan többség tisztán látott, ezért szeretek ide tartozni.²⁸

Mindezen, fent részletesen vázolt indulatos torzskodások közepette született meg a korábban említett két, egészen sajátos verses alkotás. Mindkét mű egy, a 20. század utolsó harmadában már régen archaikusnak számító műfaj, a paszkvillus (pasquillus) modern kori iskolapéldájának nevezhető.

Archaikus, hiszen Varga Imre nem véletlenül mutatott rá: „Virágkora a XVII. század második felére esett, a XVIII. század elején a műfaj dekadenciája kezdődött.”²⁹ A paszkvillus az ő máig helytálló definíciója szerint

olyan gúnyvers, melynek létrehozója az alkalmoszerűség, célja az irányzatosság. Hátterében mindig ott találunk valamilyen indulatot, érzelmi telítettséget, mely a

26 Masszi Lajos elnök körlevele a tagsághoz, Boston, 1983. augusztus 31.

27 Csóka Jenő közleménye a tagsághoz, 1983 októbere.

28 KURUCZ, i. m., 87.

29 VARGA István, *A nemesi verses pasquillus* (Szentpáli Ferenc), ItK, 67(1963), 287.

támadás lírai alapját szolgáltatja. Bár vannak a műfajnak epikus jellegű hajtásai, a pasquillus műnemét tekintve lírai alkotás. A valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljas-ságot, hibát, ferdeséget ostorozva vagy védelmezve, ritkán tárgyilagosan, legtöbbször elfogultan szól egyénekről vagy közösségekről. Célba vesz világi és egyházi vezetőket, a személyeken túlmenőleg intézményeket, törekvéseket. Céljának megfelelően nemcsak bírál és fedd, hanem ócsárol, sokszor becsmérel és rágalmaz is.³⁰

Ha e verseket elolvassuk, látnivaló, hogy keletkezési évük ellenére kételyek nélkül nevezhetők paszkvillusnak. Az alkalmoszerűség egyértelműen adott, amint az irányultság is. Megvan az érzelmi töltet, negatív(nak ítélt) cselekedeteket ostoroz egyoldalú elfogultsággal, s bizony az említettek jó hírnevét sem szándékszik növelni, sőt... Emellett pedig „politikai pártállás szerint, a kipellengérezett vagy a támadó oldal véleményét” szólaltatja meg.³¹

Ráadásul Varga Imre alábbi sorainak tartalma is visszaköszön a két vers olvastán:

a pasquillus eszközévé vált az egyéni bosszúállásnak, jelentéktelen személyek kicsúfolásának is. A téma kisszerűségének következménye, hogy ilyenkor a gúnyvers ellaposodott, személyeskedésbe, mocskolódásba fulladt. A műfaj dekadenciáját az eredményezte, elsekélyesedését az állandósította, hogy részlet-problémákról, jelentéktelen emberekről szólt szűklátókörű, emelkedettség- és horizontnélküli szemlélettel.³²

A bostoni paszkvillusok sem országos horderejű kérdésekről tudósítanak, „csupán” egy egyesület vezetőinek parttalan civakodásáról, nem is titkoltan parodisztikus szándékkal, értem ez alatt magának a műfajnak a paródiáját is. Annál inkább alkalmassá tette a paszkvillusokat erre a célra az, hogy azok „a kánon peremzónájához” tartozó műfajok.³³

Jogos a kérdés: vajon miért a paszkvillust választotta a szerző vagy választották a szerzők, amikor ki akarták gúnyolni az ellentábort? A választás feltételezi az író(k) veretes műveltségét, akik számára jelentett valamit a paszkvillus, de azt is, hogy a befogadó közeg számára sem volt ismeretlen a műfaj, de legalábbis az(ok), aki(k) írtá(k) a verseket, ebben bizonyos(ak) volt(ak). Tehát ugyanazt „a kulturális háttérrel kell feltételeznünk a befogadói oldalon is”.³⁴ A műfaj mellett

30 Uo., 291.

31 NAGY János, „Ha nézem a Papokat, mind ellenünk vannak”: A káptalani követek ábrázolása a XVIII. századi országgyűlési pasquillusokban = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 238.

32 VARGA, i. m., 291.

33 BRUTOVSKY Gabriella, *A paszkvillus – egy műfaj a kánon peremén*, ETDK-dolgozat, 8.

34 Kiss Béla, *Hymen szövétneke: Mitológiai utalások a XVIII–XIX. századi magyar lakodalmi*

*Találkozás Randolphban.
 Szeptember tizennyolcadika,
 Massziék elképzelt diádalnapja,
 Átváltozott síralomnapra.
 Összeültek Randolphban,
 A halotti torukra.
 Ittak-ettek, keseregtek,
 Mert a torra csak harmincegyen jöttek.
 Jaj! megmarad a sok kolbász,
 Hogy fog örvesteni az ellenpárt.
 Az asztalokat fenyőágra rakták
 Mint ahogy Gabiék bemutatják
 Juniusnak sikeres májálisán.
 Délután félnégyet ütött az óra,
 Nem sokan hallgatták a hívogatószóra.
 A kisebbség is megérkezett,
 Melyen Masszi még jobban kesergett.
 A legelső asztalnál elhelyezkedtek,
 Étlen, szomjan elbeszélgettek,
 Míg Péterük az ellenséggel kezelt,
 Közbe a szomszéd köpködőbe átmentek,
 Hogy massziéktól semmit ne vegyenek,
 Visszajöttek ők nemsokára,
 Masszi Lajos fájdalomra,
 Kínálgatta, hogy van finom kolbász,
 Csodálkozott, hogy nem járulnak hozzá.*

szólt az is, hogy a 18. századi eredeti paszkvillusok közül igen sok szólt épp az országgyűlések munkájáról,³⁵ tehát a paródia, a gúny alapját képezhette egy kisebb horderejű vita vele való megidézése.

Meglehet, sokat nyomott a latban, ha nem is közvetlenül, de közvetve, egy másik tényező. Nevezetes az, hogy a kor jóval ismertebb, modernebb gúnyos töltetű versformája, a negatív hangvétele, valakiket vagy valamiket kíméletlenül kipellengérező csasztuska távol állt egy idegenbe szakadt magyar közösségtől, amelynek magvát a kommunizmus elől menekülő 1956-os emigránsok adták. A csasztuska eredetileg többszólamú, refrénes dal volt Oroszországban, Magyarországon pedig az 1950-es évek elején a Pjatnyickij-kórus magyarorszá-

gi szereplése, illetve a szovjet filmek nyomán került előtérbe.³⁶ Ezek alapvetően buzdító, jobb munkára stb. ösztönző rigmusok voltak, de nagyon hamar elterjedtek azok is, amelyek a vélt ellenséget gúnyolták, bélyegezték meg, „lélektelen módon kipellengéreztek az embereket (rásütve rögtön bárkire a »nép ellensége«

költészetben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 71.

35 A pasquillusokról = Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII-XVIII. századból, vál., szerk., jegyz. Lőkös István, Bp., Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó), 329.

36 HALÁSZ Csilla, A nép művelése: Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2013 (Pest Megye Múltjából, 16), 90.

jelzőt)”.³⁷ Teljesen érthetőnek tűnik, hogy ez a műfaj sokkal inkább viszolygást keltett (volna) bárkiben az emigráció soraiban, mintsem hogy egy hatékony „propaganda” eszköze lehetett volna. Feltételezve mind a célközönség, mind pedig a szerző(k) alapvetően polgári, a két háború közötti vagy akár az azt megelőző időszakban elsajátított valamilyen szintű klasszikus, polgári iskolázottságát, a paródiának szánt archaikus műfaj felbukkanása már nem is hat annyira váratlannak. Hiszen sajátos közös platformot teremtett az, hogy mindenki, a megszólított, de elsősorban a „támadó” fél is sokkal inkább magáénak érezte e műfajt.

Milyenek maguk a verses alkotások? Közös mindkét verzesetben, hogy szerzőjük kiléte (mondhatni a műfaj íratlan szabályainak megfelelően) ismeretlen. Bár nem kizárt, hogy ugyanaz a személy öltötte magára mindkétszer a víg kedélyű poéta köpönyegét, ez azért mégsem valószínű. Erre látszik utalni a más-más formátumú datálás, de az eltérő szóhasználat is. A második vers lényegében tagolatlan formája, egyszerűbb szövegezése, néhol nyersebb szóhasználata, kevésbé mives, pallérozott fordulatai, a régies formák hiánya jelentős distanciát mutat az elsőhöz mérten, sőt akadnak konkrét, következetesen alkalmazott helyesírási különbségek is.

Az viszont nem kérdés, hogy nagyon is naprakésznek tűnnek az alkalmi gúnyversek, a szerző(ke)t kétségkívül az Egyesület belterjes tagsága körében kell keresnünk. Az első, amely Masszi Lajos és jobbkeze, Hidy Rozália nevére utalt vissza címével, a *Masszirózsai balladája* címet kapta, 1983. május 22-én kelt, helyszíneként viszont csak Massachusetts állam nevét olvashatjuk. Vagyis ez a paszkvillus a Masszi által meghirdetett és végrehajtott, később érvénytelennek minősített tisztújítás napján született, legalábbis elvileg. Természetesen nem zárható ki, hogy későbbi írásműről van szó, a dátum jelentőségét a vers által megénekelt esemény adja. Az angol nyelvre beállított írógéppel írt (a magyar ékezeteket gondosan, kézzel pótolta a szerző) költemény négy oldalt tesz ki, sokszor valóban követi a balladai formákat. „Megszólaltatja” a szereplőket, párbeszédek követik egymást, népies fordulatokkal él, régies formulák is megjelennek („jó jámbor társuk”, „mint megsebzett oroszlán”, „tizenhárman összeültek”, „szépen szolló”), sőt néha eposzi jelzőket is használ („szépen író, könnyen síró Mihály Klára”). A szerző állásfoglalása nem kérdéses, a gúny minden eszközével él Masszi és tábora kíméletlen kifigurázása céljából. A Masszi elleni egyik, sok helyen visszaköszönő vádpont épp az volt, amire már utaltam, hogy elnöksége alatt tényleges kulturális, érdekképviselő stb. tevékenység helyett tékozló lakomák, zenés multságok jellemezték lényegében kizárólagosan az egyesületi működést. Ezt a „költő” egyértelműen előtérbe helyezi a kolbászok stb. emlegetésével, erre utal továbbá, hogy a felsorolt tisztviselők között az elnök

37 HALÁSZ, *i. m.*, 96.

és a könyvtáros mellett „szalámis”-t is említ. A mű ugyan versszakokra tagolt, de inkább csak elvileg. Nincsenek ugyanis kötött strófái, rímei gyakorta esetlenek, egy-(!), két-, három-, négy- vagy ötsoros versszakok ütemtelenül váltogatják egymást, döcögősek a sorok is.

Hasonlóan gyors reagálásról tanúskodik a másik, összesen háromoldalas, kéziratban fennmaradt vers is. Ennek címe: *Találkozás Randolphban*, datálása szerint a címben megnevezett helyen írta meg a költő 1983. szeptember 18-án. Meglehet, itt is fikció, vagy inkább szimbólum a hely és a dátum, hiszen ott és akkor lett volna a Masszi Lajos által meghirdetett, a bírósági ítélet okán elmaradt vezetőségválasztás. Ez a mű az előzőnél egyszerűbb szerzemény. Elmaradnak a másik esetében emlegetett formai és tartalmi finomságok, egész mondandója darabosabb, szögletesebb, egyszerűbb, inkább csak vagdalkozik, semmint parodizál.

A közölt versek – bár a fennmaradt iratok igazolják az azokban foglalt történetek valóságmagvát – elsősorban nem az Egyesület tagságát megosztó torzsalkodás forrásaiként értékesek. Sokkal inkább mint a modern kori, határon túli magyar közköltészet kései darabjai érdemelnek figyelmet. Megírásuk, terjesztésük, fennmaradásuk egy olyan, 1983-ban már archaikus elemeket is hordozó, az 1956 előtti idők viselkedési, gondolkodási, műveltségi kereteit legalábbis nyomokban őrző közeg létét villantja fel, ahol e műfaj még termékeny talajra hullhatott, de legalábbis a költemények írói nem tápláltak kétségeket ez iránt. Többféle kulturális vetület ötvözete volt a Magyarországon sarjadó, de az Egyesült Államokban kiteljesedő, alapvetően azonban belterjes, zárványszerű egyesületi közeg.

A verseket betűhív átiratban közöljük, megőrizve a tagolást. A fennmaradt gép-, illetve kéziratlapok szerinti felosztását számmal jelöljük.

Masszirózsai balladája

Massachusetts államában
Egy magyar klub a szétszórtságban:

Masszi Lajos az elnöke,
Hidy Rózi a fő szereplője,
Székely Bandi a Szalámisuk,
Masszi Macó a Könyvtárosuk,
Hidy Miklós a jó jámbor társuk.
Igazgatók voltak többen,
Az ügyekbe beleszólni sohse mertek,
Mert Rozinak csak az tetszett,
Amit Lajossal elterveztek.

Elérkezett Áprilisnak tizedike,
Ez lett Masszinak a nagy veszte:

Lemondott az elnökségről,
Gondolván, hogy újra megválasszák őt.

De a választás felborított csapat s papot,
Mert Masszi Lajos zuhant nagyot.
Jajj Istenem, adj egy csodát,
Hogy újra osztogathassam a chairman nevű kártyám!

Mi lesz a Roziék sok italával?
És a krémes tésztáival?
S a szalámis tárházunkkal?

Masszi Lajos dühöng sokat,
Hívja sorra a magyarokat:

– „Olyan vagyok, mint megsebzett oroszlán,
Mert helyembe megválasztották Bene Gabriellát.

Csóka Jenő jóbarátom átpártolt a Gabikához.
Csóka, Csóka, jó varjucska, gyere a galickámba vissza!”

– „Nem megyek én tihozzátok, mert megfogna a sok átok.”

Galló Árpád ő lemondott, mert munkája szaporodott:
De amikor Gabi hívta, letett mindent s ugrott vissza.

Pénztárosunk a Papp Miklós volt,
Ő kapott a legtöbb szavazatot.
Elvesztettük kincsőrzőnket, gyere vissza, értsünk egyet!

– „Nem megyek én tihozzátok,
Elég volt a zsarnokságtok.
Jobban érzem itt magamat,
Mint a Ti szárnyatok alatt.

Gabriella első dolga, az új igazgatóságot összehívja.
 Tizenhárman összeültek, Zeuskának hálát küldtek,
 Hogy a zsarnokságot elűzte.
 Jó Zeuska megsegített
 Két zsarnokot leterített.

A zsarnokság főmestere:
 Hidy Rozi gondolt nagyot,
 Mindjárt a Birósághoz futott.

A Biróság meghallgatta,
 Mert egy új üzletet kapa.

A kérelmet láttamozta, egy Istenadta irodista.

Rozi, a bajcsinálás nagy mestere,
 Örömmel tért hazafele,
 Hogy az ügyet elintézte,
 Lajos nagy örömére.

– „Nem baj, Lajos, lesz még megint szebb is, jobb is,
 Ujra meglesz a jó biznissz.
 Koccintunk még újra a pincénk borával,
 Nem adunk át semmit Bene Gabriellának!”

Biróságra hívják Gabit, Árpit s Miklóst,
 Hogy megtudják a nagy vádiratot.

A Biró a vádiratot elutasította,
 Rozit, Masszit jól megpirongatta:

– „Szégyeljék magukat,
 Zsarnokság, amit tesznek,
 Ezek a magyarok a zsarnokság elől menekültek,
 Maguk itt a Szabadföldön újra a zsarnokaik lettek!
 Menjenek haza az anyjuk kinjába,
 És ne jöjjenek többet marhasággal a Biróságra!”

De a Rozi újra kezdte,
Hogy hátra van három kérelme.

Közbe, míg a fentiek történtek,
Masszi új választást hirdetett.

Igazgatósági jelölteket kijegyzett,
Akiket ő meg sem kérdezett.

Jelölte ő magát az elnöki székbe,
Hogy nehogy megint valaki véletlen a helyébe lépjen.

Polgárok, Kővágók, Favágók gyűjtötték a népet,
Hogy a kétségbeesett Masszinak szerezzenek örömet.
Nagy nehezen összeszedtek pár tucatnyi embert,
Akik közül sokan tudták, mire kell a kender.

3

Megérkezett az ellenfél, Jajj Lajoskám, most mit tegyél!?

Rozi egy papírt tart a karmaiban,
Hogy Bene Gabinak felolvassa;

– „Azt se tudod Rozi, hogy mit beszélsz –
Ez a papír annyit ér, hogy a Kortban ellenünk beléptél”.

Erre Rozi oldalt farolt, mert ha nem, Gabi odamarkol.

Bementünk a Church pincéjébe,
Hogy tanui legyünk a Biró üzenetének.

Bene Gabi előlépett, hogy közhirré tegye szépen,

Hogy ez a választás érvénytelen,
S ha megtartják a választást,
A bíróság indít akkor eljárást.

Süket-dumások orditozva idegesen kapkodtak,
Hogy mi lesz most a sorsa a mi Lajosunknak?

– „Most vagy soha, Isten-biza,
Ha ma nem választanak meg elnöknek, akkor soha”.

A Tizenhárom közül Péter lép elé kérdéssel:

– „Van e maguknak gyűlést vezető korelnökük?
S hol van a gyűlést leíró jegyzőjük?”

Masszi Lajos hamarjában Raizner Lacit előrántja;
Legyel Laci a gyűlés korelnöke,
Szépen szolló Mihály Klárit, jegyzőnek jelölte.

Próbáltak beszélgetni a dühös felek,
Raizner Laci zsarnokian leintette:
– „Csak röviden beszélhettek!” –

Masszi Lajos is előlépett a háttérből,
Dűhrohamot kapott egyből,
De valaki leintette a Tizenháromból.

Csendesen folyt azután a társalgás,
De mégse lett semmi változás.

Szépen író, könnyen síró Mihály Klára kérte,
Hogy legyen meg a Béke:

– „Istenem, Istenem, miért van Rajtatok
A turáni átok?”

4

Süket fülekre talált az ő szép beszéde,
Mert nem fért senki sem a bőrébe.

A tanuskodó igazgatók
Kivonultak a bűnbarlangból,
Hazamentek szép csendesen,
Hogy tervezzenek sok-sok szépet.

A magukra hagyott tagok Masszira adták a szavazatot;

– „Boldog Isten most szeretted,
Hogy újra elnöki székbe tettél.
Chairman voltam én igazán, Chairman lettem újra Macám.”

Gábor Pista Godfatherünk,
Ha bajba jutunk, hozzá megyünk.
Ad ő sok jó tanácsot,
Hogy megbontsa a magyarságot.

Kővágó is settenkedik, ha tud a jászolból eszik-iszik,
Hogyha kell ordítózik.

Elintéztük a Klub sorsát,
Kívánok mindenkinek jó éjszakát!”

Massachusetts, May 22, 1983.

Találkozás Randolphban

Szeptember tizennyolcadika,
Massziék elképzelt diadalnapja,
Átváltozott síralomnapra.
Összegyültek Randolphba,
A halotti torukra.
Ittak-ettek, keseregtek,
Mert a torra csak harmincegyen jöttek,
Jaj! megmard a sok kolbász,
Hogy fog örvesteni az ellenpárt.
Az asztalokat fenyőágakba rakták
Mint ahogy Gabiék bemutatták
Juniusnak sikeres majálisán.
Délután félnégyet ütött az óra,
Nem sokan hallgattak a hívogatószóra.
A kisebbség is megérkezett,
Melyen Masszi még jobban kesergett.
A legelső asztalnál elhelyezkedtek,
Étlen, szomjan elbeszélgettek,
Míg Péterük az ellenséggel kezelt,
Közbe a szomszéd köpködőbe átmentek,
Hogy massziéktól semmit ne vegyenek.

Visszajöttek ők nemsokára,
Masszi Lajos fájdalmára,
Kinálgatta, hogy van finom kolbász,
Csodálkozott, hogy nem járulnak hozzá.

2

Masszi járt asztaltól, asztalig,
Hogy vigasztalja pártolóit.
Akadt egy néhány kiabáló
Masszit dicsőítő borivó goliárd
Elküldött minket a fenébe Gillián,
De elhallgatattuk mint a villám.
Most a többiek is elhallgattak,
Mert nem volt amit mondjanak.
Masszi a bánattól meggyötörve
Kiállott összetöpörödvé,
Szokatlan halk hangon beszédbe kezde,
Most az egyszer magát nem dicsérte,
Szólt, hogy a választás elmaradott,
Mert valahol egy nagy ür támadott.
Nem dicsekedett hős tetteivel,
Rozi sem állt elő a bírói ítélettel,
Mihály Klára is előlépett,
De most nem mondott beszédet.
Reszkető hangon dicsérte
A nyakán maradott könyveket.
Ha már beszélni nem kellek,
Akkor én is üzletelek.
Masszi Lajos sajnálkozott,
Hogy Szent István ünnepség elmaradott.
De október huszonharmadika
Mindjárt itt van a nyakunkba.

3

Kristóf Iván lett felkérve,
Hogy az ünnepséget levezesse.
Jó kézbe került a gyeplő,
Reméljük, hogy nem esik rajta szeplő.

Rozi is örült Ivánnak a megbízatásán,
De ki fog pukkadni annak láttán,
Hogy a háttérben a rendező a mi Gabriellánk.
Mária, Csilla is, biztatták Ivánt,
Hogy megadnak minden segítséget amit kíván.
Nagy Péter is segítségét felajánlotta
Mi közbe a vásárolt kolbászokat görcsösen szorongatta
Hogy azokat nehogy valaki kikapja.
Iván a számizdát is megkapta,
Mindjárt a kocsijába zárta,
Hogy az ellenség ne tudja,
Hogy ő is a másik tábor tagja.
Visszament a kétségbeesett nyájhoz,
Hogy adjon nekik egy kis vigaszt.
Reméljük, hogy a mi Ivánunk
„Csizmája sarka megmarad
S az inge is bent marad.”
Az ellenségünkhöz nem tapad.

RANDOLPH, 1983 szept. 18án.

Dylan népisége és egyedisége

2016-ban Bob Dylan irodalmi Nobel-díjat kapott.

Ez a döntés sok vitát indított el, ízlések és érvek csaptak össze a nyomában, sokan és sokféle módon elmélkedtek a populáris kultúra és az irodalom összefüggéséről, s számos szerző – a nagy és a korlátozottabb nyilvánosság fórumain – berzenkedett a döntés miatt. A következőkben nem célom reflektálni e vitákra, csak a népszerű dalok (népi, népies vagy népdalok, valamint populáris műdalok) szerepéről szólok néhány szót, mert azt hiszem, ezek (mindenféle változatának) egybegyűjtése – és később ennek a jelenségnek a rengetegféle értelmezése – adja a Dylan-jelenség egyedülálló voltát.

A XX. században a populáris műfajokban nem igazi kérdés a szerzőség – ritka az az eset, amikor népköltésként vagy ismeretlen szerző műveként tartanak számon egy-egy szöveget (vagy dalt). A szerzői jogokat a legtöbb országban legalább száz éve komolyan veszik, szerzők és kiadók egyaránt – és még ha a kiadások ilyen vagy olyan okból elhallgatják is a szerző nevét, több-kevesebb munkával (és több-kevesebb sikerrel) ez később visszakereshető.

Bármilyen népszerű volt is Bob Dylan néhány dala, bármennyi feldolgozás született is belőlük, szerzőségük sosem volt kérdéses, mindig nyilvánvaló volt, hogy melyik dal az ő szerzeménye. Voltak esetek (*All Along the Watchtower* – Jimi Hendrix, *Quinn the Eskimo* – Manfred Mann, *Wheels on Fire* – Julie Driscoll stb.), amikor a dal eredeti felvétele alig ismert, és a (más előadótól származó) feldolgozás lett világsikerré; de mindig köztudomású volt, hogy a dal szerzője Dylan.

Az *eredeti-feldolgozás* viszony helyzete Dylan fellépésével valamelyest megváltozott. A korai rock and roll után, a „beat” zene kezdeti időszakában a Beatles a rock néhány klasszikusának dalát is feldolgozta, ám néhány év elteltével kizárólag a Lennon–McCartney szerzőpáros jegyezte a dalokat (nagy ritkán egy-egy Harrison-szám is előfordult). Hasonló volt a helyzet a Rolling Stonesszal. Az egész populáris zenei színtéren az 1960-as évektől az lett a szokás, hogy az előadók-zenekarok *saját* műveiket játszották, s hogy

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

éppen a *saját* előadás számított etalonnak. Dylannal viszont divatba jöttek a népdalszerű, könnyen énekelhető és nagyon jellegzetes stílusjegyek nélküli (speciális hangszerelést vagy különleges énektudást nem igénylő) dalok, amelyeket bárki a maga ízlése, igénye, stílusa szerint alakíthatott át. Így azután se szeri, se száma nem volt a Dylan-feldolgozásoknak, s nem számított az invenció hiányának, ötlettelenségnek vagy „élősködésnek” az, ha egy-egy zenekar vagy énekes Dylan-dalt dolgozott fel. Sőt inkább afféle próbakő volt: ki mit tud kihozni egy-egy dalból, mit tud hozzátenni, hogyan tudja érdekesen átformálni. (Rendszeres Dylan-előadók voltak például a Byrds, Joan Baez, Sonny and Cher, Peter, Paul and Mary és sokan mások.) Egy időben egyenesen azért kellett harcolnia Dylan lemezkiadójának, hogy az *eredetit* is hallgassa meg a közönség.

Hogy a feldolgozások – újraértelmezések, kópiák, átírások, új ruhába öltöztetések – számára ennyire nyitottak voltak a Dylan-dalok, hogy ennyire vonzották az előadókat (együttal a kevésbé neveseket azzal kecsegtetve, hogy épp ezáltal lesznek híresek), erre legalább részben a dalok forrásai adnak magyarázatot. A pálya kezdetén Dylan maga is átvett más (alig ismert és valamelyest híresebb, de nem túl népszerű) előadóktól számokat – olyanokat, amelyek maguk is népdalszerűek voltak.

Az egyik fő vonal a blues volt: az amerikai *népi* kultúra emblematisztikus műfaja, noha számos dal szerzőjét pontosan ismerjük. A bluesnak számos változata és egyéni (vagy kisebb közösségi) módosulása van; Dylannek van például néhány „talking blues” dala, amelyek egyrészt nem is őrzik a háromsoros formát, másrészt ének helyett „beszéd” (ritmikus szövegmondás) szerepel bennük, harmadrészt a versszakokat rövid, rímtelen kommentárok követik.

Egy másik csoport az angol, skót és ír balladák hangjának imitálása – ez a műfajcsoport a hagyományőrzés fontos eleme (volt) az amerikai népi kultúrában. Az allúziók sok különböző szinten jelennek meg: párbeszédes forma, refrén (vagy ismétlődő utolsó sorok), archaizáló szófordulatok vagy mondatszerkesztés, olykor (töredezett és homályos) történet stb. Dylan még a villoni ballada formáját is felidézi olykor – az utolsó versszak (az „ajánlás”) el van választva az előzőektől, egy-egy szájharmonika-szóló révén.

Fontos forrás az a „mozgalmi” népének, amely legalább a XX. század elejétől fogva jelen volt az alsóbb néprétegek (ipari és mezőgazdasági bér munkások) körében, a szakszervezeti mozgalmakban, a politikai és bérharcokban. Ezek az egyszerű, világos üzenetet hordozó (és néha népszerű dallamokra – népdalokra, templomi énekekre, akár kabaré-dalokra – írt új szövegű) énekek maguk is a legkülönbözőbb (bevándorló) csoportok kultúrájából érkeztek, és elvegyültek egymással. Dylannek indulásakor Woody Guthrie volt az eszményképe, aki dalaival a vidéket járta, erősen politizáló, mozgósító előadásai Amerika-szerte népszerűvé tették, az egész országban énekelték műveit.

Ehhez képest viszonylag önálló maradt a *country*, az amerikai vidéki fehér népesség sajátos (bár rendkívül heterogén) zenéje, ami ugyancsak Dylan egyik forrása, hiszen már korai korszakában is meg-megjelentek a *country* elemei. Főként szerelmes és vidám dalok, amelyek zeneileg és szövegükben csak kevésbé engedték be a fekete vagy kelet-európai hatásokat, inkább a nyugat-európai telepesek hagyományait őrizték.

Amikor „forrásokról” beszélünk, ez két dolgot jelent: részint azt, hogy Dylan – pályája kezdetén – átvett dalokat ezekből a forrásokból, de – ami sokkal fontosabb – azt is, hogy maga is efféle dalokat írt. Olyanokat, amelyek éppen ezért ismerősként hatottak a hallgatókra, még ha vadonatújak voltak is: a közönség ráismert a műfajra, a fordulatokra, a stílusra, a hangulatra, így a dal egyszerre volt imitáció és meglepően eredeti.

Ez az egymás mellé állítás, a hagyományok összegyűjtése – illetve nagyon egyéni hangon, jellegzetes, könnyen felismerhető előadásmódban való újjáteremtése – volt Dylan nagy találmánya. Nem egy-egy hagyományt őrzött meg vagy vitt tovább, teremtett újjá, hanem sokféle hagyományt tett egymás mellé, és egyenrangúként mutatta fel őket. Ez a különös egyveleg – általánosságban azt mondhatjuk – rendkívül sikeresnek bizonyult; bizonyára voltak, akik egy-egy forrás „tisztaságát” féltették (Dylantól is): a blues nem volt *elég* hagyományos, a kontinentális angolszász népzene nyilvánvalóan csak imitáció, és így tovább. A tradicionalisták kis csoportjai nyilván elégedetlenek voltak, s az efféle megfontolások mögött a szórakoztatóipar üzleti megfontolásai is tetten érhetők. Végül azonban ez a házasítás – amelynek az énekes-előadó állt a középpontjában – hamar elfogadottá vált. Akkor következett be némi törés, amikor Dylan egy újabb (nemcsak más, hanem valóban *új*) hagyományhoz nyúlt: a rockhoz. Ennek személyes okai is voltak. Mint minden tinédzser abban a korban, ő is rockzenészként indult, ez volt az igazi zenei anyanyelve. Amikor elektromos gitárt vett a kezébe, és kísérezzenekarral lépett színpadra, mindazok, akik a *népi* tradíciók ápolójaként tartották addig számon, árulónak kiáltották ki. A népdalokat (és népi dalokat – vagy mindazt, mi ezekhez így-úgy kapcsolódott, azokat imitálta, vagy azok ihlették) nézetük szerint hagyományos (akusztikus) hangszereken szabad csak játszani, és a hangos és elektronikus effektusokkal dúsított rockzene tehát szakít ezekkel a tradíciókkal.

Semmiképpen nem valami koncepciózus, tervezett területfoglalásnak kell elképzelnünk a sokféle hagyomány efféle összekapcsolását, néha egyesítését, olykor szembeállítását, ami Dylant pályája kezdetétől máig jellemzi. Inkább az elfogadás, a mindenféle tradíció elsajátításának vágya, a népszerű zenei (és szövegi) kifejezőmódok kipróbálása és megújítása vezeti. Hol ez, hol az a népszerű forma érdekli jobban – hol western-dalokban, hol népballaszerű énekekben fejezi ki magát, hol rockot ír, hol régi népdalt énekel el újra. Itt egy kis kitérőt kell tennünk: Dylan elsősorban arról lett nevezetes, hogy politikai töltetű, til-

takozó dalokat (úgynevezett *protest song*okat) írt. Nos, valóban írt ilyesmit is – és valóban ezeket énekelték Amerika-, majd világszerte mindenféle emberi jogi és háborúellenes megmozdulásokon. De ha jobban megnézzük, ezek már a korai Dylan-daloknak is csak elenyésző kisebbségét adták. Lehet, hogy sokan ezek révén ismerték meg a többit is, s mindazt, ami nem volt tiltakozó dal (vagy sehogysem lehetett politikai-ideológiai értelmezést adni neki), csupán mellékterméknek tekintettek. Dylan pedig kezdettől fogva menekült a szerepektől – mindenféle szereptől, a mozgósító népénekésétől éppúgy, mint a megtért keresztény gospel-dalnokétól vagy a rockénekesétől. Nem akar besorolható lenni, egy meghatározott (és a közönség – vagy a szórakoztatóipar – által körülhatárolt) szerepbe kényszerülni. A szabályok alól való kibújás, és általában: a bujkálás is a sokféleséghez járul hozzá: a megszokott képből tört ki a rockkal éppúgy, mint a régi slágerekkel.

Dylan bizonyos korszakaiban – például manapság – azzal próbálkozik, hogy a maga sajátos módján értelmezzen régi, népszerű dalokat, például a szentimentális és a népköltéssel semmiféle rokonságot nem tartó Frank Sinatra-örökzöldeket. Mintha csak az volna a célja, hogy felmutassa az ezekben megtalálható zenei leleményt és a szöveg költőiségét – azáltal, hogy éppen ő (és éppen így) adja ezeket elő, rögtön átértelmeződnek a dalok, súlyt kapnak, eltűnik róluk az érzелgős máz, és nyersebbek, egyúttal költőibbek lesznek. És persze a hallgató eltöpreng azon: Dylan ezzel az életúttal a háta mögött miért (és miért éppen ezt) választotta ki eléneklésre?

De ne feledkezzünk meg a szövegekről sem, bár az irodalmi értékről – ezt az elején leszögeztem – itt nem lesz szó. Kimondhatjuk, hogy verstanilag semmi újat nem hoznak ezek a szövegek: a strófák minden dalon belül egyformák (bár olykor előfordul, hogy egy-két sorral egyik-másik meghosszabbodik), metrumuk szabályos és ismétlődő, a sorok mindig rímelenek (sőt: Dylan belső rímekkel is gyakran operál, káprázatos és sűrű rímekben tobzódik). De mégsem hasonlítanak a megszokott népszerű rock- vagy folk-dalszövegekre: először is meglepően hosszúak (Dylanhez lehet kötni, hogy a 2 és fél, 3 perces dalok helyett 6–8 perces vagy még hosszabb dalokkal tette próbára közönsége tűrőképességét), ami azt sugallja, hogy az előadó valamit nagyon el akar mondani, nem egyszerűen ismételtet (strófaismétlés nem fordul elő nála), és nem vágja el egy ponton a dalt, hanem íve van a mondandójának. Másodszor: telis-tele vannak furcsa, izgalmas költői képekkel, nehezen kibogozható történetekkel, olykor archaizmusokkal, különös utalásokkal. Ha másutt is látunk ilyet a populáris zenében, az éppen Dylan miatt van így – állítólag már John Lennon is Dylan dalait hallva kezdett *másként* dalszövegeket írni.

Ha a Dylan-jelenség egyik fele az, hogy annyi mindent magába gyűjt, olyan sokféle, változatos – és attól válnak egyes elemei érdekessé, megfejtésre méltóvá, hogy belekerülnek ebbe a nagy halmazba, és főleg attól, hogy Dylan valamikép-

pen értelmezi, előadja, valamilyennek mutatja őket –, akkor viszont lenyűgöző az is, ahogyan laikusok és profik, hallgatók és kritikusok nem szűnnek meg értelmezni az egyes dalokat, a lemezeket, előadásokat és általában Dylan mindenféle megnyilvánulását. Persze a már emlegetett szórakoztatóipar megteszi ebben a maga lépéseit, a rajongó kommentárok is, a piszkálódó újságcikkek is jól jöhetnek üzleti szempontból. Ám az már nem lehet véletlen, hogy egyre növekvő számban jelennek meg komoly tanulmányok Dylan kulturális szerepéről és verseiről. Dalszövegeit komolyan lehet venni, érdemes értelmezni, és rengeteg rejtett utalást és furfangos megoldást találni bennük. Sokan kimutatták már, hogy a Biblia, Ovidius, T. S. Eliot és a modern amerikai költészet hogyan szivárgott be – utalások, olykor idézetek formájában – a Dylan-szövegekbe. Gyakran nehéz megérteni ezeket a verseket; a kihagyások, a váratlan ugrások, a bonyolult képek és a meglepő hangulatváltások éles kontrasztban állnak a dallamok egyszerűségével. Ennek a homálynak is megvan persze a (népi-félnépi) hagyománya a balladák világában, a blues ironikus sírós-nevetős atmoszférájában, a templomi énekek költői képeiben. A nehezen érthetőség pedig értelmezésre csábít: Dylan szövegeit meg lehet próbálni megfejteni, új és új interpretációkkal próbálkozni, keresni a szöveg összefüggéseit belül és más szövegekkel.

Az is felvethető, hogy a populáris és magas kultúra viszonya – s ennél fogva a populáris kultúra elismertsége – egészen más Európában és az amerikai kontinensen. A most elhunyt Chuck Berry-t egy 2015-ös interjújában Dylan „nagy költőnek” nevezte, aki egyébként együtt kapott díjat 2012-ben „a dalszövegek irodalmi kiválóságáért” Leonard Cohennel (akit költőként is számon tartanak); a zsűriben olyan irodalmi nagyság is ült, mint Salman Rushdie. Dylan viszont éppen a Nobel-díjat megköszönő beszédében mondta: sosem gondolt arra, hogy költő volna, mindig csak az éppen megírandó dalra összpontosított. Nem volt irodalmi célja – de hát az irodalomná minősítés nem is az alkotó, hanem az értelmezők dolga. Különös eset, ha sem az alkotó, sem a befogadók sokasága nem (vagy nem elsősorban) irodalomnak látja a művet, hanem a populáris szféra részének – mégis van olyan interpretáló csoport (nemcsak a Nobel-bizottság, hanem sok szakértő és tudós is), amelyik különvéleményt nyilvánít, s elég nagy ismertsége és hatalma van ahhoz, hogy ez sokakat meghökkentsen. Egyúttal átgondolni kényszerít azt a problémát, hogy vajon mi választja el és mi köti össze a „népit” (a népszerűt, a populárist stb.) és az irodalmat.

Már ez megérte.

SZEMLE

KANYARÓ Ferenc, *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905: Kritikai kiadás*, Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2015, 928 l.

Elvitathatatlan tény, hogy az utóbbi évtizedben Olosz Katalin nyújtotta a magyar történeti folklorisztika egyik legnagyobb forrásfeltáró teljesítményét. Meltán érdemelte ki tehát a Magyar Néprajzi Társaság Ortutay Gyula-emlékérmét 2016-ban. A marosvásárhelyi folklórkutató érdeklődésének középpontjában elsősorban a ballada és egyéb verses epikai alkotások, a lírai népdalok, valamint XIX. század végi folklórgyűjtők történetileg jelentős levéltári/kézirattári hagyatéakai állnak. Már 1972-ben közzétette Kolumbán István 1898-ban leadott udvarhelyszéki mesegyűjtését,¹ az elmúlt 15–20 évben pedig Kriza János, Kanyaró Ferenc és Szabó Sámuel gyűjtőmozgalmával foglalkozott alaposabban. 2009-ben jelentette meg évtizedes kézirattári kutatómunkája eredményeképp a marosvásárhelyi, majd a kolozsvári református kollégium tanára, Szabó Sámuel irányításával elvégzett néprajzi/folklorisztikai gyűjtés 180 szövegét.² Az erdélyi balladák kutatástörténetébe enged bepillantást 2011-ben kiadott kis könyve, a *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából*,³ melyben egy kisebb, de szintén ismeretlen anyagból, Viski Károly és diákjainak 1902–1909 között végzett gyűjtéséből adott ki 26 balladát. Ugyanitt áttekintette a *Fehér László*-ballada korai, helyi változatait, valamint összefoglalta Benedek Elek és Sebesi Jób balladagyűjtésének problémáit. Évekig tartó monumentális munkája a *Vadrózsák* 2. kötetének közzététele volt Kriza János hagyatékából, összesen 4569 különböző műfajú folklórszöveggel.⁴ Elismeréssel állapította meg Keszeg Vilmos: „Az

* Készült az OTKA 104758. sz. pályázat keretében.

1 *A kecskés ember: Udvarhelyszéki népmesék*, KOLUMBÁN István gyűjteményéből vál., bev., jegyz. OLOSZ Katalin, Bukarest, Kriterion, 1972.

2 *Erdélyi néphagyományok, 1863–1884*, SZABÓ Sámuel és gyűjtői körének szétszórott hagyatékát összegyűjt., szerk., bev., jegyz. OLOSZ Katalin, Bp.–Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet–Mentor, 2009.

3 OLOSZ Katalin, *Fejezetek az erdélyi balladagyűjtés múltjából*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2011.

4 KRIZA János, *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok*, Második kötet, Kriza János és gyűjtői

Olosz Katalin által az utóbbi évtizedekben közzétett forrásközlések túlszárnyalják a 19. századból származó, eddig ismert erdélyi folklóranyag mennyiségét.”⁵

A forrásfeltáró, szövegfilológus folklórkutató hasonló munkát végez, mint a sáros fővenyből aranyrögöket kimosó aranyász. Kézirattárak mélyén megbúvó beláthatatlan adathalmazból, alig olvasható kéziratos fecnik és nyomtatott papírlapok tengeréből kell kiemelnie és összeszednie egy-egy népdal vagy ballada szövegét, esetleg rekonstruálnia töredékes változatot, illetve fel kell ismernie valamely XX. századi népköltési szöveg korai, irodalmi vagy közköltészeti előzményét. Kitartást és hitet, az értékmentés hitét igénylő sziszifuszi munka ez, melyet – sajnos – kisebb elismerés övez, mint egy-egy recens népköltési vagy hiedelemgyűjtemény kiadását. Nem lehet tehát túlbecsülni azt a szívós következetességet és kitartást, amellyel Olosz Katalin az erdélyi magyar népköltészeti kutatás történetét, valamint egy-egy jelesebb (de általunk sokszor alig ismert, vagy mára már elfeledett)⁶ kutató kéziratos hagyatékát feltárta és publikálta.

Legújabb könyve Kanyaró Ferenc, a kolozsvári unitárius kollégium tanára és diákjai 1896–1905 közötti gyűjtőmozgalmával, ezen belül 1896-ban összeállított népköltési gyűjteményének hányatott sorsával foglalkozik. A több mint 900 oldalas kötet bevezető tanulmánya *Két kor küszöbén: Egy folklórgyűjtő tanár a 19–20. század fordulóján* (27–133) az irodalmár és unitárius egyháztörténész tanár egész életútját és népköltészet-gyűjtői, szöveggyűjtői, szerkesztői tevékenységét feltárta. Ezután következik a szövegközlés és jegyzetelés mikéntjéről adott igen fontos tájékoztató (135–140), majd 421 ún. „főszöveg” Kanyaró kommentárjaival (143–600). A kötet utolsó harmadát alkotják a szövegek filológiai jegyzetei, a források és a szakirodalom. A szövegekhez írt jegyzetekben Olosz kitért a szöveg lelőhelyére, a lejegyzés körülményeire, filológiai változataira, esetleges korábbi publikációjára.

Jelentősen emeli a kötet folklórtörténeti értékét a *Kanyaró Ferenc gyűjtői és forrásai* című fejezet (852–878), amelyet az egykori diák gyűjtők néhány korabeli, iskolai tablóról kimásolt fényképe egészít ki. Olosz Katalin különböző források alapján nem kevés fáradsággal szedte össze Kanyaró 65 személyből álló gyűjtőhálózata tagjainak személyes adatait. A 65 diák közül 44 személy származási helye – 33 település, többnyire unitárius falvak – biztosan vagy feltételezhetően azonosítható. A 44 személy közül 9 nem a saját szülőfalujában gyűjtött, viszont olyan helyekről is hoztak verses anyagot, ahol Kríza János gyűjtőtársai egy emberöltővel korábban nem fordultak meg. Népköltési adatok tekintetében

körének szétszórta hagyatékát összegyűjt., szerk., bev., jegyz. OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kríza János Néprajzi Társaság, 2013.

5 KESZEG Vilmos, *Egy ismeretlen gyűjtő és gyűjteménye: epikus énekek Kanyaró Ferenc feljegyzésében* (1895–1905), *Ethnographia*, 127(2016), 666–671, itt: 670.

6 OLOSZ Katalin, *A magyar népköltészet elfeledett gyűjtője*, *Vass Tamás*, ErdMúz, 62(2000)/3–4, 237–245.

vezető helyen áll a kötetben Maros-Torda megye (92); Udvarhely megye (84); Háromszék megye (74) és Torda-Aranyos (60) adattal. A következő „szinten” a hely nélküli folklórgyűjtések (29) és a közeli Kolozs megye áll, már csak 28 szöveggel képviselve.

Kanyaró Ferenc folklórgyűjtő tevékenysége 1892-ben kezdődött. Egy, feltételezhetően a XVIII–XIX. századi kéziratos költészet feltárását célzó székelyföldi útján győződött meg arról, hogy Kríza János gyűjtőterületének „tarlóját” érdemes újra bejárni és átböngészni. Ezért az ősszel induló tanévben diákjait a környezetükben még szájhagyományban élő vagy kéziratos füzetekben lappangó népballadák és epikus énekek lejegyzésére ösztönözte. A gyűjtés két szakaszban bontakozott ki. 1896-ban egy, a milleniumi évfordulóra kiadható, 275 balladát és románcot tartalmazó válogatást tisztázott le és postázott a Kisfaludy Társaság titkárának. Ezt követően, 1905-ig, egészségi állapota romlásáig és visszavonulásáig tovább gyűjtötte a verses epikát, de környezetében már érezhetően lanyhult a népköltészet iránti érdeklődés és lelkesedés. A több mint 2 kg-os iratcsomag a Kisfaludy Társaságtól a Magyar Népköltési Gyűjtemény (a továbbiakban MNGY) akkori szerkesztőjéhez, Sebestyén Gyulához került, de sajnos Sebestyén 1919 utáni félreállításával ennek a megszerkesztett anyagnak is az lett a sorsa, ami Vikár Béla autográf népdalgyűjteményének. Sebestyén 1945-ben bekövetkezett halála után hagyatékával együtt a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába került, s ott fedte a feledés pora. Olosz Katalin itt talált rá 1999-ben a datálatlan, kísérőlevél nélkül maradt kéziratcsomagra, s ő azonosította az 1896-os küldeménnyel.

A második, 1896 utáni gyűjtőkorszak szövegkorpuszát Olosz Katalin különböző forrásokból rekonstruálta. Munkáját több körülmény is nehezítette. 1896 utáni gyűjtéséből Kanyaró Ferenc ugyanis már nem szerkesztett újabb balladagyűjteményt, a „balladák és rokonneműek” elnevezésű anyag egyéb műfajú szövegek környezetében maradt meg. Továbbá: a hajdani unitárius főgimnázium könyvtárosának nevéhez terjedelmes, különböző tartalmú kéziratos anyag is kapcsolódott, a kéziratárban pedig Kanyaró olyan kéziratos füzeteket is elhelyezett, amelyek nem kötődtek az ő nevéhez. A régi kéziratok címe gyakran nem utalt a bennük lappangó balladákra és epikus énekekre, egyes balladák pedig több változatban is megmaradtak. Tudható például, hogy ponyvanyomtatványból másolta a *Pávás lány* ballada már némileg romlott szövegét.

Kanyaró tisztában volt a kötet szerkesztés és a közlés szabályaival. Olosz bevezető tanulmányából kiderül (és a közreadott szövegek jegyzetei is megerősítik azt a tényt), hogy Kanyaró a MNGY Gyulai Pál által kidolgozott kiadási elveit tartotta szem előtt. Mint csak kevesen a kortársai közül, fontosságot tulajdonított a szövegváltozatnak és a töredékes alkotásoknak is. A változatokban ugyanis a vándorlást és variálódást, a folklóralkotások tér- és időbeli elterjedését, alakulását látta. Örömmel fogadta az új, helyi balladák, epikus énekek

felbukkanását. Diákjai figyelmét a gazdag repertoárral rendelkező énekesekre irányította, így jöhetett létre Dimény Anna egyéniség-repertoárnak is felfogható kötete. Kanyaró kéziratot hagyatékából emelte ki és adta ki Olosz Katalin a kolozsvári unitárius főgimnázium Rédiger Ödön nevű diákjának gyűjteményét, ami egyetlen asszony 1894–1896 között Szabédon gyűjtött ének-repertoárját tartalmazza.⁷ Ez a gyűjtés a maga nemében úttörő jellegű vállalkozás volt, egyéniség-repertoárt csak jóval később Kallós Zoltán adott ki egy klézsei (moldvai csángó) asszonytól.⁸

Ákárcsak Kríza János, Kanyaró is szükségesnek tartotta a folklóralkotások tájnyelvi sajátosságainak megőrzését, de dallamokat nem gyűjtetett, jóllehet tudatában volt annak, hogy a balladákat mindig éneklék. A tapasztalt folklórgyűjtők tudják, milyen sok hiba (metrum, ismétlés, félrehallás stb.) következik abból, ha az énekeket diktálás nyomán jegyezik le. Márpedig a diákok így gyűjtöttek. Kanyaró emiatt is – akárcsak többen elődei és kortársai közül (Erdélyi János, Kríza János, Gyulai Pál), a leendő olvasókra való tekintettel – gyakran belejavított a folklóralkotások szövegébe. A törmelékekből teljes szövegvariánst állított össze, egy-egy szót betoldott, kicserélt, a kerek és következetes változat létrehozása érdekében olykor strófákat hagyott ki, máskor megváltoztatta a versszakok sorrendjét, illetve következetes strofikus szerkezetet hozott létre olyan esetben is, amikor az eredeti lejegyzésben nem így szerepelt az alkotás. Egyéni szövegváltoztatásait Olosz a jegyzetekben felső indexben adta meg. A korabeli gyűjtésszmenyt követve Kanyaró és diákjai az adatközlő énekesek kilétét sem fedték fel.⁹

Olosz Katalin híven visszaadta a jegyzetekben Kanyaró szerkesztői elgondolásait. Hiányérzetünk csak akkor támad, amikor egy-egy szöveg típusáról, változatcsaládjáról akarunk többet megtudni az elmúlt 100 év magyar szöveg-folklorisztikai és közköltészeti kutatásainak fényében. Jóllehet a kötet a „kritikai kiadás” igényével készült, Olosz nem használta munkája során a magyar kéziratot énekeskönyvek azonosítására szolgáló Stoll-bibliográfiát,¹⁰ s nem aknáztta ki a Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban RMKT) XVIII. század közköltészeti sorozatának jegyzetapparátusát sem, ahol több, Kanyaró által ismert,

7 *Ne mondd, anyám, főd átkának...: Dimény Mózesné Szabó Anna énekei*, Szabéd, 1895–1896, RÉDIGER Ödön gyűjtését KANYARÓ Ferenc hagyatékából kiad. OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kríza János Néprajzi Társaság, 2009.

8 *Új guzsalyam mellett: Éneklettem én, özvegyasszon Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa...*, Lejegyezte, bev., jegyz., KALLÓS Zoltán, Bukarest, Kriterion, 1973.

9 E tekintetben Vikár Béla sokkal körültekintőbb volt, viszont gyorsírófüzeteinek ezeket az adatait rendre mellőzték gépiratos „áttéteket” produkáló szakemberek, ezért a Vikár DVD-ROM készítése során újra kellett olvasnunk a gyorsírási füzeteiket, s ahol lehetett, pótoltuk e hiányokat.

10 STOLL Béla, *A magyar kéziratot énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002.

az ő gyűjteményéből származó XVIII. századi verset, esetenként későbbi dalvariánsokat is közöltünk. Így kerülhetett a balladák és epikus énekek közé több olyan, XVIII. századi kéziratos énekeskönyvből származó alkotás, amely nem epikus ének és nem is ballada. Kanyaró közköltészeti és népköltészeti publikációi között¹¹ Olosz nemcsak a folyóiratokban publikált tanulmányokra, hanem az Ethnológiai Adattárban fellelhető kéziratokra is hivatkozik a kötet bibliográfiájában. A maga idején mindegyik „adatközlés” jelentős hozzájárulás volt a régi magyar „népies” költészet és a népköltészet szövegszerű és műfaji kapcsolattrendszerének felismeréséhez. Érdemes lett volna a kötet szerkesztés során ezeket a tanulmányokat újra átnézni és összevetni más kéziratos daloskönyvek szövegeivel.

Olosz Katalin ugyanis nem választotta szét egyértelműen a Kanyaró-hagyatékban talált klasszikusnak tekintett balladaanyagot, a kéziratos forrásokból származó közköltészeti énekeket és az új stílusú balladákat. Forrásközlése a nemzetközi balladakutatók 1966-os freiburgi konferenciájának tipologizálási javaslatait követi, s ennek értelmében a Kanyaró hagyatékában talált 421 epikus verset 10 nagy csoportba osztotta: I. Mágikus-mitikus énekek; II. Legendaballadák; III. Szerelmi balladák; IV. Családi balladák; V. Társadalmi konfliktusok; VI. Történeti balladák, vitézi, bujdosó- és rabénekek; VII. Hősi énekek (betyárballadák); VIII. Sirató- és balesetballadák; IX. Bűntényballadák; X. Tréfás és csúfolódó énekek. Ezzel a magyar nyelvű anyaggal nem teljesen „kompatibilis” típusrenddel kitágította a ballada/epikus ének műfaji határait, különösen a VI. történeti tematikájú csoport esetében, amelyben lírai katonadalok, bujdosó- és rabénekek, sőt az 1849-es szabadságharc folklorizálódott alkotásai is szerepelnek. Ugyanez az érzésünk a II. csoportban legendaballadaként közölt két alkotás és a X. nagy csoport vonatkozásában is.

Nemcsak azért vitatható ez a 60 évvel ezelőtti csoportosítás, mert számos műfaji/tipológiai átfedésre ad alkalmat (s ezt Olosz is elismerte), hanem mert nincs harmóniában sem az Ortutay–Kriza-féle balladaantológia történeti szempontjaival,¹² sem Faragó József tematikus csoportosítású erdélyi balladapublikációival,¹³ sem pedig Vargyas európai kitekintésű balladamonográfiájának fel-

11 KANYARÓ Ferenc, *Virágénekek a XVII. és XVIII. századból*, ErdMúz, 9(1892), 546–557; Uő, *Régi magyar virágénekek* (Solymosi József daloskönyve), ErdMúz, 10(1893), 69–101; Uő, *Székely táncszók és elmés mondások a XVIII. századból*, Ethnographia, 13(1902), 459–463; Uő, *Tréfás versek és gúnyénekek a régi magyar népies költészetből*, ErdMúz, 20(1903), 494–516.

12 ORTUTAY Gyula, KRIZA Ildikó, *Magyar népballadák*, Bp., Szépirodalmi, 1968.

13 FARAGÓ József, *Virágok vetélkedése: Régi magyar népballadák*, a dallamokat vál., s. a. r. ALMÁSI István, Bukarest, Kriterion, 1986; FARAGÓ József, *Őszékely népballadák*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1998; Uő, *Csángómagyar népballadák*, Kolozsvár, Kriterion, 2002; Uő, *Régi erdélyi népballadák*, Kolozsvár, Kriterion, 2006.

osztásával.¹⁴ Félő, hogy az Olosz Katalin által a Kriza János Néprajzi Társaság megbízásából szerkesztés alatt álló nagy adatbázis az erdélyi balladatípusokról – épp a megnevezések és csoportosítások különbözősége miatt – tovább növeli majd a magyarországi és az erdélyi balladakutatás disszonanciáját, miközben minden folklórkutató tudja, hogy a magyar nyelvű ballada- és epikus énekanyag közös kulturális örökségünk.

A Kanyaró-gyűjteményben így alakult a tartalmi csoportok népszerűsége: szerelmi balladák (92 szöveg), büntényballadák (90 szöveg), történeti balladák (70 szöveg), a hősi énekek (zömében betyárballadák, 61 szöveg), siratóballadák (50 szöveg), társadalmi konfliktust megjelenítő balladák (25 szöveg), mágikus-mitikus énekek (16 szöveg), családi balladák (15 szöveg), a tréfás és csúfolódó énekek (8 szöveg), legendaballadák (2 szöveg). Ezt az imponálóan gazdag forrásfeltáró munkát Mutatók és Szójegyzék, valamint rövid román és angol nyelvű rezümé zárja.

Kritikai megjegyzéseim ellenére elismerem, hogy Olosz Katalin e kötet tel óriási munkát végzett. Egy évtizedeken át magányosan dolgozó kutatótól talán nem is várható el, hogy minden korszerű filológiai és textológiai igényt kielégítsen. Kanyaró Ferenc történeti gyűjteménye így is jelentősen gazdagítja és árnyalja a magyar népballadáról a XIX. század végén kialakított képünket. A további kutatás feladata lesz ezt a nagyszabású hagyatéket összevetni az egykorú, de mások által (pl. Vikár Béla), illetve más területen gyűjtött népköltési anyaggal (pl. Kálmány Lajos alföldi gyűjtéseivel,¹⁵ a Schram Ferenc által közölt balladákkal, vagy az időben kicsit későbbi, de még I. világháború előtti Folklore Fellows-féle¹⁶ gyűjtésekkel), hogy pontosabb képet kapjunk egy-egy

14 VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, I–II, Bp., Zeneműkiadó, 1976.

15 KÁLMÁNY Lajos, *Történeti énekek és epikus dalok*, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952 (Kálmány Lajos népköltési hagyatéka, 1); Uő, *Alföldi népballadák* (Kálmány Lajos népköltési hagyatéka, 2), Bp., Akadémiai, 1954.

16 A Folklore Fellows (FF) = Folklórkutatók Szövetsége a Finn Tudományos Akadémia által 1907-ben kezdeményezett, nemzetközivé vált gyűjtőmozgalom, amelyhez Magyarország is csatlakozott 1908-ban. Folyóiratának, a *Folklore Fellows Communications* (FFC) első számainak megjelenése után 1911-ben Sebestyén Gyula és az FF magyar osztályának titkára, Bán Aladár nagyszabású tervet és útmutatót dolgozott ki a magyar folklór anyagának összegyűjtésére. A Magyar Néprajzi Társasággal közösen vándorgyűléseket szerveztek Sárospatakon, Egerben, Pápán, Győrött, Kaposváron, Csurgón, Csáktornyan, Komáromban, Kecskeméten, Kisújszálláson, Nagyszalontán, Gyulán és Kassán. Megnyerték céljaiknak a különböző közép- és felsőfokú tanintézetek vezetőit, akik egyrészt a diákságot lelkesítették, másrészt pályadíjakat tűztek ki a legjobban sikerült gyűjtésekre. 1912–14-ben nagyszámú gyűjtemény érkezett be a sárospataki, egri, pápai, győri és nagyszalontai diákság köréből, ekkor azonban az I. világháború kitörése következtében a gyűjtések nagyon meggyérültek, majd félbe is szakadtak. Sebestyén Gyula terve szerint a kiemelkedő gyűjteményekből kötetek készültek volna a MNGY sorozata részére. A sárospataki, egri és a nagyszalontai kötet szerkesztői munkálatai meg is indultak, de csupán a *Nagyszalontai gyűjtés* jelent meg 1924-ben Szendrey

epikus ének, balladatípus, szövegcsalád élettörténetéről, elterjedéséről, variációs rendszeréről, továbbá egy-egy korszak és földrajzi terület jellegzetes, hagyományos epikus ének-repertoárjáról.

A Kanyaró-hagyaték közzétételének értékét növeli, hogy Olosz Katalin forrásfeltáró levéltári kutatásaival nemcsak rekonstruálta egy erdélyi unitárius tudós-tanár élettörténetét, hanem képet adott nekünk arról, hogyan gondolkozott a magyar értelmiség a népköltészetéről a XIX–XX. század fordulóján, továbbá nyomatékosította Kanyaró Ferenc folklór-, egyház- és irodalomtörténeti munkásságának jelentőségét is. Bennem azonban – mint XVIII. századi kéziratos énekeket és népköltészetet is kiadó kollégában – megválaszolatlan marad a szakmai berkekben vitát gerjesztő kérdés: lehetséges-e, s ha igen, ilyen-e a népköltési szövegek/hagyatékok „kritikai kiadás”-a?...

Küllös Imola

Zsigmond szerkesztésében a sorozat utolsó köteteként. Új, átdolgozott kiadása: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, s. a. r. és szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Néprajzi Társaság, 2001 (MNGY Új folyam, 15). A mozgalom gyűjtőfüzetei Sebestyén Gyula hagyatékával a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába kerültek. Itt található az Erdélyi János emlékezetének szentelt sárospataki gyűjtés kéziratai is.

Summary

☞ Emőke Rita SZILÁGYI (Budapest)

Nicolaus Olahus, the Inhabitants of Simánd, and the *Lingua Caecorum*

This study deals with the penultimate and ultimate chapters of the *Hungaria* (written by Nicolaus Olahus 1536) which contains the famous description of the strange inhabitants of the Transylvanian village Simánd. From the outset it has always been debated by historians, linguists and philologists who these people in fact are: Are they mendicants, or Gypsies; what is their language, and what songs do they sing? What is the author's purpose in concluding his work with this description? In my study I try to answer these questions after summarizing the existing research, then I also point out the necessity of textological investigations by this case study.

☞ Krisztina KAPOSÍ (Budapest)

The Anonymous *Comico-Tragoedia* and Its Dating: Analysing the Poetic Composition and the Melodies of the Text

The *Comico-Tragoedia*, an anonymous morality play, was the most popular dramatic work in 17th c. Hungarian literature. It was composed in a 4-line strophic form, and its melodies are dependent on the rhyme scheme of the verses they are set to. Hence, there is a close correspondence between the poetic text and the melody in the entire work. First, I analyze the poetic composition of the scenes and acts of the *Comico-Tragoedia*, attaching special importance to their melodies, some of which go back to the 16th century. Second, I try to investigate the historical and literary background of the melodies of this morality play, which helps us define the date of the anonymous *Comico-Tragoedia*.

☛ Gyula PERGER (Győr)

On the Border-line of the Public Poetry: Judas's Lament

We are informed about the person and role of Judas Iscariot from the historical books of the New Testament. The synoptic Gospels report about his betrayal, while the Book of Acts also reveals details of his suicide. Judas, the traitor has become the synonym of the betrayal also in the proverbs and phrases.

Judas's history originally appeared in the passion-plays based on the Gospels, but later – provably from the late Medieval Ages – it was widened with elements, such as the satanic temptation or Judas' lament. His figure appears in the passion-plays as the “negative example of the penitence”, so the episode of his repentance was included from one of these passion-plays into the hymn-book of *Cantionale Catholicum* edited by János Kájoni, which was published in Csíksomlyó in 1676 and 1719. Judas's Lament was incorporated in several hymn-book manuscripts and these texts were preserved by the popular tradition even throughout the 19th century. Although the mainstream theology did not accommodate the staging of Judas's repentance and lament, this episode might remain a part of the popular religious practice: it appeared in a pulp-print even as late as 1862.

This paper aims at reviewing and analysing this group of texts, which started to make its way towards the public poetry, by looking at the already published versions of Judas's Lament and two – up till now unknown – versions of it: a hand-written manuscript and a pulp-printed one from the end of the 19th century.

☛ Rumen István CSÖRSZ (Budapest)

The Principles of the Composition of the 18th Century Hungarian Secular Chapbooks

A branch of the most important sources of the 18th century Hungarian popular poetry was the popular prints: calendars and chapbooks. The paper studies the various conceptions of the editing and the compositions of the Hungarian secular „broadside ballads” in the period 1750–1800. The order of songtexts always carried messages, the verses interacted with each other; enhanced or counterpointed the spirit and keywords of each other. Thus Hungarian chapbooks had an effect as little poetical anthologies combining didactical-moralizing conception and exciting-sentimental entertainment.

- ✎ Adél CSATA (Kolozsvár / Cluj-Napoca)
Old Romanian Songs in Hungarian Manuscripts. The Importance of a Bilingual (Romanian-Hungarian) Anthology: *Égő lángban forog szívem* (*In the Flame is Burning my Heart*)

The anthology that was published in 1972 at Dacia Publishing House was compiled by Károly Engel and László Kocziány, researchers of the Romanian Academy. The bilingual volume contains old Romanian songs that can be found in Hungarian manuscripts. Our study tries to answer certain questions: Whom does the idea of editing these songs belong to? What is their value? What is the importance of these songs? We also have a look at the content of the volume and we present some of the songs in a detailed manner, while emphasizing the elements, the ways in which Romanian songs link to the Hungarian ones. On the basis of these elements, we present the image of the literary molecule. The study presents succinctly the possibilities of the scientific activities of the minority researchers in the second half of the twentieth century.

- ✎ István PÁVAI (Budapest)
Poems Commemorating the Massacre of Madéfalva in Hand-Written Anthologies, Pseudo-Folk Literature, and Folk Tradition

During the 12th and 13th centuries, the Székely people, who lived as a military order within the larger population of Magyars, were relocated by the kings of Hungary to the eastern part of Transylvania, where they were to guard the country's borders in return for exemption from taxation. The regiments in question were maintained by the Székelys themselves, whose autonomous state endured for centuries. It was at the end of the 17th century that Transylvania came under the authority of Austria, and during the second half of the 18th century that the dissolution of the Székely military system and concomitant termination of privileges was begun. On 7 January 1764, the imperial army opened cannon fire on a group of Székelys, who had assembled near the border of Madéfalva to discuss the situation. Several hundred people died, including women and children, and the village was burned to the ground. In the wake of this tragic event, large numbers of Székelys fled first to Moldavia, then later to Bukovina, where they settled in five villages. The author of the study reviews hand-written anthologies of poetry, folk and quasi-folk literature, and folk songs that preserve the memory of Madéfalva (in Latin, Siculicidium).

☛ Bernadett SMID (Budapest)

Topics of the Land of Plenty. The Marks of a Gastronomical Utopia
in the Hungarian Folklore and Popular Poetry

The gastronomical topics of inexhaustible abundance have been a vital ingredient of European culture. They form a peculiar utopia, in which different worlds of escapism manifest themselves. For the needy and penurious peasants, the promise of utopian prosperity, this specifically materialized projection of a paradise on Earth, happiness and hope was always defined by a full stomach. This study introduces the tropes of Hungarian popular poetry and folklore as well as their European prefiguration, followed by an elaboration on the role and function of these Hungarian texts in certain layers of society, starting from the 18th century.

☛ Gábor VADERNA (Budapest)

Money Talks. The History of the Devaluation of Currency in 1811
and the Hungarian It-narrative

On 20 February 1811 Emperor Franz I legislated the so-called “Devaluationspatent”: the royal order that cut the value of currency to its 20%. This provision was inevitable. The army did not achieve success against Napoleon, the Empire lost some territories and was obliged to sign the peace treaty and to pay a considerable amount of indemnity to France in 1809. The Habsburg Empire was in a time of economic crisis, and the money lost its value in effect. In this situation the 80% devaluation was a friendly solution, but the citizens were disappointed, as it was the first devaluation in the history of Hungary, and it promptly became the main reason and a symbol of pauperization. In this essay I assume that the literary genre in which this problem could be expressed was the it-narrative (a literary form where the objects – here, the different coins – could converse with each other). I publish two it-narratives, two longer poems by Gábor Sebestyén (1784–1864) from manuscript.

☛ Csaba SZIGETI (Pécs)

A Possible Little Hungarian Literary History: the Philology
of the *Chronicle of Csittvár*

The first chapter of the novel by Mór Jókai *Eppur si muove* (1871) gives the résumé of the so-called *Chronicle of Csittvár*. The plot of the novel starts before the years of the birth of the writer. The writing of the Chronicle began in 1665, and

according to the fiction of the novel, it was continued in the 1820s. Its material consists of poems, prose, drama, letters, anecdotes, political documents, exclusively copied documents. The *Chronicle of Csittvár* is hand-written, imaginary, clandestine and popular. Its material can be reconstructed, since based on the writerly resumés the whole Chronicle can be reconstructed. The short resumés must only be compared to real, existing texts (these were the „sources” of Mór Jókai), and this is what the present article does. The *Chronicle of Csittvár* is not a non-existing hand-written book which we naturally cannot hold in our hands, but a potential miscellanea, the potentiality of which I treat as we can interpret the attribute in the name of the literary group founded in Paris: Ouvrouis de Littérature Potentielle. At the same time, it is the emblem of the hand-written literature of the Hungarian Reform Age.

✎ Vilmos VOIGT (Budapest)

The Moravian Collection of Folk Songs from 1819: *Guberniální sbírka* ('Gubernatorial Collection') and Some Similarities with Hungarian Song and Music Collections from the Same Years

An appeal for the collecting of Hungarian folk songs was first time published in 1782, expressing the wish to “keep pace” the already existing folk song publications in Europe. After half a century of work, Hungarian folk song publications finally started by 1846. Hungarian research history characterizes the work of accepting folk poetry between 1782 and 1846 as one compound movement. In discussions there are very few remarks about the similar folk poetry publications abroad, however, the Hungarian folk song collections do not register any foreign song publications, which were used as their model.

Between 1782 and 1846 we can discern several historical strata. The first time period from the end of the 18th century is different from the collections during the 1830s. As for international paradigms, particular folklore shows different “background”. The folk tales of Brother Grimm served as a direct model to Georg Gaal’s *Märchen der Magyaren* (1822). Gaal’s multilingual proverb register (*Sprichwörterbuch in sechs Sprachen*, 1830) was not made after any model publication. Describing the historical legends from Hungary followed the initiative of Freiherr Hormayr’s literary and historical records in the Austrian empire. In short: during the first half of the 19th century, the Hungarian folklore collections show definitely different international similarities. Their time periods were also different ones.

If we compare the reform age (1825–1846) folklore research in Hungary, in order to understand it, we have to compare them to similar European publications.

The famous Moravian folk song publication (1819) was organized by the Government of Moravia, and its origin was the Austrian statistic description of regions under the Austrian Crown. Folk songs and music were collected, and the items were transcribed in two copies: one for *Gesellschaft für Musikfreunde in Wien* (it is the “Sonnleithner-Sammlung”) – another one to *Museum Franciscum* in Brno. Neither of the two archives are complete today. For about 200 years, there were attempts to publish the manuscripts, and finally, after half-a-century-long editorial work, Professor Karel Vetterl and his disciple, Olga Hrabálová published a selection of the manuscripts (mostly with musical notes): *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezka z roku 1819* (Strážnice, 1994). Today we know 1174 items (!), and the recent publication contains 334 items, with notes, texts, description of the folk dances and customs associated with them. The textual notes are of perfect scholarly style. The volume publishes only the “secular” songs. In the archives more than one-third of the songs were of ecclesiastic nature.

My paper gives a general view of the unique collection and publication. But its aim was not to list the particular musical and textual similarities with Hungarian folk poetry. I wanted to make a general view of the Moravian material, and the conditions of the collection: which, according to my assumption, can be used as a hundredfold mirror of Hungarian folk songs from the same time (when we have not yet collected so many folk songs.) This *Guckkästchen* method is my innovation.

- ☛ Lujza TARI (Budapest)
Musical Pieces Related to the Hungarian Music in the Moravian
Material of the Sonnleitner-Sammlung

The collection from 1819, with the title *Guberniální Sbírka*, is significant from the viewpoint of folk music research, too. The author describes the general characteristics of the Moravian collection, presents the music pieces which are called “Hungarian” and which have Hungarian variants. At the same time, she gives additions to the history of the creation of *Sonnleitner-Sammlung*.

- ☛ Gergely KARDEVÁN LAPIS (Piliscsaba)
Cycle of Folk Songs and Organised Book of Poems in the 1840's

In my case study I will analyse the organizing principles of János Erdélyi's first poetry book. Along with the analysis, I would like to outline the poetic and historical context of the topic. In my opinion, Erdélyi's and Sándor Petőfi's first

volumes bring a new era in the shaping of poetic collections from the ancient and Renaissance principles to the modern structuring methods. They are an intermediate type between Sándor Kisfaludy, who followed the Petrarchan methods and Ady's Baudelairean style. In this path several significant volumes of romanticism must have been very influential like Heine's *Buch der Lieder*. On the other hand, the collections of folk poetry, cycles of literary „folk songs” and manuscript song books of the era also had an important role. Their different concept of textuality coming from their oral tradition along with the concept of Schillerian naive poetry put the intertextual connection between poems of a volume in a different perspective. Within this tradition, Erdélyi and Petőfi started to experiment with a new kind of presentation of the lyrical self: expressing it in a bigger structure than a separate poem.

✦ Anna JARÁBIK-LANG (Piliscsaba)

The Composition as Reading Possibility in the Ist Part (Historical and national songs) of János Erdélyi's *Népdalok és mondák* (Folk Songs and Tales, 1846)

In my study I examine Történelmi és nemzeti dalok ('Historical and National Songs'), which is a chapter, determined by a thematic principle, from the first volume of János Erdélyi's *Népdalok és mondák* ('Folk Songs and Tales'). I propose an understanding where the person indicated as the editor of the issue, János Erdélyi, can be declared as a special creator. Even though some of the works don't belong to this specific creator, the intent of showing the underlying ideas which can strengthen or extinguish each other is by all means his unique action. The writings, originally by unknown authors, may contain more coherence in their comprehension based on how they connect to each other. Giving voice to this connection suggests a new authorial intent. The poems, which when isolated are 'solely' historically themed, become a collection mediating the consciousness of historical role and vocation, in which the intents of János Erdélyi, making an example, strengthening and encouraging the national consciousness, can all be interpreted as the outstanding intents of the creator. The appointing of the position of the particular works suggests the authorial intent of the Hungarians of elder days living in the possession of medieval knightly virtues, being protectors of Christianity. Remembering this is definitely necessary to the national self-value attribution in the 19th century.

- ☛ Lujza TARI (Budapest)
The Sound of the Homeland: Collectors and Collections
from Upper-Hungary in the *Folk Songs and Tales*

János Erdélyi's (1814–1868) three volume series, titled *Folk Songs and Tales* (1846–1848), practically covers the whole territory of historical (pre-WWI) Hungary. He selected the material of his collection from the various notated and only text-based collections received by the Hungarian Academy of Sciences, part of the submissions were sent as a response to his public appeal for research in 1844. In the literature covering Erdélyi's works, the writer of this current essay was the first to discover that the majority of the song lyrics in Erdélyi's collection originate from his home village and from the wider neighbouring areas. Erdélyi was born in the Eastern part of Northern Hungary (Slovakia today). However, the whole northern region is covered in his published volumes. It was also discovered that Erdélyi published several songs collected from his home village that he had known since his childhood – without crediting himself as the collector. In this sense, he was both a publisher and collector of these songs, while altogether 24 different and well known collectors, contributed to the overall collection. The author of this essay researches the background of these individuals while also making a comparison between the published and original lyrics of these songs, and also touches upon the same lyrics that survived in folk music today and the tunes that can be optionally associated with them. In that aspect, the author relies heavily on the previous works of 19th century researcher István Bartalus as well as the collections of Zoltán Kodály and Béla Bartók.

- ☛ Éva KNAPP (Budapest)
“Orphans Prayers” Multifunctional Leaflets from Marcali

The aim of the study is the analysis of an early 20th-century collection consisting of eight leaflets with their bibliographic descriptions in the *Appendix*. The leaflets were printed in two printing presses of Marcali. They show multi-functional features which can be relatively rarely observed compared to the culture heritage of previous centuries. The result of the analysis of this 20th-century leaflet-sample is that the right approach and interpretation of this genre can hardly be achieved if we ignore the context of use, the socio-historical challenges and the civilization's culture of the geographic micro environment.

☛ Csaba KATONA (Budapest)

Ballads of Boston. Two Late Pasquills about an Election of Boards

The Hungarian Society of Massachusetts, founded in 1964, started to come out of its most difficult crisis in 1983. The parties led by the outgoing president, Lajos Masszi and his successor, Gabriella Bene had a serious conflict, which ended in a lawsuit and this broke the unity. These two ironic poems commemorate this dispute in a special way. Both are modern examples of an archaic genre of the last third of the 20th century, the pasquill. The poems are valuable, but primarily not because of the source of the society's dispute. Far more as the late pieces of the modern Hungarian transborder poetry. These archaic writings allow us to remember the behaviour, the way of thinking and the literacy of the times before 1956.

☛ György KÁLMÁN C. (Budapest)

The Popular and Unique Nature of Dylan's Songs

The paper argues that the peculiarity of Bob Dylan's work lies partly in his inclusion and reinterpreting very different sources of popular music (blues, country, folk, Continental traditions, gospels, rock, pop), creating a very special and familiar mixture of traditions; and partly in the proliferation of interpretations of this receptive and tolerant body of popular songs. His Nobel Prize is a good occasion to think over the intricate connections between popularity and originality, traditions and their reformation, purism and hybridity.

